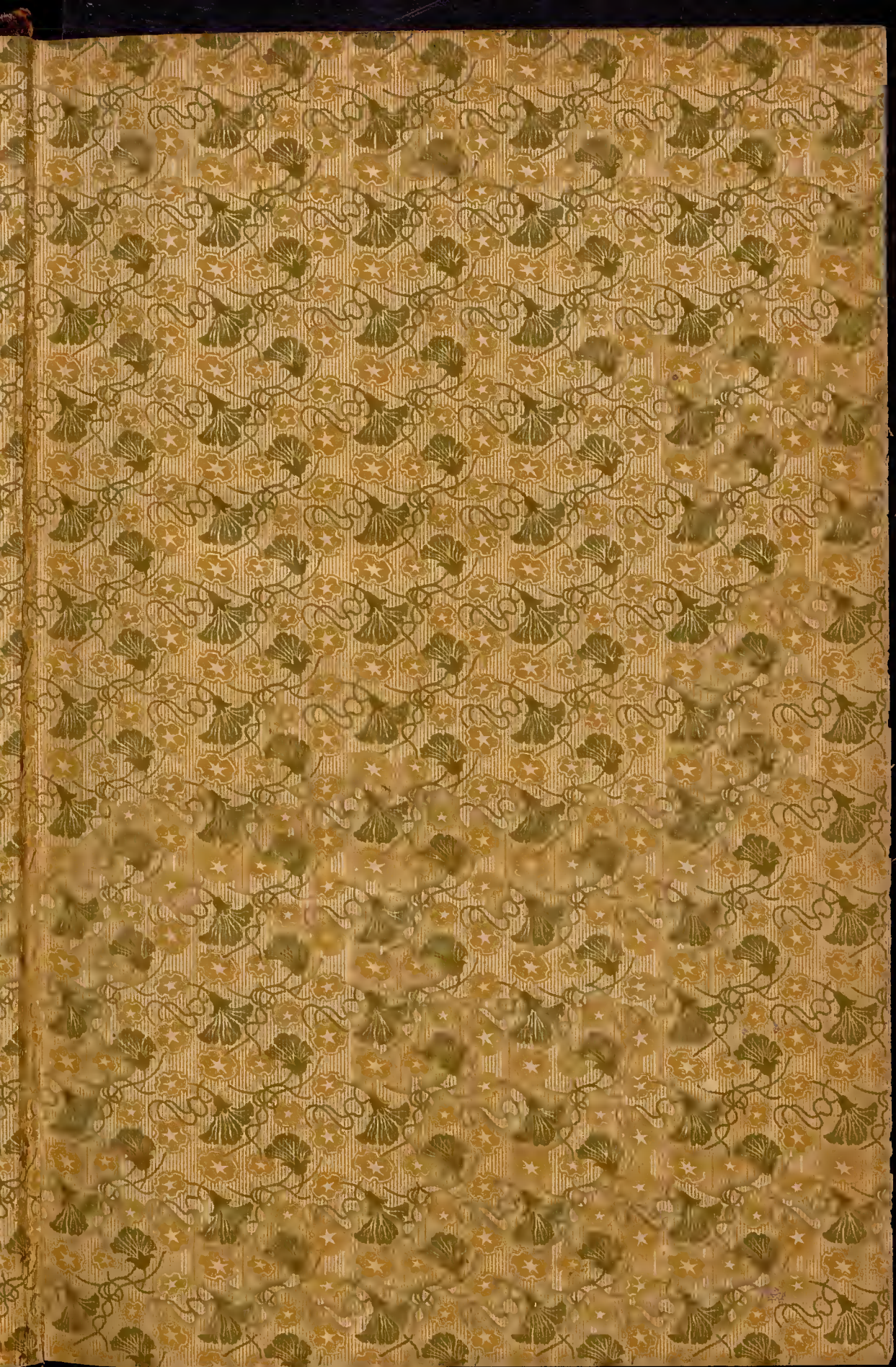
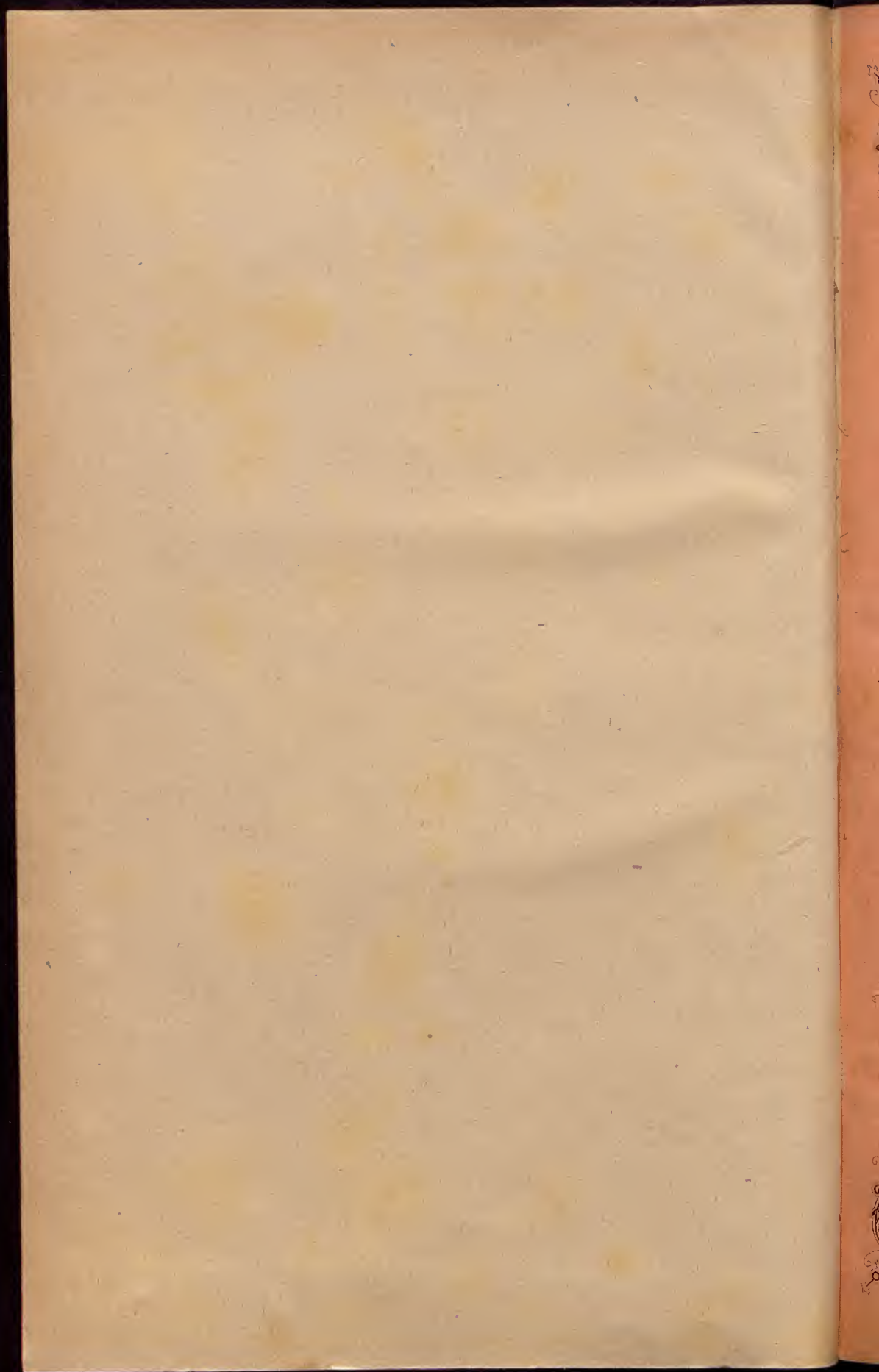

ՓՈՐՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

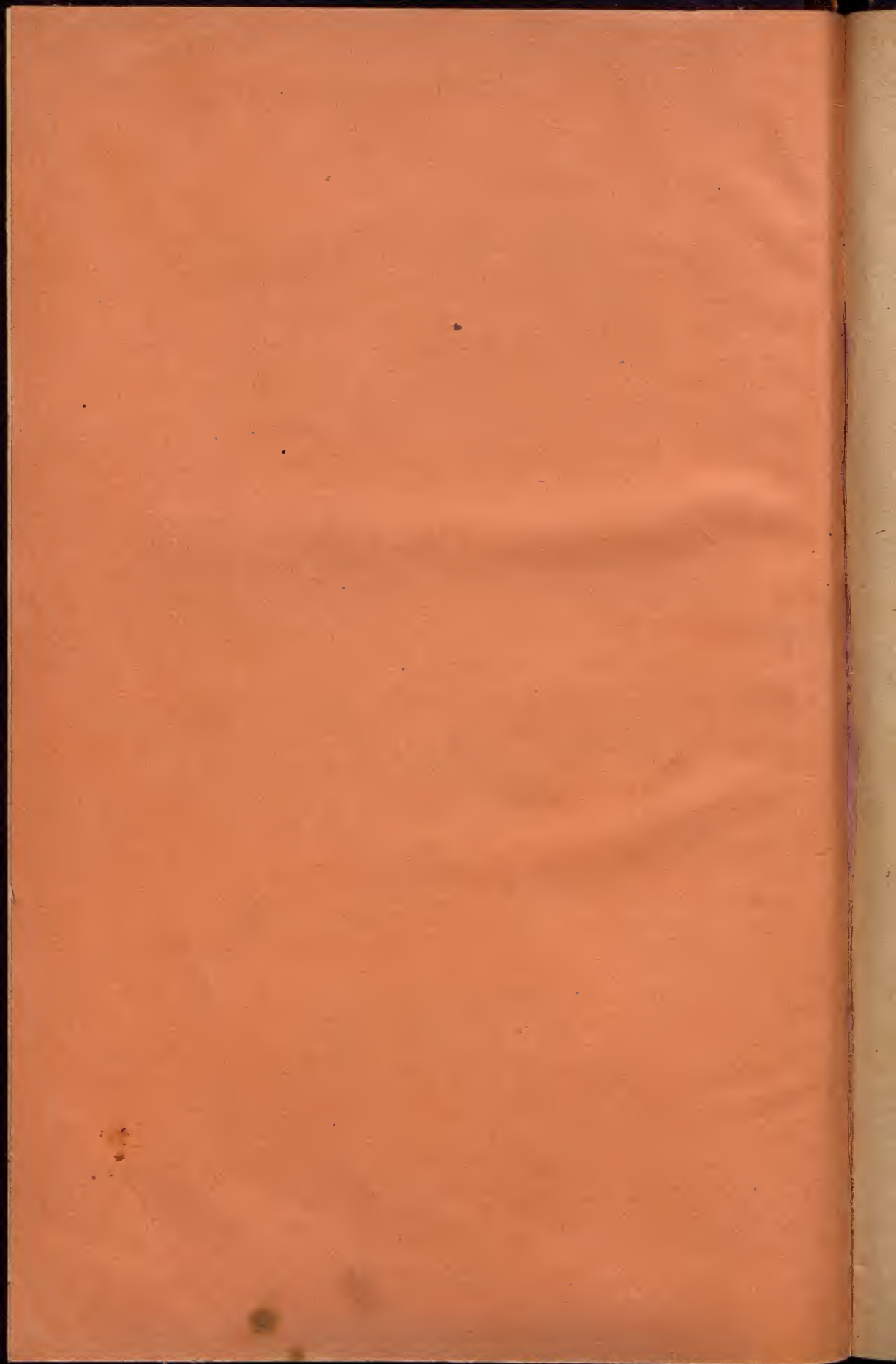
ԵՌԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՌԱՋԻՆ ՏՈՐԻ.

№ 111

ՏՓԻՒՍ

1877.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էրես
I ՕՐԼԷԱՆԻ ԿՈՅՍԸ, գործ Շիլլերի. Գ. Բալխուդարեանց . . .	1
II ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐԲԵՊԻՍԿԱՊՈՍ, Կենսագրութիւն. Յ. Գեղամեանց.	81
III ՊԱՆԴՈՒԽՍ ՎԱՆՅԻՆ, պատկեր գաղթակ. մշակների կեանքից. Գրիչ	113
IV ՄՇԵՑՈՒ ՀԵԿԵԿԱՆՔԸ, ՎԱՆՅԵՑԻ ԳԵՂՋՈՒԿԻ ՏԱՂԸ, ՎԱՆՅԵՑԻ ԿՏՐԻՃ. Գամառ-Քաթիպա	136
V ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՅ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՅԱ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ, պատմական տեսութիւն. Ա. Երիցեանց.	139
VI ԵՐԵՔ ԶՐՈՅՑ, ԱԼՖՅՈՍ ԴՕՂԷԻց	178
VII ԲՈՂՈՔ ԱՌ ԵՒՐՈՊԱ. Գամառ-Քաթիպա	200
VIII ԱԶԳՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ, պրօֆեսոր Զիգֆրիդ Բրի	202
IX ՀԱՅԻ ԳԱՆԳԱՏԸ, ԶԱՅՆ ԲԱՐԲԱՌՈՅ ՅԱՆԱՊԱՏԻ, ՎԱՆՅԵՑՈՅ ՀԱՅՐԱՄԵՐԸ. Գամառ-Քաթիպա	219
X ԱԶԳԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐԸ. Ս. Պալասանեան	222
XI ՂԱՐԻՔ ՄՇԵՑԻ, ՎԱՆՅԵՑՈՅ ԱՂՕԹԸ, ՎԱՆՅԵՑԻ ՄՕՐ ԵՐԸ. Գամառ-Քաթիպա	256
XII ԻՄ ԹԱՏՐՈՆԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՑ. Գ. Զմէկեանց	259

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

XIII ԺՕՐԺ ՍԱՆ ԿՆՈՐԱ ՎԷԿԵՐԻ հայ թարգմանութիւնները. Գրիչ.	288
XIV ՊԱՆԴՈՒԽՍ ՎԱՆՅԻՆ, գրեց Արիստակէս Վարդ. Տէր-Սարգսեան. Գրիչ	306
XV ASSISES D'ANTIOCHE. Ս. Մանուէլ Անանեան	312
XVI ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ, հեղինակ. Հեկտոր Ժօրժի, թարգմ. Ս. Էթմէքճեան. Գրիչ	316
XVII РУССКО АРМЯНСКИЙ СЛОВАРЬ сост. Г. Припучховъ. Գրիչ	321
XVIII ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿ	329

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

XIX Մեր հոգևորականութեան պարտականութիւնները.	346
XX ՌՇԱՆԷ պատկանում գերագոյն իշխանութիւնը Հայոց Եկեղեցու կառավարութեան մէջ.	358
XXI Ճանապարհորդական նկատողութիւնք. Քաջբերունի	361

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

XXII Արեւելեան խնդիրը	385
---------------------------------	-----

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

XXIII Նճնայի բերդը, գործ Վիերացիի, թարգմ. Փ. Վարդանեան.	3
XXIV Օսմանեան Սահմանադրութիւնը	55
XXV Յայտարարութիւններ	

ՕՐԼԷԱՆԻ ԿՈՅՄԸ

ՎԻՊԱՍՍԱՆԱԿԱՆ ՈՂԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ԸԻԼԼԵՐԻ

ԱՆՁԻՆՔ

ԿԱՐԼՈՍ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ, Ֆրանսիայի թագաւորը:

ԹԱԴՈՒՀԻ ԻԶԱԲՕ, Նորա մայրը:

ԱԳՆԷՍ ՍՕՐԷԼ, Նորա սիրուհին:

ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԲԱՐԻ, Բուրգունդիայի դուքսը:

ԿՈՄՍ ԴԻԻՆՈՒԱ:

ԼԱ ՀԻՐ . . }

ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ } Թագաւորական օֆիցիրներ:

ՐԷՅՄՍԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ:

ՇԱՏԻԼԵՕՆ, Բուրգունդիացի ասպետ:

ՐԱՈՒԼ, Լոտարինգիացի ասպետ:

ՏԱԼԲՕ, Անգլիացոյ սպարապետ:

ԼԻՕՆԷԼ . . }

ՖԱՍՏՕԼՖ } Անգլիացոյ զօրավարներ:

ՄՕՆԴՕՄԵՐԻ, մի վարիսցի:

ՕՐԼԷԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆՆԵՐԸ:

ԱՆԳԼԻԱՅՈՑ ՄՈՒՆԵՏԻԿ:

ՏԻԲՕ ԴՄԱՐԿ, հարուստ գիւղացի:

ՄԱՐԳՕ. . . . }

ԼՈՒԻՉՕՆ, . . } Նորա աղջիկները:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ . . }

ԷՏԻԷՆ . . . }

ԿԼՕԴ ՄԱՐԻ } Նոցա փեսացուները:

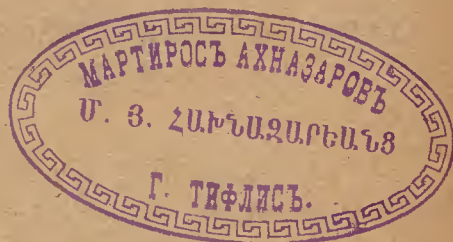
ՐԱՅՄՕՆԴ . . }

ԲԷՐՏՐԱՆ, ուրիշ գիւղացի:

ՄԻ ՍԵԻ ԱՍՊԵՏԻ ԵՐԵՒՈՅԹ:

ԱԾԻԱԳՈՐԾ և ՆՈՐԱ ԿԻՆԸ:

ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ և ԺՈՂՈՎՈՐԴ, ԱՐՔՈՒՆԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱԼՆԵՐ, ԵՊԻՍ-
ԿՈՊՈՍՆԵՐ, ԱՐԵՂԱՆԵՐ, ՄԱՐՇԱԼՆԵՐ, ԴԱՏԱԻՈՐՆԵՐ, ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ-
ՆԵՐ և Թագաւորութեան հանդիսին մասնակցող ուրիշ չիտող անձինք:

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

մի գիշերակալն տեսարան

Աջ կողմը մի սուրբ պատկեր մատուռի մէջ, ձախ կողմը մի բարձր
կաղնի:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՏԻՐՕ Դ'ԱՐԿ, ՆՈՐԱ ԵՐԵՔ ԱՂՋԻԿԸ, ԵՐԵՔ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ
ՀՈՎԻԻՆԵՐ, նոցա փեսացուները

ՏԻՐՕ

Այո՛, սիրելի հարեաններ, մենք
Այսօր դեռ ևս ֆրանսիացի ենք,
Ազատ բռնակիչ և տէր այն երկրի,
Որ մեր պապերը մշակում էին:
Ո՞վ գիտէ, վաղը մեզ ով հրամայէ.
Արդէն ամեն տեղ փոփոցնում է
Անգլիացին իւր յաղթական դրօշը,
Եւ ֆրանսիայի ծաղկած դաշտերը
Ոտնակոխ անում նորա ձիերը:
Նրան յաղթանակով փարիզն ընդունեց
Եւ Դազօբէրի հին թագով պսակեց
Մի օտար ցեղի շառաւղին. իսկ մեր
Թագաւորների թոռը թագազուրկ,
Հալածական է իւր տէրութեան մէջ:
Նրա դէմ կռւում է թշնամու զօրքում
Մօտ ազգականն ու առաջին պէրը.

Նոցա առաջնորդն է իւր չար մայրը:
 Զորս կողմն այրվում են զիւղեր, քաղաքներ,
 եւ հետզհետէ հրդեհի ծուխը
 Մօտենում է այս խաղաղ վայրերին:
 — Այս պատճառով էլ, սիրելի զրացիք,
 Աստծով վճռել եմ, որովհետեւ դեռ
 Այսօր կարող եմ, ապահովեցնել
 Աղջկերանցս: Այժմ՝ պաշտպանի
 Կարօտ է կինը, և հաւատարիմ
 Սիրով հնար է տանել ամեն բեռ:

(առաջին հովուին)

— Գուք իմ Մարգօին ուղղում էք, է՛տիէն:
 Մեր արտերը կից, սրտերն համաձայն,
 Լաւ ամուսնական կապի է նշան:

(կրկրորդին)

Կլօդ Մարի, լաւ էք, և Լուիզօնս
 Աչքերը զետնին է խոնարհեցնում:
 Ի՞նչպէս բաժանեմ զոյգ սիրող սրտեր,
 Որովհետեւ չէք զուք գանձերի տէր:
 Այժմ՝ ո՞վ ունի դանձ: Տունն ու շտեմարան
 Կլինին թշնամուն կամ կրակին աւար,
 Միայն հաւատարիմ կուրծքը տղամարդու
 Է մի ամուր յարկ այժմ կնոջ համար:

ԼՈՒԻԶՕՆ

Հայրիկ:

ԿԼՕԴ ՄԱՐԻ

Լուիզօն:

ԼՈՒԻԶՕՆ (գրկելով Յովհաննային)

Սիրելի քոյր իմ:

ՏԻԲՕ

Ամենքին կըտամ երսուն օրավար,
 Մի տուն և մի հօտ — և ինչպէս որ ինձ
 Օրհնել է Աստուած, թող օրհնէ և ձեզ:

ՄԱՐԳՕ (գրկելով Յովհաննային)

Քոյր, ուրախացրո՛ւ մեր հօրը, վեր առ

Մեզնից օրինակ. թող այսօր կապուի
 Երեք ուրախ կապ:

ՏԻՔՕ

Հիմա գընացէք

Եւ պատրաստուեցէք. վաղը հարսնիք է:

Թող բոլոր գիւղը միասին տօնէ:

(Երկու զոյգը հեռանում են թև թևի տուած:)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՏԻՔՕ, ԲԱՅՄՕՆԴ, ՅՈՎ, ՀԱՆՆԱ:

ՏԻՔՕ

Ճաննէտ, քոյրերդ հարսնիք են անում,
 Եւ բաղդաւորուած տեսնելով նոցա,
 Ուրախանում է իմ ծերութիւնը.
 Դու միայն տալիս ես սրտիս ցաւ ու վիշտ:

ԲԱՅՄՕՆԴ

Ինչի՞ աղջկադ յանդիմանում ես:

ՏԻՔՕ

Տես, այս պատուական երիտասարդը,
 Որ ամբողջ գիւղում չունի իւր հատը,
 Ահա այժմ արդէն երրորդ աշունքն է
 Նուիրել է քեզ իւր սրտի սէրը,
 Եւ լուռ ցանկութեամբ սրտի փափագով
 Աշխատում է նա ստանալ քո ձեռը:
 Բայց դու մերժում ես նորան ստանութեամբ.
 Այլ և ոչ մինը մեր հովիւներից
 Մի քաղցր ժպիտ չըստացաւ քեզնից:
 Ես քեզ տեսնում եմ ծաղիկ հասակում,
 Հասել է կեանքիդ շքեղ դարունը,
 Քաղցր յոյսերի ժամանակն է դա.
 Բայց զուր սպասում եմ, որ քնքոյշ սիրոյ
 Ծաղկի կոկոնը բացուի ու բերէ:

Ոսկէ պտուղը: Ո՛հ, ես այդ բանին
Հաւան չեմ երբէք: Դա մի նշան է
Մոլորուած բնութեան: Ես չեմ հաւանում
Այն սիրտը, որ ցուրտ և փակ է մնում,
Երբ որ հասել է սիրելու ժամը:

ԲԱՅՄՕՆԴ

Մի՛ այդպէս, հայր Արկ. Թողէք իւր կամքին:
Իմ Յովհաննայի սէրն է մի ազնիւ,
Երկնային պտուղ, և պատուականը
Կամայ է հասնում: Այժմ նա դեռ ևս
Սիրում է ապրել լեռների վերայ,
Նա վախճանում է Թողնել իւր բարձր
Ազատ արօտը և մտնել մարդկանց
Խոնարհ յարկի տակ, որ բնակարան է
Պէս պէս հոգսերի: Յաճախ զարմանքով
Նայում եմ նորան խոր ձորի միջից,
Երբ լեռան գլխին կանգնած է լինում
Նա իւր հօտի մէջ ազնիւ հասակով
Եւ շուրջ նայում է ծանր հայեացքով,
Եւ այդ միջոցին թւում է նա ինձ
Մի վսեմ էակ ուրիշ աշխարհից:

ՏԻՐՕ

Այդ բանն է ահա, որ ընդդէմ է ինձ:
Նա միշտ փախչում է քոյրերի ու բախ
Ընկերութենից, զէպի ամայի
Լեռներն է դիմում: Հաւը չըխօսած
Ջարթում է, Թողնում իւր անկողինը,
Եւ կէս գիշերին, երբ մարդ ուզում է
Մարդուն մօտ լինել, գիշերաշրջիկ
Թռչունների պէս նա դուրս է սողում
Սոսկալն մուսլ աղջամուղջի մէջ.
Եւ չորեքթեան ճանապարհի վրայ
Ծածուկ խօսում է լեռան ոգու հետ:
Ինչի՞ անպատճառ նա միշտ այստեղ է
Քշում իւր հօտը: Յաճախ տեսնում եմ

Նորան մտախոհ ամբողջ ժամերով
 Նստած դրուիդեան այն ծառի տակը,
 Որից փախչում են բոլոր բազդաւոր
 Արարածները, որովհետեւ չէ
 Այնտեղ ապահով: Այն ծառի տակը
 Մի չար էակ է բնակվում շատ հին,
 Հեթանոսական ժամանակներից:
 Գիւղի ծերերը պատմում են միմեանց
 Սոսկալի վէպեր այդ ծառի մասին.
 Եւ զարմանալի ձայներ են լսվում
 Երբեմն նորա մութը ճիւղերից:
 Ես ինքս տեսայ, երբ որ զիշերով
 Անց էի կենում այդ ծառի մօտով,
 Նստած նորա տակ ուրուական մի կին,
 Որ իւր լայնածալ հանդերձի տակից
 Չորացած ձեռք մեկնեց դէպի ինձ,
 Կարծես ուզում էր քաշել ինձ իւր մօտ.
 Բայց ես իմ հոգին Ասածուն յանձնելով,
 Շուտով հեռացայ արագ քայլերով:

ԲԱՅՄՕՆԴ

(Յոյց տալով սուրբ պատկերը մատուռի մէջ)

Այն սուրբ պատկերի ներկայութիւնը,
 Որ շուրջ սփռում է իւր օրհնութիւնը,
 Ոչ սատանայի դժոխային հնարքը
 Բերում է աղջկադ այս ծառի տակը:

ՏԻՔՕ

Ո՛չ, ո՛չ, զուր չէին իմ երազները.
 Ես երեք անգամ տեսայ նրան Բէյմում
 Մեր արքաների գահի վրայ բազմած.
 Շողշողուն պսակ եօթը աստղերով
 Ունէր ճակատին, ձեռին դայիտոն,
 Որից երեք հատ սպիտակ շուշաններ
 Բողբոջում էին: Եւ ես, իւր հայրը,
 Երկու քոյրերը, իշխաններ, կոմսեր,
 Եպիսկոպոսներ, Թաղաւորն ինքը

Նորա առաջը խոնարհում էինք:
 Ո՞րտեղից է այս շքեղութիւնը
 Իմ խրճիթի մէջ: Ո՛հ, սա մի խորին
 Անկման նշան է: Այլաբանօրէն
 Ներկայացնում է այս զգուշացուցիչ
 Երազն ինձ նորա փառասիրութիւնն:
 Նա ամաչում է իւր ստոր կոչումից,
 Պատճառ որ Աստուած զարդարել է նրան
 Բարձր ձիրքերով և գեղեցկութեամբ
 Աւելի քան միւս հովիւ-հիներին:
 Եւ այդ պատճառով նա մննդում է
 Իւր մէջ յանցաւոր մեծամտութիւն:
 Մեծամտութիւնն էր հրեշտակների
 Անկման պատճառը. մեծամտութիւնն
 Է, որով մարդուն բռնում է չարը

ԲԱՅՄՕՆԻ

Ո՞վ է այնպէս հեղ և առաքինի,
 Ինչպէս ձեր դուստրը: Չէ՞ որ նա սիրով
 Սպասաւորում է իւր մեծ քոյրերին:
 Թէև ամենից շնորհալին է նա,
 Բայց դուք տեսնում էք նուաստ աղախնի պէս
 Միշտ հնազանդութեամբ կատարում է նա
 Ամենաճանր ծառայութիւններ.
 Եւ զարմանալի կերպով աճում են
 Նորա ձեռի տակ ձեր հօան ու հունձը:
 Բոլորը, ինչ որ նա կատարում է
 Բաղդաւորութեամբ միշտ աւարտում է:

ՏԻՖՕ

Այո՛, այդպէս է: Անհասկանալի
 Բաղդաւորութիւն—Ես սարսափում եմ
 Այդ օրհնութենից—Բայց բաւական է.
 Ել բան չեմ ասում, չեմ ուզում խօսել
 Միթէ կարո՞ղ եմ ես իմ սեփական
 Սիրական զաւակս ամբաստանել:
 Ես միայն կարող եմ զգուշացնել նորան,
 Կարող եմ նորա համար աղօթել:

Եւ զգուշացնումեմ—Փախիր այս ծառից,
 Մենակ մի' մնար և կէս զիշերին
 Մի' փորիբ դեանից պէս պէս արմատներ,
 Մի' շինիր խմիչքներ, աւազի վերայ
 Մի' գծիր ձևեր—Ոգիները շատ
 Հեշտ են զրգուվում: Նոքա սպասում են
 Բարակ յարկի տակ, թէթեւ ձայնի վրայ
 Շուտ դուրս են վազում: Մենակ մի' մնար:
 Նոյն իսկ երկնքի տիրոջ մտեցաւ
 Փորձիչ սատանան անապատի մէջ:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Բ Ե Ր Տ Ր Ա Ն, մանում է մի սաղաւարտ ձեռին, Տ Ի Բ Օ, Բ Ա Յ Մ Օ Ն Դ,
 Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ա:

Բ Ա Յ Մ Օ Ն Դ

Լռեցէք: Ահա' Բերտրանը քաղաքից
 Վերադառնում է: Տեսէք, ինչ ունի:

Բ Ե Ր Տ Ր Ա Ն

Ինչի՞ զարմացած նայում էք դուք ինձ:
 Զեղ զարմացնում է անշուշտ այս բանը:

Տ Ի Բ Օ

Այո', այդպէս է: Ասացէք ի՞նչպէս
 Ընկաւ ձեր ձեռը այդ սաղաւարտը:
 Ինչի՞ էք բերում այդ չարագուշակ
 Նշանը դուք այս խաղաղ վայրերը:

Բ Ե Ր Տ Ր Ա Ն

Ինքս էլ չեմ գիտեմ, թէ ինչպէս ընկաւ
 Այս բանն իմ ձեռը: Ես վօկուլորում
 Գնեցի ինչ ինչ երկաթեղէններ.
 Անթիւ բազմութիւն կար շուկայի մէջ,
 Որովհետեւ շատ փախստականներ
 Օրէանից նոր հէնց հասան այնտեղ

Եւ տարածեցին անյաջող լուրեր
 Պատերազմական: Բոլոր քաղաքը
 Շփոթութեան մէջ էր: Եւ երբ ամբօխը
 ձեղքելով անցայ, յանկարծ մօտեցաւ
 Ինձ մի թխադէմ գնչու կին, ձեռին
 Այս սաղաւարտը և մի սուր հայեացք
 Զգելով ինձ վրայ ասաց. «բարեկամ,
 Դուք որոնում էք ձեզ մի սաղաւարտ:
 Ահա այստեղ է ձեր որոնածը:
 Առէք, զընեցէք, շատ աժան կը տամ» —
 Զինուորներին տար, ասացի նորան.
 Ես գիւղացի եմ: Ի՞նչ հարկաւոր է
 Ինձ մի սաղաւարտ: Նա չը հեռացաւ
 Եւ պատասխանեց. «Այժմ պողպատէ
 Մի գլխի ծածկոց քարաշէն տանից
 Աւելի արժէ:» Այսպէս խօսելով
 Հետեւում էր ինձ փողոցէ փողոց
 Առաջարկելով ինձ իւր ապրանքը,
 Որ ինձ պէտքը չէր: Տեսայ զեղեցիկ,
 Փայլուն սաղաւարտ և մի ասպետի
 Գլխի արժանի, և մինչ ձեռս առած
 Տարակուսելով մտածում էի
 Այս զարմանալի արկածի վերայ,
 Կինը էլ չը կար: Ամբօխը նորան
 Քշէլ տարել էր իւր հետ այնտեղից,
 Եւ այսպէս մընաց սաղաւարտը ինձ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

(Շտապով ձեռը մեկնելով:)

Տուէք ինձ:

ԲԵՐՏՐԱՆ

Սա ձեզ ի՞նչ հարկաւոր է:

Աղջկայ գլխի յարմար զարդ չէ սա:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

(Խլում է նորա ձեռից սաղաւարտը:)

Այս սաղաւարտը ինձ է պատկանում:

ՏԻՔՕ

Վա՛հ, այս աղջիկը ինչե՞ր է անում:

ԲԱՅՄՕՆԻ

Թողէ՛ք իւր կամքին: Շատ վայելուչ է
 Նորան այս զարդը պատերազմական,
 Որովհետեւ մի քաջ և այրական
 Սիրտ է ամփոփվում նորա կուրծքի մէջ:
 Յիշեցէ՛ք, ինչպէս յաղթեց նա վագրին,
 Այն զարհուրելի կատաղած գազանին,
 Որ մեր հօտերը ոչնչացնում էր,
 Մեր հովիւներին սարսափեցնում էր:
 Այս առիւծասիրտ աղջիկը կռուեց
 Մենակ վագրի հետ, որից և խըլեց
 Գառը, որին նա արդէն տանում էր
 Արիւնոտ բերնում: Որքան կուզէ քաջ
 Լինէր այն զուլը, որ զարդարել է
 Այս սաղաւարտը, անշուշտ սորանից
 Արժանաւոր չէր:

ՏԻՔՕ (Բերտրանին)

Ասացէ՛ք, ի՞նչ նոր

Տարաբաղդութիւն պատահել է մեզ
 Պատերազմի մէջ: Ի՞նչ էին պատմում
 Փախստականները Օրէանից:

ԲԵՐՏՐԱՆ

Աստուած ինքն օգնէ մեր թագաւորին
 Եւ ողորմի մեր տարաբաղդ երկրին:
 Զարդուած ենք երկու ճակատամարտում,
 Ֆրանսիայի մէջն է կանգնած թշնամին.
 Բոլոր երկիրը մինչև Լօարը
 Նորա ձեռին է — Եւ հիմա նա իւր
 Բոլոր յոգերը մէկտեղ ժողոված,
 Օրէան քաղաքն ունի պաշարած:

ՏԻՔՕ

Աստուած, դու օգնիր մեր թագաւորին:

ԲԵՐՏՐԱՆ

Անթիւ հըրապէնք բերուած է այնտեղ.

Եւ ինչպէս ամառը մեղուները
 Փեթակի բոլորքը բզկում են,
 Ինչպէս սեւացած օղից իջնում է
 Մորեխի ամպը և մղոններով
 Մածկում է հողը, այնպէս ծածկել է
 Օրլէանի շուրջ՝ բոլոր դաշտերը
 Թշնամիների անհամար զօրքը,
 Որ բաղկացած է պէսպէս ազդերից.
 Եւ լեզուների անհասկանալի
 Խառնուրդից բանակը գլորում է:
 Որովհետեւ և հըզօր Բուրգունդը,
 Որ իշխում է շատ երկիրների վրայ,
 Ժողովել է իւր բոլոր մարդկանցը.
 Լիւտիսցոյ, նոյնպէս և Լուքսէնբուրգցոյ,
 Հէննացոյ, այլև Նամուրի բնակչաց,
 Երջանիկ Բրաբանտ նահանգի մարդկանց,
 Եւ շքեղ Վէնացոյ, որոնց հազուստն է
 Թաւիշ ու մետաքս, և Զէլանդացոյ,
 Որոնց քաղաքները բարձրանում են
 Ծովի ջրերից. և Հոլլանդացոյ,
 Որոնք կլծում են բազմաթիւ հօտեր.
 Ուտրեխտցոյ, նոյն իսկ Վեստֆրիսլանդացոյ,
 Որոնք նայում են դէպ՝ հիւսիսային
 Բեեռը երկրի — Գոթա բոլորը
 Հզօր Բուրգունդի գրօջակի տակն են
 Եւ կամենում են նուաճել Օրլէան —

ՏԻՔՕ

Ո՛հ, ինչ տարաբաղդ ցաւալի վէճ է,
 Որ Ֆրանսիայի սրդոց զէնքերը
 Ուղղում է նոյն իսկ Ֆրանսիայի սրտին:

ԲԷՐՏՐԱՆ

Այլև պատմում են, որ նմանապէս
 Պառաւ Թադուհին, հըպարտ իզաբօն,
 Զրահապատ շրջում է բանակի մէջ
 Եւ իւր Թունաւոր խայթող խօսքերով

Գրգռում է նա զօրականների
Կատաղութիւնը յատուկ որդու դէմ,
Որին կըրել է մայրական գրկում:

ՏԻՖՕ

Անիծած լինի, և թող փռչացնէ
Նորան Տէր Աստուած, ինչպէս փչացրեց
Երբեմն հըպարտ Իզաբէլային:

ԲԷՐՏՐԱՆ

Այդ պաշարումը կառավարում է
Պարսպակործան ահեղ Սալսբուրին,
Նորան աջակից են առիւծասիրտ
Լիօնէլ կոմսը և Տալբօն, որ իւր
Սրով հընձում է ժողովուրդներին
Պատերազմի մէջ: Յանդուգն հոգով
Երդուել են նոքա անպատուութեան տալ
Քաղաքի բոլոր օրիորդներին
Եւ սրին զոհել սուր կրողներին:
Քաղաքի շուրջը շինել են նոքա
Չորս բարձր աշտարակ, որոնց վերայից
Սալսբուրի կոմսը արիւնափափազ
Աչքով համրում է փողոցների մէջ
Շուտ անցնողներին: Քանի մի հազար
Քանր գնդակներ արդէն ձգուած են
Խեղճ քաղաքի մէջ: Նիւեղեցիքը
Քարուքանդ արած. և Նօտր-Դամի
Այն արքայական մեծ աշտարակը
Խոնարհեցրել է իւր վեհ զըլուխը:
Այլև ականներ փորուած են տակը
Եւ դժոխքի վերայ կանգնած քաղաքը
Սարսափած սպասում է ամեն վայրկեան,
Թէ ահա հասաւ ժամն իւր կործանման:

(Յովհաննան ականջ է դնում մեծ ուշադրութեամբ և ծածկում է սաղա-
ւարտը:)

ՏԻՖՕ

Բայց ո՛ւր են Սէնտրալ և Լա Հիր
Իրանց հատու սրերով և Ֆրանսիայի

Պաշտպան քաջախիտ Դիւնուա կոմսը,
Որ այդքան առաջ գնաց թշնամին:
Ո՛ւր է ինքն արքան և միթէ անհոգս
Նայում է նա իւր տէրութեան վտանգին,
Իւր քաղաքների աւերմունքներին:

ԲԷՐՏՐԱՆ

Արքան Շինօնումն է իւր պալատով,
Զօրութիւն չունի պատերազմելու:
Զօրավարների անվեհեր ոգին,
Դիւցազունների բազուկն ի՞նչ օգուտ,
Երբ որ երկիւղը տիրել է զօրքին:
Սարսափը, կարծես Ասածուց ուղարկուած,
Բռնել է նոյն խի քաջերի սիրտը:
Զուր են խրախոյաներ կարդում իշխաններ:
Ինչպէս ոչխարները գայլի առաջ
Ահով և դողով իրար են կպչում,
Նոյնպէս և Ֆրանկը իւր մեծ պապերի
Փառքը մոռացած պատապարվում է
Ամբոյցների մէջ: Միայն մէկ ասպետ,
Ինչպէս լսեցի, կազմել է մի գունդ,
Բազկացած տասնեմեկ դրօշակներից,
Որով օգնութիւն է գնում արքային:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (չուտ)

Ի՞նչպէս է կոչվում այդ քաջ ասպետը:

ԲԷՐՏՐԱՆ

Բողրիկուր: Սակայն դժուար թէ նորան
Յաջողի ծածկուիլ թշնամու աչքից,
Որ երկու զօրքով հետամուտ է նրան:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Այժմ ի՞նչ տեղ է կանգնած ասպետը:

ԲԷՐՏՐԱՆ

Նա վօկուլօրից հեռու է հազիւ

Օրուայ ճանապարհ:

ՏԻԲՕ (Յովհաննային)

Ի՞նչ ես այն բանը

Հարցնում, ինչ որ քեզ չէ վերաբերում:

ԲԵՐՏՐԱՆ

Եւ որովհետեւ թշնամին այդքան
 Շատ զօրացել է, իսկ թաղաւորից
 Օգնութիւն չըկայ, ապա վճռեցին
 Վօկուլօրի մէջ անձնատուր լինել
 Բուրգուէրի դքսին: Այսպէս կազատուինք
 Օտարի լծից, հին արքայական
 Յեղին մշնալով — Գուցէ և թագը
 Հին ցեղին անցնի, եթէ երբեմն
 Բուրգուէրն ու Ֆրանսիան հաշտուին իրար հետ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (ողերուած)

Ո՛չ, մենք չենք հաշտուի. մենք չենք կամենում
 Անձնատուր լինել: Փրկիչը մօտ է:
 Նա պատրաստվում է պատերազմելու,
 Եւ Օրէանի դաշտերի վերայ
 Թշնամու բաղդը պիտի վերջանայ:
 Արդէն լցուած է նորա չափը և
 Հնձելու պատրաստ: Կոյսն իւր մանգաղով
 Կը կտրէ նորա հպարտութիւնը
 Եւ վայր կը ձգէ երկնքից նորա
 Փառքը, որ նա բարձր^{պէ} կախել է նոյն իսկ
 Աստղերի վերայ: Դուք մի՛ վհատիք,
 Մի՛ փախչէք: Մինչև հաճարը հասնի
 Արտերում, մինչև լուսինը լրանայ,
 Եւ անգլիական ոչ մի երիվար
 Պիտի չըխմէ շքեղ Լուարի
 Անոյշ ջրերից:

ԲԵՐՏՐԱՆ

Ա՛խ, էլ չեն լինում

Այժմ հրաշքներ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Այո՛, լինում են:

Սպիտակ աղանի արծուի քաջութեամբ
 Կը յարձակուի այն անգղերի վերայ,
 Որոնք հայրենիքը պատառում են:

Նա կը կործանէ հպարտ Բուրգունդին,
Իւր հայրենիքը դաւաճանողին,
Այն հարիւրթեան, այն երկնքի դէմ
Կռուող Տալբօն, և այն սրբապիղծ
Սալսբուրի կոմսին, բոլոր յանդուգն
Կղզեցիներին նա իւր առաջը
Կըքշէ ինչպէս ոչխարի մի հօտ:
Նորա հովանին կը լինի Աստուած,
Որ գործիք կը նստէ մի թոյլ արարած,
Մի քնքոյշ աղջիկ և նորա ձեռով
Կը փառաւորուի, որովհետեւ նա
Ամենազօր է:

ՏԻԲՕ

Այս թիւն ոգի է,
Որ այս աղջկան յափշտակում է:

ԲԱՅՄՕՆԴ

Այդ սաղաւարտն է, որ նորան այդպէս
Ոգեւորում է: Նայեցէք, հայր Արկ,
Ձեր աղջկան, տեսէք, ինչպէս աչքերը
Փայլատակում են, այտերը վառվում:

ՅՈՎ, ՀԱՆՆԱ

Այս տէրութիւնը պիտի կործանուի՞.
Եւ այս երկիրը, որ փառքի տունն է,
Որի նմանը չէ լուսաւորում
Պայծառ արեւը իւր ընթացքի մէջ,
Այս երկիրը, որ աշխարհի դրախտն է,
Որ Տէր Աստուածը սիրում է ինչպէս
Իւր աչքի բիբը, պիտի օտարի
Շղթաներ կը բէ: -- Այստեղ կործանուեց
Հեթանոսների կռու զօրութիւնը,
Այստեղ կանգնեցաւ փրկութեան նշան
Առաջին Խաչը, այստեղ է հանգչում
Աճիւնը մեր սուրբ Լուգովիկոսի,
Այս երկրի որդիքը նուաճեցին
Երուսաղէմը:

ԲԵՐՏՐԱՆ

Լսեցէք, թէ ի՞նչ

Բաներ է խօսում: Ո՞րտեղից է այս

Բարձր յայտնութիւնն: Հայր Արկ, Աստուած ձեզ

Պարգևել է մի հրաշալի դուստր:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Եւ այսուհետեւ պիտի չունենանք

Մեր արքաները, մեր բնիկ տէրը:—

Եւ թագաւորը, որ միշտ անմահ է,

Պիտի վերանայ աշխարհի միջից—

Որ պաշտպանում է արօրն ու արօտ

Եւ մեր դաշտերը պտղաբեր շինում,

Որ ազատութիւն շնորհեց սարուկներին,

Որ քաղաքացոյց սիրով ժողովեց

Խւր աթոռի շուրջ, որ տկարներին

Պաշտպանում է և չարերին պատժում,

Որին անծանօթ է չար նախանձը,

Լինելով ինքը ամենամեծը

Որ ինքը մարդ է և նոյն ժամանակ

Դիւթութեան հրեշտակ այս երկրի վերայ—

Թագաւորների ոսկեխայլ՝ դահը

Մի ապաստան է խեղճերի համար

Այնտեղ բազմած են զօրութիւնը և

Ողորմութիւնը — Յանցաւորն այնտեղ

Ահից դողում է, այն ինչ արդարը

Վստահ մօտենում և խաղ է անում

Առիւծների հետ դահի բոլորքը:

Բայց դրսից եկող մի օտար արքայ,

Որի պապերի գերեզմանները

Այս հողի մէջ չեն, կարող է սիրել

Նա այս երկիրը: Նա, որ այս երկրի

Մանուկների հետ մանուկ չէ եղել,

Նա որի սրտին խորթ է մեր լեզուն,

Մի՛թէ կարող է նա մեզ հայր լինել:

ՏԻՔՕ

Աստուած պաշտպան է մեր հայրենիքը

Եւ թագաւորին: Մենք խաղաղասէր
Գիւղացիներ ենք. չըգիտենք ոչ սուր
Բանեցնել և ոչ նժոյգ խաղացնել:
Մենք պիտի սպասենք լուռ հնազանդութեամբ
Թէ յաղթութիւնը որին կըտայ մեզ
Իբրև թագաւոր: Պատերազմների
Բաղդը կախուած է Աստուծոյ վճռից.
Եւ մեր տէրն է նա, որ սուրբ օծումը
Կրնդունի և թագ կրկնապէ՛ Բէյմում: —
Եկէ՛ք գործի դնանք և ամեն մէկը
Թող ներկայի վրայ միայն մտածէ:
Թող նոքա, որոնք աշխարհի տէրն են,
Աշխարհի համար միմեանց հետ վիճեն:
Մենք հանդարտ սրտով կարող ենք նայել
Աւերմունքներին, որովհետև մեր
Մշակած հողը կարող է դիմնալ
Ամեն փոթորիկ: Թող բոցը լափէ
Մեր աւանները, թող մեր արտերը
Ոտնակոխ անեն նոցա ձիերը:
Կըգայ նոր դարուն, նոր հունձ կըբերէ
Եւ շուտ կըկանգնեն մեր խրճիթները:
(Բոլորը դուրս են գնում բացի Յովհաննայից:)

ՉՈՐՐՈՂԻ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (մենակ)

Մնա՛ք բարով, լեռներ, սիրուն արօտներ,
Դուք էլ մնա՛ք բարով, խաղաղ հովիտներ:
Ես էլ չեմ գալու այստեղ ման գալու,
Վերջին բարովս եկայ ձեզ տալու:
Իմ ջրած դաշտեր, իմ տնկած ծառեր,
Աճեցէ՛ք զուարթ շատ ու շատ օրեր:
Մնա՛ք բարով, ծմակներ, դուք ցուրտ աղբիւրներ,

Եւ դու, արձագանք, հովտիս անոյշ ձայն,
Որ միշտ երգերիս պատասխանում էր.
Գնում է Յովհաննան անդարձ յաւիտեան:

Իմ ուրախութեան անմոռաց տեղեր,
Ձեզնից յաւիտեան այժմ հեռանում եմ.
Սար, ձոր, անապատ ցիւր եղէք, զաւններ,
Անտէր անհովիւ ես ձեզ թողնում եմ:
Մյժմ մի ուրիշ հօտ պիտի հովուեմ
Վըտանգի դաշտում, արիւնով ջրած,
Այսպէս ինձ ողին հրաման է տուած
Ունայն ցանկութեամբ ես գրգռուած չեմ:

Նա, որ բորբոքուող թփիցը խօսեց
Մարգարէի հետ Քորէի ծայրին
Եւ փարաւօնին դիմել հրամայեց,
Որ երբեմն համեստ պատանի Դաւթին
Հովուին, իւր համար զենուոր նա ընտրեց,
Որ միշտ ողորմած էր հովիւներին,
Նա ինձ հրամայեց ծառիս ճիւղերից.
«Գընա՛, երկրի վըայ վկայիր դու ինձ.»

«Մարմինդ պատիր ծանր զըրահով,
Պողպատով ծածկիր քո փափուկ կուրծքը.
Երկրաւոր սէրը ունայն ըղձերով
Չըվառէ երբէք անարատ սիրտդ:
Երբէք չի փայլէ ճակատիդ պսակ,
Գրկիդ չի խաղայ գեղեցիկ զաւակ.
Բայց կը պսակեմ փառքով յաղթութեան
Բոլոր կանանց մէջ ես քեզ յաւիտեան»:

«Երբ կը վհատեն քաջերն էլ կռւում;
Երբ մօտ է ահա Ֆրանսիայի վերջը,
Առաջ կը տանես դրօշակը դաշտում
Եւ ինչպէս արտի քաջ հնձարարը
Գետնին կը զարկես հպարտ յաղթողին,

Կը քանդէս նորա բաղդի անիւը,
Կազատես Ֆրանսիան դու այլև Բէյմը,
Ուր կը թագադրես արքայ Կարլոսը:

Երկինքը նշան էր խոստացել ինձ,
Ահա ուղարկեց այս սաղաւարտը.
Երկնային ուժով նորա երկաթից
Կարծես թէ յանկարծ վառուեց իմ սիրտը:
Դէպի պատերազմ քաշում է սա ինձ,
Կարծես թուցնում է ինձ կռուի դաշտը:
Կռուի գոռոցը արդէն լսվում է
Եւ պատերազմի փողը հնչում է:
(Դուրս է գնում:)

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

կարչոս թագաւորի քանակը շինեօնում

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԴԻՒՆՈՒԱ և ԴԻՒ ՇԱՏԷԼ

ԴԻՒՆՈՒԱ

Ո՛չ, էլ աւելի չեմ կարող տանել:
Ես կը հրաժարուիմ այս թագաւորից,
Որ վատթարութեամբ յուսահատուում է:
Սիրտս կուրծքիս մէջ արնաքամվում է,
Եւ ջերմ արտասուք ուղղում եմ թափել,
Տեսնելով, ինչպէս աւազակները
Սրով բաժնում են ֆրանսիան իրար՝ մէջ .
Եւ մեր այն ազնիւ հին քաղաքները
Մէկ մէկ յանձնում են թշնամիներին
Իրանց ժանգոտած բանալիները,
Այն ինչ մենք անգործ, ի վրէժ վատնում ենք
Այստեղ թանգազին մեր ժամանակը:
— Ինձ լուր է հասնում, թէ Սրլէանը
Վտանդի մէջ է, շտապով գալիս եմ
Այստեղ հեռաւոր Նորմանդիայից,
Յոյս ունիմ գտնել թագաւորին իւր
Զօրքովը պատրաստ պատերազմելու,
Եւ ի՞նչ եմ գտնում — Զեռնածունքով,
Տրուբադուրներով պատած, զբաղուած է

Նուրբ հանելուկներ մեկնաբանելով —
 Եւ իւր Սօրէլին հանդէսներ տալով,
 Կարծես տէրութիւնը վայելում է
 Ամենաանդորր խաղաղութիւն:
 — Կօննէտաբլը այս խայտառակութեան
 Չը կարողացաւ երկար համբերել
 Եւ թողեց գընաց — ես էլ կը թողնեմ
 Նորան յանձնելով իւր ճակատագրին:

ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ

Ահա ինքն արքան գալիս է այստեղ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Կ Ա Ր Լ Ո Ս Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր Է Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Ն Ե Ր Ը

ԿԱՐԼՈՍ

Կօննէտաբլը իւր սուրն ուղարկել է
 Եւ հրաժարվում է ինձ ծառայելուց —
 Փակք Աստուծոյ, որ ազատուեցանք այդ
 Ջանձրալի մարդուց, որ անտանելի
 Կերպով ուզում էր իշխել մեզ վերայ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Մարդը թանգ արժէ այս ժամանակում,
 Պէտք չէ կորցնել թեթեւամտութեամբ:

ԿԱՐԼՈՍ

Այդպէս խօսելով դու միայն ուզում ես
 Ինձ հակառակել: Երբ նա այստեղ էր,
 Երբէք բարեկամ չէիր դու նորան:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Հսկարտ, ձանձրալի, յիմար մարդ էր նա,
 Չը զիտէր լռել իւր ժամանակին —
 Սակայն այս անգամ շատ լաւ իմացաւ.
 Իւր ժամանակին թողեց ու գընաց,
 Տեսնելով, որ էլ պատուի յոյս չըմաց:

ԿԱՐԼՈՍ

Կատակ ես անում: Արա՛, չեմ ուզում
 ես քեզ խանգարել: — Դիւ Շատէլ, Ռէնէ
 Ծեր թագաւորի այս դեպքանները
 Շատ անուանի են իրանց երգերով —
 Լաւ պատուիր նոցա և ամեն մէկին
 Ընծայ տուր ինձնից մի ոսկէ շղթայ:
 (Դիւնուաին)
 Ի՞նչ ես ծիծաղում:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Որ քո բերանից
 Առատ թափում ես ոսկէ շղթաներ,

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ

Դանձարանիդ մէջ էլ փող չը կայ, սէր.

ԿԱՐԼՈՍ

Ճարիր — Սոցա պէս ագնիւ երգիչներ
 Պէտք է իմ դռնից պատուով հեռանան,
 Նոքա երգերով կանաչեցնում են
 Չոր գաւազանը, դալար ճիւղերով
 Զարդարում են մեր անպտուղ թաղը.
 Նոքա իշխում են մեզ հետ հաւասար,
 Թեթեւ իղձերի վերայ հաստատում
 Իրանց գահերը, և նոցա խաղաղ
 Իշխանութիւնը չունի սահմաններ:
 Եւ այդ պատճառով պէտք է երգիչը
 Թագաւորի հետ միասին գրնայ,
 Նոքա երկունն էլ բոլոր մարդկանց մէջ
 Ապրում են բարձր աստիճանի վրայ:

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ

Տէր իմ և արքայ, ես մինչև հիմա
 Խընայում էի քո լսելիքը,
 Քանի հընար կար. բայց մեծ կարիքը
 Վերջապէս լեզուիս կապերն արձակեց:
 — Դու պարզեւելու էլ ոչինչ չունիս:

Ո՛հ, չունիս նոյն իսկ վաղուան ապրուստդ:
 Բոլոր աղբիւրները հարստութեան
 Յամաքել են և զանձարանիդ մէջ
 Մի հատ դրամ չը կայ: Դեռ չենք վճարել
 Զօրքին իւր վարձը: Նա տրտնջելով
 Սպառնում է քաշուիլ — նոյն իսկ քո տունը,
 Տէր արքայ, հազիւ մեծ դժուարութեամբ
 Կարողանում եմ չըքաւոր կերպով
 Պահպանել, բայց ոչ իշխանավայել:

ԿԱՐԼՈՍ

Դրաւ զիր արքունի եկամուտներս,
 Փոխառութիւն առ գրաւատներից:

ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ

Տէր, քո մաքսերը, եկամուտները
 Արդէն զրավուած են երեք տարով:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Եւ այդ միջոցին ձեռիցը կերթան
 Գրաւն ու երկիրը:

ԿԱՐԼՈՍ

Բայց մեզ մնում են
 Դեռ շատ գեղեցիկ հարուստ նահանգներ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Քանի որ Աստծուն և Տալբօի սրին
 Հաճելի է այդ: Երբոր թշնամին
 Կառնէ Օրլէան, կարող ես թէնէ
 Թագաւորիդ հետ ոչխար արածել,

ԿԱՐԼՈՍ

Դու միշտ ծաղրում ես այդ թագաւորին,
 Բայց այդ աներկիր իշխանը այսօր
 Արքայավայել պարգև շնորհեց մեզ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Միայն Նէապօլի թագը չը շնորհէ,
 Ոչ, ի սէր Աստծոյ, որովհետեւ այդ
 Թագը ծախվում է, ինչպէս լսել եմ,

ինչ նա սխեւ է ոչխար արածել:

ԿԱՐԼՈՍ

Դա մի գուարճալի խաղ է, մի հանդէս,
Որ նա տալիս է ինքը իւր սրտին,
Հիմնելով անմեղ, մաքուր մի աշխարհ
Այս կոշտ, վայրենի իրական կեանքում:
Բայց գիտե՞ս, ի՞նչ է նորա ուղածը —
Ուզում է դարձնել հին ժամանակը,
Երբ քնքոյշ սէրը թագաւորում էր,
Որ ասպետներին ոգևորում էր,
Եւ ազնիւ կանայք զատաւոր նստած
Իրանց նուրբ խելքով վճիռներ տալիս.
Ահա այդ անցած ժամանակներում
Ապրում է հիմա զուարթ ծերունին:
Նա ուզում է այդ ժամանակները,
Որոնք գովվում եմ հին երգերի մէջ,
Ինչպէս երկնքից իջած մի դրախտ,
Կրկին նորոգել այս երկրի վերայ:
Նա սիրոյ համար պալատ է հիմնել,
Ուր պիտի դիմեն ազնիւ ասպետներ,
Ուր պիտի փառքով բազմեն զգաստ կանայք,
Ուր մաքուր սէրը պիտի բնակի.
Եւ ինձ կարգել է նա սիրոյ իշխան:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Այնպէս չեմ ստեղծուած, որ կարողանամ
Անարգել սիրոյ իշխանութիւնը:
Ես ինքս սիրոյ անուամբ եմ կոչվում,
Նորա որդին եմ. ժառանգութիւնս
Բոլորը նորա տէրութեան մէջն է.
Իմ հայրը իշխան էր Օրէանի,
Ոչ մի կրնոջ սիրտ չէր դիմնում նորան,
Բայց և անառիկ չէր և ոչ մի բերդ:
Թէ սիրոյ իշխան ուզում ես կոչուիլ,
Պէտք է որ լինիս քաջերի քաջը:
Ինչպէս յայտնի է ինձ հին զրբերից,

Սէրը անբաժան էր քաջութենից,
 Եւ սեղանի շուրջ տեղ էին բռնում
 Ոչ թէ հովիւներ, այլ զիւցազուհներ:
 Ով որ քաջ պաշտպան չէ գեղեցկութեան,
 Նորա պարգևին է միշտ անարժան:
 Ահա ասպարէզ: Կռուիր հայրենի
 Քո թագի համար, իբրեւ քաջ ասպետ
 Սըրով պաշտպանիր ժառանգութիւնդ
 Նոյնպէս և ազնիւ կանանց պատիւը—
 Եւ երբ թշնամու արեան հոսանքից
 Սեփական թագդ կըխլես կրկին,
 Ապա իրաւունք կունենաս զընել
 Սիրոյ անթառամ պսակը քո զլիւին:

ԿԱՐԼՈՍ

(Ներս մտնող մանկավիհին):

Ի՞նչ կայ:

ՄՍՆԿԼԱԻԻԿ

Տէր արքայ, դուրսը սպասում են
 Խորհրդականները Որէանից,
 Եւ աղաչում են, որ լսես նոցա:

ԿԱՐԼՈՍ

Գնա՛, ասա թող գան:

(Մանկավիհը դուրս է գնում:)

Նոքա օգնութիւն

Կը խնդրեն ինձնից, բայց ի՞նչպէս օգնեմ,
 Երբ որ օգնութեան ինքս կարօտ եմ:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԵՐԵՔԻՈՐՀՐԴԱԿԱՆՆԵՐԵՒԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ

ԿԱՐԼՈՍ

Բարով էք եկել, ո՞վ հաւատարիմ
 Քաղաքացիներ իմ Որէանից,

Ի՞նչ լուր էք բերում ինձ իմ սիրելի
Քաղաքից: Արդեօք շարունակում է
Նա սովորական քաջութեամբ դէմ դնել
Թշնամիներին:

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ

Ո՛հ տէր մեր, սաստիկ

Նեղութեան մէջ ենք, և խեղճ քաղաքի
Կորուստը մօտ է: Արդէն քանդուած են
Նորա արտաքին ամրութիւնները,
Եւ ամեն մի նոր յարձակունքից յետ
Թշնամին նոր նոր տեղեր է գրաւում:
Պարիսպների վրայ պաշտպան չըմնաց:
Շուտ շուտ թշնամու վրայ յարձակուելով
Շատ քիչ մարդ կրկին վերագառնում է
Սոփն էլ քաղաքին արդէն սպառնում է,
Եւ այդ պատճառով Կոմս Բօլպիէրը,
Բերդի գլխաւոր հրամանատարը,
Կարիքից ստիպուած թշնամու հետ այս
Պայմանը կապեց հին սովորութեամբ.
Տասներկու օրից յետոյ կամաւոր
Անձնատուր լինել, թէ այդ միջոցին
Չըզայ բաւական զօրք, որ քաղաքը
Թափէ թշնամուց:

(Դիւնուան սաստիկ բարկութեան նշաններ է յայտնում)

ԿԱՐԼՈՍ

Միջոցը կարճ է:

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ

Հիմա եկել ենք քեզ աղաչելու,
Որ ողորմելով քո խեղճ քաղաքին,
Շուտով օգնութիւն ուղարկես նորան,
Թէ չէ անձնատուր կլինի թշնամուն:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Մի՛թէ Սէնտրայը համաձայնեցաւ
Այդ ամօթալի պայմանին:

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ

Ո՛չ, տէր:

Քանի որ քաջը դեռ կենդանի էր,
 Ի հարկէ ոչ որ չէր համարձակվում
 Խօսել անձնատուր լինելու վերայ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Ուրեմն մեռաւ:

ԽՈՐ ՀՐԴԱԿԱՆ

Պարսպի առաջ

Ընկաւ դիւցազնը, պատերազմելով

Արքայի համար:

ԿԱՐԼՈՍ

Սէնտրայլը մեռաւ:

Ափսոս, նա մենակ մի գունդ զօրք արժէր:

(մտնում է մի ասպետ և մի քանի խօսք է ասում Դիւնուային, որ սաստիկ
 չփոթվում է:)

ԴԻԻՆՈՒԱ

Պակասը լրացաւ:

ԿԱՐԼՈՍ

Ի՞նչ է պատահել:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Դուզլաս կոմսն ահա մարդ է ուղարկել,

Թէ Շօալանդացիք ապստամբուել են,

Սպառնում են իսկոյն թողնել բանակը,

Թէ չլուսնը այսօր իրանց թօշակը:

ԿԱՐԼՈՍ

Դիւ Շատէլ:

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ (ուսերը վերքաշելով):

Տէր իմ, ես ի՞նչ կարող եմ:

ԿԱՐԼՈՍ

Խոստացիր, զրաւ դիր կէս տէրութիւնս:

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ

Ոչինչ չի օգնի. ել չեն հաւատում

Մեր խոստմունքներին:

ԿԱՐԼՈՍ

Ամենաընտիր

Գունդն է իմ զօրքում: Հիմա չըպէտք է
Նոքա ինձ թողնեն, հիմա չըթողնեն:

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ (ծունկ խոնարհելով)

Տէր արքայ, օգնիր, մի՛ թողնիր անաէր:

ԿԱՐԼՈՍ

Մի՛թէ կարող եմ գետնից զօրք հանել.

Մի՛թէ կարող է ձեռի ափի մէջ

Արտ մի կանաչել: Մաս մաս արէք ինձ,

Սիրտս հանեցէք և փող շնեցէք

Ոսկու փոխանակ: Ես միայն արիւն

Ունիմ ձեզ համար, ոչ արծաթ և զօրք:

(Նա տեսնում է ներս մտնող Սօրէլին և բազկատարած վազում է նորա մօտ:)

ԶՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Ա ԳՆ Է Ս Ս Օ Ր Է Լ, ձեռին մի արկղ, Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Ն Ե Ր Ը

ԿԱՐԼՈՍ

Ո՛վ իմ քաղցր Ագնէս, իմ սիրելի կեանք,

Գաղիս ես, որ ինձ յուսահատութեան

Ձեռից ազատեա: Գու իմն ես, և ես

Քո գիրկն եմ ընկնում: Ոչինչ կորած չէ,

Քանի դու իմն ես:

ՍՕՐԷԼ

Թանգագին տէր իմ,

(Երկիւղալի հայեացք ձգելով իւր շուրջ.)

Արդեօք ուղի՞ղ է, Գիւնուա, Գիւ Շատէ՛լ:

ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ

Ափսոս, ուղիղ է:

ՍՕՐԷԼ

Ուրեմն այդքան

Մեծ է կարիքը: Փող չըկայ: Զօրքը

Ուզում է քաշուիլ:

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ

Ափսոս, այդպէս է:

ՍՕՐԵԼ

(տալով նորան արկղը.)

Ահա՛, ահա՛ փող, ահա՛ աղամանդ—
Տարէք, հալեցէք արծաթեղէնս—
Ծախեցէք, գրաւ դրէք իմ ամրոցները—
Պրօվանս նահանգի բոլոր հողերս
Շուտ փող շինեցէք իմ ունեցածը.
Շուտ, մի՛ ուշանաք:

(Ստիպում է գնալ.)

ԿԱՐԼՈՍ

Ապա՛, Դիւնուա,

Ապա՛, Դիւ Շատէլ, միթէ հարուստ չե՞մ,
Երբ բոլոր կանանց պըսակի տէրն եմ—
Նա էլ ազնիւ է ծնուած, ինչպէս ես,
Վալուայի տան թագաւորական
Արիւնն էլ նորա արնից մաքուր չէ:
Երկրիս առաջին գահին կարող էր
Նա մի զարդ լինել — բայց նա այդ բանը
Արհամարհում է. ուզում է միայն
Իմ սէրը լինել, իմ սէրը կոչուիլ:
Ե՞րբ է թոյլ տուել, որ մի թանդազին
Պարգև տամ նորան, բացի նորաբաց
Ծաղկից ձմեռուայ մէջ, կամ թէ որ և է
Հազուագիւտ պտուղ: Նա չէ ընդունում
Ինձնից ոչինչ զոհ, իսկ ինքն ամեն բան
Մեծահոգութեամբ զոհ է բերում ինձ.
Վստահանում է արդէն ընկղմող
Բաղդիս հաւասալ իւր բոլոր կայքը:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Այո՛, երկուսդ էլ մէկ խելքի տէր էք:
Նա այրուող տան մէջն է ձգում բոլոր

Իւր ունեցածը: Ունայն աշխատանք:
Նա քեզ չի փրկի, այլ միայն ինքն էլ
Քեզ հետ կըկորչի—

ՍՕՐԷԼ

Մի հաւատար նրան:

Արդէն տասն անգամ վտահագելէ
Ձոհել քեզ համար սեփական կեանքը,
Եւ բարկանումէ, որ ես ուզում եմ
Ձոհել քեզ համար հարստութիւնս:
Ի՞նչ: Մի՞թէ սիրով չընտիրեցի
Քեզ այն ամենը, ինչ որ թէ ոսկուց
Եւ թէ մարգարտից աւելի արժէ:
Մի՞թէ կարող եմ ես հիմա մենակ
Բաղդաւոր լինել: Հրաժարուինք բոլոր
Ունայն զարդերից: Թող ինձ այդ բանում
Օրինակ տամ քեզ: Քո արքունիքը
Շինիր մի բանակ և ոսկիդ երկաթ,
Ամեն բան զոհիր քո թագի համար:
Ե՛կ, ե՛կ, միասին տանենք թէ վտանգ,
Թէ կարօտութիւն: Պատերազմական
Նժոյգը հեծնենք, այրուինք արևի
Ճառագայթներում. թող մեր ծածկոցը
Լինին ամպերը և քարերը՝ բարձ:
Ձինուորը սիրով կըտանէ բոլոր
Նեղութիւններին, երբ որ կըտեսնէ
Նոյն վեճակի մէջ իւր թագաւորին:

ԿԱՐԼՈՍ (ժպտելով)

Այժմ տեսնում եմ, որ կատարվում է
Գուշակութիւնը մի միանձնուհու,
Որ ինձ Կէրմօնում մարգարէացաւ,
Թէ մի կնոջ ձեռով կըյաղթեմ բոլոր
Թշնամիներին, կրկին կըգրաւեմ
Հայրական թագս: Ես այդ կընծը
Որոնում էի թշնամու զօրքում,
Աշխատում էի մօրս հետ հաշտուել.

Բայց ահա՛ այստեղ է զիւցազնուհին,
Որի օգնութեամբ ես Րէյմս կը մտնեմ.
Ես իմ Ագնէսի սիրով կը յաղթեմ:

ՍՕՐԷԼ

Բարեկամներիդ սրբով կը յաղթես:

ԿԱՐԼՈՍ

Լսում եմ, որ իմ թշնամիները
Անմիաբան են: Այդ բանից նոյնպէս
Մեծ յոյս ունիմ ես: Եւ տեղեկացայ,
Որ անգլիացի հպարտ լորդերը
Եւ իմ ազգական Բուրգունդի դուքսը
Եւ առաջուայ պէս բարեկամներ չեն—
Եւ ահա դքսի մօտ ուղարկեցի
Լա Հիրին իբրեւ դեսպան իմ կողմից.
Գուցէ յաջողի ինձ այդ բարկացած
Իշխանին կրկին ճանաչեցնել իւր
Պարտաւորութիւնն—Շուտով Լա Հիրը
Այստեղ կը լինի:

ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ (պատուհանից նայելով.)

Արդէն գալիս է:

ԿԱՐԼՈՍ

Բարով գայ: Հիմա իսկոյն կ'իմանանք,
Արդեօք մենք յաղթուի՞նք պիտի թէ յաղթենք:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Լ Ա Հ Ի Ր Ե Ի Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Ն Ե Ր Ը

ԿԱՐԼՈՍ (Լա Հիրին դիմաւորելով.)

Լա Հիր, ի՞նչ յոյս ես բերում մեզ համար:
Կարձ առա, ինչ որ ասելու ունիս:

Լ Ա Հ Ի Ր

Ոչ ինչ յոյս չըկայ, յոյսդ քո սուրն է:

ԿԱՐԼՈՍ

Ձէ՞ հաշտվում մեզ հետ մեծամիտ դուքսը:
Ո՛հ, ասա՛, ի՞նչպէս ընդունեց նա քեզ:

ԼԱ ՀԻՐ

Նա պահանջում է, որ դեռ չըխօսած
Հաշտութեան վերայ, անպայման յանձնես
Նրան յիւ Շատէլին, որին նա իւր հօր
Սպանող է կանչում:

ԿԱՐԼՈՍ

Բայց եթէ նորա

Այդ ամօթալի պայմանը մերժենք:

ԼԱ ՀԻՐ

Ապա հաշտութիւնն անկարելի է:

ԿԱՐԼՈՍ

Ձառաջարկեցի՞ր նորան, ինչպէս որ
Պատուիրեցի քեզ, մենամարտութիւն
Ինձ հետ Մօնտրօի կամուրջի վերայ,
Ինչտեղ որ նորա հայրը սպանուեցաւ:

ԼԱ ՀԻՐ

Ես քո ձեռնոցը ձգեցի նորան,
Ասելով, որ դու քո բարձրութենից
Խջնելով, իբրեւ ասպետ ուզում ես
Մենամարտել քո տէրութեան համար:
Բայց նա ինձ ասաց, թէ ամենևին
Հարկը չէ ստիպում նորան կռուելու
Այն բանի համար, որ արդէն ունի.
Բայց թէ ցանկութիւն ունիս կռուելու,
Օրլէանի մօտ կը գտնես նորան,
Ուր մտադիր է վաղը զընալու,
Եւ այս ասելով, ծիծաղեց նա և
Քամակն ինձ արեց:

ԿԱՐԼՈՍ

Մի՞ թէ ոչ մէկ ձայն

Պարլամենտիս մէջ չուզեց պաշտպանել
իմ իրաւունքը:

ԼԱ ՀԻՐ

Արդարութիւնը

Պիտի պապանձուի, երբ կատարում է
Կուսակցութիւնը: Պարլամենտը քեզ
եւ քո սերունդը դահաղուրկ յայտնեց:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Յանգուզն ու հըպարտ է քաղաքացին,
երբ որ իրաւունք տալիս են նորան:

ԿԱՐԼՈՍ

Արդեօք փորձեցիր մօրս համոզել:

ԼԱ ՀԻՐ

Քո մօրը:

ԿԱՐԼՈՍ

Այո՛: Նա ի՞նչ է ասում:

ԼՍ ՀԻՐ

(Մի քանի վայրկեան մտածելուց յետոյ)

Ես թագադրութեան հանդիսի օրը
Հասայ Սէն Դընի: Բոլոր փարիզցիք
Ջարդարուած էին, կարծես այդ օրը
Յաղթութեան տօն էր: Ամեն փողոցում,
Ուր անգլիացի արքան անցնում էր,
Շինած էր մէկ մէկ յաղթական կամար,
Ճանապարհի վրայ ծաղիկ էր ցանած,
Եւ ուրախութեան աղաղակներով,
Կարծես Ֆրանսիան մի մեծ յաղթութեան
Տօն էր կատարում, ամբոխը կառքը
Շրջապատում էր:

ՍՕՐԷԼ

Եւ ուրախ էին —

Ուրախ, որ նոքա վերաւորում են
Իրանց բարեխնամ արքայի սիրտը:

ԼԱ ՀԻՐ

Ես տեսայ մանուկ Հարրի Լանկաստրին,
 Որ բազմաձ էր սուրբ Լուդովիկոսի
 Թագաւորական աթոռի վերայ.
 Նորա երկու կողմը կանգնած էին
 Հըպարտ և զոռոզ Հօրեղբայրները,
 Բէդֆօրտն ու Գլօստէր, և զահի առաջ
 Զոքած երգվում էր դուքս Փիլիպպոսը
 Հաւատարմութիւն:

ԿԱՐԼՈՍ

Անպատիւ իշխան,

Ո՛հ. վատ անարժան Հօրեղբօրորդի:

ԼԱ ՀԻՐ

Երկչոտ մանուկը զողում էր, երբ որ
 Վերև էր գընում աթոռի բարձր
 Աստիճաններից: Սա վատ նշան է,
 Ասաց ժողովուրդն ու ծիծաղեցաւ:
 Այդտեղ քո մայրը մօտեցաւ նորան —
 Լեզուս կապվում է, որ ասեմ —

ԿԱՐԼՈՍ

Յետոյ:

ԼԱ ՀԻՐ

Գրկեց տըղային և ինքն իւր ձեռով
 Բազմեցրեց քո հօր աթոռի վերայ:

ԿԱՐԼՈՍ

Ո՛հ, մայր, մայր:

ԼԱ ՀԻՐ

Նոյն իսկ կատաղեի, անսիրտ

Բուրգունիացիք իսկոյն ամօթից
 Կարմրեցան, երբոր այդ բանը տեսան:
 Մայրդ նկատեց այդ և բարձրաձայն
 Ասաց ժողովին. «Շնորհակալ ե՛ք,
 Ո՛վ Ֆրանսիացիք, որ փտած բունը
 Պատուաստում եմ ես այս առողջ ճիւղով:

Եւ ազատում եմ ձեզ մի խեղացնոր

Հօր վատ զաւակից:

(Թագաւորը երեսը ծածկում է. Ագնէսը վազում է նորա մօտ և դրկում է նորան. բոլոր ներկայ եղող անձինք նշաններով ցոյց են տալիս լրանց զգուհանքը.)

ԴԻԻՆՈՒԱ

Գազանասիրտ կին:

ԿԱՐԼՈՍ

(Կարճ լուրջեցից յետոյ խորհրդականներին.)

Ահա իմացաք գործի դրուժիւնը:

Եւ մի՛ ուշանաք, գնացէք Օրլէան:

Գնացէք, ասացէք իմ հաւատարիմ,

Սիրած քաղաքին, որ արձակում եմ

Նրան իւր երգումից: Թող մտածէ իւր

Փրկութեան վերայ, անձնատուր լինի

Բուրգունդի դքսին, որ ըստացել է

«Բարի» անունը, անշուշտ մարդասէր

Աչքով կընայէ նա նորա վերայ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Ի՞նչ, աէր, ուզում ես թողնել Օրլէան:

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ (ծունկ խոնարհելով.)

Տէր արքայ, ո՛հ մի՛ հրաժարուիր մեզնից,

Եւ հաւատարիմ քաղաքդ մի՛ տար

Անզլիացոց՝ խիստ իշխանութեանը:

Օրլէանը քո թագի մի ակն է:

Եւ ոչ մի քաղաք երբէք նորա պէս

Հաւատարիմ չէր քո ազգատոհմին:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Մի՞թէ յաղթուած ենք, Մի՞թէ թոյլ է տուած

Քաղաքը առանց սուր մերկացնելու

Յանձնել թշնամուն: Մի՞թէ ուզում ես

Արիւն չըթափած, միայն թեթեւ խօսքով,

Այդ ամենալաւ քաղաքը խրլել

Ֆրանսիայի սրտից:

ԿԱՐԼՈՍ

Արդէն բաւական

Արիւն թափուեցաւ. բայց աւանդ, ի զուր:
 Աստուծոյ ձեռք զինուէլ է իմ դէմ:
 Զօրքս յաղթվում է ամեն ճակատում,
 Դատապարտուած եմ՝ իմ պարլամէնտում,
 Մայրաքաղաքս, իմ ժողովուրդը
 Սիրով ընդունեց հակառակորդին,
 Եւ արմենակից ազգականներս
 Դաւաճանեցին ինձ ու հեռացան —
 Սեփական մայրս իւր կուրծքի վերայ
 Օտարի զաւակը սըննդում է:
 — Լաւ է Լուարի միւս ափը անցնենք,
 Տեղի տանք Աստծոյ հզօր բազուկին,
 Որ օգնում է մեր թշնամիներին:

ՍՕՐԷԼ

Աստուած ոչ անէ, որ յուսահատուինք
 Եւ մեր սեփական երկրից հրաժարուինք:
 Այդ խօսքը քո քաջ սրտից չը բղխեց.
 Մօր անբընական արարքը կոտրեց
 Արքայիս սիրտը: Բայց արիացիր,
 Կռուիր քաջութեամբ քո չար բաղդի դէմ,
 Որ կատաղաբար հալածում է քեզ:

ԿԱՐԼՈՍ

(Մուայլ մտածմունքների մէջ ընկղմած)

Միթէ ուղիղ չէ՞, որ մի սոսկալի
 Օրհաս է սպասում վալուայի ցեղին:
 Աստուած մերժել է այդ ցեղը: Մօրս
 Մոլի ընթացքը դէւերին մատնեց
 Այս ընտանիքը. հայրս քսան տարի
 Խեղացնոր ապրեց, երեք եղբայրս
 Մահը փչացրեց: Աստուած վճռել է
 Զնջել վեցերորդ Կարլոսի տունը:

ՍՕՐԷԼ

Ո՛չ, նա քեզանով պիտի նորոգուի,
 Միայն մի՛ կտրիր յոյսդ քեզանից —
 Զուր չէր, որ բարի բաղդը պահպանեց

Քեզ, որ տարիքով փոքր էիր բոլոր
 Քո եղբայրներից, և անակնկալ
 Կերպով բարձրացրեց այս գահի վերայ:
 Աստուած պահպանեց քեզ, որ բժշկես
 Քո հայրենիքի ստացած վերքերը:
 Դու պիտի հանգցնես այս քաղաքական
 Կռուի բոցերը: Սիրտս ասում է,
 Որ խաղաղութիւն կը տաս այս երկրին
 Եւ Ֆրանսիայի համար կը դառնաս
 Դու նոր հիմնադիր:

ԿԱՐԼՈՍ

Ո՛չ, ես չեմ կարող:

Այս փոթորկալից, խիստ ժամանակը
 Պահանջում է մի ճարտար ղեկավար:
 Խաղաղ ժողովուրդ կարող եմ այո՛
 Ես բաղաւորել. բայց մի ապստամբ
 Եւ չար ժողովուրդ չեմ կարող զսպել,
 Եւ ատելութեամբ փակուած սրտերը
 Չեմ կարող երբէք սրտով բաց անել

ՍՕՐԷԼ

Տէ՛ր, ժողովուրդը կուրացած է և
 Սուտ յոյսով խաբուած, բայց շուտով կանցնի
 Այդ թմրութիւնը: Հեռու չէ օրը,
 Երբ պիտի վարթի Ֆրանկի սրտի մէջ
 Խոր արմատացած սէրը, որով նա
 Սիրել է բընիկ թաղաւորներին.
 Նորից կը վարթի նախանձը և հին
 Ատելութիւնը, որ թշնամութեամբ
 Միշտ բաժանում էր իրարից երկու
 Ազգութիւնները: Հպարտ յաղթողին
 Կը կործանէ իւր ճակատագիրը:
 Ուրեմն պէտք չէ շուտ պատերազմի
 Դաշտից հեռանալ. պէտք է քաջութեամբ
 Կռուիս ամեն մի քայլ հողի համար
 Եւ Օրէանը պաշտպանես ինչպէս

Սեփական կուրծքդ: Լաւ է ընկղմես
Բոլոր նաւերը, այրես, կործանես
Ողջ կամուրջները, որ տէրութիւնդ
Բաժնող Լուարի միւս ափը չանցնես:

ԿԱՐԼՈՍ

Ես արե՛, ինչ որ միայն կարող էի:
Մենամարտութիւն առաջարկեցի
Իմ թագի համար — բայց չընդունեցին:
Ի զուր վատնում եմ իմ ժողովուրդի
Կեանքը, և ի զուր մոխիր են դառնում
Իմ քաղաքները: Մի՞թէ ես պէտք է
Այն անսիրտ մօր պէս թոյլ տամ, որ սըրով
ձեղքեն զաւակս. լաւ է նորանից
Կըհրաժարուիմ ես. միայն թէ անյրի:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Տէ՛ր, մի՞թէ այդպէս խօսել վայելէ
Մի թաղաւորի: Ո՞վ կըհրաժարուի
Այդպէս մի թագից: Յետին հպատակդ
Անգամ զոհում է ստացուածք և արիւն
Իւր դաղափարին, իւր ատելութեան
Իւր սիրոյ համար: Կուսակցութիւններ
Սկսում են կազմուիլ, երբ քաղաքական
Կռուի արիւնոտ դրօշը պարզվում է:
Երկրագործը իւր արօրն է թողնում,
Կինն իւր իլեկը. պատանի և ծեր
Ձէնք են վեր առնում, քաղաքացին իւր
Քաղաքը վառում և երկրագործը
Մշակած արտերը, որ քեզ այդպէսով
Վնասէ կամ օգնէ և առաջ տանէ
Իւր համոզմունքը. ոչ ինչ չէ խնայում
Ոչ էլ սպասում է, որ իրան խնայեն,
Երբ որ պատիւը պահանջում է այդ,
Երբ նա իւր Աստծու կամ կռուքի համար
Պատերազմում է: Դու էլ հրաժարուիս
Քո այդ կանացի ցաւակցութենից.

Որ անվայել է արքայի սրտին:
Թող շարունակուի պատերազմն, ինչպէս
Որ նա սկսուել է. Դու չես պատճառը
Նորա բորբոքման: Այս է աշխարհի
Բաղդն ու օրէնքը, որ ժողովուրդը
Պէտք է զոհ լինի արքայի համար:
Ֆրանկն այդ օրէնքը լաւ գիտէ և միշտ
Հնազանդ է նորան: Մի ազգ, որ սիրով
Ամեն ինչ զոհում է պատուի համար,
Նախատելի է, անպիտան, վատթար:

ԿԱՐԼՈՍ (խորհրդականներին)

Ուրիշ պատասխան մի՛ տպասէք ինձնից.
Աստուած օգնէ ձեզ, ես անկարող եմ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Թող միշտ յաղթութեան Աստուածը դարձնէ
Երեսը քեզնից, ինչպէս դարձնում ես
Այժմ՝ երեսդ քո հայրենիքից:
Ինչպէս որ ինքդ քեզ ուրանում ես,
Ես էլ չեմ ուզում էլ ծառայել քեզ:
Ոչ թէ Անգլիայի և Բուրգունդիայի
Միացած ոյժը, այլ քո սեփական
Փոքրոգութիւնն է, որ քեզ աթոռից
Գահավիժում է: Հերոսներ էին
Միշտ Ֆրանսիայի թագաւորները,
Բայց դու ծնուել ես թոյլ և անարի:

(խորհրդականներին)

Արքան ձեզանից ձեռն է վեր առնում.
Բայց ես կըթռչիմ՝ դէպի Օրլէան,
Որ թաղուիմ նորա աւերակներում.
(Ուզում է գնալ. Ագնես Սօրէլը բռնում է նորան):

ՍՕՐԷԼ (թագաւորին)

Ո՛հ, մի՛ թողնիր, որ այդպէս բարկացած
Դընայ քեզանից: Նա կոշտ է խօսում,
Բայց սիրտը մաքուր է ինչպէս ոսկի:

Եւ դա այն սիրտն է, որ քեզ սիրում է,
 Որ միշտ քեզ համար արիւն է թափել:
 Եկէք, Դիւնուա, խոստովանեցէք,
 Որ տաքանալով ազնիւ բարկութեամբ,
 Ձեր չափը անցաք — խկ դու, տէր, ներիր
 Քո բարեկամի սաստիկ խօսքերին:
 Ո՛հ, եկէք, եկէք շուտով միացնեմ
 Ես ձեր սրտերը, քանի որ դեռ ես
 Անշեջանելի կրքակ չէ դարձել
 Ձեր բարկութիւնը:

ԿԱՐԼՈՍ (Դիւ Շատէլին)

Պէտք է Լուարի

Միւս ափը անցնենք: Թող նաւը տարուի
 Իմ կարասիքը:

ԴԻԻՆՈՒԱ (շուտ Սօրէլին)

Հիմա մնա՛ք բարով:

(Նա շուտ հեռանում է. խորհրդականները հետևում են նորան.)

ՍՕՐԷԼ

(Յուսահատութեամբ ձեռները կցելով.)

Մենք բոլորովին մենակ կըմնանք,
 Եթէ նա գընայ: Լա Հիր, շտապեցէ՛ք,
 Աշխատեցէ՛ք, որ մեղմացնէք նորան:
 (Լա Հիրը դուրս է գնում.)

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԿԱՐԼՈՍ, ՍՕՐԷԼ, ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ

ԿԱՐԼՈՍ

Քայց մի՞թէ թագը միակ բարիքն է,
 Եւ այդքան ծանր է նորանից զրկուիլ:
 Ո՛չ, ո՛չ, մի այլ բան կայ, որ ինձ համար
 Աւելի ծանր է և անտանելի:
 Այս յանդուգն անձանց կամքին հնազանդուիլ,

Կախումն ունենալ հպարտ, ինքնակամ

Հպատակներից, ահա այս է, որ

Աւելի ծանր է և դառն է ազնիւ.

Մի սրտի համար:

(Դիւ Շատելիւն՝ որ տարակուսած կանգնած է)

Արա՛, ինչպէս որ

Պատուիրեցի . քեզ :

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ (ծռակ խոնարհելով)

Ողորմած արքայ:

ԿԱՐԼՈՍ

Արդէն վճռել եմ: Մի՛ հակառակիր:

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ

Հաշտուիր Բուրգունդի դքսի հետ, տէր իմ,

Թէ չէ այլ հընար չունիս փրկութեան:

ԿԱՐԼՈՍ

Ուղղում ես, որ ես հաշտուի՞մ նորա հետ.

Չէ որ արիւննովդ պիտի կնքեմ

Խաղաղութիւնը:

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ

Ահա իմ գլուխը,

Որ ես քեզ համար երբէք խնայել չեմ

Պատերազմներում և որ այժմ սիրով

Պատրաստ եմ դնել դահճի կացնի տակ:

Արքայ, կատարի՛ր դքսի պահանջը,

Մատնիր ինձ նորա վրէժխնդրութեանը,

Թող իմ արիւնը ջնջէ ձեր միջի

Ատելութիւնը:

ԿԱՐԼՈՍ

(Սիրտը շարժուած և անխօս նայում է նորան մի քանի վայրկեան.)

Մի՛թէ իրաւ է:

Մի՛թէ այնքան վտտ է իմ դրութիւնը,

Որ մինչև անգամ բարեկամներս,

Որոնք իմ սիրտը լաւ են ճանաչուում,

Ուղղում են, որ ես խայտառակութեան

Միջոցով հասնեմ իմ փրկութեանը:
 Հիմա տեսնում եմ իմ խոր անկումը,
 Որովհետև իմ ապնուութեանը
 Եւ չեն հաւատում:

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ

Մտածիր, արքայ:

ԿԱՐԼՈՍ

Եւ բան մի՛ ասիր: Մի՛ զայրացնիր ինձ:
 Տասը տէրութիւն պատրաստ եմ կորցնել,
 Բայց բարեկամիս կեանքը կը խնայեմ:
 Արա՛, ինչպէս որ հրամայեցի քեզ:
 Դընա՛, նաւը տար իմ կարասիքը:

ԴԻԻ ՇԱՏԵԼ

Խօսոյն ամեն բան պատրաստ կը լինի:
 (Վեր է կենում և գնում է: Ագնէս Սօրէլը սաստիկ լալիս է:)

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԿԱՐԼՈՍ ԵՒ ՍՕՐԵԼ:

ԿԱՐԼՈՍ (Նորա ձերը բռնելով):

Մի՛ լար, իմ Ագնէս: Լօտի միւս կողմն էլ
 Կաց մի ֆրանսիա: Այնտեղ աւելի
 Երջանիկ կապրինք: Անամպ մի երկինք
 Ժպտում է այնտեղ, հովը թեթեւ է,
 Եւ ժողովուրդը համեստաբարոյ:
 Այնտեղ հնչում են միշտ անոյշ երգեր
 Այնտեղ ծաղկում են կեանքն ու քնքոյշ սէր:

ՍՕՐԵԼ

Ա՛խ, ինչե՞ս ես այս դառն օրը տեսայ,
 Երբ թագաւորը աքսոր պիտի գնայ.
 Որդին հայրական տանից պիտ գաղթէ,
 Իւր օրորոցին քամակը դարձնէ:

Ո՛վ անոյշ երկիր, որ այժմ թողնում ենք,
Ել. քեզ յաւիտեան մենք տեսնելու չենք:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԼԱ ՀԻՐԸ յետ է գալիս, ԿԱՐԼՈՍ և ՍՕՐԷԼ

ՍՕՐԷԼ

Մենակ ես գալիս: Ձեռք բերում նորան:

(մօտ գնալով)

Լա Հիր, այդ ի՛նչ է. ի՞նչպէս էք նայում:

Ձըլինի՞ թէ նոր տարաբաղդութիւն: —

ԼԱ ՀԻՐ

Տարաբաղդութեան ժամանակն անցաւ,

Բաղդաւորութեան օրը լուսացաւ:

ՍՕՐԷԼ

Ի՞նչ կայ: Ասացէ՛ք, աղաչում եմ ձեզ:

ԼԱ ՀԻՐ (Թաղաւորին)

Արքայ, յետ կանչէր շուտ Օրլէանի

Նուիրակներին:

ԿԱՐԼՈՍ

Բայց ինչի՞: Ի՞նչ կայ:

ԼԱ ՀԻՐ

Բախտդ փոխուեցաւ: Շուտով յետ կանչէր:

Կռիւ պատահեցաւ և դու յաղթեցիր:

ՍՕՐԷԼ

Յաղթեց: Ի՛նչ քաղցր է այդ բառն ականջին:

ԿԱՐԼՈՍ

Լա Հիր, խաբուած ես դու սուտ համբաւով:

Յաղթեցի: Ո՛չ, ես այդ յոյսը չունիմ:

ԼԱ ՀԻՐ

Շուտով աւելի մեծ հրաշք կը տեսնես

—Ահա՛ գալիս է սրբազան հայրը
 Եւ Դիւնուային բերում է իւր հետ:

ՍՕՐԷԼ

Գեղեցիկ ծաղիկ է յաղթութիւնը.
 Նա մեզ տալիս է երկնային պտուղ
 Խաղաղութիւնը և հաշտութիւնը:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՐԷՅՄՍԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ, ԴԻԻՆՈՒԱ, ԴԻԻ ՇԱՏԷԼ,
 ՐԱՌԻԼ, զբաժանորդած ասպետ, ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Բերում է Դիւնուային Թագաւորի մօտ և միաւորում է նոցա ձեռները:)

Դրկեցէք միմեանց, իշխաններ: Թողէք
 Հեռանայ ձեզնից ոխ և բարկութիւն
 Այժմ՝ երկինքը ողորմած է մեզ:
 (Դիւնուան գրկում է Թագաւորին)

ԿԱՐԼՈՍ

Ազատեցէք ինձ իմ կասկածներից
 Եւ ապշութենից: Ի՞նչ է պատահել:
 Ինչպէս եղաւ այս անսպասելի
 Փոփոխութիւնը:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Տանելով ասպետին Թագաւորի առաջ)

Այժմ՝ խօսեցէք:

ՐԱՌԻԼ

Մենք ժողովեցինք լօտարինգիայում
 Տասն և վեց գունդ զօրք և գալիս էինք
 Տէր, քո բանակը: Մեր առաջնորդն էր
 Բօդրիկուր ասպետը վօկուլօրից:
 Երբ վերմանտօնի բարձրաժանդակից
 Սկսեցինք իջնել իօն գետի ձորը,
 Ընդարձակ դաշտում տեսանք թշնամուն

Մեր առաջ կանգնած և յետ նայելով,
 Այնտեղ էլ նոյնպէս փայլեցին զէնքեր,
 Եւ այսպէս ահա երկու կողմից էլ
 Պաշարուած էինք թշնամու զօրքով:
 Ոչ յաղթելու յոյս կար, ոչ փախչելու:
 Քաջերի սիրտը անդամ թուլացաւ:
 Ամենքս սաստիկ յուսահատուեցանք
 Եւ ուզում էինք ձգել զէնքերը:
 Եւ երբ որ զօրքի մեծաւորները
 Ժողովեցան և խորհուրդ կազմեցին,
 Բայց ոչ ինչ հնար չըմտածեցին—
 Յանկարծ ի՞նչ տեսներք: Զարմանալի հրաշք
 Երևեցաւ մեր ապշած աչքերին:
 Անտառի միջից դուրս եկաւ մի կոյս,
 Որ պատերազմի դիցուհու նման
 Փայլուն սաղաւարտ կրում էր գլխին,
 Տեսքով գեղեցիկ, բայց և ահաւոր,
 Գանգուր սև մազը փռած ուսերին,
 Ինքը շուրջ պատած լուսով երկնային,
 Եւ բարձր ձայնով ասաց մեզ այսպէս.
 «Ի՞նչ էք սարսափել, քան Ֆրանսիացիք.
 Յարձակուեցէք ձեր թշնամու վերայ,
 Թէև աւելի բազմաթիւ լինի
 Նա, քան թէ ծովի աւազը: Աստուած
 Եւ սուրբ կոյսն են ձեր առաջնորդները:»
 Եւ շուտ դրօշակրի ձեռիցը խլեց
 Դրօշն և աներկիւղ զօրքի դուլին անցաւ:
 Ապշած, ահամայ հետևում էինք
 Բարձր ծածանող դրօշին և նորա
 Վստահ կրքողին և յարձակուեցանք
 Թշնամու վերայ, որ նոյնպէս ապշած
 Անշարժ կանգնած էր և հիանում էր
 Տեսած հրաշքով:— Բայց յանկարծ, կարծես,
 Երկնային սարսափ եկաւ նորա վրայ,
 Երեսը դարձրեց և սկսեց փախչել,
 Զգեց իրանից բոլոր զէնքերը

Եւ բոլոր դաշտում ցիր ու ցան եղաւ:
 Ոչինչ չէր օգնում զօրապետների
 Խրախուսող ձայնը: Կարծես սարսափը
 Կուրացրեց նոցա: Առանց մի անգամ
 Ետեւ նայելու, թէ մարդ է թէ ձի
 Գետն էին թափվում: Սա կոտորած էր,
 Ոչ թէ պատերազմ: Թշնամիներից
 Երկու հազարը ընկան դաշտի մէջ,
 Այլեւ շատերը գետի մէջ կորան,
 Այն ինչ մեր կողմից կորուստ չունեցանք:

ԿԱՐԼՈՍ

Զարմանալի է, Աստուած վկայ, շատ
 Զարմանալի է:

ՍՕՐԵԼ

Այդ հրաշքը գործեց
 Մի կոյս, ասում էք: Ի՞նչ տեղից եկաւ,
 Եւ կամ ո՞վ է նա:

ՐԱՌԻԼ

Իւր ուժ լինելը

Նա միայն արքային ուզում է յայտնել:
 Հաւատացնում է, թէ մարգարէ է
 Աստծուց ուղարկուած և խոստանում է
 Մինչև նոր լուսին փրկել Օրէնս:
 Եւ ժողովուրդը նորա խօսքերից
 Խրախուսուած ուղում է պատերազմել:
 Նա հետևում է զօրքին և շուտով
 Այստեղ կը լինի:
 (Լսվում է զանգակի ձայն և դէնքերի շառաչիւն:)

Ահա՛ լսում էք

Զանգակի ձայնը և աղաղակը:
 Նա է: Յնծութեամբ ղիմաւորում է
 Ժողովուրդն Աստծոյ պատգամաւորին:

ԿԱՐԼՈՍ (Գլու Շատէլին)

Գնա՛ ներս բեր նորան:

(Արքեպիսկոպոսին)

Արդեօք ի՞նչ կարծեմ.

Ես մի աղջկայ ճեռով յաղթում եմ,

Եւ այն էլ հիմա, երբ ինձ Աստուծոյ

Բազուկը միայն կարող է վերկել :

Սա անբնական մի երևույթ է —

Սրբազան, արդեօք հաւատամ՝ հրաշքին:

ՇԱՏ ԶԱՅՆԵՐ (բեմի ետևից)

Կեցցէ՛ կոյսը: Կեցցէ՛ ապատողը:

ԿԱՐԼՈՍ

Եկամ:

(Դիւնուային)

Դի՛ւնուա, նստի՛ր իմ տեղը.

Ուզում եմ փորձել հրաշագործ աղջկան:

Եթէ որ Աստծուց ուղարկուած է նա,

Որն է Թադաւորն իսկոյն կիմանայ:

(Դիմումն անհատական է, թաղապետը կանգնում է նորա աջ կողմը և նորա կողքին Ագնես Սթեյվը. Արքեպիսկոպոսը և միւսները կանգնում են միւս կողմը, այնպէս որ բեմի մէջ տեղը բաց է մնում:)

ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ: ՅՈՎՀԱՆՆԱ, որին հետևում են ԽՈՐՀՐԴԱ-
ԿԱՆՆԵՐԸ և շատ ԱՍՊԵՏՆԵՐ, որոնք կանգնում են բեմի ետևի
կողմում: Յովհաննան առաջ է զավիս աղնուարար և մէկ մէկ նայում է
բոլոր շուրջ կանգնածներին:

ԴԻԴՆՈՒՄ

(Խոր և հանդիսաւոր լռութենից յետոյ։)

Դո՛ւ ես հրաշագործ այն աղջիկը, որ —

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

(Կարում է նորա խօսքը պարզութեամբ և վսեմութեամբ:)

Օրվէանի կ'մն, Աստուած ես փորձում:

Վեր կաց այդ տեղից, որ քեզ վայել է:

Քեզանից մեծի մօտ եմ ուղարկուած:

(Նա հաստատու քայլերով մօտենում է թագաւորին, խոնարհում է նորա առաջ ծնկան վրայ, յետոյ իսկոյն կանգնում է և յետ է քաշվում: Ամենքը զարմացած են: Դիւնուան թողնում է իւր տեղը և թագաւորը նստում է:)

ԿԱՐԼՈՍ

Դու ինձ առաջին անգամն ես տեսնում,
Ի՞նչպէս իմացար, որ արքան ես եմ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ես այն ժամանակ տեսայ քեզ, երբ որ
Միայն Աստուծոյ աչքն էր քեզ տեսնում:
(Մտննում է թագաւորին և ասում է խորհրդաւոր կերպով):
Անցեալ գիշերը, թէ որ յիշում ես,
Երբ քո չորս կողմը ավրել էր խոր քուն,
Տեղեց վեր կացար և աղօթք արիր
Ջերմեռանդ սրտով Աստուծոյ առաջ:
Աստ, դուրս գնան և ես կը պատմեմ
Քեզ քո աղօթքի բովանդակութիւնն:

ԿԱՐԼՈՍ

Ինչ որ երկնքին խոստովանել եմ,
Ի՞նչ հարկաւոր է մարդկանցից ծածկել:
Աստ աղօթքիս բովանդակութիւնն,
Եւ կը հաւատամ, որ մարգարէ ես:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Երեք խնդրուածք կար աղօթքիդ մէջ:
Լաւ լիր, ԴօՖէն, արդեօք այնպէ՞ս է
Առաջինն այս էր: Եթէ որ և է
Անիրաւութիւն ծանրանում է այս
Տէրութեան վերայ, եթէ մի յանցանք,
Որ կատարուել է քո նախորդների
Ժամանակներում և դեռ քաղուած չէ,
Առաջացրել է այս պատերազմը,
Ժողովուրդիդ տեղ թող քեզ զոհ ընտրէ
Եւ իւր բարկութեան բաժակը միայն
Քո գլխին թափէ:

ԿԱՐԼՈՍ

(Սարսափած յետ քաշելով):

Արդեօք ո՞վ ես դու,

Ո՞վ հզօր էակ: Ի՞նչտեղից եկար:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Այս էր քո երկրորդ խնդիրքն առ Աստուած.
 Եթէ հորա սուրբ վճիռն ու կամքն է
 Զրկել քո ցեղը իշխանութենից,
 Խլել քո ձեռից բոլորը, ինչ որ
 Ժառանգել ես դու քո նախորդներից,
 Ապա խնդրում ես այս երեք բանը
 Միայն թողնել քեզ. խաղաղ խղճմունք,
 Բարեկամներիդ անկեղծ սիրալը և
 Ազնիսիր սէրը:

(Թագաւորը ծածկում է երեսը և սաստիկ լալիս է, բոլոր ներկայ եղող ան-
 ձինք զարմացած են: Կարճ լռութենից յետոյ.)

Ուզում ես երրորդ

Աղօթքդ էլ ասեմ:

ԿԱՐՂՈՍ

Բաւական է: Աս

Հաւատում եմ քեզ: Մարդը կարող չէ
 Այդ բանը անել: Ինքը Տէր Աստուած
 Ուղարկել է քեզ:

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ո՞վ ես դու, ո՞վ սուրբ

Աքանջելի աղջիկ: Դու ո՞ր երջանիկ
 Երկրի ծնունդն ես: Ասա, ո՞վ են քո
 Օրհնեալ ծնողքը.

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Հայր սուրբ, Յովհաննա

Է իմ անունը: Հովուի աղջիկ եմ
 Իմ թագաւորի Դօմ Բլմի ղիւղեց,
 Տուլի վիճակում, և մանկութենից
 Հօրս ոչխարներն էի արածում:
 Ես լսում էի շատ անգամ, ինչպէս
 Գիւղացիք միմեանց պատմում էին, թէ
 Օտար կղզեցիք ծովի միւս կողմից
 Եկել են, որ մեզ իրանց սարուկ շինեն

Եւ բռնի մեզ վրայ թագաւոր դնեն
 Մի օտար իշխան, որ մեզ սիրում էէ,
 Թէ նոքա արդէն առել են մեր մեծ
 Փարիզ քաղաքը և կամենում են
 Տիրել մեր երկրին: Այն ժամանակ ես
 Սկսեցի խնդրել Աստուածամօրը,
 Որ մեզ ազատէ օտարի լծից
 Եւ չըզրէ մեր բնիկ արքայից:
 Գլուղից ոչ հեռու, ուր ես ծննել եմ
 Կայ մի հրաշագործ տիրամօր պատկեր
 Հին ժամանակից, որին գալիս են
 Երկրպագելու շատ ուխտաւորներ:
 Այդ պատկերի մօտ կայ մի սրբազան
 Կաղնի, որ նոյնպէս շատ հռչակուած է
 Հրաշագործութեամբ: Ես սիրում էի
 Նստել նորա տակ, երբ որ նորա մօտ
 Արածում էին իմ ոչխարները:
 Այդ ծառը ինձ միշտ իրան էր քաշում:
 Երբ որ լեռներում կորչում էր մէկը
 Իմ գառնուկներից, խկոյն մի երազ
 Յոյց էր տալիս ինձ գառնուկիս տեղը,
 Երբ քրնում էի նորա ստուերի մէջ:
 — Ահա մի անգամ, երբ ամբողջ գիշեր
 Անքուն մընացի ես այն ծառի տակ
 Ջերմեռանդ սրտով ազօթք կարդալով,
 Երևեցաւ ինձ ինքը Սուրբ Կոյսը
 Ձեռին սուր և դոշ, միայն թէ ինձ պէս
 Հովվուհու զգեստով և ասաց այսպէս.
 «Ես եմ, Յովհաննա, վեր կաց, թող հօտդ.
 Տէրը մի այլ գործ պիտի յանձնէ քեզ.
 Ա՛ռ դոշը, կապիր մէջքիդ այս սուրը,
 Որով գնա ջնջէ իմ ժողովուրդի
 Թշնամիներին. Բէյմա տար իշխանին
 Եւ արքայական թագ կապիր գլխին:»
 — Ես թոյլ աղջիկ եմ, պատասխանեցի,
 Ի՞նչպէս կարող եմ անել այդ բանը,

Ես, որ անծանօթ եմ պատերազմի
 Կործանիչ գործին: Իսկ նա ինձ ասաց.
 «Մի անարատ կոյս կարող է մեծ մեծ
 Գործեր կատարել, եթէ հրաժարուի
 Երկրաւոր սիրուց: Տես, ես էլ քեզ պէս
 Անարատ մի կոյս, ծընայ Տիրոջը,
 Ստուծոյ Որդուն և աստուածացայ:» —
 Եւ այս ասելով ձեռով շօշափեց
 Աչքերս, և երբ վերեւ նայեցայ,
 Տեսայ երկինքը լի հրեշտակներով,
 Որոնք ձեռներին բռնած ունէին
 Սպիտակ շուշաններ և երգում էին
 Քաղցրաձայն երգեր: — Եւ այսպէս երեք
 Գիշեր միմեանց վրայ երևում էր ինձ
 Սուրբ կոյսն և ասում. «Վեր կաց, Յովհաննա.
 Տէրը մի այլ գործ պիտի յանձնէ քեզ:»
 Երբ երրորդ գիշեր երևեցաւ նա,
 Զայրացած ասաց ինձ այս խօսքերը:
 «Հնազանդութիւնը կրնոջ սուրբ պարտքն է,
 Համբերութիւնը նորա վեճակը:
 Նա պիտի զտուի ծանր աշխատանքով.
 Ով այստեղ ծառայ, այնտեղ մեծ է նա:»
 Այս խօսքի վերայ ձգեց իրանից
 Հովուական գդեսաը և երևեցաւ
 Իբրև երկնային Թագուհի, պատած
 Լուսոյ կամարով և ոսկիափայլ
 Ամպերի վերայ բազմած բարձրացաւ,
 Եւ կամաց կամաց աչքից ծածկուելով,
 Երանութեան լոյս աշխարհը մտաւ:

(Ամենքը շարժուած են. Ագնէս Սօրէլը սաստիկ լալով ծածկում է երեսը
 Թագաւորի կուրծքի մէջ:)

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Երկար լռութենից յետոյ.)

Այս աստուածային վկայութեան դէմ
 Պէտք է պապանձուի մարդկային տկար
 Իմաստութիւնը: Նորա խօսքերի

Ճշմարտութիւնը ապացուցուած է
Կենդանի գործով: Միայն ինքն Աստուած
Կարող է գործել այդպիսի մի հրաշք:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Ոչ թէ հրաշքներին, նորա աչքերին
Եւ անմեղութեան հաւատում եմ ես:

ԿԱՐԼՈՍ

Ինչ արժանի եմ ես մեղաւորս
Այդ աստուածային ողորմութեանը:
Դ՛ու, ամենագէտ Աստուած, տեսնում ես
Սիրտս և զիտես խոնարհութիւնս:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Մեծամեծների խոնարհութիւնը
Պայծառ փայլում է վերև երկնքում.
Դու խոնարհեցար, Աստուածութիւնը
Քարձրացնում է քեզ արդէն այս կեանքում:

ԿԱՐԼՈՍ

Ուրեմն յաղթեմ պիտի թշնամուն:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Բոլոր Ֆրանսիան կը խոնարհեցնեմ
Ես քո ոտի տակ:

ԿԱՐԼՈՍ

Եւ Օրէանը,
Ինչպէս ասացիր, պիտի չը կորցնեմ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛չ: Աւելի հեշտ է, որ Լուարը
Սկսէ յետ վաղել զէպի իւր ակը:

ԿԱՐԼՈՍ

Եւ Բէյմս պիտի մտնեմ ես յաղթանակով:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Այնտեղ կը պսակեմ քո զլուխը թագով:
(Բոլոր ներկայ եղող ասպետները պատերազմական եռանդով վառուած,
չարժում են իրանց նիզակները և վահանները:)

ԴԻԻՆՈՒԱ

Թող կոյսը լինի զօրքին առաջնորդ,
Մենք կը հետեւինք նորան կուրօրէն
Իւր նուրբ տեսութեամբ առաջնորդէ մեզ,
Նորան իմ սրով կը պաշտպանեմ ես:

ԼԱ ՀԻՐ

Բոլոր աշխարհից մենք չենք վախենայ,
Երբ նա մեր զօրքի առաջը գընայ.
Յաղթութեան Աստուածը նորա հետ է,
Թող մեզ կռուի մէջ կոյսն առաջնորդէ:
(Ասպետները շարժում են դէնքերը և սուաջ են դալիս:)

ԿԱՐԼՈՍ

Այո՛, սուրբ աղջիկ, հրամայիր զօրքիս.
Քեզ կը հնազանդին նորա մեծերը:
Եւ իբրեւ նշան քո զինուորական
Բարձր իշխանութեան ահա յանձնում եմ
Ես քեզ այս սուրը, որ դժգոհութեամբ
Յետ է ուղարկել մեր սպարապետը:
Քո ձեռն աւելի արժանաւոր է
Կրեւ այս սուրը: Ո՛րեմն ընդունիր,
Մարգարէ աղջիկ, և այսուհետեւ —

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛չ, ազնիւ տէր իմ, դա այն սուրը չէ,
Որ քեզ յաղթութիւն պիտի պարգևէ:
Մի այլ սուր գիտեմ, որով կը յաղթեմ:
Ահա ասեմ քեզ նորա նշանը,
Ինչպէս որ ոգին ինձ սովորեցրեց.
Հրամայիր բերեն:

ԿԱՐԼՈՍ

Ասա՛, Յովհաննա՛:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Տէ՛ր, մարդ ուղարկիր հին ֆէրբուա
Քաղաքը, ինչտեղ սուրբ Կատարինեան
Գերեզմանատան մի մատուռի մէջ

Դարսած է հին զէնք, որ իբրեւ աւար
 Պատերազմական պահվում է այնտեղ :
 Այնտեղ է ահա իմ ուզած սուրը .
 Նորա շեղքի վրայ դրօշմած է երեք
 Ոսկեղէն շուշան : Հրամայիր զընան
 Բերեն այն սուրը . նորանով պէտք է
 Յաղթես թշնամուդ :

ԿԱՐԼՈՍ

Շուտ կատարեցէք,

ինչպէս ասում է :

ՅՈՎՀԱՆՆԱ.

Հրամայիր բերեն

Ինձ մի սպիտակ դրօշ ծիրանի գոյնով
 Շրջանակի մէջ : Նորա մէջ տեղը
 Նկարած լինի Սուրբ Կոյսը կանգնած
 Երկրագնդի վրայ Յիսուս մանուկը
 Գրկի մէջ բռնած : Այդպէս էր դրօշը,
 Որ ինձ ցոյց տուեց Աստուածածինը :

ԿԱՐԼՈՍ

Թող լինի ինչպէս որ կամենում ես :

ՅՈՎՀԱՆՆԱ. (Արքեպիսկոպոսին.)

Սրբազան հայր իմ, քահանայական
 Ձեռքդ դիր ինձ վրայ, օրհնիր քո աղջկան :
 (Չգրում է նորա առաջ.)

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Դու եկար, որ մեզ օրհնութիւն բերես,
 Ոչ թէ ընդունես :— Ասածով զօրանաս,
 Բայց մենք անարժան և մեղաւոր ենք :
 (Յովհաննան կանգնում է.)

ՄԱՆԿԼԱԻԿ

Տէր Անդրեասոյ զօրապետներից
 Դալիս է քեզ մօտ մի պատգամաւոր :

ՅՍՎՀԱՆՆԱ.

Թող գայ, Աստուած է նորուն ուղարկում :

(Թագաւորը նշան է տալիս մանկլաւիկին, որ հեռանում է.)

ՏԱՍՆԵՒՄԻԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Մ Ո Ւ Ն Ե Տ Ի Կ Է Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Ն Ե Ր Ը

ԿԱՐԼՈՍ

Ի՞նչ կայ, մոռնեաիկ: Ի՞նչ է պատգամդ:

Մ Ո Ւ Ն Ե Տ Ի Կ

Ո՞վ է ձեզանից Կարլոս վալուայի,
Պօնտիէօի կոմնի փոխանակ խօսում:

ԴԻՒՆՈՒԱ

Անպիտան: Ի՞նչպէս համարձակվում ես
Դու Ֆրանսիայի թագաւորին իւր
Սեփական հողի վերայ ուրանալ:
Քեզ պաշտպանում է այդ զգեստը, թէ չէ —

ՄԱՆԿԼԱԻԿ

Միայն մէկ թագաւոր ունի Ֆրանսիան,
Որ անգլիական բանակի մէջ է:

ԿԱՐԼՈՍ

Հանդարտ, Դիւնուա: Խօսիր, մոռնեաիկ:

Մ Ո Ւ Ն Ե Տ Ի Կ

Ազնիւ սպարապետս խիտ ցաւելով
Արիւնի համար, որ մինչև հիմա
Թափուեցաւ և որ դեռ պիտի թափուի,
Դեռ պատեանի մէջ է պահում սուրը
Իւր զինուորներին, և առաջ քան թէ
Կընկնի Օրլէան, առաջարկում է
Քեզ խախտողութիւն:

ԿԱՐԼՈՍ

Ի՞նչ պայմաններով:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (առաջ գալով):

Տէր, թոյլ տուր խօսիմ ես քո փոխանակ:

ԿԱՐԼՈՍ

Խօսիր, Յովհաննա: Որոշե՛ր, արդեօք
Պատերազմ լինի, թէ խաղաղութիւն:
ՅՈՎՀԱՆՆԱ. (մունետիկին):
Քեզ ո՞վ ուղարկեց: Ո՞վ է քո բերնով
Բանակցում մեզ հետ:

ՄՈՒՆԵՏԻԿ

Մեր սպարապետը,
Սալսբուրի կոմսը:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ.

Սուտ է, մունետիկ.
Դու լօրտի կողմից չես խօսում այստեղ:
Կենդանի մարդիկ կարող են խօսել,
Ոչ մեռելները:

ՄՈՒՆԵՏԻԿ

Իմ սպարապետը
Ողջ և առողջ է և ապրում է ձեզ
Ջնջիլու համար:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ.

Նա կենդանի էր
Երբ դու մեկնեցար: Այսօր առաւօտ
Մի Օրլէանից արձակած գնդակ
Կործանեց նորան, երբ լա Տուրնէյլի
Աշտարակիցը ցած էր նայում նա
— Դու ծիծաղում ես, որ ես հեռաւոր
Բաներն եմ յայտնում: Ինձ չես հաւատում,
Աչքիդ հաւատա՛: Երբ վերադառնաս,
Կըտեսնես նորա թաղման հանդէսը:
Հիմա խօսիր և յայտնիր պատգամը:

ՄՈՒՆԵՏԻԿ

Երբ դու ծածուկը գիտես իմանալ,
Ուրիմն չասած գիտես պատգամն:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ.

Ինձ հարկաւոր չէ պատգամը իմանալ:

Դու լսիր իմը և այս խօսքերը
 Յայտնիր քեզ այստեղ ուղարկողներին:
 — Դու Անգլիայի Թագաւոր և զուք
 Բէզֆօրտ և Վլոստէր դքսեր, տէրութեան
 Կառավարիչներ, Թափած արիւնի
 Հաշիւը տուէք երկնքի Տիրոջ
 Յետ տուէք կրկին բանայիները
 Այն քաղաքների, որոնց աիրեցիք
 Անիրաւաբար: Երկնառաք կոյսը
 Ահա գալիս է, որ առաջարկէ
 Ձեզ խաղաղութիւն, կամ թէ պատերազմ:
 Ընտրեցէք: Ահա ասում եմ ես ձեզ:
 Գեղեցիկ Ֆրանսիան երբէք ձեզ չի տայ
 Փրկիչ Յիսուսը — այլ արքայազուն
 Տէրս, Կարոսը, որին շնորհել է
 Աստուած Ֆրանսիան, կըմանի Փարիզ
 Իբրեւ Թագաւոր, շրջապատած իւր
 Տէրութեան բոլոր մեծամեծներով:
 — Մուշեղիկ, շտապիր մի՛ կորցնիր վայրկեան:
 Առաջ քան թէ դու կը հասնիս բանակ
 Արդէն կը մտնի կոյսը Օրէան,
 Ուր և կը կանգնէ նա իւր յաղթանակ:
 (Նա դուրս է դնում, ամենքը հետևում են նորան, վարագոյրը իջնում է:)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

մի ժայռերով շրջապատած տեղ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՏԱԼԲՕ և ԼԻՕՆԷԼ, անգլիական զօրապետներ, ՓԻԼԻՊՊՈՍ, Բուր-
գունդիայի դուքսը, ԱՍՊԵՏ ՖԱՍՏՕԼՖ և ՇԱՏԻԼԻՕՆ, ղինուոր-
ներով և դրոշակներով:

ՏԱԼԲՕ

Այս ժայռի տակը կանգնենք և մի պինդ
բանակ հաստատենք: Գուցէ յաջողի
կրկին ժողովել ցիր ու ցան զօրքը,
Որին երկիւղը քշեց դէս ու դէն:
Պահապաններ դրէք ժայռերի վերայ:
Թէպէտ և գիշերը պաշտպանում է
Մեզ հալածանքից, և թէ թշնամին
Թւաւորուած չէ, ես չեմ վախենում
Նրա յարձակմանից — սակայն զգուշութիւն
Պէտք է գործ դնել: Մենք մի յանդուգն
Թշնամի ունինք, այլ և ջարդուած ենք:
(Ապպետ Ֆաստուլֆը գուրս է գնում ղինուորների հետ:)

ԼԻՕՆԷԼ

Ջարդուած ենք: Ո՛հ, մի՛ կրկնէք այդ բառը:
Ըմբռնել անգամ չեմ կարողացել,
Որ ֆրանսիացու առաջը այսօր
Անգլիացին իւր թիկունքը դարձրեց:
— Օրլէան, դու մեր փառքի դերեղման,
Մեր պատիւն ընկաւ քո դաշտերի վրայ:
Ո՛հ, ինչ խայտառակ, ո՛հ, ինչ ծաղրելի
Կոտորած էր սա: Ո՞վ կըհաւատայ
Ապագայում, թէ Պուլտաիէի, Կրէկի
Եւ Ազէնկուրի մօտ յաղթողները

Փախան կնոջ առաջ:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Այդ բանով պէտքէ

Մենք մխիթարուինք: Սատանան յաղթեց

Մեզ, ոչ թէ մարդիկ:

ՏԱԼԲՕ

Մեր յիմարութեան

Սատանան, այո՛: — Ի՞նչ, Բուրգոնդ, մի՞թէ

Ամբոխի ցնորքը սարսափեցնում է

Եւ իշխաններին: Մնապաշտութիւնը

կարող չէ ծածկել վատթարութիւնը —

Ամենից առաջ ձեր գունդը փախաւ:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Ամենքը փախան:

ՏԱԼԲՕ

Ո՛չ, դուքս, ձեր թւը

Սկսեց փախուտոր: Ձեր զինուորները

Լեղապատառ մեր բանակը ընկան

Ազաղակելով. դժոխքը մեր դէմն է,

Ինքը սատանան պատերազմում է

Ֆրանսիայի համար, և այսպէս մերոնց

Նոյնպէս շփոթեցին:

ԼԻՕՆԷԼ

Մի ուրանաք, դուքս,

Առաջ ձեր թւը սկսեց յետ քաշուիլ:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Թշնամին առաջ այնտեղ յարձակուեց:

ՏԱԼԲՕ

Զօրքի թոյլ մասը յայտնի էր աղջկան,

Գիտէր, թէ ինչտեղ են երկչոտները:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Ի՞նչ: Ուրեմն այս տարաբաղդութեան

Պատճառը մե՞նք ենք, Բուրգունդիացիք:

ԼԻՕՆԷԼ

Թէ Անգլիացիք մենակ լինէինք,

Օրէանն երբէք կորցնելու չէինք:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Ո՛չ — որովհետեւ երբեք Օրլէան
 Տեանելու չէիք: Արդեօք ո՞վ հարթեց
 Ձեր ճանապարհը այս տէրութեան մէջ,
 Ո՞վ մեկնեց ձեզ իւր բարեկամական
 Ձեռք, երբ որ դուք ցամաք դուրս եկաք
 Այս թշնամական երկրի ափի վրայ:
 Ո՞վ պսակեց թագով ձեր չենրիկոսին
 Փարիզում և ո՞վ հպատակեցրեց
 Նորան Գրանսիան: Թէ չառաջնորդէր
 Ձեզ այս բազուկը, վկայ է Աստուած,
 Տեանելու չէիք մի Ֆրանսիական
 Տան վառարանից բարձրացող ծուխը:

ԼԻՕՆԷԼ

Դուքս, թէ խօսքերով կարելի լինի,
 Ֆրանսիան մենակ կընուաճէիք:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Դուք դժգոհ էք, որ չըկարողացաք
 Առնել Օրլէան և հիմա ինձ վրայ,
 Ձեր դաշնակցի վրայ, ուզում էք թափել
 Ձեր բարկութիւնը: Բայց ինչո՞ւ կորցրինք
 Մենք Օրլէանը: Պատճառը միայն ձեր
 Ազահոթութիւնն էր: Արդէն քաղաքը
 Որոշել էր ինձ անձնատուր լինել.
 Ձեր չար նախանձը միայն արգելեց:

ՏԱԼԲՕ

Մի՞թէ ձեզ համար էինք պաշարում:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Բայց ի՞նչ կանէիք, եթէ իմ զօրքը
 Ես յետ քաշէի:

ԼԻՕՆԷԼ

Նոյն բանը, ինչ որ
 Ազէնկուրի մօտ, երբ մեր դէմն էիք
 Դուք և Ֆրանսիան:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Բայց կարօտ էիք
 Դուք իմ օգնութեան որ ձեր տէրութեան

Կառավարիչը գնեց թանգ գնով:

ՏԱԼԲՕ

Այո՛ թանգ գնով — շատ թանգ գրնեցինք

Այսօր մեր պատուով Որէանի մօտ:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Բաւական է, լօրդ թէ չէ կըզղջաք:

Մի՞թէ նրա համար թողի արքայիս

Արդար դրօշակը և դաւաճանի

Անուն ըստացայ, որ օտարներից

Այսքան նեղանամ: Ինչե՞ պստեղ եմ

Եւ Ֆրանսիայի դէմ պատերազմում:

Լաւ է հնազանդիմ իմ թագաւորին

Քան թէ ծառայեմ ապերախոններին:

ՏԱԼԲՕ

Մենք արդէն գիտենք, որ բանակցում էք

Դուք Դօֆէնի հետ, բայց մենք կաշխատենք,

Որ ձեր մատնութեան դէմ մեզ պաշտպանենք:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Այդպէ՞ս էք խօսում ինձ հետ — Շատիլիօն,

Ասա, որ իսկոյն զօրքս պատրաստուի.

Մենք մեր երկիրը պիտի յետ դառնանք:

(Շատիլիօնը դուրս է գնում:)

ԼԻՕՆԷԼ

Բարո՛ւ գնաք: Երբէք այնպէս փայլուն չէր

Աղլիացու փառքը, քան թէ երբ որ նա

Պատերազմում էր առանց դաշնակցի,

Ապաւինելով միայն իւր սրբին:

Թող ամեն մէկը իւր համար կռուի,

Եւ ճշմարիտ է, որ Ֆրանսիական

Եւ անգլիական արիւնը երբէք

Կարող չէ անկեղծ իրար հետ խառնուիլ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԹԱԳՈՒՀԻ ԻԶԱԲՕ, հետը մի մանկաւիկ, ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ:

ԻԶԱԲՕ

Այս ի՞նչ եմ լսում, ասպետներ: Կացէ՛ք:

Ինչ չար աստղ արդեօք շփոթեց ձեր միտքը:
 Հիմա, երբ որ ձեզ կարող է փրկել
 Սերտ միութիւնը, ինչե՞ք էք ուզում
 Բաժնուիլ միմեանց հետ թշնամանալով:
 Չէ՞ որ այդպէսով պատրաստուէք դուք
 Ձեր կործանումը:— Խնդրում եմ՝ ձեզ, զուգար,
 Շուտ յետ կանչեցէք տուած հրամանը—
 Եւ դուք, մեծանուն Տալքո՛, մեղմացրէք
 Մեր բարեկամի վրդոված սիրտը:
 Եկէք, Լիօնէ՛լ, եկէք օգնեցէք,
 Շուտ հաշտեցնենք այս մեծամիտներին:

ԼԻՕՆԵՆԼ

Ո՛չ, ազնիւ տիկին: Ինձ համար մէկ է:
 Ես կարծում եմ, որ լաւ է բաժանուիլ,
 Երբ որ հնար չէ միասին մնալ:

ԻԶԱԲՈ

Այս ի՞նչ դժոխային մի զօրութիւն է,
 Որ պատերազմում ջարդելուց յետոյ
 Մեզ դեռ այստեղ էլ յիմարացնում է:
 Ո՞վ սկսեց վէճը: Խօսեցէք:— Դուք, Ըօրդ,

(Տալքօին)

Ի՞նչպէս ձեր օգուտը մոռանալով
 Վիրաւորում էք ազնիւ դաշնակցին:
 Ի՞նչ կարող էք դուք առանց այս բազկի:
 Սա ձեր արքայի գահը հաստատեց
 Եւ կրկործանէ, եթէ կամենայ.
 Սա ձեզ օգնում է ոչ միայն իւր զօրքով,
 Այլ և իւր անուամբ: Ամբողջ Անգլիան,
 Մեր ծովափի վրայ հանելով բոլոր
 Իւր քաղաքացոյց, կարող չէ նուաճել
 Այս տէրութիւնը, երբ միաբան է:
 Ֆրանսիան Ֆրանսիայով միայն հնար է յաղթել:

ՏԱԼԲՈ

Մենք գիտենք յարգել, երբ բարեկամը
 Հաւատարիմ է. բայց և զգուշանալ
 Նենգաւորի դէմ խոհեմութիւն է:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Երախտամոռը լիբը ճակատ ունի:

ԻԶԱՐՕ

Եւ դուք, ազնիւ դուքս. մի՞թէ կարող էք
Այդպէս մոռանալ ամօթ ու պատիւ,
Որ ձեռը մեկնէք ձեր հօր սպանողին.
Այնքան անմիտ էք, որ հաւատում էք
Անկեղծ հաշտութեան Դօֆէնի կողմից,
Որին հասցրել էք կործանման դուռը:
Եւ հիմա, երբ նա մօտ է իւր անկման,
Ուղղում էք պահել և անմտութեամբ
Ջնջել ձեր գործը: Ահա ձեր միակ
Բարեկամները. Անգլիայի հետ
Սերտ դաշնակցութեան մէջ է միմիայն
Ձեր փրկութիւնը:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Ես Դօֆէնի հետ

Միտք չունիմ հաշտուիլ. բայց Անգլիայի
Արհամարահանքին և գոռոզութեան
Չեմ կարող տանել:

ԻԶԱՐՕ

Եկէք, մոռացէք

Բերնից թուած խօսքը: Ծանր է այն վեշտը,
Որ զօրապետի սիրտը ճնշում է:
Դժբաղդութիւնը միշտ արդարութեան
Ձայնին չէ լսում: — Գրկեցէք միմեանց:
Թողէք բժշկեմ շուտով այս վերքը,
Քանի չէ դառել անբժշկելի:

ՏԱԼԲՕ

Ի՞նչ էք կարծում, դուքս: Ազնիւ սիրտը միշտ
Բանականութեան պիտի հնազանդի:
Իրաւ, Թագուհին խելօք խօսք ասաց
Ահա իմ ձեռը. թողէք բժշկեմ
Լեզուիս խոցածը:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Այո՛, տիկինը

Խեղճ խօսեցաւ: Թող բարկութիւնս
Տեղի տայ հարկին:

ԻԶԱՐՈ

Թող եղբայրական
Համբոյր մի կնքէ ձեր հաշտութիւնը.
Թող քամին տանէ, ինչ որ խօսուեցաւ:
(Բուրդունդը և Տալթօն գրկում են միմեանց:)

ԼԻՕՆԷԼ

(նայելով այդ խմբին, ինքն իրան:)
Բաղդաւոր լինի խաղաղութիւնը,
Որ հաստատում է դժոխային դէր:

ԻԶԱՐՈ

Զօրապետներ, մենք մի ճակատ կորցրինք.
Բաղդը մեզ դէմ էր. բայց մի վհատիք:
Դօժէնն երկնքի պաշտպանութենից
Կտրեց իւր յոյսը և սատանայի
Օգնութեան դիմեց: Բայց ի զուր մասնեց
Իւր հոգին դժոխքին, որ նրան չի փրկի:—
Թշնամու զօրքին առաջնորդում է
Մի յաղթող աղջիկ, թող ես էլ ձերին
Առաջնորդ լինիմ:

ԼԻՕՆԷԼ

Տիկին, լաւ կանէք
Փարիզ յետ դառնաք: Մեր զէնքով, ոչ թէ
Կանանց օգնութեամբ ուղղում ենք յաղթել:

ՏԱԼԻՐՈ

Գնացէք այստեղից: Ձեր եկած օրից
Կորաւ մեր զէնքի յաջողութիւնը:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Գնացէք, լաւ չէ ձեր ներկայութիւնը,
Զօրքին ախորժ չէ ձեր տեսութիւնը:

ԻԶԱՐՈ (զարմացած նայում է նոցա:)

Բուրդունդ, դժբ նոյնպէս միաբանում էք
Իմ դէմ ապերախտ այս լօրեքրի հետ:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Գնացէք, զինուորը անսիրտ է կռվում,
Կարծելով, թէ ձեր դործն է պաշտպանում:

ԻԶԱՐՅՈ

Հազիւ միմեանց հետ հաշտեցրի ես ձեզ,
Հիմա իմ դէմէք դուք միաբանվում:

ՏԱԼԲՈ

Գնացէք, Տէր ընդ ձեզ: Հեռացէք, տիկին,
Եւ էլ զԼերից վախենալու չենք:

ԻԶԱՐՅՈ

Ձէ՞ որ ձեր անկեղծ դաշնակիցն եմ ես,
Ձէ՞ որ ձեր գործը և իմն է նոյնպէս:

ՏԱԼԲՈ

Ձերը մերը չէ: Մենք օրինաւոր
Դործի համար ենք պատերազմ վարում:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Հօրս սպանութեան վրէժն եմ առնում ես,
Որդու սուրբ պարտքը սրբում է զչնքս:

ՏԱԼԲՈ

Բայց ահա, տիկին, ուղեղը ասեմ,
Ձեր թշնամութիւնը Դօֆէնի դէմ
Ձեն արդարացնի ոչ մարդ, ոչ Աստուած:

ԻԶԱՐՅՈ

Անիծած լինի մինչև տասը ցեղ,
Նա մեղանչել է իւր մօր կեանքի դէմ:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Հօր և ամուսնու վրէժը առաւ նա:

ԻԶԱՐՅՈ

Նա յանդգնեցաւ իմ վարքը քննել:

ԼԻՕՆԵԼ

Ի հարկէ որդուն անվայել է այդ:

ԻԶԱՐՅՈ

Նա ինձ աքսորեց:

ՏԱԼԲՈ

Հասարակութեան
Կամքը կատարեց:

ԻԶԱՐՅՈ

Անիծած լինիմ,
Թէ ներեմ նորան: Եւ դեռ չըտիրած
Իւր հօր ավուրին—

ՏԱԼԲՈ

Լաւ է կըզոհէք

Դուք մօր պատիւը:

ԻԶԱԲՕ

Դուք դեռ չըզիտէք,

Թոյլ արարածներ, թէ վերաւորուած
Մօր սիրտը ինչեր կարող է անել:
Ես սիրում եմ ինձ բարիք անողին
Եւ ատում եմ ինձ վերաւորողին,
Երբ որ մանաւանդ յատուկ որդիս է:
Ես կեանք տուի նրան և յետ կըխլեմ,
Երբ որ ամբարիշտ մեծամտութեամբ
Վերաւորում է հարազատ ծոցը,
Որ պահեց նորան: Դուք, որ որդուս դէմ
Պատերազմում էք, դուք ոչ իրաւունք
Ունիք, ոչ պատճառ կողոպտել նորան:
Ի՞նչ յանցանք ունի ձեր դէմ Կօֆէնը,
Կամ իւր ո՞ր պարտքը նա չըկատարեց:
Զեղ զրգուում է փառասիրութիւնն
Եւ ստոր նախանձը: Ես կարող եմ նրան
Համարձակ ատել, նա իմ ծնունդն է:

ՏԱԼԲՕ

Վրէժխնդրութենից ճանաչում է նա
Հարազատ մօրը:

ԻԶԱԲՕ

Թշուառներ, ի՞նչպէս

Ատում եմ ես ձեզ: Դուք խաբում էք ձեզ
Եւ ամբողջ աշխարհ: Դուք, Անդլիացիք
Աւազակի պէս յափշտակում էք
Ֆրանսիան, թէև իրաւունք չունիք
Զիւս ամբակի չափ հողի վերայ—
Եւ այս դուքսը, որ բարի է կոչվում,
Սա վաճառել է իւր հայրենիքը
Բնիկ տէրութեան թշնամիներին:—
Արդարութիւնը ձեզ անծանօթ է—
Ես թշնամի եմ կեղծաւորութեան,
Թող ինձ աշխարհը տեսնէ, ինչպէս կամ:

ԲՈՒՐԴՈՒՆԳ

Շատ ճշմարիտ է: Հաստատուն կամքով
Փառաւորուած էք:

ԻԶԱԲՕ

Ես էլ կիրք ունիմ,

Տաք արիւն, ինչպէս և ուրիշները:
 Ես եկայ այստեղ, որ ապրիմ իբրեւ
 Թագուհի, ոչ թէ միայն երեւիմ:
 Միթէ անզգայ պիտի մընայի
 Ես ուրախութեան, որ չար բաղդս ինձ
 Ծաղիկ հասակում կապեց խելացնոր
 Մի ամուսնու հետ: Կեանքիցս աւելի
 Սիրելի է ինձ ազատութիւնս.
 Եւ ով որ նորան արգելք կըղնէ—
 Բայց ինչ^ք ձեզ հետ վիճումեմ ես իմ
 Իրաւունքի վրայ: Ձեր երակների
 Արիւնը թանձր է: Դուք ուրախանալ
 Ձրգիտէք, գիտէք միայն կատաղել:
 Եւ այս դուքսը, որ իւր ամբողջ կեանքում
 Երբեմն չար էր, երբեմն բարի,
 Սա ընդունակ չէ ոչ սրտանց ատել,
 Ոչ սրտանց սիրել:—Ես գնումեմ Մէլիւն
 (ցոյց տալով Լիօնէլի վերայ)
 Սորան ինձ տուէք, որ չըձանձրանամ,
 Իսկ դուք կարող էք ձեր ուղածն անել:
 Էլ չեմ հարցնելու ոչ Անգլիացոյ
 Ոչ Բուրգունդեցոյ:
 (Նա նշան է տալիս իւր մանկիւղիկին և ուզում է դնալ:)

ԼԻՕՆԷԼ

Միամիտ եղէք,
 Բոլոր Ֆրանսիացի գեղեցիկ տղերանց
 Որոնց կըբռնենք, Մէլիւն կուղարկենք:
 ԻԶԱԲԹ (յետ գալով)
 Դուք իմանում էք միայն սուր շարժել,
 Իսկ Ֆրանսիացին գիտէ նուրբ խօսել:
 (դուրս է գնում:)

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՏԱԼԲԹ, ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ, ԼԻՕՆԷԼ

ՏԱԼԲԹ

Ջարմանալի կին:

ԼԻՕՆԷԼ

Այժմ, ասպետներ,

Ի՞նչ էք մտածում: Պէտք է փախուտար
Շարունակե՞նք, թէ իսկոյն յետ դառնանք,
եւ յարձակուելով թշնամու վերայ,
ջնջենք այսօրուայ մեր նախատինքը:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Մենք շատ տկար ենք, զօրքը յրուած է,
եւ դեռ երկիւղը շարունակվում է:

ՏԱԼԲՕ

Մեզ րուպէական կոյր երկիւղն յաղթեց:
Այդ զարհուրելի ցնորքի պատկերը
Շուտ կը չքանայ, թէ մօտից նայենք:
Եւ այդ պատճառով այս է խորհուրդս.
Առաւօտը վաղ կրկին գետն անցնենք
Եւ իսկոյն վազենք թշնամու վերայ:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Լաւ մտածեցէք:

ԼԻՕՆԵԼ

Ներեցէք, իշխան,

Ել աւելորդ է երկար մտածել.

Պէտք է կորցրածը շուտով յետ դարձնենք,
Թէ չէ յաւիտեան խայտառակուած ենք:

ՏԱԼԲՕ

Արդէն վճռած է, վաղը կը կռուենք,
Եւ այս ցնորքը ջնջելու համար,
Որ կուրացնում է և վըհատեցնում
Մեր զինուորներին, եկէք այդ աղջիկ
Սատանայի հետ անձամբ կռիւ մտնենք:
Եթէ կը կանգնի մեր սրբի առաջ,
Ել ուրիշ անգամ չի ֆլասի նա մեզ,
Իսկ թէ հրաժարուի մեզ հետ կռուելուց,
Զօրքը կապտուի կախարդութեանից:

ԼԻՕՆԵԼ

Այդ թեթեւ խաղը ես կրկատարեմ
Առանց մի կաթիլ արիւն թափելու:
Ես մօտադիր եմ կենդանի բռնել
Այդ երևոյթը և իւր սիրական
Դիւնուա կոմսի աչքի առաջը
Բազուկներին վրայ բերել բանակը
Մեր զինուորներին զուարճութեան համար:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Շատ մի' խոստանաք:

ՏԱԼԲՕ

Թէ ձեռս կրնկնի,

Քնքոյշ չեմ գրկի: — Հիմա մի թեթեւ

Քրնով նորոգենք մեր զօրութիւնը

Եւ վաղը զընանք պատերազմելու:

(Նոքա դուրս են գնում:)

ԶՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ, դրօշը ձեռին, գլխին սաղաւարտ և կուրծքը զրահապատ,
իսկ ընդհանրապէս կանացի հագուստով: ԴԻԻՆՈՒԱ, ԼԱՀԻՐ, ԱՍ-
ՊԵՏՆԵՐ և ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ երևում են ժայռի վերայ, լուռ անց են
կենում և շուտով դուրս են գալիս բեմի վերայ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

(Իւր շուրջ եղող ասպետներին, այն ինչ զօրքը շարունակում է իւր ըն-
թացքը ժայռի վերայ:)

Պատնէշը անցանք, բանակի մէջ ենք:

Հիմա ձգեցէք ձեզնից գիշերի

Լռիկ ծածկոցը, որ ձեր ընթացքը

Վարագուրում է, և ձեր ահաւոր

Ներկայութիւնը շուտ իմաց արէք

Թշնամուն բարձր աղաղակելով:

— Ատառած և կոյսը:

ԱՄԵՆՔԸ

(Աղաղակում են զէնքերը սաստկութեամբ շարժելով:)

Ատառած և կոյսը:

(Փող և թմբուկ:)

ՊԱՀԱՊԱՆ (բեմի հտեր:)

Թշնամին եկած, թշնամին եկած:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Շուտ ջահեր բերէք, վրաններն այրեցէք,

Կատաղի բոցը թող կրկնապատկէ

Նոցա սարսափը, կործանիչ մահը

Թող ամեն կողմից պաշարէ նոցա:

(Զինուորները շտապով դուրս են գնում: Յովհաննան ուղղում է հետ և ե
նոցա:)

ԴԻԻՆՈՒԱ (բռնում է նորան:)

Դու կատարեցիր պարտքդ: Յովհաննա,

Բանակը բերիր մեզ և թշնամուն
Մեր ձեռք տուիր. բայց հիմա ինքդ
Հեռացիր կռուից, թող մենք որոշենք
Արիւնոտ գործը:

ԼԱ ՀԻՐ

Դրօշը կրելով

Մաքուր ձեռիդ մէջ, առաջ տար զօրքը
Դէպի յաղթութիւն, բայց մի՛ գործածիր
Մահաբեր սուրբ: Մի՛ փորձիր կռուի
Խաբեբայ աստծուն, որովհետեւ նա
Կոյր է և անխնայ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՞վ կարող է ինձ

Դադար հրամայել, ինձ առաջնորդող
Ոգուն պատուէր տալ: Նետը պիտո՛ թռչի,
Ուր նետեց նորան արձակող ձեռը:
Պէտք է Յովհաննան միշտ այնտեղ լինի,
Ուր որ վտանգ կայ: Ոչ այսօր, ոչ էլ
Այստեղ որոշուած է ինձ մահ գտնել:
Պէտք է թագ տեսնեմ արքայիս գլխին:
Կեանքս չի խլի թշնամու ձեռը,
Մինչև կատարեմ Աստծոյ պատուէրը:

(Դուրս է գնում:)

ԼԱ ՀԻՐ

Եկէք Դիւնուա, հետեւենք նորան,
Մեր կուրծքը լինի նորան մի վահան:
(Դուրս են գնում:)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՆԳԼԻՍԱԿԱՆ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ փախչում են բեմի վերայ: Փոքր ինչ
յետոյ ՏՆԱԼԲՕ:

ԱՌԱՋԻՆ

Կախարդ աղջկը բանակի մէջ է:

ԵՐԿՐՈՐԴ

Անկարելի է: Ի՞նչ տեղից եկաւ:

ԵՐՐՈՐԴ

Օղի միջ անցաւ: Սատանան օգնեց:

ԶՈՐՐՈՐԴ և ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Փախչենք, շուտ փախչենք: Մահը գալիս է:
(Դուրս են գնում:)

ՏԱԼԻՍ (գալիս է)

Ե՛լ չեն լում ինձ — ջեն ուզում կանգնել.
 Հնազանդութիւնը ոչնչացել է:
 Կարծես դժոխքը արձակել է իւր
 Լէգէոնները: Քաջն ու երկչոտը,
 Յնորբից հալածուած, խելացնորի պէս
 Փախչում են առանց ետև նայելու:
 Փոքր խումբ անգամ չեմ կարողացել
 Կաղմել թշնամու առաջն առնելու,
 Որ հեղեղի պէս բանակն է վազում:
 — Միայն ես եմ լուրջ, այն ինչ ամենքը
 Իմ շուրջ տենդային ջերմով ցնորուած են: —
 Մենք պիտի փախչե՞նք այս թոյլ, փափկասէր
 Ֆրանսիացոց առաջ, որոնց քսան անգամ
 Արդէն յաղթել ենք: — Արդեօք ո՞վ է այն
 Անյաղթ աղջեկը, ահեղ դիցուհին,
 Որ պատերազմի բաղդն յանկարծ փոխեց.
 Ո՞վ է, որ երկչոտ եղջերուներին
 Բաղկացած մի զօրք, առիւծներ փոխեց:
 Մի միմոսուհի, որ դիցազնուհու
 Առաջուց սերտած դերը խաղում է,
 Մի՞թէ կարող է զարհուրեցնել բուն
 Դիւցազուններին: Մի կի՞ն պիտի խէ
 Պատերազմական բոլոր պարծանքս:

ՋԻՆՈՒՈՐ (ներս վազելով.)

Աղջեկը, փախի՛ր, փախի՛ր, զօրապետ:

ՏԱԼԻՍ (սուրը նորա կուրծքը կոխելով.)

Փախի՛ր դժոխքը: Այս սուրը մահով

Կը պատուհասէ, ով որ երկիւղի

Եւ փախչելու վրայ մի բառ ինձ կասէ:

(Դուրս է գնում.)

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Տեսարանը բացվում է: Երևում է անգլիական բանակը բոլորը բոցի մէջ,
 լավում է թմբկի ձայն: Երևում են փաղչողներ և հալածողներ: Փոքր ինչ
 յետոյ գալիս է Մ Օ Ն Գ Օ Մ Է Ր Ի

ՄՕՆԳՕՄԷՐԻ

Ո՞ւր փախչեմ: Շուրջս թշնամիք և մահ:

Այստեղ զայրացած զօրապետը իւր

Սպառնական սրով, արգելելով մեր
 Փախուստը, մահուան առաջն է քշում,
 Այնտեղ ահռելի աղջկը ինչպէս
 Կատաղի հրդէհ ամենքին ջնջում —
 Եւ շուրջ չը կայ թուփ, որ ինձ թաքցնէր,
 Չը կայ այր, որ տար ապաստանարան:
 Երանի երբէք, ծովը անցնելով,
 Չը գայի այստեղ, թշուառականս:
 Սընոտի յոյսը ինձ յիմարացրեց,
 Աժան փառք գտնել այս պատերազմում,
 Եւ հիմա ձգեց ճակատագիրս
 Ինձ այս սոսկալի կոտորածի մէջ: —
 Ա՛խ, երանի թէ հիմա լինէի
 Ես իմ հօր տանը, Սավէրնի կանաչ
 Ափերի վերայ, ուր արտմութեան մէջ
 Թողի իմ մօրը և անոյշ հարսիս

(Յովհաննան երևում է հեռուից:)

Վայ ինձ, այս ի՞նչ է: Ահա այնտեղ է
 Այն զարհուրելին: Նա բարձրանում է
 Հրդէհի միջից, ինչպէս չար ոգին
 Դժոխքի անդունդից: — Ո՛ւր փախչեմ նրանից:
 Ահա տեսաւ ինձ, հրացայտ աչքերով
 Արդէն կախարդեց: Պինդ փաթաթվում է
 Ոտներիս վերայ դիւթական կծիկը,
 Եւ ես շղթայած չեմ կարող փախչել:
 Աչքս ակամայ ստիպուած է նայել
 Այն սարսափելի սպանիչ պատկերին:

(Յովհաննան մի քանի քայլ առաջ դալով, կրկին կանգնում է:)

Եկաւ: Չեմ սպասի, մինչև կատաղին
 Յարձակուի ինձ վրայ: Ես կըփաթաթվեմ
 Նորա ծնկներին, կաղաչեմ խնայել
 Իմ մատաղ կեանքը: Նա կլին է, գուցէ
 Արտասուքներով շարժեմ նրա սիրտը:

(Այն ինչ ուղղում է մօտենալ Յովհաննային, սա շուտ առաջ է գալիս:)

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ա, Մ Օ Ն Գ Օ Մ Է Ր Ի:

Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ա

Դու պիտի մեռնիս: Մի անգլիացի

Մայր է ծնել քեզ :

ՄՕՆԳՕՄԵՐԻ (ընկնում է նորա առաջ):

Կայ, ո՛վ ահա եղի,

Մի՛ սպանիր, անդէն եմ և անպաշտպան:

Ահա՛ ձգել եմ սուր ու վահանս,

Ի՞նչ ոտն եմ ընկել և աղաչում եմ

Խնայիր արևս, առ քեզ մի փրկանք:

Հայրս հարուստ է, վալիս նահանգում,

Ուր օցապտոյտ Սալէրնը կանաչ

Մարգերի միջով հանդարտ գլորում է

Արծաթաջուրը, յիսուն գիւղ ունի:

Մեծ գումար ոսկով կըթափէ նա իւր

Սիրական որդուն, եթէ իմանայ,

Որ ես ֆրանսիացոյ բանակի մէջ եմ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Անմիտ և թշուառ: Կոյսի ձեռն ընկար,

Որից փրկութիւն երբէք մի՛ յուսար:

Եթէ չար բաղդ կօկորդիլոսին

Մատնէր քեզ, կամ թէ կատաղի վագրին,

Եթէ խէիր առիւծի ձազը,

Կըգանէիր գութ և կարեկցութիւն.

Բայց մահաբեր է ինձ հանդիպելը:

Որովհետեւ ես հզօր հոգու հետ

Կապուած եմ անխախտ մի դաշնադրութեամբ,

Ջոհել իմ սրին բոլոր կենդանի

Արարածներին, որոնց դէմ բերէ

Ինձ պատերազմի անգութ աստուածը:

ՄՕՆԳՕՄԵՐԻ

Խօսքդ սոսկալի է, հայեացքդ հեղ,

Մօտից նայելիս զարհուրելի չես,

Բաղքը պատկերդ զբաւեց իմ սիրտը:

Աղաչում եմ քեզ քո քնքոյշ սեռի

Գթութեամբ, խնայիր մատաղ արևս:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Սեռս մի՛ յիշիր. ինձ կին մի՛ կանչիր:

Ինչպէս անմարմին արարածները,

Որոնց ծանօթ չէ երկրաւոր սէրը,

Ես չեմ պատկանում մարդկային ցեղին.

Դու այս զրահի տակ սիրտ մի՛ որսնիր:

ՄՕՆԳՕՄԵՐԻ

Ուրեմն սիրոյ սուրբ օրէնքներով,
 Որոնք պաշտելի են ամեն սրտին
 Երդուեցնումեմ քեզ: Տանը թողել եմ
 Սիրելի հարսիս, քեզ պէս գեղեցիկ
 Եւ ծաղկափթիթ, որ իւր սիրելու
 Դարձին է սպասում: Ո՛հ, թէ յոյս ունիս
 Սիրել և սիրով երջանիկ լինել,
 Մի անգլթութեամբ բաժնիր երկու սիրտ,
 Որոնք կապուած են սիրոյ սուրբ կապով:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Դու միայն կանչում ես երկրաւոր, օտար
 Աստուածներ, որոնք սուրբ չեն ինձ համար:
 Ես չեմ ճանաչում սիրոյ շաղկապը,
 Որի անուամբ դու երդուեցնում ես ինձ.
 Եւ երբէք նորան ծառայելու չեմ:
 Կեանքդ պաշտպանիր, մահը կանչում է:

ՄՕՆԳՕՄԵՐԻ

Ապա ողորմի՛ր խեղճ ծնողներիս,
 Որոնց թողել եմ: Դու էլ անկասկած
 Ունիս ծնողներ, որոնց տանջում է
 Հոգսը քո մասին:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Թշուառ դու, ի՞նչ ես
 Յիշեցնում, քանի՞ Փրանսիացի մայրեր
 Մնացին անզաւակ, մանուկներ անհայր
 Հարսեր անիենայ ձեր ձեռով: Այժմ
 Թո՛ղ անդլիացի մայրերը նոյնպէս
 Զգան նոյն կսկիծը և նոյնպէս ողբան,
 Ինչպէս ողբացին Փրանսիացի կանայք:

ՄՕՆԳՕՄԵՐԻ

Ո՛հ, ծանր է մեռնել օտարութեան մեջ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՞վ կանչեց ձեզ այս օտար երկիրը,
 Որ ոչնչացնէք ծաղկած արտերը,
 Արտաքսէք մեզ մեր հայրենի տներից
 Եւ պատերազմի հրդէհը ձգէք
 Մեր խաղաղասէր քաղաքների մէջ:

Մեծամիտ սրտով երազում էիք,
Աղաա Ֆրանսիացուն անարգ ստրուկ շինել,
Այս մեծ երկիրը նաւակի նման
Ձեր մեծ ծովային նաւի հետ կապել:
Յիմարներ, դիտէ՛ք, Ֆրանսիայի դրօշը
Աստուծոյ աթոռի մօտ է ծածանում.
Հեշտ է ձեզ խել Երկնային Սայլից
Մի աստղ, քան մի գիւղ այս տէրութենից,
Որ միշտ պիտի մնայ հաստատ, անբաժան:
Վրէժի օրն եկաւ: Դուք էլ կենդանի
Յետ չէք անցնելու սրբազան ծովը,
Որով բաժնել է Աստուած ձեզ և մեզ,
Եւ որը անցնել յանդգնեցաք դուք:

ՄՕՆԳՕՄԷՐԻ (Թողնում է նորա ձեռը:)

Ո՛հ, պիտի մեռնիմ, մահս ըզգում եմ:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Մեռի՛ր, բարեկամ: Մի դողար մահից,
Մեր ճակատագրից:— Տես, ես մի կոյս եմ,
Մի հովիւ աղջկի: Հովուական անմեղ
Յուպը կրող ձեռս սովոր չէ սրին.
Սակայն խրուելով հայրենի դաշտից,
Հօրս, սիրելի քոյրերիս գրկից,
Ստիպուած եմ այստեղ — Աստուծոյ հրամանով,
Ոչ իմ ցանկութեամբ, ձեզ համար պատիժ
Ինձ ոչ խնդութիւն, իբրեւ ահաւոր
Տեսիլ մահ սփռել և վերջը ինքս էլ
Մահու զոհ լինել: Ել չեմ տեսնելու
Հայրենի տունս: Դեռ ձեզնից շատին
Մահ կը պառնայ եմ. էլ շատ կանանց
Այրի կը թողնեմ, բայց վերջը ինքս էլ
Նոյնպէս կը մեռնեմ և կը լքացնեմ
Ճակատագիրս:— Լրացրո՛ւ դու քոնը.
Շուտ վեր առ սուրդ և կռուինք կեանքի
Քաղցր աւարի համար միասին:

ՄՕՆԳՕՄԷՐԻ (կանգնելով)

Եթէ դու ինձ պէս մահկանացու ես,
Եւ կարելի է քեզ վերաւորել,
Դուցէ վիճակուած լինի իմ բազկին,
Ուղարկելով քեզ դժոխքի անդունդը,

Ազատել Անդլիան անբաղդութենից:

Ողորմած Աստուծոյն յանձնում եմ բաղդս.

Դու էլ, անիծած, կանչիր դժոխքը

Գալ քեզ օգնութիւն: Պաշտպանիր կեանքդ:

(Նա վեր է առնում վահան և սուր և յարձակվում է Յովհաննայի վերայ,
Հեռուից լսվում է պատերազմական երաժշտութիւն: Կարճ մենամարտու-
թենից յետոյ ընկնում է Մօնդօմէրին:)

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՅՈՎՀԱՆՆԱ (մենակ)

Ինքդ դիմեցիր մահուան: — Դնաս բարով:

(Նա հեռանում է նորանից և կանգնում է մտածմունքների մէջ ընկղմած:)

Ո՛վ սուրբ Կոյս, ինձնով Հրաշքներ ես գործում:

Դու ոյժ ես տալիս իմ տկար բազկին,

Սիրտս խտտութեամբ զինաւորում ես:

Կարեկցութիւնը հալում է հոգիս,

Ձեռս դողում է հակառակորդիս

Ծաղիկ հասակը ոչնչացնելու,

Կարծես տաճարի սուրբ շէնքն եմ քանդում.

Ես սարսափում եմ փայլուն սրի առաջ.

Բայց երբ հարկը դայ, դօրութիւնն էլ կայ,

Եւ թոյլ ձեռիս մէջ սուրբ ինքն իրան

Շարժվում է իբրեւ էակ բանական:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Մ Ի Ա Ս Պ Ե Տ դիմակով, Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ա

ԱՍՊԵՏ

Անիծած, հասաւ քո վերջին ժամը,

Բոլոր բանակում որոնում եմ քեզ:

Կործանիչ հրէշ, դարձիր դժոխքը,

Որտեղից եկար:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛վ ես դու, որին

Իւր չար հրեշտակը առաջս է բերում:

Քո կերպարանքը իշխանական է

Անգլիացի չես, այլ Բուրգունդեցու

Նշանն ես կրում, որի առաջը

Պիտի խոնարհի իմ սրի ծայրը:

ԱՍՊԵՏ

Դու արժանի չես, անարգ, մեռնելու

Իշխանի ձեռով: Դահճի կացինը
Պէտք է որ կտրէր անիծած գլուխդ,
Ոչ արքայազունն Բուրգունդի Դքսի
Ահաւոր սուրը:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ուրեմն դո՞ւ ես

Այն ազնիւ զուգար:

ԱՍՊԵՏ (դիմակը բարձրացնելով):

Ես եմ, ո՞վ թշուաւ,

Դողձ յուսահատ: Դժոխքն էլ չի օգնի:
Թոյլերին միայն յաղթել ես մինչ այժմ,
Հիմա առաջդ տղամարդ է կանգնած:

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Դ Ի Ի Ն Ո Ւ Ա, Լ Ա, Հ Ի Ր, Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Ն Ե Ր Ը:

Դ Ի Ի Ն Ո Ւ Ա

Ո՛վ Բուրգունդ, դարձիր, այր մարդկանց, ոչ թէ
Կանանց հետ կռուիր:

Լ Ա, Հ Ի Ր

Մենք կըստաշտականք

Մարգարէ աղջկայ նուիրական գլուխը:

Սուրդ նախ պէտքէ այս սիրտը խոցէ—

ԲՈՒՐԴՈՒՆԴ

Ես չեմ վախենում այս լիրբ աղջկանից,

Ոչ էլ ձեզանից, որոնց սա այնպէս

Խայտառակ կերպով յիմարացրել է:

Կարմիր, Դիւնուա, ամօթ քեզ, Լա Հիր,

Որ քաջութիւնդ սատանայական

Հնարքով ստորացրիր և կախարդ աղջկայ

Ձինակիր դառար: Նկէք ամենքդ:

Ով սատանային է ապաւինում,

Աստուծոյ օգնութեան յոյսը չունի նա:

(Նոքա պատրաստվում են մենամարտելու, Յովհաննան մտնում է նոցա մէջ:)

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Կացէք:

ԲՈՒՐԴՈՒՆԴ

Սիրողիդ համար ես դողում.

Քո աչքի առաջ—

(Յարձակվում է Դիւնուայի վերայ:)

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Կացէք: Մի թոյլ տաք

Լա Հիր: Մի կաթիլ Ֆրանսիական արիւն
Պէտք է չըթափուի: Այս վէճը սրբով
Որոշուելու չէ. երկինքը ուրիշ.
Վճիռ է տուել: — Հեռու միմեանցից,
Ասումեմ ես ձեզ—խեղճ ոգուն,
Որ իմ բերանով խօսում է ձեզ հետ:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Ի՞նչ ես բարձրացրած բազուկս բռնում
Եւ սրի արիւնոտ վճիռն արգելում:
Սուրը հանած է: Մի հարուած—Ֆրանսիան
Կառնէ իւր վրէժը և կը խաղաղուի:

ՅՈՎ ՀԱՆՆԱ

(Մտնում է նոցա մէջ և բաւական հեռացնում է միմեանցից Դիւնուային:)
Յետ կաց:

(Լա Հիրին)

Ձը շարժուիս: Ես պիտի խօսիմ
Դքսի հետ:

(Ամենքին հանդարտեցնելուց յետոյ:)

Բուրգոնի, ի՞նչ ես կամենում,

Ո՞վ է թշնամիդ, հիմն ես որոնում.

Ֆրանսիայի զաւակ է այս իշխանը,

Ինչպէս և ինքդ, այս քաջ զինուորը

Հայրենակիցդ է, ես էլ մի դուստր եմ

Քո հայրենիքի: Ամենքս, որոնց

Զգտում ես ջնջել, ամենքս, քոնն ենք—

Մեր գիրկը բացէ քեզ ընդունելու,

Ծնկները պատրաստ քեզ մեծարելու—

Մեր սուրը քո դէմ բռնի է և անդօր:

Թէև թշնամու սաղաւարտի տակ,

Պատկառելի է մեզ քո երեսը,

Որ մեր արքայի դէմքին նման է: —

ԲՈՒՐԳՈՒՆԻ

Քաղցր խօսքերով, հրապուրիչ ձայնով

Ուզում ես, կախարդ, զոհդ քեզ քաջէ:

Նենգաւոր, դու ինձ չես յիմարացնի:

Ականջս ապահով է քո խօսքերի

Որոգայթներից, աչքիդ հըրեղէն

Նեւերը կուրծքիս զըհը չեն ծակի:

Առաջ եկ, Դիւնուա: Սրբերով կուռիք,

Ոչ թէ խօսքերով:

ԴԻԻՆՈՒԱ

Նախ խօսք, ապա սուր:

Ի՞նչ ես վախենում այդպէս խօսքերից:

Դա էլ վատութեան ապացոյց է և
Անիրաւութեան:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Մենք կարիք չունինք

Քեզ խոնարհելու, մենք քո առաջը

Աղաչաւոր չենք: — Նայի՛ր չորս կողմդ:

Տես, անդիւական բանակն այրուած է,

Ձեր սպանուածներով դաշտը ծածկուած է:

Լսում ես, ինչպէս մեր փողն հնչում է:

Աստուած որոշեց, մերն է յաղթութիւն:

Դաւինէ գեղեցիկ ճիւղը սլատրաստ ենք

Բարեկամի հետ սիրով բաժանել:

— Ո՛հ, եկ, հիւ ազնիւ փախստական, եկ,

Ուր իրաւունքն է և յաղթութիւնը:

Ահա՛ ես ինքս, աստուածառաքս,

Մեկնում եմ քեզ իմ ձեռք իբրեւ քոյր,

Եւ քեզ փրկելով, ուզում եմ մաքուր

Կողմը անցկացնել: — Ինքը երկինքը

Ֆրանսիայի հետ է: Նրա հրեշտակները—

Դու այդ չես տեսնում — պատերազմում են

Արքայի համար. նոքա բոլորն էլ

Շուշանազարդ են: Մեր գործը ինչպէս

Դժուար սպիտակ է. նորա նշանն է

Անարատ կոյսը.

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

Ստախօսութեան

Խօսքը պատիր է, բայց սա խօսում է

Երեխայի պէս: Թէ սատանայի

Թելադրութեամբ է, անմեղութեանը

Լաւ է նմանեցրած: — Բայց եկէք կռուենք:

Ձգում եմ, ականջս բազկիցս թոյլ է:

ՅԱՎՀԱՆՆԱ

Կախարդ ես կանչում ինձ և մեղադրում,

Թէ դժոխային հնարք եմ բանեցնում:

Մտածիր, մի՞թէ խաղաղացնելը

Եւ հաշտեցնելը դժոխքի գործ է,

Մի՞թէ միութեան հոգին գալիս է
 Սանդարամետից: Ի՞նչն է աւելի
 Անմեղ, սրբազան, մարդկօրէն բարի,
 Քան հայրենիքի համար կռուիլը—
 Այդ երբ խանգարուեց բնութեան կարգն այդպէս,
 Որ երկինքն արդար գործը թողնում է
 Եւ պաշտպանում են սատանաները:
 Բայց թէ ասածս բարի է, ապա
 Ո՞րտեղեց է այդ, թէ ոչ երկնքից:
 Ո՞վ եկաւ ինձ մօտ արօտատեղին
 Ինձ պէս միամիտ հովիւ աղջկան
 Տէրութեան գործերը սովեցնելու.
 Իշխաններէ մօտ երբէք չեմ եղել,
 Խօսելու արհեստն ինձ անծանօթ է.
 Բայց այժմ, երբ պէտք է, որ քեզ համոզեմ,
 Բարձր գործերի հմտութիւն ունիմ.
 Տէրութիւնների և արքաների
 Բաղդը տեսնում եմ պարզ մտքիս առաջ,
 Եւ լեզուիս վերայ կայծակներ ունիմ:

ԲՈՒՐԳՈՒՆԴ

(Սաստիկ շարժած դարձնում է աչքերը նորա վերայ և նայում է նորան
 զարմանքով:)

Այս ի՞նչ եղաւ ինձ, այս ի՞նչ եմ ըզգում:
 Արդեօք Աստուած է իմ սիրտը փոխում:
 —Ո՛չ, նա չէ խաբում, անմեղ էակը:
 Ո՛չ, ո՛չ: Թէ մի հրաշք կուրացնում է ինձ,
 Ապա երկնային զօրութեամբ է դա:
 Այո՞, Աստուած է ուղարկել սորան:

ՅՈՎՀԱՆՆԱ

Ո՛հ, նա շարժած է, զուր չաղերսեցի:
 Բարկութեան ամպը նորա ճակատին
 Հալուեց, ցօղելով մեղմ արտասուքներ,
 Եւ խաղաղութեամբ փայլող աչքերից
 Ծագում է զգացման ոսկէ արևը:
 —Ձգեցէք զէնքերը:— Կպցրէք սիրտ սրտի—
 Ահա լալիս է. այժմ նա մերն է:

(Սուրբ և զրօյք ընկնում են նորա ձեռից. նա բազկատարած վազում է
 դքսի մօտ և սաստիկ ջերմեռանդութեամբ գրկում է նորան: Լա Հիւրը և
 Դիւնուան թողնում են զէնքերը և շտապում են գրկել դքսին:)

ԳԷՈՐԳ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՅ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ն

Շարունակութիւն և վերջ *)

Է

Մարտի 11-ից 1836 թ. Բարձրագոյն Հաստատուած կանոնադրութեան զօրութեամբ Կարապետ արքեպիսկոպոսն ստիպուեցաւ կորցնել իւր ազատութիւնը, որով մինչև առաջնորդ նշանակուիլը ինքնուրոյնաբար գործել էր նա Էրզուրումում և Ախալցխայում: Այնուհետև նա հարկադրուած էր իւր ամեն մի ձեռնարկութեան համար լուծուի և տնօրէնութիւն խնդրել հոգեւոր ծայրագոյն իշխանութիւնից: Չնայելով այդ ամենին՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսը փորձեց գործ շինել և Թիֆլիզում:

Ս. Էջմիածնի հրամանաւ (22 փետր. 1837 թ. № 149) կոնսիստորիան բաց անելուց առաջ՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսը կազմել էր շատ փոխստորի համար: Այդ շտատով կոնսիստորի սարեկան ծախսերի գումարն էր 1350 ռուբլի, որ Կարապետ արքեպիսկոպոսը ուղարկելով Սինօղին ի հաստատութիւն՝ յարակցել էր, թէ այդ շտատը կազմուած է առժամանակեայ փորձի համար, երբ կը բացուի կոնսիստորիան, երբ նա կը ծանօթանայ գործերի զրութեան հետ, կը զրէ յետոյ իւր կարծիքը այդ շտատը աւելացնելու կամ պակասեցնելու վերաբերութեամբ (յայտարարութիւն 21 օգոստոսի 1837 թ. № 425): Բաց անելով կոնսիստորիան օգոստոսի 7-ին, տեսնելով գործերի շատութիւնը, Կարապետ արքեպիսկոպոսը երկ-

*) Փորձ 1876 № 1.

որորդ յայտարարութեամբ (25 դեկտ. 1837 № 591) ներկայացրեց Սինոդին մի երկրորդ շտատ, որի գումարը հասնում էր 3200 ռուբլւ, այս կարգով — ատենադպրին 500 ռ. էկզէկուտօրին 400 ռ. թարգմանչին 300 ռ. վեց գրագիրներին 1200 ռ. ղիւանական ծախուց համար 600 ռ. իսկ ծառաներին 200 ռ: Ուղարկելով այս շտատը Սինոդին, Կարապետ արքեպիսկոպոսը մի առ մի բացատրել էր այն պատճառները, որոնցով ստիպուած նա շտատյնում էր շտատը: Սինոդն այդ պատճառները յարգելով հանդերձ, բարեօք համարեց «պատուիրել ձեզ (Կարապետ արքեպիսկոպոսին) բաւականանալ առ այժմ նախկին շտատին, հրաւիրելով զանդամն և զաստիճանաւորս կոնսիստորիդ և հոգևոր կառավարութեանց, նոյնպէս և զայլ պաշտօնատար անձինս ընդ ձեզ յանձն եղեալ վիճակիդ, զներկայ դժուարութիւնս և զչքաւոր միջոցս լցուցանել սեպհական աշխատաւոր երկասիրութեամբք և անդուլ գործունէութեամբ, որք և ոչ մնասցին անտես յիւրումն ժամանակի ի աէրութենէ և ի ծայրագոյն հոգևոր իշխանութէն» (հրամ. Սինոդին 22 հոկտեմբ. 1838 № 1218):

Մի քանի ժամանակ յառաջ վարելով գործերը և հանդիպելով նորանոր դժուարութիւնների, Կարապետ արքեպիսկոպոսը երրորդ անգամ (յայտարարութիւն 10-ն մարտի 1839 № 192) խնդրեց Սինոդին 1350 ռուբլիի շտատի վրայ աւելացնել գէթ 900 ռուբլի, բայց սինոդը դարձեալ բացասեց լորովհետև կարգեալ վասն պահպանութեան ղիւանատան կոնսիստորիայից գումարն (1350 ռ.) առաւել գերազանց է քան զայլս ընդ համեմատելն զայն ընդ միւս վիճակային կոնսիստորիայիցն Ռուսաստանի, յայնժամ երբ աշխատանք աստիճանաւորաց և ծառայողաց ղիւանատան այդորիկ սակաւ յոյժ համեմատին ռոճկին, զոր ստանան նոքա ըստ արդեան շտատին, բաց յայսմանէ արդեան պարապմունք նոցա ըստ սակաւթիւ գործոյն, եղելոց ի գործունութեան զորին, ոչ պահանջին զմեծամեծ ճիգս» (հրամ. Սինոդին 30 ապրիլի 1840 № 822): Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է Սինոդի այս երկրորդ հրամանը հակառակում է առաջինին:

Կարապետ արքեպիսկոպոսը համոզուած լինելով, որ մուրացկանութեամբ չի կարելի վիճակ կառավարել, թէ ծառայողները և նոցա ընտանիքը հաց են ուղում և ոչ պարգև, թէ ըստ նկատման հանգամանաց այդ վիճակի (վրաստանի և իմերեթի) որք քաջ

յայտնի են Սինհոդոսիս (հր. Սին. 5 մարտի 1838 № 205) խօսքերով փոր չեն կշտանալ, թէ որովհետեւ վիճակը ընդարձակ և հարուստ լինելով պէտք չէ որ կոնսիստորի ծառայողները քիչ ուժիկ ստանան և դորանով ստիպուին ցած միջոցների դիմել, որոց բացարձակ ակնարկում էր Սինոդը, չորրորդ անգամ դիմեց սինոդին՝ միջոց տալ իրեն վիճակի գործերը կարգաւորելու (յայտարարութիւն 25 հոկտ. 1841 № 1590): Այդ յայտարարութեան մէջ կարապետ արքեպիսկոպոսը, ի միջի այլոց, յիշեցնում է Սինոդին. ա) բազում գործք և ընթացիկ թուղթք ցայսօր ժամանակի մնան անշարժք և անվճիռք: բ) Բազում հին գործք մնացեալք ի ժամանակէ անտի հոգևոր կառավարութեան ¹⁾ կան և մնան առանց վերադննութեան, երբ մեծ մասն ի նոցունց պարունակելով յինքեանս, զօգուտ եկեղեցեաց պահանջն փութանակի գննողութիւն և բազումք ի նոցանէ գօլով քննողականք վասն ընդ երկար շարունակելոյն, որոց դատապարտեալքն և մասնակիցքն տարբերելով սպասեն վճռոց: Յայտոցիկ թղթոց և գործոց քրէականս 20 և հասարակս 207, գ220 չէ ղեկուցեալ, թող զմատեանս արդեանց և ծախուց եկեղեցեաց Տփլիսոյ և վիճակաց նորին: գ) Ի նոր գործոց մնան ցարդ անկատարք 123 հասարակք, քննողականք 11, ընթացիկ թուղթք 665»:

Յայտնելով այս բաները, կարապետ արքեպիսկոպոսը մի և նոյն ժամանակ իրանից վճռում է աւելացնել շտապի վերայ 750 ռ. (գումարն 2100 ռ.) «բայց ոչ ածեալ զայս եղբակացութիւն ի կատար, առաջի արարեալ զայսմանէ հանդերձ նորոգ կարծեցեալ շտապիւն դիւանատան սորին Լուսաւորչեան Սինհոդոսին Ս. Լժմիածնի ամենախոնարհաբար խնդրել զգորայն (Սինոդի) բարեհաճութիւն դարձուցանել զիւրն ծայրագոյն մտադրութիւն առ վերոգրեալ հանգամանս, յարգել զայս միջնորդութիւն հաստատութեամբ իւրով, ընդ սմին յարգոյաբար յաւելուլ և զայս թէ մատուցմամբ այսր յայտարարութեան հանդերձ զծագրելովք ի սմին դժուարութեանց ղերծանիմք յամենայն պատասխանատուութենէ»:

¹⁾ Մինչև պօլոփենիայի դուրս գալը վիճակի հոգևոր գործերը կառավարվում էին «Հոգևոր կառավարութիւն Հայոց Վրաստանի» միջոցաւ, ուր կային միւլիայն մի նօտար և մի գրագիր հոգևորականներէց:

Այդ ընդարձակ յայտարարութիւնը, իւր մէջ յիշուած օրինաւոր և յարգելի հիմունքներով, իւր սուր և ազդու ոճով, մի դատապարտութիւն է Սինօղի անգործունէութեանը և այն ձգտմունքին, որ իսկզբանէ անտի մինչև այժմ ունեցել է և ունի Սինօղը, ամեն բան քաշել իրան, միմիայն իրան վերայ մտածել և փոքր ուշադրութիւն դարձնել վիճակների շրջութեանը վերայ:

Ոչինչ ուշադրութիւն չդարձնելով վերոյիշեալ յայտարարութեան մէջ բացատրուած ճշմարտութիւնների վրայ, այլ նորա սուր ոճը և լեզուն (որ Սինօղի թուլութեանը և յանցանքին պէտք է վերագրել) իրան ձեռին գէնք առնելով, Սինօղը մի ծիծաղելի, կարելի է ասել, տղայական հպարտութեամբ երկու ամենափառաւոր յանդիմանութիւն և սպառնացումն գրեց Կարապետ արքեպիսկոպոսին և կոնսիստորի ծառայողներին, մինը պրօկուրօրի կողմից (4-ն ապրիլի 1841 № 47) միւսը իւր (Սինօղի) կողմից 27-ն փետր. 1842 № 382): Եւ որպէս զի միւսանգամ կոնսիստորը իւր «անտեղի տրտունջներով» (?) Սինօղին չձանձրացնէ, վերջինս բարեհաճեցաւ 1350 ռ. շտառի վրայ աւելացնել նաև 300 ռ. «վան դտանելոյ զերկու ընդունակ գրագիրս». կարծես թէ գրադիրները պէտք է մաքրէին վերոյիշեալ այնքան անկատար գործքերն և նոցա վճռէին: Այդ կծու յանդիմանութեանց վրայ և այլ ևս յոյս չունենալով իրանց ուժի շատանալուն ատենադպիրը և կոնսիստորի միւս ծառայողները հրաժարուեցան իրանց պաշտօններիցը և նորանց փոխանակեցին նոր մարդիկ (Յ. Կարինեանցը նշանակուեցաւ ատենադպիր): Պէտք է գիտենալ որ մեր հոգևոր ատենատեղիներում գործող առաջին և գլխաւոր ոյժերն են միշտ ատենադպիրները, քարտուղարները և միւս աստիճանաւորները. իսկ առաջնորդները, յաջորդները և անդամները լեզու և օրէնք չգիտնալով, ատենական գործառնութեանց մէջ հարկադրուած են միշտ նորանց երեսը մօտիկ տալ և վայ այն ատենին և նորա գործերին ու հաշիւներին, որոց ծառայողները խմբովին կհրաժարուին կամ կըհրաժարեցնուին:

Ը.

Շտառի և ծառայողների պակասութեան պատճառով, Սինօղի անտեղի, անխորհուրդ և միշտ միակողմանի հրամանագրերի և տը-

նօրէնութիւններէ պատճառով Թիֆլիզէ կոնսիստորիան ներկայացրել է միշտ մի բարեյնական խառնակութիւն: Կարապետ արքեպիսկոպոսից սկսեալ մինչև Մակար արքեպիսկոպոսի հրաժարումը 1837—1876, բոլոր առաջնորդները զգացել են այդ շօշափելի պակասութիւնը, ազդու և հիմնաւոր փաստերով ապացուցել են Սինօդին, թէ գործող անձանց պակասութեան, նոցա ուժիկի անբաւարարութեան, և այլն պատճառով որքան գործեր մնացել են անկատար, որքան եկեղեցական փողեր կորել են Թիֆլիզի և վիճակի երեցփոխանաց վրայ, որքան կայուածական վէճեր և դատեր ի վրու տեղը կորել են, որքան իրաւացի բողոքողներ եղել են ժողովուրդեան մէջ, ընդ նմին այդ առաջնորդները ներկայացրել են Սինօդին միշտ իրանց կարծիքները, նախազիծները, վիճակը բարւոքելու և կանոնաւորելու համար, բայց Սինօդը, դժբաղդաբար, նրանց ոչ մէկի առաջարկութիւնը չի յարգել, և ոչ մէկին մի կատարեալ բաւականութիւն չի տուել, այլ պատ ի պատ պատճառներով աշխատել է միշտ արդարացնել իրան և իւր էական նշանաբանը. ամենայն ճիգ և հնարք թափել է ամեն վիճակից իրեն քաշել գումարները «գնացորդ վիճակապատկան գումարն փութով առաջի առնել Սինօդին, (հրամանադիրք Սինօդից 18-ին յունվարի 1858 № 49, 24 մարտի 1861 № 585, 30 յուլիսի 1865 № 1325 և այլն և այլն:) Կտրելով ծառայողների բերաններից, զրկելով եկեղեցիները իրանց պայծառութիւնից և ժողովուրդը իրան բարօրութեան միջոցներից:

Կարապետ արքեպիսկոպոսից յետոյ Վրաստանի և Իմերեթի վիճակի խոշոր պակասութիւնները տեսած և նորանց առաջն առնելու միջոցներ առաջարկած են Սինօդին, բայց միշտ բացասութիւն ստացած և Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց (օրագիր. 11 հոկտ. 1848 № 4) որ Կարապետ արքեպիսկոպոսից յետոյ նախագահեց կոնսիստորում և Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալպեանց (յայտարար. 18 փետր. 22 հոկտ. 1858 №№ 30 և 184 ևս և օրագր. 9 յունվարի. 23 սեպտ. 1859 №№ 5 և 7) և Մակար արքեպիսկոպոսը, որի գրածներից ամենանշանաւորն է մեր կարծիքով, գաղափար (պրօեկտ) բարեկարգութեան դիւանատան վիճակային կոնսիստորիային Հայոց Վրաստանի և Իմերեթի, կազմուած սեպտեմբերի 2-ին 1866 ամի:

Այդ հմուտ կերպով գրուած գաղափարի զխաւոր տեղն է բռնում «Յուշակ անկատար դրամական և վիճողական գործոց կոն-

սիստորին Հայոց Վրաստանի և Իմերեթի, որք կարօտ են առանձին մտադրութեան իշխանութեանս:

Այդ, իրաւամբ, առանձին մտադրութեան կարօտ գործերի, որոնցից մի քանի հարիւր հազարներ կվիտան, թիւն է 80, որոնք 1831 թուականից սկսեալ մինչև 1860 թիւն, դուցէ մինչև հիմա էլ, մնացել են առանց մի որևիցէ մտադրութեան: Այս տարի կոնսիստորիայում եղած փոփոխութենների ժամանակ հին ատենադպիրը նորէն յանձնելու պատրաստում էր 2000 քանի հարիւր անկատար գործեր: Մենք զիտենք թէ այդ թղթերից շատերը քանի քանի հարիւրանոց և հազարանոց թղթեր են:

Մենք տեսանք թէ վիճակային ատենի համար Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջարկած նախագիծները ինչպիսի սառնութեամբ և անտարբերութեամբ ընդունեց Սինօդը: Մի և նոյն անտարբերութիւնը մենք տեսնում ենք և վիճակի հոգևոր կառավարութիւնների և յաջորդների մասին առաջարկուած նախագիծների վերաբերութեամբ: «Յաջորդին ոչ է հարկաւոր տարեկան վարձ, իսկ հանդերձագին տացջիւք նմա ի տարին միայն վաթսուն մանէթ: Ապասաւոր ոչ է հարկաւոր յաջորդին... բարեկարգիչ գործակալաց ոչինչ ռոճիկ» և այլն և այլն (հրամ. Սինօդին 5 մարտի 1838 № 205): Մի և նոյն այդ անտարբերութիւնը և անտեղի խնայողութիւնը, եթէ միմիայն խնայողութեան համար էր այդ և ոչ պորտաբուծութեան, շարունակուեցաւ և Կարապետ արքեպիսկոպոսի իրա ռոճիկի վերաբերութեամբ:

Պէտք է գիտենալ որ Կարապետ արքեպիսկոպոսը շատ խնայող, կարելի է ասել ժլատ անձն էր, բայց որպէս գործնական մարդ, նա գիտէր և հարկ եղած ժամանակ լինել առատաձեռն: Նորա հոչակուած անունը, նորա դրութիւնը, պաշտօնը, յաճախակի յորաբերութիւնները տէրութեան և համազգային մեծանուն մարդկանց հետ, նորա տուած ճաշերն, ընթրիքներն և զլակուսիաներն (նախաճաշ) որոնք նա շատ անգամ անում էր (իբրև մի տաճկաստանցի մարդ, որի համար մեծ նշանակութիւն ունէր «ալն ու հայը») և այդպէսով, առաժի ասածի նման, «թրով չկտրածն հացով էր կտրել տալիս», չէր կարող մի վանքի վարտապետի կամ եպիսկոպոսի նման դժուծ կերպով ապրել և ծախք չանել: Եւ մի այդպիսի առաջնորդի թէ ռոճիկ և թէ այլ ամենայն ծախուց համար Սինօդը յատկացրել էր տարեկան 2100 ռ. այս կարգով. ա) ուտելեաց և ըմպելեաց, չայի, շաքարի, փայտի, ռօմի ի տարին Ձերդ

բարձր սրբազնութեան նշանակել հազար երկու հարիւր մանէթ: Ի սմին բովանդակի և ծախք սոօլի (սեղանի) Զերոյ: Բ) Ի հարկաւոր դէպս վասն զրազրութեան Զերոյ կարող էք դուք ի դործ դնել զկոնս սիստորիայի ատենադպիրն և զայլ զրազիրս, վասնորոյ և չէ հարկաւոր ունել Զեզ զանճնական զրազիր: Դ) Վասն անճնական ծառայի Զերոյ նշանակեալ զերկու ծառայս, որոց եթէ իցեն նոքա աշխարհականք, տալ ի տարին քառասուն մանէթ իւրաքանչիւրում ի նոցանէ, իսկ եթէ իցեն հոգեւորականք՝ տալ նոցա և ոչինչ: Ե) Կառավարացն, այն է կուչերաց ի տարին միոյն եօթանասուն մանէթ և միւսոյն յիսուն մանէթ, գումարն հարիւր քսան մանէթ, միոյ գումանակի, որ կատարէ և զպարտիզպանութիւն, տացջիք ի տարին քսան և հինգ մանէթ, միոյ խոհարարի ի տարին եօթանասուն մանէթ, միոյ օգնականի խոհարարի տացջիք երեսուն մանէթ: Տնտեսն լիցի մին ի հոգեւորականաց առաջնորդարանիդ և տացջիք նմա միմիայն հանդերձադին ի տարին յիսուն մանէթ: Ե) Ի անուռնդ տարեկան վասն հինգ ձիոց միայն երկու հարիւր մանէթ, իսկ ի պէտս շինութեան պարտիզին և ճանապարհի ջրոյ նորին քսան և հինգ մանէթ: Զ) Ի պէտս հոգեւորական հիւրոց, կայսերական տօնից զակուսկայի և այլ այնպիսի անակնկալ ծախուց ի տարին երեքհարիւր մանէթ»: (Հր. Սին. 5 մարտի 1838 № 205): Նշանակելով այդ շտառը առաջնորդի համար, Սինօդը միւսնոյն ժամանակ «Ծառութեան թիւններով» ցոյց էր տալիս, թէ ի՞նչ ազբիւրներից պէտք է հաւաքէր և ստանար Կարապետ արքեպիսկոպոսը այդ գումարը. «Եթէ Զերդ բարձր սրբազնութիւնն զստացեալն ի վիճակաց զցորեան, զգարի, զեւզ, զպանիր, ի պողոց, և զմիս, զհաւ և զայլ սոյնպիսիս ի մատողաց վաճառեցջիք և զարգիւնս և զվրամն դնոյ նոցին մի առ մի յանուանէ իբրեւ արդիւնք գրեցջիք իտումարին ժապաւինեալ, յայնժամ ստացջիք Դուք զնշանակեալ ծախսն»: Կարապետ արքեպիսկոպոսը ի հարկէ չէր բաւականանալ այդ գումարով, այլ նա իւր սեպհականութիւնից էր մխտում շատ անգամ և Սինօդը բացարձակ ակնարկում էր նորան այդ մասին: Նորա հարստութիւնը սինօդականաց և վերջում՝ Ներսէս կաթողիկոսի աչքում՝ եղաւ «քար գայթակղութեան» և ամենքը աշխատում էին Կարապետ արքեպիսկոպոսի հարստութիւնը, եթէ ոչ բոլորովին զրաւել, գէթ մի բաժին էլ իրանց հանել: Եւ երբ Կարապետ արքեպիսկոպոսը իւր սեպհականութիւնից երբեմն երբեմն վիճակի համար շատ կամ քիչ զոհո-

զուլթիւններ էր անում, Սինօղը շտապում էր իսկոյն շնորհակալ լինել և խոշոր խոշոր ածականներով իւրել նրա զուլթը, դրուադել նորա անունը և համբաւը: Այդ բանի օրինակը մենք տեսնում ենք, ի միջի այլոց, 640 ռուբլիանոց նուէրի համար մի պաշտօնական հրամանագրի մէջ (8 յուլիսի 1840 № 1169, նոյնպէս և 8 յունիսի № 1172):

Թ.

Սի մարդ որ իւր մանկութիւնից սկսեալ սիրել էր ուսումը և ուսումնարանը, ուր որ եղել էր հիմնել էր ուսումնարաններ ըստ մեծի մասին իւր ծախսով, չէր կարող անուշադիր թողնել «Սեմինարիայն» Ներսիսեան ազգային հոգեւոր դպրոցը, որի հիմնարկութեան ժամանակ հիմնադրի խնդրանք դեռ Երզնկայից 8 քիսէ աղջայ կամ 8000 ղուռուշ (1000 ռ.) օգնութիւն էր հասցրել և որը այժմ նրանից չէր պահանջու՞մ նիւթական զոհողութիւն:

Կոնսիստորի շտառը որոշելիս Կարապետ արքեպիսկոպոսը որոշեց և շտառ Ներսիսեան ուսումնարանի համար: Ներսիսեան ուսումնարանի համար Կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջարկած մոքերն արժանի են ընթերցողի խորին ուշադրութեանը: Կարապետ արքեպիսկոպոսը առաջարկեց Սինօղին—

ա) Ուսումնարանի համար կազմակերպել առանձին «կառավարութիւն» (հոգաբարձութիւն):

բ) Որդեգիր ընդունել աշխարհականի որդւոց:

գ) Հիւանդանոցը կազմակերպել:

դ) Բաց անել ստորին ուսումնարան աշակերտաց թիւը շատացնելու համար:

ե) Շատացնել շտառը:

զ) Նշանակել վերատեսուչ կամ ուսուցչապետ (տեսուչ):

Թէ այս առաջարկութիւնները կամ մոքերը որքան յարգ ունեցան Սինօղի աչքում, այդ երևում է նորա հետեւեալ պատասխանիցը: «Սեմինարիան կամ հոգեւոր դպրոցն առ այժմ մնացէ ըստ առաջնոյն, այնպէս զի զպաշտօն վերետեսչի հոգեւոր դպրոցին կատարեսցի մին ի գլխաւոր ուսուցչաց: Առաջին (գլխաւոր) վարժապետին ռոճիկ երեք հարիւր վաթսուն մանէթ, երկրորդին երեք հարիւր մանէթ, երրորդին հարիւր ութսուն մանէթ, չորրորդին հարիւր քսան մանէթ. վեցերորդին իննսուն և վեց մանէթ, եօթներորդին իննսուն

և վեց մանէթ, միոյ սպասաւորի քառասուն մանէթ, վասն կարկա-
տանաց շինուածոց դպրոցին հարիւր մանէթ, ամենն հաղար չորս
հարիւր քսան մանէթ: Կառավարութիւն Սեմինարիայի առ այժմ
չէ հարկաւոր, բայց կառավարութիւնն այն առ այժմ յանձն լինի
գլխաւոր անդամոցն կոնսիստորի ընդ գլխաւոր իշխանութեամբ Ձերդ
բարձր սրբազնութեան: Ձեզ նշանակի վասն գրագրութեան մին յու-
սուցչաց և գրագիրք կարեն լինել յառաջագէտ աշակերտք: Վերա-
կացու գրանոցին կարելի է լինել միոյն յուսուցչաց: Հիւանդանոց
կամ բժիշկ չեն պէտք, այլ առ այժմ յանձն լինին այնպիսի տկար
կարեօք աշակերտք իւրեանց ծնողաց խնամարկութեան: Ստորին ու-
սումնարանն առ այժմ չէ հարկաւոր: Ի հոգեւոր ուսումնարան կարելի
է ընդունել զորդիս աշխարհականաց յայնժամ, երբ նուիրանօք քա-
ղաքին Տփլիսոյ աճեցոյն դրամք ուսումնարանի, իսկ այժմ համե-
մատ արդեանցն առաւելապէս ուսուցանել զորդիս հոգեւորականաց
և մինչ ցայն ժամանակ որդիք աշխարհականաց կարեն ուսանել
յարբունի ուսումնարանի ժողովրդականաց Տփլիսոյ(Հրամ. Սինօզին
5 մարտի 1838 № 205):

Մենք մեր կողմից աւերորդ ենք համարում յայտնել մի որ և
իցէ կարծիք Սինօզի այս սողերի մասին. ամեն ուշիմ ընթերցող
ինքը կարդալիս կարող է գաղափար կազմել Նշմիածնեցոց գաղա-
փարի, հոգւոյ և հասկացողութեան մասին: Մենք միայն այս ենք
հարցնում ընթերցողից՝ կարո՞ղ էր արդեօք Կարապետ արքեպիսկոպոսը
մի օրինաւոր գործ չենել վիճակի և ուսումնարանի համար, երբ Սի-
նօզը ամեն կողմից կաշկանդում էր նորան: Թէ Կարապետ արքեպիս-
կոպոսը գործունեայ և ժողովրդական մարդ էր, դրան ընթերցողը,
յոյս ունինք, տարակոյս չունի, մինչև հիմա կարդացածներիցը. բայց
մի մարդ, որքան էլ որ գործունեայ, որքան էլ որ ժողովրդասէր լինի,
հանդիպելով միշտ ալգելքների, փոխանակ խրախուսանքի և քաջա-
լերութեան, կամայ ակամայ պէտք է որ յուսահատուի: Արհամար-
հել այդպիսի անտեղի հրամանադիրները, գործել ինքնուրոյնաբար
և այլն, այդ չէին ներիլ Կարապետ արքեպիսկոպոսի ոչ գաղափարը,
ոչ էլ ժամանակը:

Իւր խնդրածների ու առաջարկութիւնների և ոչ մինին բա-
ւականութիւն չստանալով Սինօզից, Կարապետ արքեպիսկոպոսը դի-
մեց Եւղլակի դէպ ի կաթողիկոսը, խնդրելով, ի միջի այլոց, «ի նորին
վեհատիճանութենէ» թոյլատրել ինքեան մատակարարել ի ճեմա-

րանի անդ զմին յօտար աղղի լեզուաց» (յայտար. 23 ապրիլ 1838 № 193): Այս անգամ Սինոդը, որին յանձնուած էր մակագրութեամբ կարապետ արքեպիսկոպոսի յայտարարութիւնը, յարգեց առաջնորդի վերջին խնդիրը, մի օտար լեզուի աւանդումը Ներսիսեան ուսումնարանում, միմիայն ըստ այնոցիկ իսկ միջոցացն, զորս նշանանակեալ է Սինոդոսս վասն պահպանութեան ճեմարանին այնորիկ (Հրամ. Սինոդին 22 հոկա. 1838 № 1218): Մի քանի տարուց ի վեր դադարած տպարանն էլ կրկին բացանելու հրամանը ևս Սինոդը, զեջանելով կարապետ արքեպիսկոպոսի խնդրանացը (յայտար. 17 ապրիլ 1841 № 79), նորա համար միմիայն թոյլատրեց առաջնորդին որովհետեւ այդ մասին ոչինչ փող կամ զոհողութիւն չէր պահանջվում վիճակային արդիւնքից: Տեսնելով որ Ներսիսեան ուսումնարանը, ըստ ներքին մասին, չպիտի համապատասխանէ իւր արտաքին ընդարձակութեանը, կարապետ արքեպիսկոպոսը օգտակար համարեց ուսումնարանը և տպարանը տեղափոխել ներքնայարկը, իսկ վերնայարկը վարձով տալ ժողովարանի համար, և այդպէսով Ներսիսեան ուսումնարանը, դժբաղդաբար, շեղուեցաւ այն բարձր և լայն նպատակից, որը յատկացրել էր նորան երջանկայիշատակ հիմնադիրը, որ երբ իւր վերադարձին Բեսարաբիայից (1845 թիւ) առաջին անգամ գնաց այցելութիւն գարոցին, «տեսեալ զայն խոպանացեալ և ի վարձու տուեալ այլոց, ցաւ մեծ զգաց» (Պերպէրեան. Պատմ. Հայոց. Կ. Պօլիս 1871 երես 288): Այսչափ տեղեկութիւնները մէջ բերելով կարապետ արքեպիսկոպոսի կենսագրութեան մէջ, մենք ուզեցինք ապացուցանել որ կարապետ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան առանց մի նշանաւոր գործի անցնելուն զխաւոր պատճառն էր Սինոդը: Բաց ի դորանից Սինոդը կոնսիստորի ծառայողներին կատարեալ բաւականութիւն չտալով պատճառ էր դառնում նորանց ապօրինի միջոցներն զիմելու: Այդպէս էլ լինում է, օգուտ քաղելով Սինոդի տարտամ գրութիւնից, նորա ակնարկութիւններից, կոնսիստորիայի ծառայողները սկսեցին ուրիշ ճանապարհներով իրանց ապահովել: Նոքա ուտում էին, նոքա գոփում էին ժողովուրդից, մէջ տեղում կարապետ արքեպիսկոպոսի անունն էր քաշքշվում: ¹⁾

¹⁾ Այդպիսի հարկւրաւոր օրինակներից դնում ենք այստեղ մի պատմութիւն: Թիֆլիզցի մի պարոն, ձկնապան Մեղքոն Մեհրաբեանց, իւր ծերութեան հասակում երրորդ անգամ կոյս աղջկայ վրայ պսակուելիս սրբա-

ինքը կարապետ արքեպիսկոպոսը առնում էր նոյնպէս ժամանակ առ ժամանակ, բայց ոչ որպէս անիրաւ փող, որպէս կաշառք, որովհետեւ կաշառքի մասին մեր և տաճկաստանցի հոգեւորականաց կարծիքը բոլորովին տարբերվում է միմեանցից:

Այն ինչ որ մեք կաշառք ենք անուանում և որից կարմրում, տաճկաստանցի վարդապետը թէ այժմ և թէ մանաւանդ հին ժամանակներում, որպէս իւր ռոճիկ էր ընդունում և առանց քաշ ուելու ստանում: Մի մարդ ուզում էր պսակուել, առաջնորդը նրանից ստանում էր մի որոշեալ պարտադիր տուրք, որ կոչվում էր «աջահամբոյր», «հոգեւոր տուրք»: Այդ տուրքի քանակութիւնը կարապետ արքեպիսկոպոսը էրգուրումում որոշել էր աղքատից 5, միջակ կարողութեան տէր մարդուց 10, իսկ հարուստներից 20 զուրուշ (մէկ ռուբլի): Մի մարդ, մի ակրացու, մի գալիւ ուզում էր վկայական առնել, նա պարտաւոր էր առաջնորդին որոշեալ տուրք վճարել: Մի մարդ դատաստանաներում դործ ունէր, նորան հարկաւոր էր առաջնորդի օգնութիւնը, վերջինս նորան օգնում էր, ստանալով «աջահամբոյրը» և այլն: Որովհետեւ հին ժամանակուայ առաջնորդներն ու յաջորդները չունէին իրանց սահմանեալ ռոճիկը, ուստի այդպիսի տուրքերը անհրաժեշտ էին և մասամբ արդարութեամբ, բայց հիմա երբ առաջնորդները և յաջորդները ունին իրանց ռոճիկը, հիմա միթէ չկա՞ն այդ բաները: Այժմեան «գաւազանապտուղը, սրբադրամը, ակթուահասը, ձեռնադրողչէքը, եկեղեցու օծողչէքը» և այլն և այլն, չէ՞ որ մի մի տեսակ կաշառքներ են, որովհետեւ եթէ եպիսկոպոսը ստանում է ռոճիկ, այդ նորա համար է, որ եկեղեցի էլ օծէ, քահանայ էլ ձեռնադրէ և այլն և այլն: Եւ կարապետ արքեպիսկոպոսը այդպիսի տուրքերը ստանում էր բացարձակ ¹⁾: Թէ այսպէս և թէ այնպէս՝ կարապետ արքեպիսկոպոսի

զանին 50 բաշախու ոսկի է տուած եղել: Կարապետ արքեպիսկոպոսի տուած մեկնութիւններից և յառաջ բերած ապացոյցներից նորա քննիչները ստուգեցին, որ այդ 50 ոսկուց միմիայն 5 ոսկի անցել է եպիսկոպոսի ձեռը, մնացեալները բաժնուած է եղել Կարինեանցի և անդամների մէջ, բայց 50 ոսկին էլ առնուած է եղել եպիսկոպոսի անուանով:

¹⁾ 1875 թուականում մի Զէյթունցի վարդապետ, Ստեփաննոս Աղջարէղեանց, մի օր ինձ մօտ ընթրիքի պատահեցաւ: Միւս օրը նա իմ բարեկամներին յայանել էր մեծ դժգոհութիւն ինձանից որ իրեն աջահամբոյր չտուի հացից յետոյ: Նա լսելով այդ բանը, վարդապետին 3 մանէթ ուղեցի:

անունը, մեր կարծիքով, չի կարող արատաւորուած լինել, մանաւանդ որ նա ինչ որ ստանում էր, պահում էր և հաւաքում ու բարի, բարձր նպատակների գործադրում: Նոյն իսկ Թիֆլիզի միջում կարապետ արքեպիսկոպոսը մի կատարեալ հայր էր խեղճերին մանաւանդ պանդուխտներին, թէ հոգեւորական և թէ աշխարհական դասակարգիցը, որոնք միշտ և հանապաղ թէ յայանի և թէ ծածուկ վայելում էին նորա առատ նուիրատուութեան և ողորմածասիրութեան արդիւնքն թէ դրամով, թէ հագուստով և թէ կերակրեղէններով: Մինչև այսօր Թիֆլիզում դեռ կան շատերը այն բազմաթիւ օտարական պանդուխտ աղքատներիցը, դիւաւորապէս վանքի թաղի բոլորքում բնակուողներիցը, որոնք ամենայն շաբաթ և կիրակէ կերակրվում էին առաջնորդարանի պղինձներով պատրաստուած կերակրեղէններով ¹⁾:

Ժ.

Մինչդեռ վրաստանի և խմբութի վիճակն, և ի հարկէ միւս վիճակներն ևս, խարխախում էին անգործունէութեան մէջ, և առաջնորդներն ու յաջորդները կարծես խրախուսուելով Սինօղի տարտամ դրութիւնից նորա անխորհուրդ տնօրէնութիւններից ձեռք էին վարձում զանազան միջոցներով իրանց գրպանը հարստացնել, իրանց շնորհուած իրաւունքներն ի չարն դործածելով և հասարակական գործերը բարձի թողի առնելով, Ներսէս և Աշտարակեցին ընտրուեցաւ կաթուղիկոս (մայիսի 18-ին 1843): Ներսիսի կաթուղիկոս ընտրուիլը առաջին և գլխաւոր դարադրուէս է մեր կաթուղիկոսների պատմութեան շարքում:

Ազգի փառքով և պատուով առգորուած և բորբոքուած Ներսէսը, որ նորա (ազգի) համար իրեն անձը մատենել էր ի հուր և ի սուր, ստանալով ընդհանուր Հայոց ծայրագոյն պատրիարքութիւնը, չէր կարող ի հարկէ տանել այն ամենին, ինչ որ կար, ինչ որ լինում էր այն ժամանակը: Ներսիսի ընտրութեան

տալ, բայց նա չտաացաւ, յանդիմանելով քաղաքավարութեամբ, որ «ուրիշ յիշելով կատարուած պարտքը չանցնիր»: Զէյթունցիք էլ տաճկաց «ղիշ քիւրճ սիին» աջահամբայր անուն են տուել ուրեմն:

¹⁾ Մենք պատրաստ էինք քարկոծել կարապետ արքեպիսկոպոսին, եթէ համոզուած լինէինք, որ նա կաշառք էր ուտում, որ նա չեղվում էր արդարութիւնից փողի համար:

օրից սկսվում է յեղափոխութիւնը մեր հոգեւորականութեան մէջ: «Հմեր եկի արկանել յերկիր», ասաց Ներսէսը և խարազանը ձեռքին սկսեց արտաքսել, վտարել Սինօղից, հոգեւոր կառավարութիւններից «աղաւնեւաճառներն և հատավաճառներն» — ամեն մի առաջնորդ, ամեն մի յաջորդ, ամեն մի անդամ, ատենադպիր, քարտուղար, երեցփոխան, մի խօսքով՝ ամեն մի հոգեւոր իշխանութեան իրաւասութեան ենթարկուած անձն, որի որ և իցէ ծանր կամ թեթեւ պակասութեան մասին կասկածում էր կամ իւր սեպհական համոզմունքով կամ իւր բարեկամների ասութիւններին լսելով: «Լա համարեալ լինի ինձ եթէ հնար իցէ ունել զայր հաւատարիմ որպէս գործակատար առաջնորդական, ասում էր Ներսէսը, քան զանուանեալ և ոչ ենթակայացեալ տխմար հոգեւորականաց ժողով անուամբ հոգեւոր կառավարութեան» (կոնդակ 8 հոկտեմբ. 1848 ամի № 283): Ներսէսը ուզում էր հոգեւոր իշխանութեանը տալ այն ուղղութիւնը, որին ցանկանում էր ինքը և որը պահանջում էր ժամանակը. «բարեկարգել զամենայն կառավարութիւն հոգեւորական ըստ ցանկութեան մեր»: 1845 թուականի դեկտեմբերի 18-ին Ներսէսը մուտք գործեց Թիֆլիզ և իսկոյն ձեռք զարկեց իւր բարձր նպատակը իրագործել: Ծաղրելով դիւանական ձևերն, կարգ ու կանոններն, նա կոնդակներով ամեն ատեան ամեն դիւանատուն լքեցրեց, ամենամեծ գործերից սկսեալ մինչև ամենափոքր գործերն ինքն էր քննում, ինքն էր վերահասու լինում, ինքն էր տնօրէնութիւն անում: Նորա գործակալները՝ Նիկողայոս արքեպիսկոպոս Ալէքսանդրապօլի, Աղէքսանդր Վարլամեանց, Իսահակ քահանայ Զիալեանց, Ստեփաննոս քահանայ Տէր Ստեփանեանց, Սարգիս վարդապետ Զալալեանց, Ստեփաննոս քահանայ Մանգինեանց, Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց, մ. Կարապետ Եարուբեանց, Դաւիթ Խէրուդենեանց, մ. Յարութիւն Ղազարեանց, մ. Սարգիս Յակոբջանեանց, Յակոբ Զաթալբաշեանց և այլն և այլն ման էին գալիս ամեն վիճակ, ամեն քաղաք և գիւղ և քննութիւններ անում: Այդ մարդկանց իրեն հասցրած ամեն մի ճշմարիտ և սուտ, իրաւացի և անիրաւացի տեղեկութիւնների զօրութեամբ Ներսէսը առանց խնայելու, առանց ծածկելու, աներկիւղ և վստահ կերպով ջարդովիչութեամբ ամեն մի կասկածաւոր, իրան չսիրած հոգեւորական անձն, արտաքսելով, աքսորելով, տանջելով, չարչարելով և նրանց տեղ աշխարհականներ կարգելով, որոց նա Վստրհրդական անուն էր տուել:

Բայց մի այդպիսի մեծ յեղափոխութիւնը այդչափ ջերմ եռանդով, այդ աստիճան շտապով ձեռամուխ լինելով իրագործել և «վելխանն ժամանակաց» (կոնդակ 8-ն հօկո. 1848 № 280) բաղմակողմանի և սառն կերպով չքննելով, Ներսէս կաթողիկոսը չէր կարող, բնականապէս, չսխալուիլ, ուրիշներից սխալացրած չլինել:

Կարապետ արքեպիսկոպոսը Ներսիսի լաւ բարեկամն էր, Ներսէսը ծանօթ էր նորա լաւ յատկութիւններին: 1811 թուականից սկսեալ մինչև 1840 թուականը նոքա միմեանց հետ շարունակ գրադրութիւն ունէին: Բայց Ներսէսը առ ոչինչ համարեց այդ ամենը և գլխաւորապէս իւր բարձր (գաղափարի ազդեցութեան տակ բռնացաւ և Կարապետ արքեպիսկոպոսի վրայ:

1846 թիւ յունիսի 9-ին Ս. Էջմիածնում Ներսէսը Կարապետ արքեպիսկոպոսի ձեռքով օծուեցաւ կաթողիկոս: Մի և նոյն օրը ճաշի վրայ խօսք բացուեցաւ Գալմայի ջրի ¹⁾ մասին որին մեծ հարկաւորութիւն էր դրում վանքը: Մինչդեռ կաթողիկոսը ցաւ էր յայտնում որ Էջմիածնի գրամական միջոցները չեն ներում այդ բանը գլուխ բերել, Կարապետ արքեպիսկոպոսը հրապարակաւ խոստացաւ իւր հաշուով Գալմայի ջուրը բերել մինչև վանքը: Այդ ձեռնարկութեան ծախքը հաշուեցին մինչև 30,000 ռուբլի մօտաւորապէս: Կարապետ արքեպիսկոպոսը կրկնեց իւր խոստումը: Կաթողիկոսը համբուրեց նորան և կրկին ու կրկին շնորհակալ եղաւ այսպիսի խօսքերով. «Յեթ զուք, սրբազան հայր, մի այդպիսի յի-

¹⁾ Գալմայի առուն, որ դուրս է գալիս Հրազդան (Ջանգի) գետից Ս. Էջմիածնի սեպհականութիւն է և տարածութիւնն է Հրազդանից մինչև վաղարշապատ 22 վերստաչափ: Այդ առուն պատմական ժամանակներում ոռոգում էր Արարատեան ընդարձակ դաշտի մի մասը: Աթոռապատկան հողերի տարածութիւնն է այդ առուի շրջակայքում 2000 օրավար, որ թէև շատ արգասաւոր հող է, բայց առուի փչացած լինելու պատճառաւ մինչև այժմ մնում է առանց վարուցանքի: Գալմայի առուի վերանորոգութեան ծախք Նրեանի արքունի ճարտարապետն հաշուել է 20,000 ռուբլի: Վեհափառ կաթողիկոսն կամենալով նորոգել այդ առուն նոյեմբերի 3-ին 1872 ամի Սինօզի ձեռքով պաշտօնական ծանուցումներ հրատարակեց որպէս զի ցանկացողք նորոգել Գալմայի առուն իրանց հաշւով, մի որոշեալ ժամանակով չահուին վերոյիշեալ 2000 օրավար աթոռապատկան հողից: Բայց աճրդախօսութիւններին ոչ ոք չհնրկացանալով, կարծեմ, այդ գործը մնաց մինչև հիմա անկատար:

շատակ կ'թողնէք վանքին, վանքն էլ ձեր յիշատակի համար մի արձան կը կանգնեցնէ նոյն առուի դիմում»:

Այդ խոստումներով Կարապետ արքեպիսկոպոսը զրաւեց դէպի ինքը Ներսիսի ամենաջերմ համակրութիւնը: Նոքա միշտ ի միասին էին ճաշում ու միասին ընթրում: Մի առաւօտ, երբ ըստ սովորականին Կարապետ արքեպիսկոպոսը գնում էր կաթուղիկոսի մօտ չայի, նորան մտածմանց մէջ դտաւ: Հարցնելով պատճառը, Կարապետ արքեպիսկոպոսը տեղեկացաւ, որ Ներսէսը իւր մտադրութիւնը փոխել է. խոստացուած 30,000 ռուբլին ուզում է ուրիշ բանի գործադրել:

Տաճկաց և տաճկաստանցի հայերի համար աշխարհումն չկայ մի այլ մեծ առաքինութիւն, քան ջուր, աղբիւր վաղցնել հասարակութեան համար և նորա «ողորմիսը» ժառանգել: Այդ բանը գուցէ ունի և իւր պատմական ու կրօնական նշանակութիւնը տաճիկների համար: Կարապետ արքեպիսկոպոսը, որ ամեն տեղ, ուր բնակուել էր, ունեցել էր իւր աղբիւրը և յօժարել էր 30,000 ռուբլի նուիրել և Եջմիածնի վանքումը ունենալ մի այդպիսի յիշատակ, չհամակրեց կաթուղիկոսի մտքին: Վերջինս աշխատեցաւ նորան համոզել, Կարապետ արքեպիսկոպոսը յամառեցաւ իւր մտքի վրայ: Ի վերջոյ բանն այնտեղ հասաւ, որ Ներսէսը պահանջեց խոստացուած գումարը անպատճառ իրեն տալ, որպէս վիճակի փող: Կարապետ արքեպիսկոպոսը հասկացաւ, որ իւր թշնամիները պղտորել են կաթուղիկոսի միտքը, որից նա իրան անձը անպատուած համարելով այդ խօսքերից, մի և նոյն օրը կառք նստաւ և դուրս եկաւ Եջմիածնից: Կաթուղիկոսը նորա ետեւից, մի քանի ժամանակից յետոյ, հասաւ Թիֆլիզ և ահա դուրս եկան Ներսիսի կոնդակներն (յ9-ն և ի 10-ն փետր. 1847 № № 38 և 39). որոց վերջինը Կարապետ արքեպիսկոպոսի անունով: Այդ ահագին կոնդակի լեզուն և ոճը շատ խաղաղական, կարելի է ասել փաղաքշական է և կաթուղիկոսը Կարապետի հետ խօսում է ամենամեծ յարգանքով, վիճակի բոլոր պակասութեանց միակ պատճառ համարելով նորա, Կարապետ արքեպիսկոպոսի, ստորագրեալներին: Այդ կոնդակների զօրութեամբ Թիֆլիզում կազմուեցաւ մի յանձաժողով կոնսիստորեայի բոլոր գործերը, սկսեալ բացուած օրիցը, քննելու:

Այդ յանձնաժողովի անդամներն էին Մինաս արքեպիսկոպոս, (մի ողորմելի անձն), որ հազիւ իւր անունը ստորագրել էր իմա-

նում) Իսահակ քահանայ Զիպեանց, տիտուլեարնի սովետնիկ Աղէքսանդր Ստեփանեան վարլամեանց և ազնուական Գաւիթ Խէրողինեանց, որոց օգնում և նպաստում էին, թէև ոչ պաշտօնապէս, այսինքն աշխատում էին անպատճառ Կարապետ արքեպիսկոպոսին յանցաւոր դուրս բերել նորա ռխերիմ թշնամիները՝ Նիկողայոս արքեպիսկոպոս Տէր-Մարութեանց, որ ուզում էր ստանալ Կարապետ արքեպիսկոպոսի պաշտօնը, Մեսրոպ Երեւանցեանց, որ եկեղեցւոյն ունեցած պարտքի մասին շատ նեղութիւն կրած էր առաջնորդից (յետոյ նա ստիպուեցաւ այդ պարտքը վճարել Ներսիսին հրապարակական աճրդախօսութեամբ վաճառելով իւր տունը) և Թումաս Սարգսեան Կորդանեանց (Էջմիածնի Սինօղի պրօկուրօրը) որ չէր կարողացել հարուստ արքեպիսկոպոսին որսալ դէպի իւր կողմը ¹⁾...

¹⁾ Այդ յանձնաժողովի քննութեան թերթի պատճէնը ամբողջութեամբ գտնվում է միայն Սինօղի հնադարանում: Մենք թէև շատ աշխատեցինք ձեռք բերել, բայց չը կարողացանք գտնել տալ: Աւետիք Պերպերեանը (պատմ. Հայոց. Կ. Պօլիս. 1871 եր. 288) ասում է թէ այդ յանձնաժողովը կազմուած էր հետեւեալ անձինքներից. Գէորգ վարդապետ Կ. Պօլսեցի (այժմեան վեհափառ կաթողիկոսը) Գաւիթ վարդապետ (Ղաւուրճեան) Երուսաղեմացի, Յովհանէս վարդապետ Արշարունի, որոց նախագահում էր Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց, որոյ համար ապամի թէ Կարապետ Եպիսկոպոս տայ կաշառւած երեք հազար մանէթաց Շահնազարեան Կարապետ վարդապետին, որ նախագահն էր յանձնաժողովոյն իւրոյ, զի զհաշիւն տեսցէ յօգուտ անձին իւրոյ և նա այլ ընդ այլոյ տեսանէ զհաշիւ: Իմացեալ դայս կաթողիկոսին Ներսիսի, ինչորէ զՇահնազարեանցն պատուհասել ըստ արժանւոյն, բայց նորա զգացեալ զլիներայն խոյս տայ Տփլիսէ և անցանէ ընդ սահմանս Օսմանեան տէրութեան, —բայց այդ սխալ է, այդ վարդապետները այդ ժամանակ եկել էին եպիսկոպոսանալու և դժբա, մանաւանդ Գէորգ վարդապետը, միջնորդ էր կաթողիկոսի և առաջնորդի մէջ հաշտուելու, բայց նոցա միջի կռիւը արդէն այն աստիճան բորբոքուել էր, որ դարձել էր կտտարեալ վաւրդապետի կռիւ, ինչպէս ասում են: Իսկ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետը փախաւ Ներսիսի ձեռքից 1850 թուականում, երբ կաթողիկոսի հրամանաւ կարդուեցան քննիչներ նորա տպարանի վերատեսչութեան և կոնսիստորի գլխաւոր անդամութեան երեք տարուայ հաշիւներն (1847—1850) քննելու և երբ Շահնազարեան վարդապետն իմացաւ թէ Վարդապետ հաշուեցուցակութիւնը կոնսիստորի վկայեալ գտանին (կոնդակ 29 յուլիսի 1850 № 210) թողեց Թիֆլիզը: —Տպարանի հաշւոց մէջ նոյնպէս յանդաւոր էր գտնուել Շահնազարեանց վարդապետը, եթէ մտիկ տանք Ներսիսի կոնդակներին: —

ԺԱ.

Փետրուարի 19-ին 1847 ամի վերոյիշեալ յանձնաժողովը դեռ նոր էր սկսել իւր գործունէութիւնը, երբ Ներսէս կաթողիկոսը արձակեց իրանց պաշտօններէն կոնսիստորի բոլոր ծառայողները սկսեալ առաջնորդից մինչև յետին զրադիրը:— Ներսիսի այդ կրակոտ կոնդակում Կարապետ արքեպիսկոպոսի մասին ոչինչ ասուած չէ, բայց սաստիկ յարձակողական, մինչև անգամ հայհոյական, բառերով կաթողիկոսը կշտամբում է միւս ծառայողներին: Կոնդակը սկսվում է այսպէս: «Յառաջեցին անդր քան զպայման յիմարութեանց ներգործութիւնը մինչև մոռացեալ զաջ և զահեակ անձանց իւրեանց և պաշտօնի աներկիւղ յԱստուծոյ և անպատկառ իմարդկանէ զբազում երկայնամութիւն մեր ի վերայ բազում խարդախութեանց յիւրաքանչիւրոց ինքեանց չարաչար ի գործ եղեալ իբրև անծանօթի իւրեանց մշտամնաս կառավարութեանց յանդգնեցան և մեզ որսալ ի ճարտարարուեստ թակարդ իւրեանց»:... (Կոնդակ 31 մարտի 1841 ամի № 118): Աչքի առաջ ունենալով յանձնաժողովի ընդարձակ և ամենախիստ պրոգրամմը կոնսիստորիայի գործերի խառնալինթորութիւնը, հաւանական է կարծել, որ յանձնաժողովը չէր կարող մի որոշ նպատակի հասնել, միայն թոյլ ենք տալիս կարծելու, որ եթէ Կարապետ արքեպիսկոպոսը օրինաւոր կերպով մեղաւոր դուրս եկած լինէր քննութիւնից, Ներսէսը նրան չէր թողնիլ հանգիստ և վիճակի կորուստներ, եթէ կային, անպատճառ կստանար նրանից: Հաշտեքնութիւնը վերջանալից յետոյ կայսերական բարեհաճութեամբ և Կառավարիչ Ներակոյտի կարգադրութեամբ (հրամ. 15 հոկտեմբերի 1848 ամի № 44, 492) Կարապետ արքեպիսկոպոսը կրկին հաստատուելով իւր առաջնորդութեան պաշտօնի մէջ մի և նոյն ժամանակ նշանակուեցաւ և գլխաւոր անդամ Սինօդում, բայց նա բարեոք համարեց թողնել իւր առաջնորդութիւնը և Սինօդի անդամակցութիւնը և վերադառնալ Ախալքսա դէպ իւր «սիրելի գաղթական ժողովուրդը»:— Վերադառնալով Ախալքսա, Կարապետ արքեպիսկոպոսը վիճակն էլ, նրա գործերն էլ, փողերն էլ թողեց կաթողիկոսին, որը և «ստանձնելով զպաշտօն վիճակաւորի» (կոնդակ 29 յուլ. 1850 ամի № 210) և կոնսիստորիայի օրագիրներին ստորագրելով, թէ Տփլիսում և թէ Էջմիածնում եղած ժամանակ, որպէս վիճակաւոր Վրաստանի և խմբեթի և կաթողիկոս ամենայն

Հայոց» (կոնդակ 13 ապրիլի 1848 ամի № 153) ժողովեց թէ վեճակի և թէ եկեղեցիների ահագին զուամարներն (կոնդակ 17 սեպ. 1848 ամի № 278) և սանելով Եջմիածին, շինեց այնտեղի լինչ ու անտառն... : Վերադառնալով Ախալքսա, Կարապետ արքեպիսկոպոսը չազատուեց Ներսիսի հալածանքներից մինչև 1849 թուականի վերջերը: Կարապետ արքեպիսկոպոսին իւր շինած բնակարանում չթոյլատրուեցաւ բնակուելու, ուսումնարանի համար նորա պատրաստած շինութիւնը առնուեցաւ նորա ձեռքից և հոգևոր կառավարութիւնը ղետեղուեցաւ, նորա սպասաւոր Գէորգ եպիսկոպոսի կահ-կարասիքն նորա ձեռքից խլուեցաւ, նորա անուան յիշատակութիւնն անգամ ինչպէս վիճակի, նոյնպէս և Ախալքսայի եկեղեցիների յիշատակութեան թերթերից ջնջուեցաւ և ով որ Կարապետ արքեպիսկոպոսի բարեկամ կհամարուէր կամ իսկապէս բարեկամ էր, հալածուեցաւ: Շատ մարդիկ, որոնք Կարապետ արքեպիսկոպոսին մտերիմ էին, բայց նորանց փնասելու անձեռնհաս էր Ներսէսը, զանազան խայտառակ տիտղոսներով կնքուեցան, ինչպէս «մաքոքն անիրաւութեան» և այլն, Կարապետ արքեպիսկոպոսին խստիւ արգելուեցաւ «չառնել ոչինչ կարգադրութիւն ոչ բանիւ և ոչ գործով» (կոնդակներ 15 հոկտ. 31-ն մարտի, 4 յուլիսի 1847 ամի № № 383, 118, 245. Ի 13-ն ապրիլի, 22 հոկտ. 8-ն նոյեմբերի 1848 ամի № № 153, 262 և 276):

Բայց Ներսիսի այդ բոլոր հալածանքներին տանում էր Կարապետ արքեպիսկոպոսը և միշտ ասում «կաթուղիկոսը մեղաւոր չէ, այլ մեղաւոր են քսու մարդիկ»: Մի օր մի բարձրաստիճան անձն մի ժողովի ժամանակ ասաց Կարապետ արքեպիսկոպոսին «եթէ զուք կամենաք, սրբազան, օրէնքով շարժել, կարող էք Ներսիսի հախիցը գալ». եպիսկոպոսը պատասխանեց. «իմ հայրապետի կամքը ինձ համար օրէնք է, թող ես հալածուիմ, բայց թող Հայոց կաթուղիկոսի խօսքը չկոտորուի»:

ԺԲ.

Անցաւ մի քանի ժամանակ, Ներսիսի բարկութիւնը փոքր առ փոքր հանդարտեցաւ, նա սառը կերպով սկսեց քննել իւր շուրջը պատուը մարդիկներին և հասկացաւ, որ այն ժամանակուայ եպիսկոպոսների և առաջնորդների մէջ չունէր մի ուրիշ Կարապետ: Մեր

ձեռքի տակ կան կոնդակներ, որոնց մէջ կաթուղիկոսը բացարձակ խոստովանում է, որ իրան սխալեցրին, որ Կարապետի ստորադրուածներին յանցանքին պատճառաւ միմիայն նա դատապարտուեցաւ, թէ Կարապետ արքեպիսկոպոսի յանցանքն էր «միմիայն տարապայման յանձնապատան թողուն ամենեցուն նոցա (կոնսիստորի ծառայողներին)»։ 1850 թուականից Ներսէսը սկսում է բարեկամանալ Կարապետ արքեպիսկոպոսի հետ։ Նա ուղարկում է նորան 1851 թուին առանձին հրաւիրակ (Մակար վարդապետին, այժմ արքեպիսկոպոս) առանձին կոնդակաւ և հրաւիրում է գնալ Եջմիածին, բայց Կարապետը չի գնում։ 1852 թուին երբ կաթուղիկոսն ինքը դալիս է Ախալցխայ, իջեւնում է Կարապետի մօտ, նորա առանձին բնակարանումը, հրաւիրում է, Կարապետ արքեպիսկոպոսը խոստանում է գնալ առաջիկայ աշնան, բայց պատերազմը (1853) վրայ դալով, չի կարողանում գնալ։ Վերջապէս 1855 թուին երկրորդ անգամ գալիս է հրաւիրակ նոյն Մակար եպիսկոպոսը առանձին կոնդակով, որի մէջ Ներսէսը յիշելով Կարապետին իւր քառասնամեայ բարեկամութիւնը և զրազրութիւնքը նրա հետ, պատմելով իւր կրած վշտերն ու տառապանքներն Եջմիածնում, Բեստարաբիայում և Ս. Պետերբուրգում, իւր «ճանապարհորդներն ի բանակն կայսերական զօրաց ընդդէմ օսմանեան տէրութեան» իւր համբերութիւնն և «անվրդով ըստ ամենայնի մնացեալ լուռ լուռ օրհնաբանութեամբ հաճոյից Տեառն Աստուծոյ» աղօթելն և այլն և այլն, աւելացնում է՝ «յատուկ մեծաբանօք առաքեցաք (առաջին անգամ) հրաւիրակ ձերում բարձր սրբազնութեան իծոց լուսոյ մօր մերոյ զՄակար վարդապետ պատուարժան անդամն Սինօղի և միաբանութեան զհարազատն մեր, որում թէպէտ և զառաջինն, որպէս ծանոց նա մեզ, յօժարեցայք դուք գալ, այլ ահա քանի ամբ են զի գտանիք իբրև օտարացեալ առ ի մէնջ և ի բազմութեանց միաբանութեանց սրբոյ մօրն լուսոյ։ Ուստի այժմ ևս ուշադրութեամբ պաշտելի ճշմարտութեանց առաքելական ձայնարկութեանցն — «Աշխարհս անցանէ և ցանկութիւնն, այլ որ առնէ զկամս Աստուծոյ մնայ յաւիտեան»։ Մեք ամենեքին գոլով ափնկալ յուսոյն յաւիտենական յիշատակութեամբ նորուն այժմ ևս ահա ի դիմաց մեր և ի դիմաց Սինօղին սրբոյ Եջմիածնի և ամենայն միաբանութեանց առաքեցաք հրաւիրակ բարձր սրբազնութեան Ձեր զսրբազան Մակար եպիսկոպոս անդամն Սինօղի Ս. Եջմիածնի և վանքական կառավարութեան պատրիարքական

աթուոյ ամենայն Հայոց և ցանկամբ ամենեքեան զեւ դուք զմտաւածելով զձեր յաւիտենական յոյն անարժան համարելով վասն ձեր բացակայութիւն ձեր ի գրկաց Սրբոյ Սօր ձեր լուսոյ և ի մէջ և յամենից եղբարց միաբանութեան, բարեհաճեալք յարգել զցանկութիւն մեր և ամենեցուն և զալ ընդ յիշեալ հրաւիրակին մերոյ և արժանաւորել զմեզ մեծագոյն ուրախութեանց ձերով տեսուութեամբ և շարունակել զսինսդական խորհրդածութիւն ձեր վասն օգտի Սրբոյ Աթուոյն և ամենայն ազգական միաբանութեան մերազանց և վասն փառաւորութեանց անուան բարձր սրբազնութեան ձերոյ (կոնդակ 11 հոկտեմբերի 1855 ամի № 299): 1853 թուականի պատերազմի ժամանակ իւր կրած նեղութիւններէ ժողովրդեան հանգստութեան և կազմութեան համար, նրանց կրած նորանոր մնասներէց և աղքատների թուի հետցհետէ շատանալուց, կարապետ արքեպիսկոպոսը չէր կարող նորանց թողնել անխնամ ու անտէր և դնալ էջմիածին, մանաւանդ որ, ինչպէս գրում էր կաթողիկոսին «հասեալ զոլով յարեմուտս կենաց» նա ուղղում էր իւր մտադրեալ միւս մեծագործութիւններն գլուխ հանել, ուստի և դարձեալ մնաց Ախալցխայ իւր առանձին բնակարանում:

Էրզրուրումից գաղթելից յետոյ մինչև Թիֆլիզ վեճակաւոր գնացն և յետոյ Թիֆլիզից մինչև կրկին Ախալցխայ վերադառնալն Ախալցխայի խղճուկ աղքատների հոգսը քաշում էր ինքը կարապետ արքեպիսկոպոսը զանազան ձեռնտուութիւններ անելով նրանց: Այսպէս մինչև վեճակաւոր նշանակուիլն նա ծխատէր քահանաների ներկայացրած ցուցակների համեմատ տաղաւարներին բաժանում էր աղքատներին ցորեն, ալիւր, իւղ: Բացի դորանից բարեկարգիչ կարապետ քահանայ Տէր-Մարտիրոսեանցի ձեռամբ (որ ցարդ կին դանի է) հինգ տարի շարունակ աղքատներին մասնատրում էր իւրաքանչիւր տարի չորս հարիւրական բուբլի, իսկ առաջներդ նշանակուելից յետոյ իւրաքանչիւր տարի նոյնչափ գումար մասնատրել էր տալիս իւր հաշուից Աղաբաբ Վարդանեանցի ձեռամբ: Կարապետ արքեպիսկոպոսի կեանքի վերջին տարիների գործքերից յիշատակութեան արժանի են աղքատաց հոգաբարձութեան կազմակերպութիւնը: Այդ հոգաբարձութիւնը շարունակուում է մինչև այսօր և դորա նպատակն է խեղճ և անտէրունջ աղքատներին օգնել: Հոգաբարձութիւնը կազմվում է այսպէս: — Երեք տարին մի անգամ հասարակութիւնը հաւաքվում է և քուէարկութեամբ ընտրում է

իւր միջեց երկու աշխարհական և մի հոգեւորական (քահանայ) անձինք հոգաբարձուներ: Այդ հոգաբարձութեան մօտ կայ ցուցակ քաղաքի աղքատների և հասարակութեան ներկայացուցիչներից ժապաւինացրած և վաւերացրած մի մատենան, ուր գրվում են նուէրները և երեք ամսէնը միանգամ մասնատրվում են աղքատներին հոգաբարձութեան անդամների ձեռքով, իսկ նուէրներ հաւաքվում են այսպէս 1) Ամենայն շաբաթ օր հոգաբարձութեան որոշմամբ, ամեն մի քաղաքացի մի արհեստասպետի հետ հերթով փողոցներում դանձանակ է ման ածում և կամաւոր նուէր հաւաքում կամ դրամով կամ զանազան իրեղէներով, ինչպէս սանդր, աղւուղ և այլն, որոնք յետոյ իսկոյն վաճառուելով, փոխարկվում են փողէ: 2) Տարուայ չորս գլխաւոր տաղաւարներում քաղաքագլուխը, հոգաբարձութեան մի անդամը և քաղաքացիներից էլ երկու հոգի ման են ածում նոյն դանձանակը փողոցներում: — Հետեւեալ օրը, աւագ քահանաները եկեղեցիներում ծանուցմամբ յայտնում են հասարակութեան այդ կերպով հաւաքուած գումարների օրքանութիւնը: 3) Ամենայն շաբաթ երեկոյ և կիւրակէ առաւօտ մի քահանայ մի հոգաբարձուի հետ եկեղեցիներում ման է ածում դարձեալ դանձանակ: 4) Ամենայն եկեղեցու դաւթում կան կնքուած դանձանակներ, որոնք նոյնպէս դանձվում են աղքատաց հոգաբարձութեան իրաւասութեան տակ: — Բացի այդ մշտական աղբիւրներից, աղքատաց հոգաբարձութիւնը երբեմն երբեմն յայտնի կամ ծածուկ նուէրներ է ստանում ուխտադնացներից, պատկուողներից, ննջեցեալների աէրերից: — Այդ եղանակներով հաւաքուած փողերի գումարը հասնում է 1800—2000 ռուբլու տարեկան:

Հին հոգաբարձուները և ծերերը մեզ հաւաստիացրին, որ կարապետ արքեպիսկոպոսը սովորութիւն ունէր ամենայն առաւօտ և երեկոյ եկեղեցուց դուրս գնալիս մի մասնաւոր նուէր ձգել եկեղեցու դաւթում դրուած դանձանակը, իսկ հանդիսաւոր օրերում նա երբեմն երբեմն պղնձէ դրամի վրայ փաթաթած ձգում է եղել և 100 և 25 մանէթանոց թղթի:

Երկրորդ նշանաւոր գործն էր աղքատանոցի կազմակերպութիւնը, որ նորան չյաջողեցաւ, մահը վրայ հասնելով: Աղքատանոցը կարապետ արքեպիսկոպոսը ուղղում էր կազմակերպել այսպէս: Նա արդէն պատրաստած էր մի ընդարձակ տեղ, գետին, որի վրայ պէտք է շինուէր աղքատանոցը, ուր աղքատները ձրիարար բնա-

կուելու և կերակրուելու էին: Աղքատանոցը պիտի՝ կառավարուէր բացի վերոյիշեալ աղբււրներից գոյացած գումարից այլ նա և 1) քսան խանութների արդիւնքով: Այդ խանութների մի մասը իւր կենդանութեան ժամանակ նա արդէն շինած էր, մնացեալ մասի համար էլ կտակով փող թողեց, բայց այդ փողը իւր նպատակին չծառայեց, ինչպէս յետոյ կտեսնենք, և մնացեալ շինութիւնը աւարտուեցաւ Զալալեան Սարգիս արքեպիսկոպոսի (այն ժամանակուայ թեմակալ առաջնորդի) տնօրէնութեամբ եկեղեցական փողով և այդ 20 կրպակները և նրանց եկամուտը զանվում է այժմ՝ երեցփոխանի իրաւասութեան տակ. 2) 33- հին և անշուք տների եկամուտներով: Այդ տները կարապետ արքեպիսկոպոսը ուզում էր կարկատել և նորոգել և յանձնել աղքատաց հոգաբարձութեան: Այդ տներում այժմ բնակվում են քաղաքիս հայ աղքատները ձրիաբար. 3) աղքատասէր ընկերութեան բաժանորդագներով, որ սահմանելու էր «մեծաւորը» և որի իւրաքանչիւր անդամը տարեկան պէտք է վճարէր 1 ռ. 20 կ. վերջին ժամանակներում քաղաքիս արհեստաւորները մի քանի անգամ ժողովներ կազմեցին իրանց «մեծաւորի» այդ նպատակը իրագործելու, բայց զանազան պատճառներով գլուխ չեկաւ այդ բանը: Մենք համոզուած ենք, որ եթէ կարապետ արքեպիսկոպոսի մահը շուտ վրայ չհասներ, Ախալքիսան այժմ կունենար և մի փառաւոր ու հաստատուն աղբիւրներով ապահովացրած «կարապետեան աղքատանոց» ինչպէս ունի մի այդպիսի ուսումնարան, որ իւր եկամուտների կողմից առաջինը կարող է համարուիլ Ներսիսեան ուսումնարանից յետոյ: Ասում են որ կարապետ արքեպիսկոպոսը մտադիր էր աղքատանոցի մօտ բաց անել և մի փոքրիկ ուսումնարան որբերի և աղքատների անտէրունջ զաւակների համար, այնպէս ինչպէս նա բաց արած ունէր Երզնուում մի այդպիսի հիմնարկութիւն վանքային մշակների և սպասաւորների որդոց համար, ուր ձրիաբար ուսուցչութիւն էին անում մի մի տարի հերթով կարապետեան ուսումնարանի յառաջագէտ աշակերտները: Այդ մշակների ուսումնարանի արդասիքն է մի «աւագ մշակի» որդին, Դուլիթ քահանայ Օրճացի, (Ախալքալաքայ գաւառում) որի աշակերտներն են այդ ընդարձակ դաւառի գրեթէ բոլոր հայ քահանաներն և որի կեանքից մի քանի գծեր մենք հաղորդել էինք ընթերցողներին 1875 թուականի Մեղուի մի համարում: Այդ բաղմարդիւն քահանան այս տարի վախճանեցաւ:

ԺԳ.

1853 թուականի պատերազմի ժամանակ, երբ օսմանցիք յանկարծակի յարձակուեցան Ախալքսայի վերայ և լըուեցան քաղաքի արուարձաններն ու գերեզմանները, Ախալքսայում բացի սակաւաթիւ պահսորդ զօրքից ուրիշ զօրք չկար: Տաճկաց գլխաւոր բանակը զետեղուած էր Սուլիսի գիւղում. որ Ախալքսայից երկու վերստ հազիւ հեռի է: Քաղաքի հարաւային կողմում եղած բարձրութիւններից տաճիկները թնդանօթներով և հրացաններով ռմբակոծում էին բերդը, քաղաքը և մասնաւորապէս շէրզուրումի զարաբաշին տունը: Ժողովրդականք մեծ տագնապի մէջ էին, հարուստները քաշվում էին բերդը և այնտեղ ամրանում, իսկ հասարակ ժողովուրդը իւր բոլոր յոյսը դրել էր դարձեալ իւր «մեծաւորի» վրայ: Կարապետ արքեպիսկոպոսը եկեղեցու բեմից անդադար քարոզ էր կարդում և ժողովրդեան կազդուրում: Նորա հրաւերքով կազմուեցաւ մի հայկական գումարտակ, որոնց տէրութիւնից բաժնուեցան հրացաններ և ուրիշ զէնքեր: Այդ գումարտակին առաջնորդում էր խաչը ձեռին Կարապետ արքեպիսկոպոսի նախկին սպասաւոր, Սուրէնեան Յակոբ աւագ քահանան: Այդ գումարտակն էր որ մինչև Տիֆլիսից զօրքեր հասնելն և հասնելից յետոյ էլ օգնում էր քաղաքի պահպանութեանը: Թանգութիւնը սաստկացել էր քաղաքի մէջ և Օսմանցուի երկիւղն հետ միասին սարսափեցրել ժողովրդին: Կարապետ արքեպիսկոպոսը ժողովրդի ոգին մինչև վերջը պահպանելու համար, չնայ յիշով իրան արուած առաջարկութիւններին, չհամաձայնեցաւ ժողնել իւր բնակարանը և քաշուիլ բերդը, միայն իւր տան վրայ տեղացող զէնքերի հարուածներից երկիւղ կրելով, քաշուեցաւ Հրէից թաղը, ձորի մէջ: Նորա այդ անձնանուէր ժողովրդասիրութիւնը վկայում է այսօր գաղթական ժողովուրդը: Մի և նոյն այդ բանը վկայում են և նորա՝ վասիլ և Գրիգոր իշխան Բէհբուլթեանցներից ստացած նամակներն, որոնցից հանում ենք այս տողերը. «Приношу Вамъ, милостивый архипастырь, мою искреннюю благодарность за твердость, съ каковою Вы оставались въ городѣ Ахалцыхѣ, окруженномъ со всѣхъ сторонъ непріятелемъ и личнымъ присутствіемъ Вашимъ одушевляли и поддерживали духъ жителей, которые по доходящимъ ко мнѣ частнымъ свѣдѣніямъ видно, что они раздѣляли труды

и опасности вмѣстѣ съ храбрыми нашими войсками» (Ալէքսանդրօպօլից. 29 նոյեմբ. 1853)... «Բարոդեցաւ յականջս ամենեցուն [Թէ. դուք ի սէր հօտի ձերոյ մոռացեալ սպահովութիւն ձեր անձնական բաց է ի բաց մերժեալ էք զհրաւէր մտանելոյ և պատու պարելոյ ի բերդին: Ողորմութեամբ Տեառն յամօթի եղեն, [Ժնամիք խաչին, փախեան, ցիրուցան եղեն, իսկ համբաւ ձեր և փառաւոր անուն և ևս հռչակեալ անմահացաւ, զի ուր և քարոզեսցի պաշարումն և ազատութիւն քաղաքիդ Ախալցխոյ, քարոզեսցի և համբաւ վսեմ հոգւոյ ձերոյ և աներկիւղ վստահութիւն ձեր» (Թիֆլիզից 12 դեկտ. 1853.)

Ընթերցողը կ'յիշէ որ Կարապետ արքեպիսկոպոսը երգութիւններով անգամ կաթուած էր ստացել և բժշկուել: Վերջին անգամ աջ ոտքի վրայ ստացած կաթուածից նա բոլորովին չէր առողջացել և շատ անգամ հիւանդանոցում էր: Իւր վերջին ժամանակներում կրած վշտերն և նոյն իսկ ծերութիւնն 1856 թուականի սկզբներում նրան ձգեցին անկողնի մէջ, որից այլ ևս չկարողացաւ վեր կենալ և նոյն տարուայ յունիսի 3-ին վերջացրեց իւր եօթանասուն և վեց ամեայ արդիւնաւոր կեանքն: Մեռնելից մի քանի օր առաջ, մայիսի 23-ին, նա ժողովից իւր մօտ Ախալցխայի բոլոր ազգութիւնների ներկայացուցիչներին, հոգևորականներին և աշխարհականներին, օրհնեց նորանց, յորդորեց «եղբայրական սիրով վարել ընդ միմեանս, բառնալ ի միջոյ զորումն սատանայի, զհեռ, զնախանձ»: Յետոյ առանձնապէս խրատներ տուեց զաղթական ժողովրդեան, մաղթելով նոցա համար առ Աստուած պահել լուծութեամբ ի ծոց Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ ճշմարիտ հաւատով, պարկեշտ վարուք և միաբանական սուրբ սիրով: (գիր օրհնութեան մայիսի 13-ին 1856 ամի):

Կարապետ արքեպիսկոպոսը պարթև և փառահեղ մարդ էր, առողջ և կայտառ նոյն իսկ ծերութեան ժամանակ, մի աչքը շէլ, արծառնդն, ձայնը զօրեղ, ուսումնասէր և լուք քարոզիչ: Շէքերձեան Գրիգոր պատուելուց նա միշտ դաս էր առնում Աստուածաբանութիւնից երգութիւններով, Ախալցխայում և Թիֆլիզում, ծանրաբարոյ և ողորմած: Բայց նորա ամենամեծ յատկութիւնն էր իւր ժողովրդականութիւնը: Նա միշտ և հանապաղ ժողովրդեան մէջ էր սպորում, նրա հետ ուրախանում և նրա հետ վշտանում: Շատ անգամ հարսանիքներում, նոյն իսկ աղքատների տներում, նա սե-

ղանի գլխում բազմած զուտրձանում էր: Շատ անգամ էլ փորձանքի և զանազան ձախորդութեանց ժամանակ նա զրամով օգնում էր: Առանձնապէս իւր տան մէջ Կարապետ արքեպիսկոպոսը սաստիկ խնայող, կարելի է ասել կծծի էր, նրա ճաշը երկու տեսակից էր բաղկացած և այն զլխաւորապէս կանանչեղէնից, բայց և շատ առատ էր հարկը ստիպած ժամանակ: Կարապետ արքեպիսկոպոսի յառաջադրութիւններով Ներսիսեան ուսումնարանի տպարանում տպուած են բացի մի քանի գրքերից նաև «Թերթը վասն պարտաւորութեան երեցփոխանաց (1842)» «Վաճառելի մատեանք հողևոր ճեմարանին» «Ատենի աւետարան», «Հաւատով խոստովանիմ երեք լեզուով» (1843) «Պատմութիւն հայոց» (1843) «Խորհրդատետր» (1844):

ԺԴ.

Կարապետ արքեպիսկոպոսը իւր մահուանից առաջ թողել է կտակ, որ յետոյ մեծամեծ դատաստանական վէճերի պատճառ դարձաւ և վերջ ի վերջոյ անգործադիր մնաց: Դնենք այստեղ ամրողջութեամբ այդ կտակը:

«Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն՝ Սրբոյ, եւ ներքոյ անուանեալս Արքեպիսկոպոս Հայոց Կարապետ հանապազօր ունելով ի յիշատակութեան իմում անմոռաց զանդառնալի վճիռ Արարչին իմոյ զայս իմ կտակ անդառնալի ըստ իմում յօժարութեան ի լինելն իմ յամբողջ բանաւորութեան աւանդեմ կտակակատարաց իմոց աներկբայ լինելով թէ այն ըստ Առաքելական սուրբ վճռոց և համաձայն կայսերական օրինաց հաստատուն է յետ մահուան իմոյ և եղիցի հանապազ:

Ի միջոցի այսքան բազմամեայ ծառայութեան իմում Հայրենի սուրբ եկեղեցւոյ և ազգի յարգարաւատակ արդեանց իմոց ստացեալ իմ զկալուածս և զկայս, զորս աղաչեմ կտակակատարաց իմոց բաժանել յետ մահուան իմոյ յետագայ կարգաւ:

1) Արքեպիսկոպոսական տունն իմ որ յարևմտա Սուրբ Փրկիչ եկեղեցւոյ Ախալցխոյ ընծայեմ Սրբոյ Աթոռոյ Էջմիածնի և Երուսաղեմի այնպէս զի տարեկան արդիւնք նորին հաւասարաչափ ստացին այն երկու սուրբ աթոռք:

2) Գիւղօրացիքն իմ Կարծախ, երկու Տաղէշներ, Խաւէտ, Խօզաբին, Կարաւ և Վերանայ—Կարծախ, և ընդ սոցին եղեալ լերինք և խտանոցք Սանճախին Չլտրոյ որ անկանի ի կողմն Ռուսաց՝ զորս 1834 ամի գնեալ եմ ի սեպհական արդեանց իմոց, միայն ընդհանուր կանոնաց տէրութեան որով չհրամայի կուսակրօն Հոգևորականաց հաստատել զկուրչայս յանուն իւրեանց ըստ բարձրագոյն բարեհաճութեան հրամայեցաւ ինձ տալ հաստատել զայնս

յանուն միոյ եկեղեցւոյ, որում եւ յօժարիցեմ, վասնորոյ ետու հաստատել զայն կուբչա յանուն Սուրբ Փրկիչ եկեղեցւոյ տեղւոյս, զորոյ այժմ տարեկան եկամուտն տնօրինեմ բաժանել յերիս հաւասար մասունս։ 1) մի մասն Սուրբ Փրկիչ եկեղեցւոյ, որով կտակակատարքն իմ երկամեայ արդեամբքն տացեն բերել ի Ռուսաստանէ յարմար ձեակերպութեամբ զմի պատուական խաչկալ վասն խորանի նոյն եկեղեցւոյ և զմի մեծ պատկեր փրկչական որոյ թագն եւ շինեսցի արծաթապատ ոսկեզօծ ի Մոսկուայ և վասն զարդարելոյ զայն եւ աւանդեմ կտակակատարաց իմոց զերկու մեծագոյն կարինետնի մատանին իմ զորս առաքեսցեն անդ ի վայելչազարդ շքեղութիւն թագին փրկչական։ Յետ այսոցիկ երկուց ամաց տարեկան արդեամբք այսոքիւք յամի ամի հոգասցեն զներքին պէտս նոյն եկեղեցւոյն և ամ յամէ յաւելացուցեն զվայելուչ զարդս սեղանի, զգետուոյ պատարագի և զչապիկս սարկաւազաց և տիրացուաց ամինայն վայելչութեամբ և այս հասանելի տարեկան արդիւնքն եկեղեցւոյ մի երբէք մոցեն ի մատեան արդեանց, այլ յաւելալ զարդքն գրոսցին լցուցակի կայից եկեղեցւոյն։ 2) Մի բաժին որ վասն ուսումնարանի կառավարեսցէ զայն ըստ հաճութեան և ըստ համաձայնութեան ընդհանուր հասարակութեան։ 3) Մի մասն աղքատաց և կարօտելոց և ի ձեռն հոգաբարձուաց նոցին, յորմէ շահեսցեն զաղքատս Ածղօրայ և Խրթովզոյ և յիսուն մանէթ ի տարին առաքեսցեն յԱխալքալակ իզանձանալն աղքատաց։ Յիսուն մանէթ ի տարին բաժանեսցի քահանայից եկեղեցեացն Ախալքսոյ որք և կատարեսցեն յամենայն տաղաւարս վասն իմ զհոգեհանդիստ։ Չորս աղքատ մանկունք կիրթ յեկեղեցական ժամերգութիւնս վասն ծառայելոյ եկեղեցւոյն ամենայն ջերմեռանդութեամբ և վասն պատրաստութեան վայելուչ ուսումնառութեան ի հոգեորականութիւն պահպանեսցին շարունակաբար տալով իւրաքանչիւրոցն ի սնունդ զվաթսուն մանէթ, զորս աղաչեմ կատարել անտրտունջ և անխնայօրէն։

Կառաւարիչ և վերակացու այսոցիկ կալուածոց կարգեմ եւ նմանապէս զկտակակատարս իմ։

3) Առաքեսցին ի Սուրբ Էջմիածին ամենայն ձեռագիր մատեանք իմ, բաց ի քանի մի ձեռագրաց, առ ի անկորուստ պահպանել իբրեւ աւանդ սրբազան ի գրատան նորին, որպէս և եւ ցայսօր պահպանեալ եմ զայնս։ Արծաթեայ օճաղուի դաւազանս և ձեռաց խաչն իմ ոսկեզօծ և ասղանի կարմիր մախմուր եմխիորոնն արծաթեայ խապալան իմ ոսկեզօծ, երեք ձեռաց դաւազանքս և կապուտ ասղանի աթլաղ խալիչայն ի վայելս սրբոյ տաճարին, յորոց լէկեն իպրզն¹⁾ յատուկ ի ժամ պատարագի վասն ժամարարաց, մի մեծ տուփնանոց արծաթեայ փոլնոյն, մի արծաթեայ մեծ չայնիկն, մի կաթամանն և մի տուփն ոսկեզօծ, սևադեայ դանակն չէնգէլ և դղալն, մի մեծ կառէթն, մի կալսկայն և մի ֆայտոնն ընդ չորից երիվարաց և

¹⁾ Զուտ արծաթ են երկուքն էլ որոց ծանրութիւնն է 7 գրուանքայ 9 մախալ։

պարագայիցն ի վայելս վեհափառ կաթողիկոսին: Հինգ մատանիք իմ մի զմրուխտ բոլորն խուրդայ, մի լալ բոլորն ալմաս խուրդայ, մի զմրուխտ բարձրանկիւնք խուրտայիւք և երկու մեծ տափակ եազութ, նմանապէս և երկու մեծ բանակիւքս (պանակի) ընդ նոսին ևս մի ոսկի ժամացոյցս և մի արծաթն ի թանգարան Նորին: Երկու մեծ քուրք (մուշտակ) երեսն մահուդ, մի փոքր քուրք երեսն կարմիր գէղի, երկու ծիրանի և կապուտ ծաղկեայ փիլոնք, երկու ծիրանի և կարմիր կապուտ մախմուր վերարկուք ընդ ամենայն հանդերձեղինաց իմոց առաքեսցի ի հանդերձատունն: Մի մեծ պարսից դիպայ շուրջառն և մի եմփորոնն յանձնեսցի պահարանին, որք պատկանին սրբոյ Էջմիածնի և ձեռագրաւ գտանին առ իս: Եւ մի մեծ մինալի տափակ անդղ ժամացոյցն իմ ի վայելս բարձր սրբազան Ղուկաս արքեպիսկոպոս եղբօրն իմ:

4) Ամենափրկչի սուրբ եկեղեցւոյն Ախպլետոյ բաց ի վերոյնշանակեալ գիւղօրէից և երկու մատանեացն տացի մի յունածն խաչն մէջն փայտեայ երեսն չիֆտիլի խամ քարերով, խաչ սեւտուռ բոլորն մարջանիւ (բուստ) և խամ քարամբք անծանօթ մասամբ, մի փոքր խաչ երեք մասամբ, մի փոքր խաչ պղնձեայ, մասամբ սրբուհւոյն Հռիփսիմեայ, մի տուփ փղոսկրեայ ի միջի քանի մի մասունք սրբոց, որոց անուանքն վրացերէն և անվերձանելի, մի մասունք սրբոյն Յակոբայ ծրարեալ ի մէջ թղթոյ, մի արծաթեայ տուփ խաչածն մէջն զանազան մասունք սրբոց. մասունք սրբոյն Յակոբայ, սրբոյն Մինասայ և Պանդալիօնի բժշկին, զորս խնդրեմ յանձնել ի սրբարանն (պահարան):

Զորս արծաթեայ շամտանքն (աշտանակ) ի վայելս սուրբ սեղանոյն Աստուծոյ: Ոսկի տուփ երեսն սատաւ և լալ յակիլնթ խուրտայիւք և ճակատն ալմաս խուրտայիւք դիցեն ի սուրբ սեղանն վասն կենարար մարմնոյ և հաղորդութեան: Երկու ասղանի զար մեծ խալիչայք, յորոց կարմիրն ի հանդիսաւոր կայսերական տօնախմբութեան աւուրս արկցեն առաջի աթոռոյ ժառանգին այժմեան կայսեր:

5) Մէկ շուրջառ Ռուսաստանի ճօթ զար ի վերայ սև մախմուրի, երեք մանր գոգնոցք ասղանի, մի կոնքեռ կարմիր մախմուր ասղանի, մի զար զէյֆէի խալիչայ (գորգ), երկու զոյգ ասղանի հողաթափք յանձնեսցի պահարան. մի ձեռք զդեսան, որ ցայսօր գտանիւր առ իս և պատկանի նոյն եկեղեցւոյն, վասնորոյ և խնդրեմ յանձնել պահարանին, որք են մի ձուլածոյ ոսկեղօծ խաչ ամանոյն, մի ոսկի խաչ պարանոցն եազութ և զմրուխտ ակամբ զարդարեալ, մի շուրջառ պարսից զար դիպայ, մի կանաչ շուրջառ զէյֆէի, մի եմփորոն խէթէյի և մէջն խաչերով ասղանի և մարգարտեայ, մի փորուրար ասղանի, մի թագ ասղանի մարգարտայեռ ականակապ արտախուրակօք և ոսկի խաչիւք, մի վակաս ասղանի մարգարտայեռ ակամբք և կամարօք, երկու զոյգ հին բազպանք, մի սպիտակ շալիկ ժամարարի, մի սպիտակ շալիկ սպասաւորի, մի քօղ սկիհի և մի Աւետարան արծաթապատ:

6) Նուիրեսցի Ախպլալաքայ Սուրբ Խաչի եկեղեցւոյն մասունքն սրբ-

բոյն Յակոբայ և կենաց փայտի իմէջ ոսկեզօծ արածթեայ չէօքուրումս լվա-
չի: Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն Կարծախ գեղջ տացի մի խաչ ոսկեզօծ
չիֆտիչի, յորում մասն սրբոյն Կարապետի: Ի Սուրբ Յարութեան եկեղեց-
ւոյն Տաղէշ գեղջ մի խաչ սրոյ երեսն չիֆտիչի յորում մասն սրբոյն Յա-
կոբայ և Պանդալիօնի բժշկին:

7) Պռիլիանդ խաչս պարանոցի դոր հանգուցեալ 'ի Տէր Թագաւոր
Կայսրն Նիկողայոս պարգևեալ է ինձ յայցելութեան իւրում մնացէ ի տան
հօրեղբոր որդւոյ իմոյ, իբրեւ աւանդ սուրբ ի յիշատակ անուան իմոյ մշ-
տնջենապէս յորդիս և 'ի սերունդս նոցա:

8) Մեծ ոսկի զանգակաւոր ժամացոյցն իմ, դոր ընծայեալ է ինձ աղա
Կարապետն Մամիկոնեանց, ի յիշատակ արժանայիշատակ մեծանուն Հօր
իւրոյ Յակոբ ամիրայի յանձն առնեմ վերադարձուցանել կրկին ինքեան հայ-
րական օրհնութեամբ ի վայելս իւր:

9) Բոլոր առ ձեռն պատրաստի դումար դրամոց իմոց հասանէ ցերեք
հազար վեց հարիւր մանէթ, բաց յայսմանէ մուրհակօք ի վերայ Յակոբ վար-
ժապետի Կարինեանց հազար եօթն հարիւր մանէթ, յորմէ ստացեալ եմ հա-
րիւր ութսուն մանէթ և զմնացելոցն գրեալ եմ նմին առաքել ուղղակի առ
հոգաբարձուս գանձանակին աղքատաց, վասն շինութեան դուքանացն և
եթէ առանց զանցառութեան և անտրտունջ ոչ հասուցանէ զայն, յանձնեմ
կտակակատարաց իմոց բողոքել ուր հարկն է և մի կորուսանել զժամանակ
մուրհակին, ի վերայ պրապօրչիկ Սարգիս աղայի Տիգրանեանց հազար մա-
նէթ արծաթի, բողոքն լինի վեց հազար հարիւր մանէթ արծաթի:

Յայսմ դումարէ արացեան ծախս:

1) Նախ աւուր թաղման իմոյ և եօթն աւուրց վեց հարիւր մանէթ
արծաթի:

2) Ի շինութիւն գերեզմանի իմոյ չորս հարիւր մանէթ արծ:

3) Հազար մանէթ առաքեսցի ի սուրբ Եջմիածին սրբալնադոյն Հայ-
րապետին և վեհափառ տեառն իմոյ և Հօր Ներսիսի կաթողիկոսի:

4) Հինգ հարիւր մանէթ առաքեսցի ի սուրբ Եջմիածին միաբան
սուրբ եղբարց իմոց:

5) Տացի խոստովանահօր իմոյ հարիւր մանէթ:

6) Մնացելովքն շինեսցեն զձեռնարկեալ դուքանս, որ վասն աղքա-
տաց և կարօտելոց և զաւելեալն ևս յայսմանէ որքան և երեսցի յանձնելոց
են հոգաբարձուաց աղքատաց գանձանակին վասն բաժանելոյ նոցա:

Վասն ամենայն լլութեամբ ի կատար ածելոյ զայս իմ կտակագիր,
կառավարելոյ զբոլոր այս ընծայեալ յինէն կալուածս և վասն հոգաբարձու-
թեան յինէն կառուցեալ և ընծայեալ ազգային և հոգևոր ուսումնարանին՝
ևս նշանակեմ կտակակատար, կառավարիչ և հոգաբարձու զարժանապատիւ
Յակովբ քահանայն Սուրենեանց, զբարեմունդ պօտպօրուչիկ Աւետիքն Պօ-
ղօեանց և զպրապօրչիկ Վարդան Վարդանեանց, զիւնկեր Կարապետն
Մուլթաֆեանց, զպատուելի մ. Յովհաննէսն Յակօբջանեանց և զհաւատարիմ

սպասաւորին իմ շնորհունակ տիրացու Ստեփաննոսն՝ Դէմիրձօղլեանց, որոց և յանձնեալ եմ ողորմութեանն Աստուծոյ և շնորհաց նորին նախախնամութեան աւանդեմ զյետագայ կանոնս:

ա) Ամենայն ձիչդ վերահայեցողութեամբ ունել զմեծ հոգացողութիւն վասն անվտիտիս և անթերի կատարելոյ զայս ամենայն յօժարակամ աւանդութիւն իմ:—

բ) Հոգ ունել պահպանել ամբողջութեամբ և անկորուստ զկալուածս իմ և զարդիւնս նոցին:

գ) Տարեկան ամենատեսակ եկամուտքն բաժանել և իզորձ դնել համախոհութեամբ և հաւանութեամբ միմեանց և հաճութեամբ հասարակութեան:

դ) Կալուածագիրն իմ յանձնեմ նոցա և մի մեծ արկղ երկաթեայ գի որովէս զայն կալուածագիր նոցնայէս և ամենատեսակ արդիւնք ի նմին արկեղ պահեսցեն կնքով իւրեանց և մի ումեք տացեն զիմ կալուածագիր:

ե) Ունիցին զմի ժապաւինեալ մատեան վաւերացուցեալ կնքովք քանի մի երևելեաց և ուստաքահաց, յորում և զրեսցեն մանրամասնաբար ի մուտս զամենատեսակ արդիւնս և ի ծախս զամենայն ծախս արարեալ և բաժանեալ դրամս և ի վախճան իւրաքանչիւր ամի տացեն համարս լրութեան Ազգիս և երևելեաց քաղաքիս և ի ստուգութիւն ստորագրեսցին:

Ես հաւատամ զի կտակակատարքն իմ ծառայեսցեն հաւատարմաբար զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց, իսկ ընդ հակառակն եթէ երեսցի յս և իցէ ի նոցունց զանցառութիւն ինչ կամ անհաւատարմութիւն, հասարակութիւնն խորհրդակցութեամբ ընդ միւս կտակակատարաց կարէ յարձակել զնա և տեղի նորա նշանակել զայլ ոք հաւատարիմ:

Ի վերջոյ աղաչեմ զամենեսեան սիրովն Քրիստոսի կատարել զամենայն աւանդեալ ի սմին ցանկութիւնս հոգւոյ իմոյ և սրտի և մի մնալ պարտաւոր առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի և խնդրեմ աղօթել վասն հոգւոյ իմոյ բազմամեղի զհանգիստ և զբարեմասնութիւն Աստուածային սուրբ խոստմանց: Թամի փրկչական հաղար և ութն հարիւր յիսուն և վեց ամի և ազգականն հաղար երեք հարիւր հինգ ի քսաներորդ մայիս ամսոյ ի քաղաքն Ախալցխայ: Զայս կտակ ըստ ցանկութեան կտակարարի բարձր սրբազան Կարապետ Արքեպիսկոպոսի զրեցի սպասաւոր նորին Ստեփաննոս Մարտիրոսեան Դէմիրձօղլեանց: Այս կտակ զրեալ է ըստ ցանկութեան և ըստ յօժարութեան հոգւոյ իմոյ Արքեպիսկոպոս Հայոց Կարապետ, խոստովանահայր վարդան քահանայ Ստեփանեանց:

Այս կտակ եղեալ է ի ժամանակս յամբողջ բանաւորութեան Նորին Բարձր Սրբազնութեան Արքեպիսկոպոսի Կարապետի, որպէս ի յայտնելն նորին զկտակն ակնատես եղաք և զտաք յառողջ մտօք և յամբողջ յիշողութեան և այս ստորագրութիւն է իսկական և կտակն զրեալ է ըստ ցանկութեան նորին, վասնորոյ վիպայեմք ստորագրութեամբք: Աւետիք աւագ քահանայ վարդապետեանց, անդամ կառավարութեան Աբրահամ քահանայ

Ղազազեանց, աղղամ կառավարութեան Գէորգ քահանայ Յովակիմեանց, Յարութիւն Մովթաֆեանց, մ. Աղաբար Վարդանեանց, մ. Սարգիս Յակոբ-
ջանեանց, Յակովբ Չաթալբաշեանց, մ. Յակոբ մ. Վարդանով, մ. Սա-
հակ Պաղչինեանց, մ. Յովհանէս մ. Կարապետով, մ. Ռափայէլ մ. Յովհան-
նիսեան, Պետրոս Քիստոստոսեանց, Պետրոս Չընկարեանց, Սարգիս Քէ-
շիշեանց, Աղապապ Մառանկոզեանց, Յարութիւն Սէրոբեանց, Յարութիւն
Սարգսեան, մ. Միքայէլ մ. Այվազեանց, Մկրտիչ Սաղոյեանց, Մանուկ
Պաղչինեանց:

Ջնշանակութիւն ի կտակադրին լուաք և ընդունելի են մեզ. Յակոբ
քահանայ Սուրէնեանց, պրապօրչիկ Վարդանեանց, իւնկեր Կարապետ
Մովթաֆեանց, սպասաւոր նորին բարձր սրբազնութեան տիրացու Ստե-
փաննոս Դէմիրջօղլեանց:

Завѣщаніе это составлено въ памяти Его Высокопреосвященствомъ Ар-
хіепископомъ Карапетомъ въ томъ свидѣтельствую Штабъ лекарь надворный
совѣтникъ Гравили. Докторъ Ахалцхскаго Госпиталя статскій совѣтникъ Сте-
пановичъ.

Что сіе духовное завѣщаніе собственноручно подписано Армянскимъ Ар-
хіепископомъ Карапетомъ и составлено оное въ помяти, въ томъ свидѣтельствую.
Мая 20 дня 1856 года. Приставъ Ахалцхской Градской полиціи прапорщикъ
Азарпетовъ.

ԺԵ.

Այս կտակի մասին վէճ բաց արին Կարապետ արքեպիսկոպոսի
մերձաւոր և հեռաւոր ազգականները Բագրատունեանք, Բօզոյեանք,
Աստուածատուրեանք և Լալարեանք, բայց դորանց բոլորի խնդիրքն
էլ Քովթայիսի նահանգական Դատարանը իւր, 'ի 5-ն յուլիսի 1863
ամի № 2614 վճռահատութեամբ բացասեց, ենթարկելով նրանց
9793 բուբը 10 կոպ. տուգանքի և Կարապետ արքեպիսկոպոսի
կայքը համարելով «սեպհականութիւն Հայոց Լուսաւորչական Եկե-
ղեցոյ», Կառավարիչ ծերակոյտը, որին ղիմելէին վերոյիշեալ ժա-
ռանգաւորք, իւր մայիսի 27-ին 1868 ամի № 1079, վճռագրով
հաստատեց Քովթայիսի նահանգական Դատարանի վճիռը, այն փո-
փոխութեամբ միայն, որ այդ կայքը համարուի սեպհականու-
թիւն այն վիճակի եկեղեցեաց, որոց վրայ հանգուցեալը վիճակաւոր
առաջնորդ է եղել: Այդ վէճերի ժամանակ Կարապետ արքեպիս-
կոպոսի կտակակատարներն ղանցառութեան տուին իրանց սուրբ
պարտականութիւնը, և Ս. Էջմիածինը իւր պատգամաւորի, պ.

Նիկողայոս Տէր-Յովսէփեանցի ձեռամբ 1869 թուականում եկաւ Ախալցխայ և յօգուտ Էջմիածնի տիրեց և տարաւ, բաց ի հանգուցելոյ կտակում Էջմիածնի համար կտակածներէց, այլ նա և 1) կտակի 7-րդ յօդուածում յիշուած բռնիկանդ խաչն. 2) 3645 ռ. 80 կոպ. արժողութեամբ յայտնոյ կովկասու հասարակաց խնամատարութեան պրիկապի երեք տոմսակներ №№ 135, 52 և 259, որոց քանի տարուայ տոկոսն ևս անում է մի քանի հազար ռուբլի: 3) 2700 ռ. առնելէքի պարտամուրհակներ: 4) Զանազան ոսկեղէնք, արծաթեղէնք և այլ նիւթեղէնք 2835 ռ. 95 կոպ. արժողութեամբ: 5) 377 օրինակ զանազան գրեանք 526 ռ. 55 կոպ. արժողութեամբ: Բացի դորանցից նաև 1) մի դասարկ գետին երկայնութեամբ 16¹/₂ իսկ լայնութեամբ 6³/₄ սաժեն, որի վրայ այժմ շինուած է Եղիսաբեթեան ուսումնարանը Պարզեան Սուքիաս եպիսկոպոսի անխնջ Զանքով և երկարառև զրազրութեամբ: 2) Մի հին տուն երկայնութեամբ 10¹/₂ իսկ լայնութեամբ 7 սաժեն, որ այժմ Էջմիածնին տարեկան 80 ռ. եկամուտ է բերում (հրամ. Սինօղին ի 20-ն հօկո. 1869 ամի № 1992 այդ շարժական և անշարժ կայքերի ստացման մասին): 1874 թուականից սկսեալ Ս. Էջմիածինը յօգուտ ճեմարանին ստանում է նաև Ախալցխայ Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ կապալադրամից տարեկան 2000 ռուբլի: Զբաւականանալով այդ քանով. Ս. Էջմիածինը մինչև այսօր պահանջում է Ախալցխայ Ս. Փրկիչ եկեղեցւոց կտակի 1 յօդուածում յիշուած արքեպիսկոպոսական տունն (հին յաջորդարանն հրամանագիրք Սինօղին 30-ն ապրիլի 1871 ամի № 964 և ի 26-ն նոյեմբ. 1874 ամի № 2694): Ս. Էջմիածինը ուղեցել է նաև վէճ՝ բանալ կարապետ արքեպիսկոպոսի ժառանգների հետ, հանգուցելոյն նրանց ընծայած կալուածքների համար (հր. Սինօղին ի 18-ն նոյեմբ. 1869 ամի № 2211), բայց նորա այդ դիտաւորութիւնը մինչև այսօր մնում է անիրագործելի: Ինչ որ վերաբերում է կտակում յիշուած Յակոբ Կարինեանցի և Սարգիս Տիգրանեանցի վրայ պարտամուրհակով եղած փողերին, պէտք է յայտնել որ այդ պարտականները օգուտ քաղելով զանազան հանգամանքներէց իրենց փողերն են քաշել այդ գումարը: Ոմանք ասում են, որ Էջմիածին տարուած պարտամուրհակներն իբր հէնց այդ Կարինեանցի և Տիգրանեանցի մուրհակներն են:

Ի վերջոյ այս էլ պէտք է յաւելացրած, որ կտակում կարապետ արքեպիսկոպոսի կանխիկ փողն բոլորն էլ դուրս չէ բերուած: Կտա-

կում յիշուած գումարից կրկնապատիկ աւելի գումար հանգուցելու վերջին օրերում վարպետորդի մարդիկ ինքնատեւների (սամովար) միջոցաւ դուրս տարան և յետոյ իրենց համար հարստութիւն կազմեցին: Բայց զրանից հանգուցեալը բաւականաչափ գումար էլ ունէր մուրհակաւ այս և այն անձի վրայ և մահուան օրերը հրաւիրելով նրանց իւր մօտ վերադարձրել է իւրեանց մուրհակները, առանց փողերն ստանալու, երգում տալով նրանց, որ իւր մահուանից յետոյ այդ գումարները բարեգործական նպատակների գործածեն իրան, Կարապետ արքեպիսկոպոսի անունով: Բայց այդ երգում ուտողներն էլ մինչև այսօր երգմնազանց են գտնվում: Կարապետ արքեպիսկոպոսի մէջ սովորութիւն էր դարձած հիւանդացած ժամանակ իւր պարտապանների մուրհակներն յետ դարձնել պարտաւորելով նրանց իւրեանց մօտ մնացած գումարներ գործադրել բարեգործական նպատակով և այդ սովորութիւնը նա ունէր միմիայն նրա համար, որ մի գուցէ իւր փողերն անցնէին Ս. Էջմիածնի ձեռքը, որովհետև նա միշտ ասում էր «Ժողովրդեան սեպհականութիւնը կրկին ժողովուրդին դարձնելու է»:

ՊԱՆԴՈՒԽՑ ՎԱՆՑԻՆ *

ՊԱՏԿԵՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՆԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

Չմեռն էր: Յուրտ, սըլոււլ ¹⁾ ձիւն, բուք չորս կողմից կժվը-
ժում վզվզում էին: Թռչունները ցրտից իրանց բունը մտել, ձայ-
ները կարել էին: Մարդիկ էլ ինչ զործ ունէին չունէին՝ բոլորն էլ
բանթող էին արել, իրանց տներում կուչ եկել: Գիշեր է: Բոլոր
բնութիւնը՝ մարդ, գազան, անասուն խոր քնի մէջ ընկղմած են:
Միայն հացթուխը զարթուն է. նա շտապելով պատրաստում,
թխում է մի քանի թափթափայ ²⁾ փայնաքօշ ³⁾ օղիկ ⁴⁾ դըմ-
բիւղ ⁵⁾ ու բաբաջիկ ⁶⁾ որ աղօթարանը բացուի թէ չէ՝ պանդուխտ-
ները ճանապարհ ընկնին:

Դեռ լոյսն ու մութը չէին բաժանուել, որ պանդխտատէր
տան դանդողիկ ⁷⁾ խաթ-մաման ⁸⁾ վեր կացաւ, մի հաստ կօռիկի ⁹⁾
մէջ փաթաթուեցաւ, տան երթիկը բաց արաւ, թոնիրը կպցրեց,
տունը ծխով լցրեց, այնպէս որ մատդ մարդու աչք կոխես՝ բան չի
տեսնիլ. առիքը կպել է տախտին ¹⁰⁾, տուն մեռն իրար խառնուել է:
Դառնաշունչ քամին այնքան անձրեւ, ձիւն ու բուք ածել լցրել էր
ցանի տունը ¹¹⁾, քակոռ, փթիր, պըտըտուր, խըռընտակ, կազալ,
ժաժ, ժիխ ¹²⁾ թըջել թաց էր արել, որ թոնրաշէնքը ոչնչով չէ
բոլորում. թոնրի ակը ցանով լցուել ու ակակալը կտրուել էր.

* Տես մատենախօսութեան մէջ:

¹⁾ Սաստիկ ցուրտ. ²⁾ փիղէ, բարակ հաց լօջի ձևով. ³⁾ պասուց բա-
ղարջ. ⁴⁾ տաճկ. սիմիթ. ⁵⁾ տըմ պիւլիւղ, տաճկ. սօմուն. ⁶⁾ պապաճիկ, բա-
ղարջ. ⁷⁾ տանտողիկ, դողդոջուն. ⁸⁾ խաթուն մամա, մեծ մայր. ⁹⁾ կարճ վե-
րարկու. ¹⁰⁾ առաստաղ և յատակ. ¹¹⁾ տան այն բաժինը որի մէջ հաւա-
քում են վառելիքը. ¹²⁾ չորացած վառելիքներ:

փթիրը ծխրկտում ու վատ հոտ է հանում: Եւ հնարք չմնաց որ խաթմաման գործ չդնէր թոնիրը վառելու. փարատիկով ¹⁾ բորբ է տալիս՝ չէ լինում, զոգնոցով փչում է՝ չէ լինում, մաշկալ է ²⁾ կպցնում, թոնրաշէնքի տակը գնում, փոքր ինչ վռթում է ³⁾, բայց դարձեալ հանդչում ու ծխում է: Անթրոց է ⁴⁾ առնում, թոնիրը խառնում է. պտուկը ⁵⁾ ղիպչում է խաշերկաթին, ճլօրները ⁶⁾ երերվում, շուր են գալիս՝ թոնիրն ընկնում. խեղճ պառաւի ձեռք, ոտք, քիթ, բերան իրար ածղճվում են ⁷⁾: Հէնց այդ միջոցին տանու ճժերը ⁸⁾ եկել հաւաքուել էին պառաւի գլխին ու որը մէկ բան, որը ուրիշ բան է ուզում ուտելու: Վերջապէս հազիւ հազ թոնիրը իջաւ:

Շտապով սեղան դրին. տան դրկէցները, բարեկամ ու խնամ միք մէկ աչք բաց ու խուփ անելում մըջննի պէս եկան դիզուեա ցան: Վարդը միւսների օրինակին հետեւելով մէկ երկու բրդուճ բան կերաւ, երկու գուռիկ էլ ⁹⁾ էջի գինի ¹⁰⁾ խմեց. բայց խեղճը ոչ կերածն էր հասկանում, ոչ խմածը: Ինչեք էին անցնում այդ բոպէին նորա մտքից ու սրտից....Ա'խ, ընթերցող, եթէ դու գերդաստանի հայր ես, եթէ զաւակների տէր ես, եթէ ալեոր ծնողաց նեցուկ ու ապաւէնն ես, մի՛ ստիպեր որ Վարդի սրտի այս առաջին խոցն ու ցաւը դնեմ առաջիդ. դրիչը անգոր է նկարագրելու այն՝ ինչ որ սիրտը միայն կարող է զգալ....

Վերջապէս բաժանուելու ժամն եկաւ: Վարդի սիրտը կատաղած ծովն պէս փրփրաց, հոգին մէջը հալուեցաւ՝ երբ յետին կաց բարոյն ասաց իւր անուշ զաւակներին, իւր բաղդին հըւ հնազանդ անտիրին ¹¹⁾, իւր ծերունի հօրն ու մօրը: Երեխանց բանը հեշտ էր. միքիչ չամիչ ու կաղեն տուաւ նոցա, ձայները կտրեցին: Բայց ո՞վ կարող է այն մառանի անկիւնում կանգնած էակի տրտասուքները կտրել. ո՞հ, ահից ձայն չէ հանում, լուռ ու մունջ իւր թաք ու պսակի սիրով մաշվում, մղկտում է. դուռն արտասուքը վազկան գետի նման թափում է մարգարտափայլ երեսի վրայ, երեսի վրայից սև հողի վրայ:

¹⁾ Ծորի կտոր, սրբիչ. ²⁾ կպչան, եղոտ չորի կտոր. ³⁾ բոց է արձակում. ⁴⁾ կրակ խառնելու ձող. ⁵⁾ կճուճ. ⁶⁾ փոքր կճուճ. ⁷⁾ խառնվում են. ⁸⁾ երեխաները. ⁹⁾ կ ու ու ի կ, հողէ դաւաթ. ¹⁰⁾ ինքնաքամ գինի. ¹¹⁾ Ընտանիք, կին:

Ծնողք, կին, եղբայր, ազգական ու բարեկամ շուարած նայում էին Վարդի երեսին: Վարդը հօ՛ կարծես ամենին աչքից կորցրել էր, երկնքովն էր թէ գետնի վրայ, ինքն էլ չէր իմանում: Յանկարծ վեր կացաւ, մի քանի կոր օղիկ, մէկ-երկու գաթայ, մի կտոր փոխինդ փաթաթեց որ պարկը դնէ: Երթալը որ իմացան, թռչունների երամի պէս չորս կողմից եկան թափուեցան վրան. որը ասում է՝ այս գիրը տար, որը այս պանիրը տար, որն էլ թէ այս չիլը տար մեր անուշ ու կարօտ տղոց: Վարդի բերանը մնաց բաց, չկարողացաւ սրտերին դիպչել. ով եկաւ մի բան ճխթեց ¹⁾ չվալը, այնքան լցուեցաւ որ քիչ մնաց պատռուէր: Համբոյրների վերջը չկար, որը ճակատն էր համբուրում, որը աչքն ու երեսը. այնքան պաշեցին պաշպեցին նորան որ երեսը լպղորեցաւ ²⁾: Վերջապէս բազմութիւնից դուրս պրծաւ Վարդը, չարուխները ³⁾ հագաւ, բեռը բարձեց. կացեք բարով ասելն էլ մոռացաւ, թռաւ ձիու վրայ և հագիւ մայրը կարողացաւ մի կատալիկ ⁴⁾ ջուր ածել փողոցի գլխին, որ հօրն ու բարեկամների ընկերութեամբ ճանապարհ ընկաւ:

Հասան Վալ-վալ ասած դաշտը՝ Վանայ պանդխտականների Վայոց Ձորը, նոցա վերջին հրաժեշտ տալու տեղը: Մի ահագին բազմութիւն եկել, ժողովուել էր այստեղ. հարիւրաւոր մարդիկ՝ մեծ ու փոքր, այր և կին փեթակի բերանի մեղունների պէս պզգզում, դժվովում են: Տաք ու սառն քրտինք տուեց Վարդի վրայ. կարծես մի կատալիկ եւ եկած ջուր ածեցին գլխին, կամ մի կրակած շամփուռ ցցեցին սիրտը: Խոր մտածմունքի մէջ ընկաւ նա. «վայ վէր ծի ⁵⁾ ասում էր ինքն իրան, վայ վէր մեր գլխուն. էսկանտար մարդիկ իկիր կէօյօնվեր են ⁶⁾ ստեղ, հմէնքն էլ խայ քրիստոնայ են. խոնց մէջ դեղու խամար ինչի՞ մէկ խատ քիւրտ, մէկ խատ տաճիկ, եւ չէ մէկ եզտի չգանուեր նմուշ տէյի ⁷⁾. ինչի՞ խամար էս խայի, ըսկնայ բիոնավեր ⁸⁾ էլեր կ'երթան: ... Զէ, խոնք Ստամպէօլ չեն էրթայ, պալքի իւրիշ բանի խամար են իկե ժողովուտուեր ին ըստեղ. խոնք հմէնքն էլ թի որ կարիպութան էրթան, խոնց տուն, տեղ, կնիկ, տղէն վով պիտի պախի. էրկիր տառախկվառ:»

Դեռ խօսքը բերանումն էր, որ իւր ուղեկիցներով հասաւ բազմութեան մօտ և ձիուց ցած իջաւ: Աչքը բարին տեսնէ ինչ

¹⁾ Խրեց. ²⁾ կաշին քերթուեցաւ. ³⁾ տրեխները. ⁴⁾ կուժ. ⁵⁾ ինձ վրայ. ⁶⁾ եկել հաւաքուել են. ⁷⁾ օրինակի համար. ⁸⁾ այսպէս բունաւեր:

քէ՛Ֆ ու զոխ էին անում այնտեղ. մի կողմը դուրուկ էին ածում, զուռնայ փչում, նաղարայ խփում, միւս կողմը գինի ու օղի էին ածում, խմում ու խաղում. զլուսնները դարձել էր նաղարայ, փոքրերը զիւջիկ¹⁾ իրանք զուռնայ, որքան մէջերը ոյժ կար՝ կանչում ու դռում էին. «Ծօ, չէ՞ որ մինք խայ ինք, գինի խմենք, քէ՛Ֆ անենք. պարտքն մէկն էրկու թող էլնի, ես Աստուածն ասով²⁾ էրկու տիր³⁾ զնացի Ստամպէօլ պարտքս զմէն էլ տուի խըլսայ. բստըրիւս⁴⁾ կ'էրթամ որ Աստծու իրեքն թըմըմի. խօճ'ի⁵⁾ մունաթ վէր իւր պոչին էլնի»:

Քեզ եմ թողում, ընթերցող, երևակայել Վարդի դրութիւնը երբ այս խօսքերը լսեց. մութը կոխեց նորա աչքը, երազումն էր թէ արթուն՝ ինքն էլ չգիտէր, մնացել էր շուարած ու քարացած: Ծօտեցող զուռնայի սուր ձայնը ուշքի բերաւ նորան, խոր հոգոց հանեց. «Ա՛խ, խայաստան, ասաց նա, մէկ իրիշկի⁶⁾ տե՛քից լա՛ւ Ծ'երն⁷⁾ ի՞նչ կ'անեն. աշխրէ աշխար կ'էրթան, էրկու պլեկ⁸⁾ կը վաստկեն, կուկեան պէօլ պէօլ գինիի կուտան կը խմին, էլմ⁹⁾ ծոցեր պարապ, տկլոր ու թշվառ կը թողնեն ինոց սիրելի խայրիւնիք, բարեկամ ու որդիք, ազգ ու ընտանիք անտէր անտիրական, օտար էրկիր կ'էրթան...»:

— Բայց, կը մտածէ ընթերցողը, ինչե՞ համար Վարդը, որ ուրիշներին այդպէս խստութեամբ է դատում, որ հասկանում է զաղթականութեան հետեւանքները, որ մինչև անգամ իւր հայրենիքի ապագայ ամայութեան վրայ է խորհում, ինչե՞ ինքն էլ թողում է իւր հայրենի բունն ու տեղը՝ օտար երկնքի տակ բաղդ որոնելու համար:

Ո՛չ, ընթերցող, Վարդը այն թափառասէր բաղդախնդիրներից չէ. կարիքը, անողորմ կարիքը բռնի յափշտակում է նորան իւր ընտանիքի գրկից: Շատ ժամանակ չէ որ աւազակները Վարդենց տունը կոխել էին, եղածը կողոպտել, հօրեղբօրն էլ սպանել էին... խեղճերի տունը քանդուեցաւ, մնացին դար ու դատարի: Վարդը ստիպուեցաւ իւր Պետրոս եղբօր օրինակին հետեւելով՝ զարիւթութիւն գնալ:

Բայց ահա վերջին հրաժարականը տալու բոպէն եկաւ: Զուռ-

1) Տիւճիկ, փոքր կարաս. 2) Աստուծոյ յուսով. 3) անգամ. 4) այս անգամ. 5) հարստի. 6) նայէ. 7) դաւակներ. 8) դրամ. 9) դարձեալ.

նա նաղարան լռեցան, ուրախութեան աղաղանքը լաց ու կոծի փոխուեցան, գոռում գոչումը բռնեց վայ-վայ արտը. գինու տեղ արտասուքի հեղեղներ էին հոսում: Վանայ ծովը այնքան դառն ջուր չունի որքան արտասուք թափուեցաւ այն օրը. էլ երկինք գետին մթնեցաւ. այն ինչ քար սիրտ կարող էր լինել որ չկակղէր չփխրէր, ինչ անզգայ հոգի՝ որ չմաղմաղար չմղկտար ¹⁾. եղբայր եղբոր վզին փաթաթվում՝ լալիս է, ընկեր ընկերով, հայրն իւր որդուն, որդին իւր մամիկին: Մարդ չկայ որ նոցա սիրան առնի. ամէն էլ արտասվում մղկտում են. ծուխ, մուխ, կրակ ու բոց է դուրս գալիս ամէնի քթից, ամէն էլ վզերը կտրած հաւի պէս թրալուծում ու դողում են: Սարերն ու ձորերն էլ դարիքների սև օր ու սև սուգը լալիս, նոցա համար մորմոքում էին, նոցա համար, ան, որ գնում էին օտար աշխարհ, անօթի ծարաւ, մերկ ու թշուառ. արեն ամաչկոտ հարսի պէս քողով ծածկուել, չէ ուզում նոցա սև կեանքն ու բաղդը տեսնել: Եկտոր կտոր արինք մեր փորն ու աղիք, ասում է վարդը եղբորը զրած նամակի մէջ, մեր սիրտն ու պօլօճիկ ճւղիցինք, թալիցինք ²⁾ էն վայ-վայ արտին ու խողին մէջ ու գնացինք:

Այն իրիկուն դարիքները հասան Տուլաշէն, միւս օր Ասպարածին: Ով որ երիտասարդ հասակում բաժանուել է հայրենի երկրից, ծնողաց ու մերձաւորների զրկից, նա կը հասկանայ թէ ինչ պէտք է լինէր վարդի դրութիւնը պանդխտութեան այս առաջին օրերը և մանաւանդ երեկոները, երբ ցերեկուան ճանապարհորդութիւնից յոգնած դադրած՝ քաշվում էր մի անկիւն և պէս պէս մաքերի անձնատուր լինում: Քաղցած է դարիբը. նայում է իւր շուրջը, ոչ ընկեր ունի, ոչ եղբայր, ոչ հայր, ոչ մայր: Սև գետը աչքին գրողի պէս է երևում. սարեր, ձորեր բերանները բաց են արել, կանչում են վրան: «Վայ, մէրիկ, կարիպ ինկեր եմ», աղէխորով լալիս է նա իւր կանաչ ու կտրիճ արեւը: Ամէն մարդ հաց է ուտում, նա լերդ ու լիղի. հոգին հալվում է մէջը երբ միան է բերում իրանց կերութեամբ և նոցա համուհոտը: Ով պիտի սորանից յետոյ նորա համար կերակուր եփէ, նորան ջան ասէ. երբ պիտի տեսնէ որ մայրը գայ գգուէ նորան, Պալաս, ասէ, արե քե անուշ չանուշ կերեր եմ իփե, ձիւկ, ձվազեղ, սիրկիվելով կիմայ, թան, փլաւ, քեալակէօշ, ծավլէ

¹⁾ Չփխրէր ²⁾ ձգեցինք.

փլաւ, կուրկոտէ՝ խարխայ, ափրաղ, կեայլայ. կեր որ զօրանաս. ես մեռնեմ դու մնաս, իմ խէր, իմ սրտի տէր, մատաղ էլնեմ էդ քիոյ թուխ թուխ աչքերուդ ու անղանլար ¹⁾ ընքվերուդ. մեռնեմ էդ սօնայ պաժիդ, իմ պալասան ծաղիկ որդիս:

Ահա ինչ յիշատակներ էին զարթնում վարդի մտքում իւր պանդխտութեան առաջին գիշերը: Սէրից ու կսկծից սիրտը նուաղ կտում էր, հոգին մարմնիցը բաժանուել էր ուզում, սիրտ տուող չկայ նորան. ամէնն էլ նորա պէս են, սէրերը մեռած՝ սեւաւորուած են ու թողում:

Արախչին ²⁾ դրեց գետին, ջախջախած չօնգուռը ձեռն առաւ, լարեց ու այս խաղը՝ Սև գետի ափին նստաւ լացեց ու ասաց.

Ա'իս դիւ Սև գետ, սև սուգ էլնես.

Լիւանակ, Արև, Ամպ ու Աստղեր

Խոռ իրիշկեն քե՛, չոտ ցամքես,

էս քանի՞ տիր մե լմկիցիր. ³⁾

Մե լմկիցիր ու բիճնաւեր

Օտար երկիր անխէր անմէր

Արունթըթախ մեր սիրտն արբի:

Անաղի, անսէր կ'երթանք անտէր:

Դիւ թապառիւք ⁴⁾ սևաւոր ջիւր,

Քանի խայեր վեր քե ընցին,

Թողին զաւակ, տիւր դրացին,

Գերի գնացին, վո՛վ գիտի ո՛ւր:

Կաց բարով, քեարասիրտ Սև գետ,

Կծու արտասուքս իմ առ քիոյ ծոց,

Պէօլրած ⁵⁾ սրտերս պղտոր ջրիդ խեւ

Լից վանայ ծով ինչիս կրակ ու բոց:

Ասն ինոր տկլոր ու պէօպիկ

ձուփված ⁶⁾ ձողեր ⁷⁾ քիոյ որէթներ

Ժուռմուռ ⁸⁾ էլած, մեր խին մամիկ

Բարև կ'անեն քե քիոյ լաճեր:

Նք տաք արև եռման ծամեր

Թալի ⁹⁾ վէր քե, ծըծի ջրերը,

Ինոնց խեւն էլ մեր կաց բարին

Տանի ճրճնի ¹⁰⁾ վէր քիոյ սարին:

Կարմիր, կանանջ, ալ, նարնճի

Ափախաւար մեր արտասուքով

1) Անաղարտ. 2) գտակ. 3) չարչարեցիր. 4) հազուադիւրս. 5) վարուած. 6) անխնայ կտրած. 7) ճիւղեր. 8) տհաս. 9) արձակէ. 10) սրսկէ:

Խօրօտ խօրօտ ¹⁾ Թող զարդարուի
 Վանայ սարեր, Վանայ ծով:
 Ծովն Թող սարին, սար ծորերաց
 Սրտեր բանան, մեղր ու կաթ տան.
 Ակները կլկլան ծաղկներաց,
 Իմ նաղելեաց խամ տան, խոտ տան,
 Ինոնցմէնէն առնեն կարօտ
 Խօտաղ, լծվար, մշակ, մանձկալ,
 Գառն ու մաքին, խովիւն, վարօտ:
 Մնաք բարի դիւք, ձեր տավարն,
 Մեր ծաղկներ, հարսն ու փեսէն,
 Հայրն ու մայրեր, Թոռն ու տղէն
 Կեան խոտոտան, մայլեն մեան,
 Կարիպին սէր մաշուն մղկտան:
 Մնաք բարով իմ կողղան ²⁾ խէր,
 Եւ դիւ Թոռմած իմ անուշ մէր,
 Էդ ծաղկները մեր արուն լվաց.
 Ձեր խիւզուն եմ, ձեր աչքերաց:
 Արունտարուտ աչքիս արտսունք,
 Հռփուած սրտիս լեխված ³⁾ փշրունք
 Վազեց լցվաւ մէջ Սև գետին,
 Սև գետն իտու Վանայ ծովին,
 Ծով պիտի տայ սար ու ձորին,
 Ձոր պիտի տայ մեր աղբիւրին,
 Աղբիւրն չուայ ⁴⁾ սէր ու ծաղկունք,
 Լվայ, սրբի ձեր լացն ու սուգ:

Էլ ճմբուած ⁵⁾ սիրտը չկարողացաւ զսպել Վարդը, խորտակուած
 ու անպէտք չօնդուռը ձգեց Սև գետը և մորմոքելով կարաւանի հետ
 գնաց մինչև Առճէշ: Առճէշ, Քաջբերունեաց այն երևելի քաղաքը,
 այժմ քարուքանդ եղած, աւերակ դարձած է. նորան տեսնողը ա-
 ղիքը գալարում, արիւնը մէջը ցամաքում է: Վանայ ծովը եկել չորս
 կողմը բռնել, խեղդում է նորան. խեղճ քաղաքը նման է վիզ ու
 Թևեր կտրուած մի մարդու, որ ծովի ափին ընկած պառկում է. հաս-
 նողը վրայից մի բան է տարել, մնացել է չոր ու լերկ: Հին պարիսպ-
 ները դեռ ոտի վրայ կանգնած՝ մաթ մաթ ⁶⁾ նայում են ճանա-
 պարհորդներին: Այստեղ ու այնտեղ ամայութեան մէջ բարձրա-

¹⁾ Գեղեցիկ. ²⁾ սապատող, կորացած. ³⁾ ջարդուած. ⁴⁾ կարկաջէ թրջէ.
⁵⁾ սեղմուած, նեղացած. ⁶⁾ ապուշ ապուշ:

նումեն վանքեր ու աղօթատներ, փառաւոր անցեալի վկաներ, որոնք կարծես ողբում լինին աւերակ ու անշէն քաղաքի վրայ: Քաղաքի շրջակայ արտերն ու արօտները անտէր անտիրական են մնացած: Գեղերի միջով անցնելիս՝ մարդու մարմինը սառսրում է աւերակների զարզանդից ¹⁾ գայլերի, գազանների բուն են դարձել:

Առէշից մեր զարիբների կարավանը Աղսըրաֆով անցնելով հասաւ Մանագկերտ: Հայոց անցեալ փառքի մի ուրիշ մնացորդն է սա, որի անունը կայ, ինքը չկայ. ոչ քաղաքն է մնացել, ոչ պատն ու պառիկոն ²⁾: Ուրիշ բան չէ երևում աչքիդ, բայց եթէ ահա գին հողակոյտեր և քարէ դերբուկներ. հենց կարծես բիւրաւոր մարդիկ միմեանց հետ կռուել, խշտուել են, իրար վրայ գլորուել. երկնքի թռչունները ու անտառների գազանները եկել, զիալները կերել են, չոր ոսկորներն են մնացել. արտի հունձերի պէս այստեղ ու այնտեղ խռնձուած ու ձրնձուած ³⁾ անցող զարցողի սիրար քաղում, հոգին այրում ու տաղում են:

Ափսոսոց վարդը որ իւր չօնգուռը Սև գետը նետեց, բայց նորա սրտի թելերը տխուր կերպով լարած էին. մեղմ ձայնով երգեց այս մեռած քաղաքի գովասանքը.

Հայ հօ, Մանծկերտ, խայոց պսակ,
Ո՞ւր է կարիճ քիոյ Մանաւազ.
Ո՞ւր է ոժով քիոյ խոռն ու Հայկ,
Ուր և անուշ ախպէր քիոյ Բազ:
Վիր ⁴⁾ զիւպարէն ⁵⁾ են դնացեր
Խամիէն ⁶⁾ կղերն և իր լաճեր.
Մեր հայրենեաց փուշեր քաղել,
Թէ Հարթգողին ⁷⁾ մտուր լցել:
Տխոր ⁷⁾ են դնացեր նէճիր ⁸⁾ անել,
Թէ նետ սրով աշխար ճուփել,
Աշխար չափել, հարք ⁹⁾ սէրափել ¹⁰⁾
Եւ Հայաստանն նոր շինել:
Վո՞ւ էս քաղաք արաց աւեր,
Սկնայ ¹¹⁾ իթող մե տնաւեր,
Գող Լանկթիմոնն, նախնին ու խն,
Գոչ Շահաբասն, թէ մեր խայեր:
Խայոց լիւսնակ, ես քե հէյրան, ¹²⁾

1) Սոսկուտից. 2) թումբ. 3) այրուած, մղնձուած. 4) ում. 5) զիւպարայ, օլայ. 6) խամբայ, իշխան. 7) այսինքն ընդ ո՞ր, ո՞ր կողմը. 8) որս. 9) քարալրեր. 10) մաքրել. 11) այսպէս. 12) տաճկ. հայրան:

Բերնիդ լաչին ¹⁾ առ զիր գետին,
 Ասան զիւ խեմ ²⁾ էն հմէն բան.
 Վուրոնք մեր գլոխ մախ թափեցին.
 Քեաղաքս մեռե կէօ ³⁾ չի տա ձէն,
 Դու ձիկ ասա, իմ խին ընկեր.
 Իրեստ զիւրս խան ամպի տկէն
 Ասան, լիւսին, ուր են խայեր:
 Դաշտն անբնակ, գեղն աւերակ,
 Մեր Հայկաչէն քաղաք անչէն.
 Հայկ, իր լաճեր աննպատակ,
 Ախ, եր փախան էս լէն երկրէն:
 Լիւսին զոն էլ Մանձկրտու պէս
 Խետս չես զըրուցե, սե կապեր ես.
 Չէ թէ զաթի զիւ սկիւն ես
 Հըմէն բանին պաշ կ'իրիկես:
 Խան, ես գիտեմ քե, պաղ ախպէր,
 Կիչրարածի ախ ու վախին,
 Պառաւ կնկան լացին կոծին,
 Մէօլրած ուլու մկմկալուն,
 Դանկի բերան պառկած գառուն
 ձիկ վիկ ⁴⁾ արիր ու մունջ կացիր:
 Եւ կարիպիս կոտրած սրտին
 Խիւկիւ կտոր, ո՛հ, իմ զաւկին,
 Շատ խօր ու մօր դառն արտասունքին,
 Եւ նորխարսի կծու լացին
 Վէրէն պաղ պաղ իրիկեցիր,
 Ո՛չ սիրտ տուիր, ո՛չ սէր տուիր:
 Լուսին քիոյ սիրտն էն կեախ չպատում,
 Եր Հայք հըմէնք գերի էլան,
 Ծըծի տըղէք գետեր խեխտվան.
 Եր մեր կտրիճք արուն խոված՝
 Կուլու դաշտի մէջն ին ինկեած.
 Աչքդ տեսաւ, խոզիդ շէլաւ:
 Որ ըսկուն ի, քիոյ պաղ ծամեր
 Գնան զիւ թալ ⁵⁾ գէրէզմըններ,
 Սե խողերաց վէրէն ժըմնի, ⁶⁾
 Դիւն էլ ինոնց խեստ մրտփի ⁷⁾:

¹⁾ Լաչակ. ²⁾ տեսնեմ. ³⁾ ահա. ⁴⁾ բացխփիկ. ⁵⁾ արձակէ. ⁶⁾ խառնուէ.
⁷⁾ մրտփեկ, խոր քուն լինեկ, խրմփեկ:

Մուրադ գետի ափերը լե են քուրդ աւագակների բռներով: Թփերի, բլուրների տակ դարան մտած՝ նոքա սպասում են անցուղարձ անողների, յարձակում են անգէն ու անպաշտպան ուղեորների վրայ, կողոպտում, պլոկում են նոցա և շատ անգամ էլ սպանում են: Մեր զարիբները հաւաքուեցան, բոլորը մէկ խումբ կազմեցին ու լեղապատառ, աչքերը պինդ խփած հազիւ հազ անցան Մուրադ գետը. մինչև միւս ափը հասան, խեղճերի սրտերը մի կորեկի հատ եղաւ: Նոցանից յետոյ եկողների ճանապարհը կտրեցին քրդերը ու եղած չեղածը կողոպտեցին:

Պանդուխտները հասան Երզրում, ուր երկու օր հանգստանալուց յետոյ ճանապարհները շարունակեցին դէպի Տրապիզոն: Զավիւզուկում երկու սուտասան մարդ խաբեցին նոցա, ասելով որ եթէ այն օրը Տրապիզոն հասնեն, նաւատէրը կէս վարձով կը տանի նոցա Պօլս: Նոքա էլ սանձարձակ ձիանները հաքշում են ու քշում, կարծես ետեւներից կրակ էր վառվում. էլ կաւ, կոշտ, կոխտ, փռոշտ ¹⁾, սար քար, ծով ու ցամաք չեն տեսնում, թե առած թռչում ու գնում են երկնքի ու գետնի մէջ. ոչ ընկեր է երևում աչքերին, ոչ կոյրն ու անկեալ, ոչ կինսմարդ ու ոչ հիւանդ, ոչ պարխանայ ²⁾, ոչ աղայ. սրտերը թփթփում է, մէկը միւսից առաջ անցնիլ է ուզում: Այն օրը այնքան նեղացան՝ որ խանների գարշահոտութիւնը, զոգրի վարզանդը մոռացան: Սմարն էլ, որին իրանցից առաջ ճանապարհ էին դրել, խաբեց նոցա և ուզեց ակրաժաժիկ ³⁾ ուտել զարիբներից, բայց նոքա երեսները պնդացրին ու նորա նաւով չքնացին. փաշային դանդատ արին ու իրանց ուղած օրը և ուղած նաւովը ճանապարհ ընկան:

Նաւ նստելու առաջին օրը երկինքը պարզ էր, եղանակը հանդարտ: Զամաքային ճանապարհորդութեան նեղութիւններից յետոյ, մեր պանդուխտներին այնպէս էր թվում որ իբրեւ թէ տաք թոնրի շուրջը կահուղ տմփիկների ⁴⁾ վրայ նստած են: Մէկ ամբողջ օր այնպէս հանգիստ հայելիի պէս ծոյն ու սարերի կանաչ ծառերը տեսնելով զմայեցան ու գնացին: Միւս օր յանկարծ մըծ ⁵⁾ կոխեց, երկինք գետին իրար կպան. էլ ոչ երկինք է երևում, ոչ գետին, ոչ լուսին, ոչ աստղ և ոչ արեւ: Ծովի ալեքները սարի պէս բար-

¹⁾ Դարուխոս. ²⁾ պարկ. ³⁾ կաշառք. ⁴⁾ տաճկ. մինդէր. նըհալի. ⁵⁾ մաւախուղ:

ձրանում ու եռում են. նաւը մէկ երկինքն է բարձրանում, մէկ խոր անդունդը սուզվում, դարձեալ կժկժում, ոտի վրայ է կանգնում, ու գինով մարդու պէս շուռ մուռ է գալիս: Մէկ կողմից անձրև է գալիս, միւս կողմից քամին ծովի ջուրը շփկալով նաւն է ածում: Բիրարդէզ ալեքները սարի գագաթի պէս եկել լցունել են նաւը հում լիւմ կուլ տալ են ուզում. կամ թէ չէ, իբրև քառասուն քաղցած ու կատղած շուն թափեն մէկ նսպաստակի վրայ ու խեղդամահ անեն, այնպէս են ուզում նաւը բռնել, սև կապուտ բերել գլխին: Ուժկալով խեղճ ղարիբների հոգիները եկան ճտերը հասան. էլ ուշք ու կարողութիւն չմնաց վրաները: Նոցա փուռն ու փոթիկ, վերմակն ու տմիիկ ջրի մէջ լողում էին. վրաները էլ մի հարցնիլ, բոլորը անձրևից ու ծովի ջրերից թրջուեցաւ ամանլուայի ¹⁾ պէս ու սևացաւ ջնջոցի պէս. ցրաից փնդփնգում էին, ահից դողում: Այս դուրթեան մէջ Խօթն օր Խօթը գիշեր անշարժ մնացին իրանց տեղերը. մի փշուր բան չդրին բերանները, մի պուտ ջուր չխմեցին: Ել ո՞վ էր մտածում ուտել խմելու վրայ. ամէն բոպէ սպասում էին թէ ահա նաւը պիտի ընկղմի և իրանք ձեռքից պիտի գնան: Վերջապէս բանն այնտեղ հասաւ, որ նաւաստիները նաւի երեսին եղած չեղածը ծովը շպռեցին. ճանապարհորդները իրանց մէջքի փոկերով միմեանց կապեցին նաւի կայմի ու ձօպանների վրայ և այնպէս մնացին քարացած: Վարդն և իւր ընկերները վաղուց աշխարհ մոռացան, տղի պէս կպան նաւի շալակը մնացին: Այնքան ուխտեր արին, այնքան սարի Սուրբ Գէորգ կանչեցին, խունկ ու մոմ խոստացան. որքան սուրբ կայ, մէկ մէկ բան ասացին. դաս տաստանի օրն անգամ այնպիսի ահուգող չէ քաշում մարդ, որ այն խեղճերը քաշեցին, իրանց մահն ու մեռնիլը աչքով տեսան: Մէկ էլ որ այդպիսի Սողոմ Գոմոր ժամանակին՝ ինչ հին ու բորբոսնած մեղքեր որ կան, գալիս են գայլի պէս շարվում մարդու առաջ. մարդու լեզուն կարկամվում, խելքը գլխիցը թռչում է:

Մէկ էլ տեսնես քամին կտրուեցաւ, արեգակը իւր զուգը հանեց ամպերի միջից, ծովը նստաւ, հանդարտուեցաւ. մեր ճանապարհորդներն էլ Պօլսի նեղուցը մտան. ապշած մնացին բերանները բաց: Նաւը ծանր ծանր նորահարսի պէս չէնիկ մէնիկ գնաց կանգնեցաւ մաքսատան առաջ: Մի ակնթարթում հարիւրաւոր

¹⁾ Աման լուանալու շոր:

նաւաստիներ եկան լցուեցան նաւը ու առանց հարցնելու որը մէկ թաղէր, որը մէկ թեռ է քաշում տանում մաքսատուն: Մեր զարիքները խելքամաղ եղան, երբ տեսան որ մաքսատան պաշտօնեաները իրանց պարկերը բացին, մէջի եղած չեղածը ցաք ու ցրիւ արին, ծոցերը վճաները քրքրեցին. տեսան որ մի բան չկայ, մէկերկու կուտ առին ու բաց թողին նոցա: Այնտեղից էլ ազատուեցան: Նաւապետը առաւ տարաւ նոցա մի սրճանոց, որ նաւի վարձը տան, ապա արձակ համարձակ ուր կամին գնան:

Վարդը մի ծանօթ ընկեր գտաւ այնտեղ, խնդրեց որ երթայ եղջօրը իմաց անէ, որ զայ իրան այնտեղից ազատէ: Եկաւ Վարդի ազիզ Պետրոս եղբայրը, նորեկ զարիքների նաւի վարձը տուաւ և ազատեց նոցա այն բռնատնից ¹⁾:

Զարմանալի տպաւորութիւն գործեց Վարդի վառ երևակայութեան վրայ կոտանդնուպօլիսը, որ նորա կարծիքով բովանդակ աշխարհի քաղաքների թագն ու պսակն է. նորան այնպէս էր թվում թէ Աստուած երկնքից իջել, այս աննման դրախտը շինել է: Ծովը Մուրադ գետի պէս քաղաքի միջով անցնում է. ճշմարիտ է որ ջուրը դառն է ու խմելու անպէտք, բայց ինքը աշխարհի հարստութիւնների շտեմարան է: Ափերի երկարութեամբ, կանաչազարդ բլուրների վրայ այնպիսի շքեղ տներ են շինած, որ տեսնողը ուշքը գնում է, ամէնն էլ ոսկու ու արծաթի մէջ ծփում, ադամորդու աչքում խլվում են: Նաւերը հօ՛հրեղէն հրեշտակի պէս կանգնած են ծովի վրայ, մարդու խելքը տանում են. միով բանիւ «Առջակու ծովն թանաք էնի ասես՝ հմէն վարդարանք գրեմ, տէլ չի խսնե» ²⁾:

Բայց աւա՛ղ, այս կախարդական տպաւորութեան տակ երկար ժամանակ չմնաց Վարդը: Շատ չանցաւ՝ դառն իրականութիւնը մերկացաւ նորա աչքերի առաջ. տեսաւ որ իւր եղբայրակիցները ոսկեձեղուն պալատների մէջ չեն բնակում, այլ մութ ու խոնաւ տեղեր, «տներու ծռծակ» ³⁾, խաներու պուճախ, քիրէճխաներաց քիւնձ, մաղսէններու մութ մաղարէք, ծովու և կրակի մէջ: Անասունները ամառը աշխատում են, ձմեռը հանգստանում. նոքա անասունի չափ էլ պատիւ չունին. ամառ, ձմեռ, գիշեր, ցերեկ դատում ու տանջվում են: Նոցա մէջք ու միջուկներ, թեւն ու թիկունքը բեռ-

¹⁾ Բանդից. ²⁾ դեռ չի վերջանալ. ³⁾ ջրծակ:

ների տակ մաշուել փտորուել են, ձեռք ու ոտքը կտրէ կտրաս են դարձել, պարանոցը տառ(թ¹) կապել. նոցա ճակատի քրտինքը ծով ու ցամաք շաղխեց ու լուաց:

Մաղմտեցաւ մղըկտեցաւ Վարդի սիրտը. զղջաց նա որ իւր հայրենի հողը թողեց կոստանդնուպօլիս գալու, որ այժմ էլ դրախտ էր երևում նորան, այլ տանջանքի տեղ, ուր ոչ մի կարեկից սիրտ չգտաւ. բացի եղբօրից, որ իւր պէս վշտացած ու թշուառ էր: «Ես էս քաղաքն իսկի չեմ սիրե, գրում էր նա դառնացած իւր սրտակից բարեկամին, կ'ուզի թագաւորի էլնի, կ'ուզի Աստրծուն, էս տեղի կեանքն դառնի ու կծու, հացն աղը, ջուրն լեղու...: Իսոնք խող ունեն, ջուր չունեն. ծով ունեն, ցանք չունեն. դաշտեր հմէն էլ քեաչալ են. ոչ ախրիւր ունեն և ոչ ծաղիկ. խօտերաց մէջ աժնամական²) ծաղիկ տնկեր են՝ խոտ չունեն. մարդերն էլ սիւռն են, հմէն էլ սուտ ու փուտ են: Ոչ մեղը ունեն, ոչ փէթակ. տղէզ³) ունեն՝ քաղցր չունեն. մարդ կը խէթեն՝ սիրտ չունեն. իզի ունեն՝ խաղող չունեն, խաղող ունեն՝ շերայ չունեն. ոչխար ունեն՝ կաթ չունեն, էծու կաթն ջրով կը խմեն. շատերն էլ իշու կաթ կը խմեն»:

Վարդի միակ մխիթարութիւնն էր իւր դառն պանդխտութեան մէջ հօրից, անուշ եղբօրից, սրտակից բարեկամից «բարեւագրեր» ստանալ ու նոցա պատասխանները գրել. թէև նորա համար մի թեթեւ փութուր գրիչ բռնել ու բանեցնելը մանգաղ ու գերանդի բռնելուց, սայլին խուրձ տալուց ու բառնալուց, սայլն սռնիին կանաչ տալուց, կալ անելուց, ցորեն մաղելուց, կալատեղն աւելելուց, էշ բառնալուց, իշուն չու չու ասելուց, յարդի կարարը⁴) շալակելուց ու մինչև մարաք տանելուց ծանր էր թփում: Այնու ամենայնիւ Վարդը ջերմ զգացմունքների տէր էր, թէպէտ շատ անգամ դժուարութիւն էր զգում այդ զգացմունքները գրի անցնել: Շատ անգամ ցանկանում էր նա որ մի մարդ լինէր, որին ամէն բան պրիկ պրիկ⁵) ասէր և նա դէր, որպէս զի իւր այրուած սիրտը փոքր ինչ ափովուէր: Տեսէք ինչ անկեղծ պարզութեամբ նկարագրում է նա իւր ընկերոջ նամակի մէջ հայրենի երկրի կեանքն ու սէրը:

«Քեաջուր Վարդի կոկոնի պէս բացված իմ անուշ ընկեր. աղօթքան որ բացուի, շոտ խորանթը քնուցդ վեր էլի, պաղ ու

¹) Հաստ կեղտ. ²) իբրև թէ. ³) մեղու. ⁴) քուրձ. ⁵) ճարտար ճարտար:

զուլալ ¹⁾ ջրերով զուարթ իրեսդ լվա, լէն լէն փէշերով սրբի, ընկերներացդ ձէն տու, խացն ու բարիք կապէք վէր ձեր կոթխքիով ²⁾ մէջաց, գնացէք խաղալով Վարագայ սար, կեապ ³⁾ ժողվէք, խավըծիլ ժողվէք, սունկ ժողվէք կօռքարին տակ, Վիրին Վարագ, Ապառանջան, ակախիւրի վէրէն կեր իփէք, խաղ ասէք, գինու կթխայ ⁴⁾ չկայ խայ, մալաղի տանձ պորէք կուռիք շինէք, տանձով գինի անուշ արէք, հաց կերէք, սէր կանչեցէք, հայրենիք երգեցէք. թող զղզղուն խովերն ծե տամ բռնեն, ⁵⁾ ու թող կանաչ ծառերու տերեւներ ծե ծնծղայ էլնեն. դուք ասէք Հայաստան, քարերն էլ ասեն Հայաստան. դուք ձէնէք, դուք կանչեցէք հայրենեայց երգն ու սէր, մեր խին խաղերն, խին փառքեր, ազգ հայրենիք բարեկամ, ընկեր, ընտանիք: Հա, ինոնք սուրբ են ու սիրուն, օխ, ես մատաղ էլնեմ ինոնց խիւզիւն:

Իմ սրտի ընկեր, կարօտն ու սէր ծի մրկցուց, ⁶⁾ ես մնաճեմ. ու վառված, իմ կեանք օտարութեան մէջ փճաւ գնաց, սիրտս աղու, թղթս լեղու դարձեր ի, ես ճգլեր ու կամփի ցօղի պէս բարակացեր եմ, դարդն ու հոգ, նեղութիւնն ու մորմոք խոգիս նօսրացուցին, խլիցին, հոգի չմնաց վէրէս. ան, կը մեռնիմ էս կսկիծէս ու ցաւէս: Թէ դիւ գիտես իմ զգացմունքս ու մտածմունքս, խաշուած եմ ես ծե ապիով: Ար նվաղկտեմ իմ հայրենի տան բարկ սիրով, սիրով ու կարօտով: Սէր, կարօտ, ազգ, եղբայր, կեանք սիրականք, սիրտ զգացմունք. ան, իսոնք խոգի են, իսոնք լոս են ու Աստուածսրտերու, ինոր խամար ես շատ կը սիրեմ. ես ինոնց հէյրանն եմ:

«Ախբէր հայրենիք, սիրելիք ձերն ի. կեանք ու գեղն ձեր մօտն ի, բնութիւն ձեզ օժտեր ի, ոտնով զլսով դուք սէր էք: Հայրենեաց շաղն ու անձրեւ, լուսինն ու արեւ, ծառք ու ծաղկունք, զուլալ ջրեր ու պըխպըխկուն ակունք, դար ու դաշտ, սարն ու արտ, իզին ու զինին, դառն ու մաքին, կաթն ու կարագ, եղն ու մեղրն ձե կը սիրեն, ձեր սիրով շողղած են. դուք խսկի դարդ չունիք, բաղդվոր էք ու երջանիկ, խաղար էրանիկ ձե էլնի, ձեր կեանք ձե անուշ էլնի: դուք սիրտ սրտի տուէք, հոգի խիւզիւ, օր ու աստըվոր ⁷⁾ վայելէք. խամբուռ խամբուռ ⁸⁾ ընկերով ուխտի գնացէք ու իմ ծարժոված սիրտս էլ զրէք ձեր ծոց տարէք խետ ձեռ:

¹⁾ Վճիտ ²⁾ Ուժեշ. ³⁾ խաւրժլի տակի տերեւ. ⁴⁾ բաժակ. ⁵⁾ ձայն բռնեն.

⁶⁾ այրեց. ⁷⁾ երկրաւոր. ⁸⁾ խումբ խումբ:

Առաջին բանը որ մի ժողովուրդ կորցնում է իւր ազատութեամբ և անկախութեամբ, ասում է մի մասնագիր, այդ իւր ազգային պատմութիւնն է: Այս նկատողութիւնը ուղիղ է մանաւանդ մեր ազգի վերաբերութեամբ: Միայն դիտելու է որ այս նկատմամբ Հայաստանի բնիկ ժողովուրդը, որքան էլ խեղճ ու տգէտ լինի, մի առաւելութիւն ունի աշխարհի վանազան կողմերը ցրուած հայերից, որովհետև նորա ամէն քայլափոխում պատահում են հրեանութեան մնացորդների՝ փառաւոր վանքերի, բերդերի, պալատների, շիրիմների, որոնք յիշեցնում են նորան իւր անցեալը: Այս կողմից նշանաւոր է մանաւանդ Վասպուրականը, հայոց նախնական բունն ու կենտրոնը:

Զարմանալի չէ ուրեմն որ Վարդը իւր գրերի, իւր խաղերի, իւր խօսք ու զրոյցների մէջ միշտ յիշատակէր անցեալը, որ մանկութիւնից ուսել էր սիրել ու պաշտել: Հայրենիք եղած ժամանակը քանի ու քանի անգամ գնացել էր նա «Խաւովաձոր»¹⁾ մեր խին չօր գեղն, Ասպաշէն, էլաւ էն պօպօղան²⁾ դարի վէրէն, ուր տեղ մեր Հայի Նահապեան իր տունն շինեւ էր, ամպրնոց³⁾ շինեւ էր, ուր տեղ սաստիկ կործութեամբ Բէլին սպանեց ու խոռճկեց, Արամայ ու Նոյայ խաւատքով ապրեցաւ, Հայաստանն ազատեց ու մեռաւ, լոսի մէջ պառկաւ: Քանի անգամ ուխտ էր գնացել Նարեկայ վանքը, «Գրիգոր Նարեկացու ու Խոսրովու գերեզմանի խաչաքերարեր համբուրեց»: Իւր նամակի մէջ հոգեկից ընկերոջը յորդորում էր նա գնալ «Չաղար Ս. Նշանի վանքի ծոց մրափող»⁴⁾ Եղեշէ հայր սուրբին ասել մեր գանգատ թէ՛ խէրիք չեւա՞ւ իմ խօր քունն քնանաս, էլի վեր, կալամ բռնի պտղունցդ. քիոյ կողեր թմպրաւ, մեր մէջքը կոտրաւ: Էլի դու տե...մեր խէրանական տունն էլաւ քեարով քեարատակ⁵⁾, ոչ փառք մնաց, ոչ պարծանք, ոչ վարդն մնաց, ոչ մանուշակ, զմէնքն էլ Խիմար ու տրտում ճէօկիցին օտար գեղն և ուսում, ծըվիկ ծըվիկ էլաւ սէրն ու խաղաղութիւն: Ընդիւց գնացէք Խիւզիկոց Վանք⁶⁾, Տիգրիս գետի ափան մօտ տատաշան⁷⁾ խոտերու վէրէն, բուր բուր ծաղկանց վէրէն խէշտրան⁸⁾ նստէք, խմէք անուշ գինի ի սէր ազգին, ձե քաղցր էլի ձեր կեանք ազնիւ եղբայր անմեկին. կէօվք⁹⁾ ասէք էնտեղ պառկող Դրսատին, անոր

¹⁾ Հայոց ձոր. ²⁾ մեծ. ³⁾ համբարանոց. ⁴⁾ խոր քուն եղող. ⁵⁾ քարուքանդ. ⁶⁾ Հոգւոց Վանք. ⁷⁾ բողբոջուն. ⁸⁾ տափարակ. ⁹⁾ գովք, գովասանք.

եարալու ու թորմած սրտին. ձեր սիրոյ ցօղն թող ինոր ժանտեռք ¹⁾ սրբի, բալքի ոտք էնի էն էլ մեր քրտինք սրբի:

Ինչպէս արդէն ասացի, Վարդի համար մեծ մխիթարութիւն էր իւր մերձաւորներից նամակներ ստանալ և նոցա պատասխանել: Այդ նամակների գլխաւոր պարունակութիւնը սկզբումը մէկ էր. հայր, մայր, եղբայր, կին, բարեկամ ցանկանում էին տեսնել Վարդին ու իրանց կարօտը առնել նորանից: Համարեա իւրաքանչիւր նամակի մէջ կրկնվում են այս կամ սորա նման խօսքերը: «Ա՛խ, էրանիկ թէ ես խաւք ²⁾ էնի, թռնի, ու էրթի մօտ իմ աչքի լոս որդու, կամ իմ թաք ու պսակի, կամ իմ ազիզ ախպօր, ինոր կարիպ սիրտն խովցուցի ու դառնի: Նոյն կարօտակէզ խօսքերը երեւում էին և Վարդի նամակների մէջ: Բայց շուտով սկսաւ զգալի լինել մի ուրիշ աւելի զօրաւոր ու հարկեցուցիչ կարիք, նիւթական կարիքը՝ որ պահանջում էր Վարդի ներկայութիւնը ծնողական տան մէջ: Այս հանգամանքը մի փոքրիկ բացատրութեան կարօտ է:

Վարդի անդրանիկ եղբայրը մշակութիւն գնալուց յետոյ, ընտանիքի բոլոր հոգան ու խնամքը մնացել էր Վարդի վրայ (երրորդ եղբայրը դեռ անչափահաս էր և մեծ օգնութիւն չէր կարող լինել այւր հօրը): Հասկանալի է ուրեմն որ Վարդի հեռանալուց յետոյ, ընտանեկան հանգամանքները բարւոքութեւ տեղ՝ աւելի ևս պիտի ծանրանային: Վարդենց ապրուստի աղբիւրը իրանց այգին ու արան էին. թէ մինը և թէ միւսը աշխատող բազմակներ էին պահանջում, որովհետեւ միայն ճակատի քրտինքով ոռոգուած երկիրը արդիւնք է ծնեցնում: Արդ Վարդի հեռանալուց յետոյ՝ երկրի մշակութիւնը երեսի վրայ մնաց, և նորա ընտանիքը տարէցտարի աւելի ու աւելի խեղճացաւ ու աղքատացաւ: Այդին ժամանակին չփորուելուն համար՝ խոտով ու սէղով լըվում, քաղանք ³⁾ խեղդում էր նորան: Կոռթ ⁴⁾ արտը վաղուց է որ խօզան ⁵⁾ էր մնացել և թէպէտ երբեմն ուրիշները վարում էին նորան, բայց Վարդի հօրը բան տուող չեղաւ, մարդ չունէր որ երթար վերադիրը ստանար և իւր պարտքին տար: Այսպէսով պարտքերն ու տուրքերը միմեանց վրայ դիզուեցան. խեղճ ծերունին անձառ մնաց, և փող չունեալ նայուն համար տան միակ ապրուստ մատակարարող կթան կովն ու

¹⁾ Ժանիք. ²⁾ հաւ, թռչուն. ³⁾ անպիտան խոտեր. ⁴⁾ անմշակ. ⁵⁾ քաղած արտ:

որթիկ խլեցին տարան պարտքի տեղ: «Խիւզիւս չվանիցն ինկեր եմ կախ, յուսահատուած գրում է նա իւր որդուն. պարտքնտէրներն մեր դռան ճկիկն ¹⁾ առեր կայներ են, խիւզիւ խրիշտիկ պէս ցցվե վէր սրտիս փարայ կ'ուզեն, չունեմ որ տամ:»

Ծերունին ճարահատած՝ դնաց հարիւր լիւր շերայի դիմացնոր պարտք առաւ, առուն թռածին ²⁾ տուաւ, լիւրը հարիւր փարայ հաշուելով, որ ընդ ամէնն անում է երկու հարիւր յիսուն զուրուշ: Բայց դժբաղդաբար այն տարի խաղող չդարձաւ, և պարտքը «շան լակրտու պէս ցինաւ ³⁾ ու շատցաւ»: Վաշխառունները մի անողորմ սովորութիւն ունին Վանայ մէջ, ինչպէս և ուրիշ ամէն տեղերում, որ եթէ խոստացուած բերքը նշանակած օրը չստանան, փողի են շրջում: Վարդի հայրը չկարողանալով հարիւր լիւր շերան տալ, պարտատէրը իւրաքանչիւր լիւրը քսան զուրուշ հաշուելով փողի դարձրեց ու ծերունու ձեռքից երկու հազար զուրուշի մուրհակ առաւ: Այս գումարը երեք տարուան ընթացքում կրկնապատկուեցաւ, այնպէս որ երկու հարիւր յիսուն զուրուշի փոխարէն՝ Վարդի հայրը պարտաւորուեցաւ չորս հազար զուրուշ հատուցանել: «Տէ՛ արե՛ հսկանտար պարտքի տէն էլի՛ տեսնում ի՞նչիս կ'էինես. մեր տուն տեղ ծախենք, չօլուխ չօճոնին էլ ծախենք չենք կարնար խըլանել էն անհողի ու անօրէններաց կեղտոտ լպէն ³⁾»:

Խեղճ ծերունուն յանձնեցին զաւագին, տարան դրին բռնատուն, անօթի անավաղ պահեցին. մարդ չէին թողում որ նորա մօտ գայ, միայն մի փոքր ծակից օրը մէկ անգամ հաց էին բերում նորան տանից ու յետ դառնում:

Երեք ամիս բռնատան մէջ մնաց. այնպէս հալուեցաւ ու մաշուեցաւ, որ մարդ չէր ճանաչում նորան: Վերջապէս պարտատէրը այգին իւր մօտ գրաւեց, մուրհակ գրեց, սև թանաք կաթեցրին թղթի վրայ, ծերը ճկոյթը կպցրեց վրան ու բանդից ազատուեցաւ: Մուրհակի մէջ դրած էր որ եթէ մի տարուան միջոցում պարտքը չկարողանայ տալ, այգին պարտատիրոջ մնայ:

Այս դառն եղելութիւնը մանրամանօրէն յայտնեց ծերունին իւր սիրելի Վարդին, պաղատելով որ շտապի յետ դառնալ, կամ գոնէ շուտով փող հասցնէ: Ձեռք եմ թողում երեսկայել Վարդի մորմոքն ու կսկիծը, երբ հօր գլխից անցած աղէտալի անցքին տե-

¹⁾ Դրան փականք ²⁾ անհողի մարդուն. ³⁾ ափ, ձեռք:

ղեկացաւ: Փող չունէր որ ուղարկէր նորան. ճանապարհածախքն անգամ չէր կարողանում ճարել՝ որ հայրենիքը վերադառնար, որովհետեւ օր դատում՝ օր ուտում էր. և ինչ կարող էր օգնել եթէ դատարկ ձեռքով յետ դառնար....

Այս մտատանջութեան մէջ էր, երբ կնոջ նամակը ստացաւ. կարդաց ու կրակ թափեցաւ վրան: Այս լուռ ու բաղդին հնազանդ կինը երկար տարիներ աչքը ճանապարհի վրայ՝ ունայն սպասում է իւր «թագ ու պսակ էրիկին»: Նորան այժ ու զօրութիւն տուողը իւր «ճուխտակ եղունիկներն» էին, որոնց համար, ինչպէս նաև Վարդի ծերացած ծնողաց համար, զիշեր ցերեկ աշխատում է իւր տանտիկնութեան պարտաւորութիւնները կատարելով: Երգի ասածին համեմատ՝

Էրկըչպաթ խաց կը թխէ,
Իրեքըչպաթ խաց կը չմոնէ, ¹⁾
Զորօքըչպաթ լըվաց կ'անէ,
Խինկըչպաթ կարկտան կ'անէ,
Ուրբաթ օր լաչի կը ծալէ,
Շաբաթ օր ժամ կ'երթայ,
Կիրակի, խորած խեխտըված՝
Վո՛վ բան արե, որ նա անէ:

Վ երջապէս համբերութիւնը հատաւ և վճռեց Վարդին մի նամակ գրել, որի մէջ հեռեւեալ մեղմ մեղադրական խօսքերն ենք կարդում. «Մենք ձեռք տուինք ձեռաց, ուխտ արինք (ստրաց, ²⁾ որ (ստրաց ապրէինք, (ստրաց մեռնէինք. քիոյ սէր տուիր իմ սիրտն առիր ու մեր սիրոյ բան լսեց էրկին, լսեց էրկիր. մենք ուխտ արինք, ու իրարու վրայ (սոգի կուտայինք. ահ, ճղակաոր էլաւ մեր եղունիկ սէր. ու քէօքեախան ³⁾ էլաւ մեր սիրտ, դու կարիպ գնացիր ու ինկեար օտար երկիր ու հեռու մնացիր. դու քրտինք կը թափես, ես արտտունք. դու մոլըած ես, իսկ ես պէզըած, օրս աստըվորս գնաց, էլ վատ չմնաց: Անչանք կանչեմ սարեր լացուցեմ, ես առանց քե սէրն ի՞նչ անեմ, սիրան ի՞նչ անեմ, ուխտն ի՞նչ անեմ: Քիոյ ճուխտակ այլընիկ ⁴⁾ ձագեր կուց կուց ⁵⁾ արտտունք կը թափեն, կուլան ու կ'ասեն. «Մեր խէրն ինչե՞ չիրէ, ⁶⁾ տէտէ մարէ, ապա երբ պիտի դայ: Մեր տուն տեղ մեր ձեռքէն էլաւ, օտար (սաւքի պէն մնացինք վէր չոր խըլ. ⁷⁾ վո՛վ պիտի մեր նեղութիւն տխնայ

¹⁾ Կը հաւաքէ. ²⁾ հետ իրերաց, իրար հետ. ³⁾ արմատահան. ⁴⁾ ողորմելի. ⁵⁾ առատ առատ. ⁶⁾ չէ եկել. ⁷⁾ խիլ, աղբ:

մեզ ողորմի. խեղճ ու անտէր մնացինք, քեզնից աւելի մարդ չունենք. ի՞նչ կ'ասես՝ սաղ սաղ մեռնենք»:

Ոչ պակաս սրտատուչոր էին մօր խօսքերը, որ մեղադրում էր վարդին թէ զարիբ զնալով իւր ծնողքն ու ընտանիքը մոքից հանեց. յիշեցնում էր իւր հեղեղի նման թափած արտասուքները, երբ գիշեր ցերեկ նստում էր նորա օրօրոցի կողքին, անոյշ կաթ էր տալիս նորան, օրօրներ էր ասում, որ նա քաղցր քուն քաշէ, զօրանայ և իւր լացը սրբէ:

Քե զնեմ ոսկի ուրուրոց,
վէրէդ քաշեմ մարկրտէ ծածկոց.
Շուտով քնես, բարով զարթնես,
իմ վարդ որդի, խիւղիւտ եմ ես:
Տար տար ¹⁾ որդի իմ, տար տար,
Քիոյ մէրիկն էր պրինտար ²⁾.
Էրկնուց անանակ ³⁾ քիոյ պնդին թել
վէրու ⁴⁾ ոչխար քէ կաթ տէր,
վարդիս իրես չուշան ծաղկէր,
Քամին ուրուրոցդ շատ օրօրէր.
Օրօր որդի իմ, տար տար,
Քիոյ մէրիկն էր պրինտար:
Ձեռացս խինի վէրէն պառկի,
Մեր հայրենեայց սիւզ ծըծի.
Աստըված քեզի գրկէր շախէր
Ձիւմ քիոյ մէրիկդ խանք առնեմ:
Ուրուր որդի իմ, տար տար,
Քիոյ մէրիկդ էր պրինտար:
Քե շատ օրօր, տար տար ասեմ,
Բացուիս իմ վարդ, քե մեռնեմ.
Բախն ու փէտատ առնես տանես,
Ափնիկ ⁶⁾ այդին փորես ցանես:
Օրօր իմ վարդ ու տար տար,
Քիոյ մէրիկն էր պրինտար:
Տար տար իմ վարդ ու օրօր,
Աստըված քե տայ դըվարթ օր;
Առնես կիւթանն ու խարօր ⁷⁾,
Խաց վաստըկես քիոյ խօր մօր:
Ուրուր ասեմ քե, տար տար,

¹⁾ Օրօր. ²⁾ վիրաւոր. ³⁾ ծխածան. ⁴⁾ վայրի. ⁵⁾ մեռնէր. ⁶⁾ ափերը, այգու շուրջը. ⁷⁾ արօր:

Քիոյ մէրիկն էր պրինտար:
 Սուր, գերբնդին ու մանկեաղ
 'Իր վէր թիվիդ գնան դաշտ,
 Կտրիճ հէօնած ¹⁾ ցորենքաղ
 Պէքօլ արան, դու իմ վարդ:
 Օրօր որդի իմ նանիկ,
 Պրինտար է քիոյ մէրիկ:
 Օրանը ²⁾ կըլի սէլերով,
 Խաղ ասելով բեր լից կալ:
 Յորէն ծէթի ³⁾ խով տանով
 Խայան ⁴⁾ արա, իշ արան:
 Օրօր իմ վարդ ու նանիկ,
 Պրինտար է քիոյ մէրիկ:
 Ա'խ, երբ կ'ենի պրինտար
 Քիոյ մէրդ ուտի վարդիդ պար ⁵⁾:
 Օրօր իմ վարդ, իշ նանիկ,
 Պրինտար է քիոյ մէրիկ:
 Ա'խ, երբ կ'ենի կտրիճնաս,
 Ծիւ ծալէծալ փառք ծիաս,
 Եւ ինոնցից թէօլդ ⁶⁾ առնես,
 Որ մեր իգին ավիրեց,
 Որ նորատունին մեր խլեց,
 Որ զինիւց մեզ զրկեց,
 Որ բարութնից մեզ լօպկեց, ⁷⁾
 Որ սէլ, սոնին կոտորեց,
 Որ մեր գութանն լեխուեց, ⁸⁾
 Որ խարօրն մեր առեց,
 Որ մեր դաշտերն օղօղեց,
 Որ մեր տուն, տեղ կործանեց,
 Որ խօրօխպէրդ ըսպաննեց,
 Որ մեր երկիրն էլ ճռփեց:
 Է'հ, խոնք երբ որ ես տեսնամ,
 Մեղրէն անուշ քե կաթ տամ,
 Հայոց հրեշտակ, սիրուն վարդ,
 Օրօր կ'ասես քե դիւրթ:
 Քե շատ օր օր ու նանիկ,
 Երջանիկ է քիոյ մէրիկ:

¹⁾ Հնձողների գլուխ. ²⁾ շատ հնձք. ³⁾ հունձք. ⁴⁾ ծէթիլ, մանրիկ.
⁵⁾ մանրուած կալ. ⁶⁾ առաջին վաստակ. ⁷⁾ վրէժ. ⁸⁾ մերկացրեց. ⁹⁾ լե-
 խ եւ, լեխուեալ, ջարդել, ջարդոտել:

Թէ ինչ տեսակ պատասխաններ պիտի տար Վարդը այս նամակներին, այդ յայտնի կը լինի նորա գլխից անցածների համառօտ նկարագրից՝ Պօլիս եկած օրից մինչև վերջին նամակներ ստանալը:

Ամէնից առաջ բաղդը ձգեց նորան մի հարուստ հայ ընտանիքի մէջ, ուր ամէն տեսակ գործ էր կատարուած նա. կերակուր էր եփուած, տուն աւելում, աղբը դուրս ածում, և այլն:

Այս անձնուէր ծառայութեան փոխարէն «խրմբը», ¹⁾ սարի արջ և մոխրաթաւալ վանցի՝ ածականներով պատուեցին նորան, վերջապէս արդար հախը կտրեցին և դուրս արին: «Իսոնք տուն ունեն, տեղ ունեն, խէր խաւատ չունեն: Պէտք պէտք արծաթ ու ոսկի ունեն, սէր ու սիրտ չունեն: Թուղթ, թամասիւկ, ալմաս գինդ, ոսկի պլազիւկով կէօէօն ²⁾ լըցվեր ի ինոնց սընտըրներն չում պուռկ, ³⁾ ամա ճիկրի կտոր չկայ ինոնց փոր, մեր վէրէն այվլնի ⁴⁾ պէս կ'իւրիչկեն, արունին ցամքե ու սրտերնին մեռեր ի»:

Այդ տեղից դնաց սափրաջութիւն անելու, նաւակով ծովեց աւազ կրելու: Մի օր էլ թողըզվաստակ ժամանակին՝ քիչ մնաց նաւակը՝ շուռ դար, մէջինները ծովատակ լինէին: Վարպետը խեղտուեցաւ, Վարդը տասներկու ժամ մնաց անսրվազ մակոյկին կպած, մինչև որ լուրորդները տեսան նորան ու եկան խեղտուելուց ազատեցին:

Այս փորձանքից ազատուեցաւ Թէ չէ, Վարդը դնաց մի ուսումնարանի՝ պահապան մտաւ, մնացած խելքն էլ այնտեղ կորցրեց: Մի երկարամօրուս կապուտաչքանի վերակացու կար այն ուսումնարանում, միշտ արփում էր ⁵⁾ Վարդին. դէ՛ յատակը լուս, աշակերանների ետեւից գնա՛, Թափախը բեր, Թափախը տա՛ր, Բէյօղը լուից մինչև Եէնի-Ջամիի բակը գնա՛ «սարսազմիւնը» ան. միով բանիւ անասունի պէս բանեցրեց նորան և վերջը վերջը սիրտը ծակեց ու դուրս հանեց, և նորա կրած՝ աշակերտների, Թաբախների վարձը կերաւ դնաց:

Դորանից յետոյ Վարդը փորձեց իւր համար մի անկախ գործ բռնել: Գնաց բախալի խանութ բաց արաւ, շէնիկ մէնիկ ամէն բան կարգի բերեց ու փոքր ինչ շունչ եկաւ վրան Թէ չէ, դարձեալ «սէլի առատամն ⁶⁾ կոտրաւ»: Վարդը պատասխանատու եղաւ իւր բարեկամներից մէկի համար որ վիլկեց ⁷⁾ փախաւ և նորան թողեց

¹⁾ Տաճկ, յիմար. ²⁾ դէզ դէզ. ³⁾ չուրթն. ⁴⁾ տաճկ. հայկմն, անասուն.

⁵⁾ Ժեծում էր. ⁶⁾ խոփ բռնող փայտ. ⁷⁾ փախաւ:

պարտատիրոջ ձեռքը: Այնքան տարան ու բերին խեղճ Վարդին, որ խանութի մէջ եղած չեղածը որը մկները կերան, որն էլ նեխեցաւ ու փտեցաւ: Վերջապէս իւր նման մէկ մերկ ընկեր գտաւ, փախան գնացին Քարա - Հիսար, այնտեղ պանդոկ բաց արին. գլուխդ չըսեցնեմ, այնտեղից էլ ֆեսս կրեցին և դարձեալ եկան Պօլիս:

Այս անգամ Վարդը իւր բաղդը փորձելու համար՝ ինչ գործի ասես կ'պաւ. ջուր ծախեց, համալուծիւն արեց, մի քանի կուտ ժողովեց և մի խանի օղաբաշուծեան իրաւունքը գնեց հայրենիքը վերադարձող մէկից: Բայց ճակատագիրը հալածում էր նորան. մի գիշեր խանի սենեակներից մինը գողեր մտան ու կողոպտեցին: Յանցանքը ձգեցին Վարդի և նորա ընկերների վրայ, բռնեցին բանդ դրին նոցա: Երկաթէ հաստ շղթաներով կապտեցին նորա ձեռք ու ոտքը. կլորուեցաւ նա մազըակի ¹⁾ պէս ու կզուեցաւ. ²⁾ տաք ու պաղ քրտինքի մէջ լող էր տալիս, մահուան դողը տուել էր վրան: Երկու ամիս նա այսպէս մնաց անտէր անտիրական, հողի ու մոխրի մէջ, կեղտի ու կուրի ³⁾ մէջ: Իրիկունից իրիկուն մի կտոր հաց բերում, բանդի ծակից ներս էին ձգում ու ատամներ կրճտելով յետ դառնում: Վերջապէս հանեցին նորան այն հոտած զերեզմանից, տարան պօլիցիայում փակեցին մի ծռտոտ հաւանոցի պէս նեղ տեղում. նստելու տեղ չկար, պիտի ոտի վրայ կանգնէր. շղթաները ձեռք ու ոտքը կտրտել, մտերի մէջ էին խրուել: Երկու տարի շարունակ երկու օրը միանգամ տանում ու բերում էին Վարդին և նորա ընկերներին հարցուփորձ անելու: Մինչև որ ընկերներից շատերը պօլիցիայի մէջ մեռան անմասն ու անհաղորդ. «օձերն ու կարիճներն էլան ինոնց հմէն օրվան, գիշեր ու ցերեկվան բարեկամներ. որթերն, ա՛հ պոչով որթերն էլան ինոնց պատանք ու զերեզմանք. սիրտ չկար որ լար, ձեռք չկար որ լվար ինոնց պէօրպանած ու պէյալիկուած ուսկրտանք: Ա՛խ, անմեղ տեղ մեռան ինոնք, էրկինքն էլ պաղ պաղ իրիշկեց տեսաւ ինոնց ահն ու մահն»:

Այնքան ժամանակ մնաց Վարդը բանտի չորս պատերի մէջ փակուած, որ էլ չարչարանքի սովորել էր. էրէկուան տանջանքը այսօր մոռանում էր, այսօրուան նեղութիւնը վաղը: Բայց իւր տան անտիրոյի անտէր մնալը, լալն ու կսկծալը, զաւակների անհայր մնալը

¹⁾ Հացեփի գործիք. ²⁾ ծռուեցաւ. ³⁾ կուր, աղբ:

միտքը որ գալիս էր, խելքը գնում էր, հոգին ծխրկտում, ¹⁾ անձը բռնվում էր: Մի օր էլ այսպէս խոր մտածմունքի մէջ ընկղմած՝ աչքը խփել, անուշ քուն էր մտել. մի տարօրինակ երազեց զարթեցաւ նա ձայն արձակելով ու տեսաւ որ գլխի մօտ մի անծանօթ մարդ է կանգնած: Այս բարի հրեշտակը աւետիս տուաւ Վարդին որ այն օրը բանդից պիտի ազատուի, և առաւ տաքաւ նորան «մեծաւորի մօտ»: Վարդը դեռ բոլորովին ուշքի չէր եկել տեսած երազեց: «Մի վախնալ, ասաց նորան դատաւորը, քեզ բան չենք աշիլ, գնա՛ քո բանիդ, այս օրից դու ազատ ես»: Խոնարհեցաւ ընկաւ գետին խեղճ՝ Վարդը ու դատաւորի փէշերը հազար անգամ պռաչալէն համբուրեց, և ուրախութիւնից երեխայի պէս «ընքիւռ ընքիւռ» ²⁾ արտասուք թափեց. էլ ո՞վ կարող է նորա ծով աչքերից արտասուքը կտրել, նորա վեր ելած սիրտն առնել, այնպէս որ դատաւորի աչքերի տակ էլ երկու խոշոր արտասուք փայլեցան...:

Այսքան դժբաղդ արկածներից յետոյ ի՞նչ էր մնում անել Վարդին, երբ բանդից ազատուելով լոյս աշխարհ տեսաւ: Ի հարկէ ուրիշ ոչինչ, բայց եթէ մէկ օր առաջ հեռանալ այն երկրից, ուր բաղդը այնքան յամառութեամբ հալածել էր նորան, և վերադառնար իւր հայրենի երկիրը, ուր գոնէ կարող էր իւր խանգարուած առողջութիւնը վերականգնել և մի բարոյական թեթեւութիւն մատակարարել իւր վշտացած ու բոլորովին աղքատացած ընտանիքին: Ի՞նչ օր էին տեսել իւր ընկերներից մեծ մասը, որ ինքը ինչ օր պիտի տեսնէր այնքան նեղութիւններից ու տանջանքներից յետոյ: «Պայլեջընեց Պողոն սուրջ ծախեց, ծուռ քէլեց, շիտակ քէլեց, չիւմ խոկին էլաւ նա հալ քաշեց: Ջիւր կրեց, ջիւր ծախեց Պէտապիտիկենց Նմուշն, մեռաւ մկայ» ³⁾ ոչ փառչ կայ ոչ կուժը: Պաղտօյմենց կէօրէօն այվազ էր կավազ էր, ասողի պէս ցոլաց ու գնաց: Շարանի Շարօն սօլ կը կարի, էս քեանսուն տարի ի որ ըստայ ի, չէլաւ չէլաւ խեղճ մարդ, որ ծէրն բիրէր ծէրի: Լվենց Մնօն՝ սաֆրաճիութեն արեց, խեխտալիօն էլաւ ու մեռաւ: Էջօյենց Շային, Գէշօյենց Եղօփն՝ իրիկուան ծէթը պակաս ճրագի պէս ընցան»: Նոյն իսկ Վարդի Պետրոս եղբօր կանաչ արեւը մարել էր պանդխտութեան մէջ: «Ա՛խ, իմ խոզին էլնէր խեւ քե, եղբայր Պետրոս, իմ արեւ չորնէր քե խամար, Պետրոս ախբէր»:

ԳՐԻԶ

¹⁾ Ծխել, ծխրկտալ, ծուխ արձակել, միտալ. ²⁾ անատ առատ. ³⁾ հիմայ.

ՄՇԵՑՈՒ ՀԵԿԵԿԱՆՔԸ

Վիզերըս ճըկած՝ սըրտով խոնարհներ,
Տիրասէր հպատակ լինինք ու ծառայ,
Նորա անունը տղօթքով յիշենք,
Խըղճուկ Հայ ազգիս գուցէ մեղքանայ:

Քրտինք—վաստակի մեր տասանորդը
Տանք նորա զօրքին, որ նա կշտանայ,
Ըլանք սուլթանի մշտերիմ՝ ճորտը,
Խըղճուկ Հայ ազգիս գուցէ մեղքանայ:

Թող նա մեր որդոց անմեղ արիւնով
Հաճոյքի համար սուրը լըւանայ,
Սրտերուս կսկիծն զսպենք խընամով,
Խըղճուկ Հայ ազգիս գուցէ մեղքանայ:

Թող պարկեշտասուն մեր աղջկներով
Սուլթանի տըռփոտ պասքը յագենայ.
Մեր ոսկին սէրայ տանինք փէշերով.
Խըղճուկ Հայ ազգիս գուցէ մեղքանայ:

Բիւր տանջանք և վիշտ կրընք անտրտունջ,
Թող մեր չար բաղդի թիւը լըրանայ,
Մեզ հալածողին օրհները անմուռնչ,
Խըղճուկ Հայ ազգիս գուցէ մեղքանայ:

Ցուցնունք որ Հայը չէ Տաճկին ոսոխ,
Այլ բարեացակամ սերտ ընկեր է նա,
Նորա գովողն է և ոչ չար խօսող,
Խրղճուկ Հայ ազգիս գուցէ մեղքանայ:

Լուռ կաց, խեղճ Հայ մարդ. սընոտի յոյսեր
Քեզ շատ խաբեցին. էլ մի հաւատալ.
Կ'անցնին ու կ'երթան շատ ու շատ դարեր,
Հայ ազգիս վերայ Թուրքը չի խրղճալ:

Ինչո՞ւ կըմոռնաս փրկչի ասածը,
«Դուռը չիբախած» ոչ ոք չի բանալ»,
«Ո՞վ ըստացել է իւր չիհայցածը».
Հայ ազգի վերայ Թուրքը չի խրղճալ:

Ազատ 'լալ կուգես, գիտեմ փափագըդ,
Բայց դու մի՛ յուսալ հասնիլ այդ օրին.
Ո՞ւր է, դու գիտե՞ս, բաղդէդ ու փառքդ
Ու ազատ կեանքդ: — Ի ծայր քո սուրին...

ՎԱՆԵՑԻ ԳԵՂՋՈՒԿԻ ՏԱՂԸ

Աղօթարանը բացուեցաւ, ժամանակ է վարթելու.
Էրթամ ախոռ, գոմշուկներըս լըծեմ՝ գութան վարելու:
Դէհ, գոմշուկներ, ելէք, ելէք, արտը էրթանք, աշխատինք,
Հարկ ու խարճի վատէն մօտ է. վօթենք արուն ու քրտինք:

Հայի գութան, հայի գութան, որի՞ համար կը ջանաս,
Ո՞վ քեզիմով կը տանջուի, որի՞ն դու կուշտ հաց կուտաս:
Այն օր, երբ քեզ ձեռքըս առի՝ ազատ օրըս կորուցի,
Անվախ սիրտըս վըհատեցաւ, հողիս Թուրքին մասնեցի:

Բան է, գութան, մեր տանջանքը. համբերութիւնն վերջ ունի.
Դուն տեսար որ՝ մեր դուշմանը ամօթ, խելք ու գութ չունի:

Արի՛ փշեմ՝ ես քու խփը, տանք դարբինին կըռելու,
կըռենք-կոփենք սուր ու սուսեր՝ դուշմանի դէմ կըռուելու:

Եղբայր Հայեր՝ առէք խփը, տէք դարբինին կըռելու,
կըռել-կոփել սուր ու սուսեր՝ Հայաստանը փրկելու:

ՎԱՆԵՑԻ ԿՏՐԻՃ

Հաղիւ լըրացաւ քրսան մէկ տարիս,
Աղուամաղ բըսաւ երես ու ծնօտիս,
Թըշերէս կարմիր վարդեր կը կաթի,
Ջիլերըս ամուր՝ ասես երկաթի:

Տըւէք ինձ սարեր՝ սարեր կործանեմ՝,
Ծառը արմատով գետինէն հանեմ,
Սուր տկուաներովս երկաթ կը ծամեմ,
Մէջըս այդքան ոյժ՝ ասէք, ի՞նչ անեմ:

Առաջես զրէք մարդ հարիւր ու հազար—
Ջարդեմ արըրեմ զերդ բողկ ու գաւար:
Ինչ այլք շաբթու մէջ՝ այն ես օր կ'անեմ....
Մէջըս այդքան ոյժ, ասէք ինչ անեմ:

Իմ պէս ըլներով լի է Հայաստան
—Նորա սուրբ հողին ըլեմ ես զուրբան—
Մարմինը ու ժեղ լառոյդ է Հային,
Այլ, ախոհ, թըմբած է նորա հողին:

Թէ մի օր զարթի նորա վեհ հողին,
Նա պարզ կը ցուցնէ Օսմանի ազգին—
Ով էր երկուսէն ստրուկ և կամ տէր...
Ա՛խ, երբ պիտ թնդաք, խեղճ Հայի սրտեր:

ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱ

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԻՐԱԻՈՒՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՑԱ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ)

(Շարունակութիւն *)

Ազգային Սահմանադրութիւն և մայիսի 24 1860 թ.—Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքները.— Լուսաւորեալ և խաւարեալ կուսակցութիւնները.— Տաճկաստանի հայ տպագրութեան կարծիքները.— «Միութիւն Հաշտեանց», «Ծաղիկ», «Մեղու», «Միւնատի», «Մանիս», «Նրեակ», «Արծուի Վասպուրական» և այլ թերթերի ձայնը.— Հայ բողոքականների գերեզմանատան խնդիրը.— Կրօնական, Քաղաքական, Ուսումնական, Տնտեսական, Նւեմտական և այլ ժողովների ու խորհուրդների սկզբնական գործունէութիւնը.— Նրուադէմայ խնդիրը.— Ժողովուրդի անրաւականութիւնը և պատրիարքի հրաժարականը.— Տէրութեան կարգած յանձնաժողովը.— Ալի-փաշայի նամակը.— Յանձնաժողովի յայտագիրը.— Պօլսոյ մէջ Հայոց հանդէսները և Սահմանադրութեան երկրորդ տարեդարձի պատճառաւ պատահած անցքերը.— Հայք Սահմանադրութիւն կուզեն.— Զէյթունի անցքերը.— Լեռնի յայտարարութիւնը.— 1863 թուի մարտի 17-ի հրամանագիրը և Նոր Սահմանադրութիւնը.— Ալի փաշայի կարծիքը Սահմանադրութեան մասին.— Հին և նոր կանոնադրութեանց տարբերութիւնները.— Պօղոս պատրիարքի ընտրութիւնը:

«Փորձ» անցեալ համարի մէջ ծանօթացրինք 1847 թուին կազմած Կ. Պօլսոյ Հայոց Գերագոյն Ժողովի էութեան հետ: Այդ ժողովը խոր գործունէութեան մէջ անդադար դժուարութիւն էր կրում մի որոշ և պարզ կանոնադրութիւն չունենալով. բնակա-

*) Տես «Փորձ» № I և II 1876 թ.

նապէս՝ այս պակասութեան առաջն առնելու նպատակաւ—երբ նոյն գերագոյն ժողովի քանի մի անդամներ ի կողմից առաջարկութիւն եղաւ տէրութեանը, թէ նոքա միտք ունին մի որոշ կանոնադրութիւն պատրաստել, կանոնադրութիւն՝ որ միանգամայն ազգիս հոգեւոր և գերագոյն ժողովներ ընտրութեան կերպը, պաշտօնը, կանոնները և կառավարութիւնը որոշէր ու պարզէր — Օսմանեան տէրութիւնից հաւանութիւն գտաւ: Այս եղաւ սկզբնապատճառը Սահմանադրութիւն անուանեալ կանոնադրութիւնը ստեղծելուն: Սակայն այն ևս մոռանալու չէ, որ այդպիսի մի ձգտում Պօլսոյ հայոց մէջ քանի մի անգամ ևս տեսնուած էր առաջուց, բայց ամեն անգամ նոյն իսկ հայոց կողմից խոչընդոտների էր պատահած և ապարդիւն մնացած:

Պօլսոյ Գէորգ պատրիարքը, որի օրով պիտի իրագործուէր Սահմանադրութիւնը, ամենայն ուժով դէմ էր դնում «Սահմանադրական սկզբունքին»: Այս իրողութիւնը երկու մեծ կուսակցութիւններ ստեղծեց՝ մինը բացարձակապէս պահանջում էր Գէորգի հրաժարականը և ապա Սահմանադրութեան իրագործումն, միւսը տակաւին ցանկանում էր նախ Սահմանադրութեան իրագործութիւնը և ապա Գէորգի հրաժարականը: Առաջին կուսակցութիւնը յաղթող գտնուեցաւ և 1860 թուի ապրիլի 21-ին Գերագոյն ժողովը Գէորգ պատրիարքին գահից վեր առաւ, իսկ մայիսի 2-ին պատրիարք ընտրուեցաւ Անդրիանուպօլսեցի Սարգիս արքեպիսկոպոսը: Սա ընդունեց իւր պաշտօնը մայիսի 14-ին, իսկ տասն օրից յետոյ, այն է 24-ին, ընդհանուր ազգային ժողով գումարեց, ուր կարգացուեցաւ արդէն պատրաստած «Ազգային Սահմանադրութիւն» անուանեալ կանոնադրութիւնը, որ ամենքից հաւանութիւն գտնելով ստորագրուեցաւ և ներկայացուեցաւ տէրութեանը ի հաստատութիւն:

Սահմանադրական կանոնադրութիւնը այն ձևով, ինչպէս որ նա ներկայացուեցաւ տէրութեանը ի հաստատութիւն, նախ և առաջ կայանում էր հետեւեալ հիմնական սկզբունքներից:

« Ա. Ազգին ամեն մէկ անհատը առ ազգը պարտաւորութիւններ ունի. ազգն ալ իր կողմէն առ ազգային ամեն մէկ անհատ պարտաւորութիւններ ունի. դարձեալ ամեն մէկ անհատ իրաւունքներ ունի ազգէն և ազգն անհատներէն:

« Այս պարտիքները որոշող և այս իրաւունքները հաստատող իշխանութիւնը Ազգային վարչութիւն կ'ըլլի, որում Օսմանեան տէրութենէն

« յատուկ արտօնութեամբ յանձնեալ է Տաճկաստանի Հայոց ներքին գոր-
« ծոց տնօրէնութիւնը:

« Բ. Ազգային վարչութիւնը հիմնեալ է իրաւանց և պարտեաց սկզ-
« բունքին վրայ, որ արդարութեան սկզբունք է. իւր ոյժը ձայնից բազ-
« մութեան մէջ կ'կայանայ, որ օրինաւորութեան սկզբունք է: Ամենայն
« տնօրէնութիւն ազգային որ չէ համաձայն սոյն սկզբանց, ոչ արդար է
« և ոչ օրինաւոր:

« Գ. Ազգն ու Ազգային վարչութիւնը փոխադարձ պարտիքներով
« կապւած են իրարու հետ:

« Դ. Ազգայնոց պարտականութիւնն է՝ Ազգին պիտոյիցը պահանջած
« ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւրը իւր կարողութեան չափովը,
« Ազգին խնդրած ծառայութեանցը յանձնառու ըլլալ, և ազգային վարչու-
« թեան ըրած տնօրէնութեանցը ազգասիրաբար հնազանդիլ:

« Ե. Ազգային վարչութեան պարտականութիւնն է՝ Ազգին բարոյա-
« կան, մտաւորական և նիւթական պիտոյիցը հոգ տանել, Հայաստանեայց
« Ս. Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնները անխախտ պահել,
« մարդկութեան հարկաւոր եղած անհրաժեշտ դիտելեաց ուսումը Ազգին
« ամեն աստիճանի թէ մանչ և թէ աղջիկ տղայոց հաւասարապէս ծաւա-
« լել, ազգային հաստատութիւնները պայծառ պահել, Ազգին հասոյթները
« օրինաւոր կերպով աւելցնել և ծախքերը իմաստութեամբ տնտեսել, Ազ-
« գին ծառայութեանը մշտնջենապէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը լաւցը-
« նել և ապագան անդորրել, կարօտելոց խնամ տանիլ հայրաբար, ազգայ-
« նոց մէջ ծագած վէճերը արդարութեամբ խաղաղել և վերջապէս Ազգին
« բարեկարգութեանն ու յառաջադիմութեանը աշխատութիւն չըննայել:

« Զ. Ահա այս ամեն պարտիքները կատարելու և իրաւունքները ա-
« պահովելու դիտմամբ է, որ Ազգը հետեւեալ կերպով կ'սահմանադրէ զազ-
« գային գործոց վարչութիւնը»:

Սահմանադրութիւնը բաղկացած էր 150 կանոնից և բաժա-
նած էր հինգ գլուխ: Առաջին գլուխը սկսում էր Ազգային վարչու-
թեան կազմութիւնից, անցնում էր պատասխանատուութեան և յա-
րաբերութեանը: Այս կանոնների զօրութեամբ և Բարձրագոյն Դրան
շնորհած արտօնութեանը համեմատ՝ Ազգային վարչութիւնը երիտ-
փոխանական է: Ազգը ընդհանուր ժողովով կներկայանայ և նորա
միջնորդութեամբ կվարէ ազգային իշխանութիւնը: Ընդհանուր ժո-
ղովը ազգին ընդհանրական գործոց տնօրէնութեամբը պիտի պա-
րապի, իսկ սովորական գործոց վարչութիւնը ազգային ժողովների է
յանձնում, այն է կրօնական գործոց մասը — կրօնական ժողովին,
քաղաքական գործոց մասը — քաղաքական ժողովին, իսկ խառն գոր-

ծերը — խառն ժողովին, որ կազմվում է յիշեալ ժողովների առ-
ժամանակեայ կերպով մէկ տեղ գալովը:

Ազգի տեսչութիւնն ու մատակարարութիւնը միմեանցից բա-
ժանուած են: Տեսչութեան համար հաստատվում են հետեւեալ չորս
խորհուրդները՝ Ուսումնական, Տնտեսական, Երմտական և Դատա-
տանական խորհուրդներ, և սոցա ամեն մէկին յանձնվում են իւր-
եանց վերաբերեալ գործերի տեսութիւնը: Իսկ մատակարարութեան
համար՝ Պօլսի մէջ թաղական խորհուրդներն են հաստատում թաղի
եկեղեցու անուամբ և ամեն մէկ թաղի տեղական գործոց կամ
հաստատութեանց մատակարարութիւնը իւր թաղական խորհրդին
է յանձնվում ազգային խորհրդոց տեսչութեան տակ: Ազգային վար-
չութեան պաշտօնական ղլուխը՝ Պօլսի պատրիարքն է, իսկ կեդրօնը—
Պօլսի պատրիարքարանը: «Ազգային ժողովները և խորհուրդները իրենց
« զլուս ունելով ազգին պատրիարքը՝ Պօլսի մէջ ազգային վարչու-
« թեան կեդրոնական մասը կ'կազմեն, որոց իշխանութիւնը բոլոր
« Տաճկաստանի Հայոց վրայ կտարածվի» և այլն և այլն:

Սոյն 1860 թուի մայիսի 24-ին ազգի կողմէն հաստատած սահ-
մանադրական կանոնադրութեան վերջը գտնվում է «բաշխումն ազ-
գային երեսփոխանաց» անունով մի ցուցակ, որից երևում է, որ Պօլսոյ
24 թաղերին իրանց 34 եկեղեցիներով իրաւունք է տուած 160
երեսփոխան ընտրելու, իսկ 50 զաւառական առաջնորդական վիճակ-
ներին—ընդամենը 60 երեսփոխան ընտրելու:

Այդպէս սահա Պօլսոյ և զաւառացի հայք վերին աստիճանի
ոգևորուած էին այս Սահմանադրութեամբ. լրագիրները նոր կեանք
էին խոստանում ազգին, բանաստեղծները չափաբերական ուղերձնե-
րով էին շնորհաւորում այս նոր օրինաց հաստատութիւնը, երա-
ժիշաները երգեր էին շարադրում ի պատիւ Սահմանադրութեան և
զպրառանց մոնթերին երգել տալիս: Տաճկաստանի առաջնակարգ
մեծամեծ քաղաքներում ամենայն ուրեք մի կերպ շարժողութիւն
կար հայոց մէջ. ամենեքեանք հաւատացած էին, թէ յիշեալ կա-
նոնադրութիւնը Օսմանեան տէրութեան կողմից կարճ միջոցում
պիտի հաստատուի: Բայց որովհետեւ կային և այնպիսի հայք, որք
կամ լաւապէս չէին հասկանում վերոյբերեալ կանոնադրութեան
ինչութիւնը, կամ որ և իցէ պաաճառաւ շատ չէին համակրում երի-
տասարդաց ոգևորող Սահմանադրութեանը, վասնորոյ Պօլսոյ մէջ

երևան եկան երկու կուսակցութիւններ՝ լուսաւորեալք կամ Սահմանադրականք և խաւարեալք կամ ոչ սահմանադրականք: Այս կուսակցութիւնները թէև մի որոշ հիմք և սկզբունք չունէին, բայց և այնպէս շուտով տարածուեցան զաւառների մէջ: Շատ գերդաստանների մէջ մէկ եղբայրը լուսաւորեալ էր, միւսը խաւարեալ. շատ հայր և որդի աշխատում էին միմեանց խաւարելոց կամ լուսաւորելոց կողմը ձգել և կռիւներն ու ընտանեկան անհամաձայնութիւններն անպակաս էին:

Ինչպէս էր նայում Սահմանադրութեան կանոնադրութեան կամ ազգի այս շարժմանը վրայ այն ժամանակուայ տպագրական մամուլը:

Զմիւռնիայում հրատարակուող «Միութիւն, հանդէս Հաշտենից» անունով թերթի մէջ 1861 թուին տպած էր «Ազգային Սահմանադրութիւն» անունով պ. Մ. Մամուրեանի յօդուածը, որից մի քանի կտոր կրճատելով քաղելը աւելորդ չենք համարում:

«Կարգ, կանոն չկայ, ամեն ազգային գործ, ամեն բան խառն է՝ ի խուռն են ընթանում, այս ի՞նչ իշխանութիւն է, երբ պէտքէ վերանան այս անկարգութիւնն ու մեծամեծաց բռնութիւնը, երբ պէտքէ լրանայ սահմանադիր ժողովի աշխատանքը: Ահա (ասում է հեղինակը) այս օրինաւոր զանգատը վեց ամսից հետէ բերնէ բերան պտտում էր Հայ ժողովրդի մէջը և միայն մի խումբ ազնուականաց ախանջներին էր խորթ ու անախորժ հնչվում:»

«Հայ ժողովուրդ, ձեր փափաքն ու փորձը վերջապէս յաջողեցաւ: Սակայն այստեղ փոքր ինչ կանգնինք և լաւ մտածենք, թէ արդեօք մեր պաշտօնը լրացա՞ւ, թէ մեր օրէնք շինելու և հաստատելու իշխանութիւնը խոհեմութեամբ դործ դնելուց յետոյ, կձանաչէ՞նք նորանից դուրս եկած պարտականութիւնը և պատասխանատուութիւնը: Զգոյշ կենանք, որ մեր թշնամիքը մեր նորատունկ Սահմանադրութեան առաջին անմեղ զոհը մեղ չանեն:»

Այստեղ հեղինակը աւելորդ է համարում Սահմանադրութեան հոգին քննելը, «վասն զի հէնց մի և նոյն Սահմանադրութիւն բառը ցոյց է տալիս արտօնութիւնների վերանայը, իրաւունքի սահմանը, պարտականութիւն դնելը, արդարասիրութիւն և յառաջադիմութիւն:

«Հայեր, բացականչում է հեղինակը, ի՞նչպէս հասկացաք դուք

« Սահմանադրութեան կարեւորութիւնը, երբ որ ՚ի սկզբանէ անտի
 « համբաւուած էք օտարների և ձեր հարեանների առաջը, թէ
 « դուք ընտանեակներ, անկուիւ և ժիր ժողովուրդ էք, թէ ձեր ընկե-
 « րական յարաբերութիւնները պարզ և սահմանեալ են, որ թէպէտ
 « մի առեւտրական ժողովուրդ են անուանում ձեզ, սակայն էլի ձրե
 « գործողութիւններն այս մասին բաւականին ամփոփում էք, թէ
 « որքան աշխարհաշրջիկ, այնքան և ինքնակեդրոն էք...: Քանի որ
 « մի թափառական ազգ էք դառել, ձեր հայրենական տունը և
 « Ղուսաւորչի տաճարը ձեր հայրենիքն են դառել.... միշտ պտուտել
 « էք մի արդար, ազատ և ներողամիտ տէրութեան հովանաւորու-
 « թիւնը, որպէս զի դոնէ ձեր տունը մաքուր և ապահով, ձեր հա-
 « ւատը զուտ և ձեր ազգային աւանդութիւններն անխառն և հաս-
 « տատ պահէք—այսպիսի մի պարզ կեանք վարելու համար դուք
 « կարօտ չէիք ազգային երկար ու բարակ օրէնքների... ո՞վ ուրեմն
 « զրդեց ձեզ մի Սահմանադրութիւն հաստատելու»:

Ի պատասխան այս հարցմանց հեղինակը հաշուած է մեր ազգի
 վերջին դարերում կրած նեղութիւններից յառաջ եկած վատ հան-
 դամանքները, որոնք մօտեցնում էին մեզ դէպի կործանումը: Ազգիս
 այդ ցաւերը դարմանելու համար հաստատվում է Սահմանադրութիւնը
 և սա «պէտքէ լինի, ասում է հեղինակը, այսուհետեւ մեր օրէնքի
 « սկզբունքը, մեր տէրը, և ոչ թէ այս ինչ իշխանը և այն ինչ
 « կրօնաւորը»: Այնուհետեւ գովելով ազգիս մէջ ծագած սահմա-
 նադրական եռանդը, հեղինակը համոզում է հայոց չբաւականանալ
 միմիայն այդ օրէնքի հաստատելովը, «վասն զի, ասում է նա, որքան
 « մարդի զգեստ հագցրած մի կապիկ մարդկութիւնից հեռու է,
 « այնքան մի սահմանադրեալ, բայց տգէտ և անհոգ ժողովուրդ
 « հեռու է սահմանադրական վարչութիւնից»: Այս պատճառաւ հե-
 ղինակը ցոյց է տալիս բոլոր ընկերական և քաղաքական յատկութիւն-
 ների հարկաւորութիւնը հայոց համար, խորհուրդ է տալիս լուսա-
 ւորութեան և ազգասիրութեան այն ամենայն միջոցները դործ դնել,
 որոնք պիտի նպաստեն «մի հասարակաց ընդհանուր կարծիք ստեղ-
 ծելուն», վասն զի կարող են ազգիս ղեկավարները այնպիսի մարդիկ
 լինիլ, որոնք «Սահմանադրութեան վարագուրի տակ խիստ անսահ-
 « ման և ապօրինաւոր դործերի ձեռք տալ » և այլն և այլն: (Միու-
 թիւն հանդէս Հաշտենից. Զմիւռնիա 1860 թուի № 16):

Յիշեալ պարբերական թերթը, ինչպէս իւր տեղը պիտի տես-

նուի, մի քանի անձանց մատնութեամբը շուտով դադարեցաւ և Զմիւռնիայի հայք 1861 թուին Ծաղիկ անունով մի այլ թերթ ունեցան, որոյ խմբագիր պ. Չիլինկիրեանը հէնց երկրորդ համարի մէջ Սահմանադրութեան մասին հետեւեալ կարծիքները արտայայտեց:

« Զկայ ճշմարիտ ազգասէր մը, չկայ ազատամիտ մը որ չհրաժարի, ծափ չ'զարնէ մեռելատիպ Ազգի մը (Հայոց) կեանք տուող « այս հիմնադրութեան (Սահմանադրութեան) վրայ.....: Սահմանադրութիւնը այն հաստատուն հիմնադրութիւնն է, որուն վրայ կը կռթնին Ազգին ապահովութեան, փառքին և ապագային սիւները:» Այնուհետև հեղինակը հաշուում է թէ Սահմանադրութիւնը ինչ ու ինչ փոփոխութիւններ մտցրել կամ մտցնելու է հայոց կենաց մէջ: Առաջ, ասում է հեղինակը, Ազգային գործերի վարչութիւնը այն անձանց ձեռքն էր ընկնում, որ իրաւունքը զօրագունի կողմն էր դառնում, հիմա կը տիրէ օրէնքը: Առաջ ազգային եկամուտը ապօրինաւոր կերպով կը վաճառէր — հիմա ամենը պիտի կարգադրուի, հաւատարմութիւնը և արդարութիւնը պիտի հսկող լինին: Առաջ ազգային հաստատութիւնները ողորմելի վիճակի մէջ կ'մնային, օրինակ՝ հիւանդանոցները մահատունի կնամնէին — հիմա աղքատի իրաւանց պաշտպաններ պիտի գտնուին: Առաջ դպրատունը տղայութեան զբօսարան և տգիտութեան վաճառատուն էր — հիմա ուսումնական խորհուրդները պիտի հոգս տանին: Առաջ ազգին կրօնական և աշխարհական իշխանութիւնները իրարու դէմ շփոթուած էին — հիմա կ'իսով չափ որոշուեցան: «Առաջ մոլորութիւնը և անբարոյականութիւնը կրօնաւորաց ոմանց փիլոսֆին ներքև ծածկուած կը մնար, « այլ հիմա չէք ինչ ծածուկ որ ոչ յայտնեսցի»: Ահա, ասում է հեղինակը, սոքա են Սահմանադրութեան մեզ տալու նիւթական և բարոյական օգուտները: (Ծաղիկ. 1861 № 2): Մի տարուց յետոյ նոյն Ծաղիկ հանդիսի մէջ «չայ ազգ և Սահմանադրութիւն» անունով մի շարք յօդուածներ երևեցան հանդուցեալ Արմենակ Հայկունու ստորագրութեամբ: Այդ յօդուածների մէջ հեղինակը պատերազմում է նոցա հետ, որոնք այստեղ ու այնտեղ, մինչև անգամ տպագրութեան մէջ համարձակում էին ասել թէ «Սահմանադրութիւնը անիշխանութիւնն է» կամ թէ «հպատակ ազգի համար Սահմանադրական ըլլալը զատ (առանձին) կառավարութիւն հաստատել ասել է»: Երկար խօսքերից յետոյ հեղինակը աշխատում է ապացու-

ցանեւ, թէ «անսահմանադրական հպատակ ազգ մը (օրինակ հայ ազգը) բեռ է այն տէրութեան համար (օսմանեան), որոյ ինքն հպատակ է»: Միւս կողմից նկատում է, որ սահմանադրութիւն ստացող մի հպատակ ազգութիւն պէտք է որ վստահելի լինի և այդ օրէնքի թէ կարեւորութիւն և թէ արամադրութիւն ունենայ: Հայկունին այս երեք յատկութիւններն էլ գտնում է Թիւրքիայի հայոց մէջ: (Մաղիկ 1862 №№ 35, 36, 37, 40):

Առհասարակ ճաճկաստանի այն ժամանակուայ հայ լրագրութիւնը հետեւեալ կերպով էր բաժանւում. ծայրայեղ ազատամիտներն էին «Մեղուն» հանգուցեալ Սրվաճեանի խմբագրութեամբ և «Միւնատին» պ. փանոսեանի խմբագրութեամբ: Սոքա երկուսն էլ մեծ յոյսեր դրած էին Սահմանադրութեան վրայ և որ գլխաւորն է, կարծում էին, թէ այդ օրէնքի գործադրուելու օրից սկսած ի կախաղան պիտի հանուին բոլոր չար և օրինազանց մարդիկ ու պիտի վերանայ աշխարհքից անօրէնութիւնը: Մի այլ ծայրայեղ ազատամիտ՝ թէեւ բոլորովին ուրիշ ուղղութեամբ, լրագիր հրատարակւում էր ի Զմիւռնիա Սարգիս Վանանդեցու խմբագրութեամբ «Միութիւն» անունով, որոյ կարծիքների հետ արդէն ծանօթացրինք վերեւը: Այդ երեքի հետ ամեն կարծեաց վերաբերութեամբ, բայց գլխաւորապէս Սահմանադրութեան պատճառով, պատերազմ էին բացած՝ խաւարեալ և յետադէմ անունները կրող հայ կաթողիկ լրագիր «Մէճմուան», Զամուրճեանի խմբագրած «Նրեակը» և Զմիւռնիայի «Արշալոյս Արարատեանը», որին հակառակ կուսակցութիւնը այդ միջոցին «Վերջալոյս Արարատեան» անուն էր տուած:

Այդ պատերազմի դաշտում կանգնած էր կռուողների մէջ տեղը և աշխատում էր հաշտեցնել Սահմանադրութեան ցանկացողներին և չցանկացողներին Պօլսոյ «Մասիսը» պ. Իւթիւճեանի խմբագրութեամբ, բայց, երբ որ իրան ոչ ոք լսող չէր լինում, և մինչև անգամ իւր խաղացած դերի պատճառաւ ծաղրւում էր դա երգիծաբան Մեղուի կողմէն՝ այն ժամանակ բարկացած կանչում էր պ. Իւթիւճեանը, թէ Սահմանադրութեան կործանման գլխաւոր պատճառը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ «լրագրաց անկանոն ազատութիւնը»: (Մասիս թ. 546):

Մնացած հայ թերթերը՝ Արեւելեան դար, Կիլիկիա, Սէր, Մաղիկ, Արծուի Վասպուրականը և այլք՝ չափաւոր ազատամիտների կուսակցութիւնն էին կազմում:

Ազատամիտ լրագրաց կարծիքը Սահմանադրութեան վերաբերութեամբ արդէն վերը վրբը ի շատէ յառաջ բերինք. հիմա աւելորդ չի լինիլ ցոյց տալ, թէ յետագէմներէ զլուս Չամուրճեանի «Երևակը» ինչ զէնք էր գործ դնում այդ նոր հաստատուելէք օրինաց դէմ:

Պ. Չամուրճեանը (որ մի և նոյն ժամանակ կրում է անուն Յովհաննէս Տէրոյեանի) սկսում է այն տեղէն, որ երբ ամենքը խօսեցան Սահմանադրութեան վրայ, ինքն ևս ստիպուած է խօսելու, վասն զի վախում է որ լուրթիւն պահելով զանցառութեան մեղադրանքէն ազատ չի լինիլ, նա մանաւանդ որ Սահմանադրութիւնը իրաւունք է տալիս ամենքին իրանց կարծիքը ազատ յայտնելու. սակայն սորա հետ յարակցում է, թէ լաւ կը լինի որ առանց ստորագրութեան գրաւոր դիտողութիւններ ևս ընդունուին, որովհետեւ խօսելու համարձակութեան սահմանը դորանով աւելի կընդարձակուի: Այնուհետեւ բոլոր ասածի միտքը սա է՝ որ Սահմանադրութիւնը պարտք է համարում խառնուել և կրօնական գործերում և եկեղեցւոյ մասին հոգ տանիլ, այն ինչ Հայոց եկեղեցին, Չամուրճեանի կարծիքով, Սահմանադրական չէ, այլ միապետական, և թէ այդ հիման վրայ աշխարհականները իրաւունք չունին ամենեւին եկեղեցականաց գործերում խառնուելու, օրինակ Նրուսաղէմայ պատրիարքը հաստատել, այսինչ վարդապետի մասին դատավճիռ տալ և այլն և այլն: Միւս լրագիրների մէջ շատ յօդուածներ երևեցան, որոնք ապացուցանում էին, թէ ընդհակառակն՝ մեր եկեղեցին իւր հոգւով միանգամայն սահմանադրական է և միապետական սկզբունք չունի իւր մէջ: (Երևակ 1861 № № 109—114):

Սորա հակառակ նոյն ժամանակները Խրիմեան Հայրիկի խմբագրութեամբ Վարազայ մէջ տպուող «Արծուի Վասպուրականը» իբր հայ վարդապետի, ապա ուրեմն կղերական անձի գործիք, սովորական ոգևորուած ոճով Սահմանադրութիւնը մինչև երկինք էր բարձրացնում և «բժիշկ հայրենեաց» անուանում:

Մինչդեռ ազգը ոգևորուած էր իւր ունեցած Սահմանադրութեամբ, յանկարծ մի ցաւալի դէպք պատահեցաւ Պօլսոյ մէջ, որ եթէ ոչ ուղղակի, գոնէ կողմնակի կերպով պիտի փնտէր Սահմանադրութեան յառաջադիմութեանը: Յուլիսի 2-ին 1860 թուի Պօլսոյ մէջ վախճանեցաւ մի հայ բողոքական Խաչմքնար Կարապետ անունով. սա առաջին բողոքականութիւն ընդունող հայերից էր և

առհասարակ շատ կրօնամոլ ու լուսաւորչական դաւանութեան վրայ յարձակուող, անբարիշտ մի մարդ: Այն թաղում, ուր դա վախճանեցաւ, բողոքականները գերեզմանատուն չունէին, վանորոյ իւր դաւանակիցները հարկ համարեցին թաղել Վորան հայոց լուսաւորչականաց գերեզմանատանը: Հայք այդ քանին դէմ կացան: Բողոքական ազգայինք պնդում էին, որ իրանք, իբրեւ հայ, իրաւունք ունին ժառանգելու ազգիս գերեզմանատունը. լուսաւորչականք հերքում էին այդ իրաւունքը: Ննջեցեալ ամառուայ շոգ եղանակում մնում էր անթաղ և թէ լուսաւորչական հայք, թէ յոյնք, թէ հրէայք և թէ նոյն իսկ տաճիկք ամենեքեանք ժողովուել էին իւրեանց գերեզմանատները պահպանելու և Կարապետի մարմինը չնդունելու: Այս պատճառաւ քաղաքային վարչութիւնը ստիպուեցաւ գործի մէջ խառնուիլ մի քանի վաշտ զօրքեր հասան գերեզմանատուն խաղաղութիւն պահելու համար: Կառավարութիւնը այս գործին վախճան տալը թոյլ տուեց մեր պատրիարքին և նրա կարծիքը հարցրեց, բայց սա, կամենալով իւր ստորագրած և երդուած Սահմանադրութեանը հաստատ մնալ, զգուշացաւ անձամբ վճիռ տալ, այլ անմիջապէս ընդհանուր ժողով գումարեց, որի որոշմամբ այս անգամ, իբրեւ բացառութիւն, թոյլ տրուեցաւ թաղել Կարապետի մարմինը հայոց գերեզմանատան մի ծայրում: Սակայն ժողովի այս որոշումը գործ դնելիս ժողովուրդի և թուրքական զօրաց մէջ կռիւ պատահեցաւ և հայերից մի քանիսը տեղնուտեղը սպանուեցան ու մի քանիսը վէրքեր ստացան:

Անց կացաւ դարձեալ մի քանի ժամանակ, Սահմանադրութեան հաստատելու և ոչ լուրը կար, իսկ ազգային գործերը ստիպողական էին. այն ժամանակ Սարգիս պատրիարքը, որ ժողովուրդի համակրութիւնը գրաւած ունէր, օգոստոսի 25-ին ըստ Սահմանադրական կանոնաց ընդհանուր ժողով գումարեց, ուր 120 երեսփոխաններ ընտրուեցան: Նոյն օրը կալմակերպուեցան և Կրօնական ու Քաղաքական ժողովները, հոկտեմբերի 13-ին ընտրուեցան Տնտեսական և Դատաստանական խորհուրդները, և նոյեմբերի 20-ին Ուսումնական խորհուրդն ու հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը:

Կրօնական ժողովի սկզբնական գործունէութիւնը կայացաւ հետեւեալ գլխաւոր վճիռների մէջ: Ա. Եպիսկոպոսները առանց կենդրոնական (Պօլսոյ) վարչութեան հրամանի ինքնազուխ քահանայ ձեռնադրելու իշխանութիւն չունին. Բ. քահանայք, վարդա-

պետք և առաջնորդք առանց ազգային կենդրոնական վարչութեան հրամանին իրաւունք չունին Պօլիս դալու. Գ. վարդապետներից կարգուած առաջնորդները մինչև որ 3 տարի շարունակ անբամբաս իրանց վիճակը չը կառավարեն և մինչև որ նոցա եպիսկոպոս լինելու համար ժողովուրդը չմիջնորդէ, եպիսկոպոս ձեռնադրուելու վկայագիր չը տրուի նորանց: Դ. Կանոններ հրատարակուեցան Պօլսոյ քահանաներին բարեկարգ և անբասիր վիճակի մէջ պահելու համար և աւագերիցանց պատուիրուեցաւ հսկողութիւն ունենալ այդ մասին և այլն և այլն:

Քաղաքական ժողովը իւր գործունէութիւնն սկսեց 1860 թուի սեպտեմբերի 14-ին և դորա քանի մի ամսուայ մէջ կատարած բազմաթիւ գործերից նշանուոր են հետևեալները. ա) Ամասիոյ և Մարզուանու հայերից 200 հոգի օտար քարոզիչների խոստմունքից հրապուրած և կարծելով, թէ արքունական տուրքերից կազատուէին, կրօնափոխութեան էին դիմում, բայց յիշեալ ժողովը սորա դէմն առաւ և հարկերը թեթեւացնել տուեց. բ) մի մասնաժողով կազմեց հին պարտքերի մասին հոգ տանելու. գ) հոգեւոր վարչութիւնից խնդրեց, որ Պօլսոյ փողոցներում դատարկաշրջիկ և անպաշտօն քահանայից իւրեանց երկիրը ուղարկէ. դ) Զէյթունի ապստամբութեան և երուսաղէմայ պատրիարքի խնդրոյն վրայ, ինչպէս իւր տեղը պիտի տեսնուի, շատ աշխատեցաւ և կարգի դրեց և այլն և այլն:

Ուսումնական խորհուրդը իւր առաջին նիստերում վճռեց, որ ազգային ընդհանուր դաստիարակութեան համար մի կանոնագիր պատրաստուի, որպէս զի բոլոր դպրոցները, ըստ Սահմանադրութեան, միօրինակ ուղղութիւն ստանան և նրանց բարեկարգութիւնը ամուր հիման վրայ հաստատուի, որ դպրոցական դասագրքեր յօրինելու համար մի յանձնաժողով կազմուի և մի Ազգային Ակադէմիա հաստատուի: Համաձայն այս վճիռների շուտով պատրաստուեցաւ և հրատարակուեցաւ «Իմնագիր ազգային դաստիարակութեան» անուանով կանոնադրութիւնը, որին պիտի ստորադրուէին բոլոր երկսեռ ազգային դպրոցները: Այդ դպրոցները երկու կարգի էին բաժանվում՝ ա) նախակրթական դպրոց և բ) ուսումնական դպրոց: Նախակրթականը բաղկանում էր ծաղկոցից և վարժարանից, իսկ ուսումնական դպրոցը՝ ուսումնարանից և վանական դպրոցից. վերջինները վանքերի մէջ պիտի հաստատուին և գիշերօթիկ պիտի լինին ու դոցա համար կրօնական ժողովի համաձայնութեամբ առանձին կանոններ

պիտի հաստատուին: Թէև նախակրթական դպրոցները և ուսումնարանները ընդհանրապէս ցերեկուայ են, բայց որք և աղքատ տղայոց և աղջկանց համար գիշերօթիկ դպրոցներ ևս պիտի ունենայ ազգը: Նախակրթական դպրոցները երկու սեռի համար ընդհանուր պիտի լինին, բայց ուսումնական դպրոցները միայն տղայոց համար: Ամենայն դէպիւր շահուն համար կարող է դպրոց բանալ, երբ ուսումնական խորհուրդից արտօնագիր ստանայ: Նախակրթական դպրոցներին շրջանն է տղայոց համար 6 տարի, աղջկանց 7, իսկ ուսումնարանների շրջանը 4 տարի: Երկու սեռի բնակութիւնն ու դասատուութիւնը առանձին է կամ շինութիւնով կամ առանձին դասատան մէջ: Ամեն թաղ կամ զիւղ իւր բազմութեանը համեմատ պարտական է նախ մէկ կամ աւելի նախակրթական դպրոց ունենալ և ապա ուսումնարան: Ծաղկոցի մէջ երեխայքը կարող են ընդունուիլ 6 տարեկան հասակէն: Նախակրթական դպրոցի դաստիարակութիւնը թէ տղայոց և թէ աղջկանց համար ստիպողական է: Այս պատճառով Նախակրթական դպրոցի աշակերտ կամ աշակերտուհի առանց բանաւոր պատճառի իւր ուսման ընթացքը չընացրած, չի կարող դպրոցը թողնել: Ուսումնական դպրոցի աշակերտը թէև կարող է միշտ դպրոցը թողնել, բայց այդ ժամանակ պարտական է վճարել իւր անձին վերաբերեալ ծախսերը:

Ծաղկոցից սկսած մինչև ուսումնարանի վերջին դասատունը իւրեանց ուսմանց ծրագիրն ունին, որի մէջ մտնում են սյրբենարանից սկսած մինչև քիմիա, երկրագործութեան սկզբունք և այլ բարձրագոյն գիտութիւններ: Ազգային դպրոցների մէջ դասատուութիւն անողը 25 տարեկան հասակից պակաս չը պիտի լինի և անպատճառ ուսումնական խորհուրդից դասատուութեան վկայագիր պէտք է ունենայ: Առանց նշանաւոր պատճառի դասատուն չի կարող արձակուիլ իւր տեղից և արձակուելիս ևս մէկ ամիս առաջ պէտք է իմաց տրուի և այն և այն: Ուսումնական խորհուրդը մի և նոյն ժամանակ նշանակել էր և բոլոր առարականների դասատուաց ռոճիկները, սկսած ամսական 21 ռուբլիից մինչև 84 ռուբլի:

Թէ որ աստիճան գործ դրուեցան ուսումնական խորհուրդի վերոյբերեալ վճիռները, կտեսնենք իւր տեղը:

Ա երջապէս տնտեսական խորհուրդն էլ իւր գործունէութիւնը սկսեց Պօլսոյ մէջ խնամա կալ տիկնանց անուհիով մի ընկերութիւն կազմելով և կտակի հոգաբարձութիւն հաստատեց, որպէս զի

անխափան և ճիշդ կատարուն ազգայնոց կտակները: Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնն էլ սկսեց խնայողութիւնից և 970,695 ղուրուշ տարեկան ծախսը հիւանդանոցի հասցրեց մինչև 430,000 ղուրուշի. այն տեղի պաշտօնէից տարեկան 226,000 ղուրուշ ծախսը իջեցրուց մինչև 112,500 ղ. հիւանդանոցի տպարանը տարեկան մօտ 20,000 ղ. մնաս էր կրում, այժմ մօտ 12,000 ղ. զուտ օգուտ պիտի տար և այլն և այլն:

Աւելի նշանաւոր է Ելեմտական խորհուրդի գործունէութիւնը: Սա նախ և առաջ տեսաւ որ ազգային անդուկը բաւականին մեծ պարտք ունի, վասնորոյ ուխտեց որ նախ այդ պարտքը վերցնէ երկու միջոց առաջարկերով այդ բանի համար, այսինքն՝ կամ Երուսաղէմի միաբանութիւնից փոխառութիւն անել, կամ ժողովուրդից կամաւոր նուէր ժողովել: Առաջինը չյաջողեցաւ, իսկ երկրորդ միջոցով քանի մի հարիւր հազար ղուրուշ ժողովուրդեաց: Յիշեալ խորհուրդը հաստատ կերպով վճռել էր, որ մինչև հին պարտքը չվճարուի և պատրաստ դրամ ևս չունենայ, նոր ծախուց դուռ չբանայ, ու այդ միջոցով ազգային ամեն հաստատութիւն իրեն յատկացած եկամուտովը բաւականայ: Այս հիմանց վրայ մի բիւզէ պատրաստեց 1860 - 1861 թուի համար, ուր տեղից իմանում ենք, որ հիւանդանոցի ծախքը լինելու է — — — 600,000 ղ.

Պատրիարքարանի և ղիւանատան ծախս 320,000 ,

Ազգային դատարանութեան համար — 240,000 ,

Մայրաքաղաքիս կարօտեալ թաղերուն օգնութիւն — — — 60,000 ,

Եւ ազգային կեդրոնական անտուկին մէջ պահեստ ունենալու համար, որպէս զի տարէց տարի աւելնալով՝ որոշեալ ժամանակի մէջ ազգային տուրքը մեծապէս թեթեւայ 100,000 ,

Այդպէս ահա բոլոր ծախսի գումարը մօտ 1 1/2 միլլիոն ղուրուշն է հասնում, այն ինչ սպասելիք ապահով եկամուտները հաւելւ հասնում էին մէկ միլլիոնի և ուրեմն մօտ կէս միլլիոնի հարկաւորութիւն կար, որ պէտքէ ժողովրդական հանգանակութիւնով ձեռք բերուէր: Այս դիտաւորութեամբ բոլոր աղքը հինգ կարգի էին բաժանուած ըստ կարողութեան:

0. անկարողք՝ որ և իցէ բան վճարելու:

Ա. Կարգ 20-ից մինչև 50 ղուրուշ վճարողք:

Բ. » 50 » » 80 » »
 Գ. » 100 » » 120 » »
 Դ. » 120-ից աւելի ըստ չափու կարողութեան և ազ-
 դատիրութեան

Մինչդեռ այդպէս ջերմեռանդութեամբ ամեն բան կարգի դնե-
 լու վրայ էր կեդրոնական վարչութիւնը՝ յանկարծ լուր է ստացվում
 թէ 1860 թուի դեկտեմբերի 23-ին յանկարծակի վախճանել է Երու-
 սաղէմայ Յովհաննէս Ծերունի պատրիարքը: Ըստ սահմանադրութեան
 Երուսաղէմայ պատրիարքի ընտրութիւնը Պօլսոյ ընդհանուր ժողովին
 կպատկանի և որովհետև Սուրբ Յակոբայ վանքի ունեցած հարստու-
 թեան համբաւը մի՞թէ և միւս կողմից զանազան լուրեր էին պտը-
 տում այդ հարստութեան անհաշիւ վատնուելու մասին, վասնորոյ
 պատրիարքի մահը բարեպատեհ առիթ համարուեցաւ Երուսաղէմայ
 գործերը կարգի դնելու, հարստութեան որքանութիւնը իմանալու և
 միաբանութիւնից հաշիւ պահանջելու: Այս մտքով Պօլսոյ քաղա-
 քաղական ժողովը 1861 թուին յունվարի 11-ին որոշեց առժամա-
 կեայ կերպով մի արքեպիսկոպոս ուղարկել Երուսաղէմ վանքը կա-
 ռավարելու և դորա հետ էլ երկու աշխարհական քննիչներ: Այդ
 քննիչների համար հարկ էր պատրաստել մանրամասն հրահանգներ
 և վանքի միաբանութեան համար էլ մի հիմնագիր, որպէս զի յե-
 տազայ ժամանակներում ոչինչ տարակուսութիւն դուրս չը գայ:
 Հրահանգները պատրաստելու համար հոգեւոր և աշխարհական ան-
 ձինքներից մի յանձնաժողով կազմուեցաւ: Այդ միջոցում, այն է
 փետրուարի 3-ին, քաղաքական ժողովը Երուսաղէմից նամակ ստացաւ,
 որով միաբանութիւնը իմացնում էր, թէ պատրիարքը վախճանեցաւ
 և թէ նրա տեղը (հակառակ Սահմանադրութեան) միաբանութիւնը
 իւրեանց աւագ լուսարարին պատրիարք է ընտրել: Եթէ օրից յե-
 տոյ՝ փետրուարի 10-ին՝ նորից գիր ստացուեցաւ, որ ծանուցանում էր,
 թէ աւագ լուսարարն էլ է վախճանել և թէ միաբանութիւնը խնդ-
 րում է կեդրոնական վարչութիւնից, որ ըստ սահմանադրութեան իւ-
 րեանցից մէկնումէկին պատրիարք ընտրէ: Նորից քաղաքական ժո-
 ղովը որոշեց առժամանակեայ կերպով մի եպիսկոպոս ուղարկել
 Երուսաղէմ: Երբ այս խնդիրները քննելու համար ընդհանուր ժողով
 գումարուեցաւ, սա Երուսաղէմայ միաբանութեան համար պատրաս-
 տուած կանոնադրութիւնը հաստատեց, բայց եպիսկոպոս ուղարկելու
 որոշումը յետ գցեց ձայնից շատութեամբ: Այն ժամանակ քաղա-

քական ժողովը յիշեալ հաստատած կանոնադրութիւնը քանի մի բացատրութիւններով ուղարկեց միաբանութեանը 'ի գործադրութիւն: Այդ կանոնադրութիւնը, պահանջում էր որ պատրիարք ընտրելու համար Երուսաղէմայ միաբանութիւնը՝ այն է վարդապետները և սարկաւազները գաղտնի քուէարկութեամբ պատրիարքացու երեք անձը ընտրեն և ներկայացնեն Պօլսոյ ընդհանուր ժողովին, որ դոցանից մէկին հաստատէ: Սակայն միաբանութեան մէջ գտնուած քանի մի անհանգիստ վարդապետների շատ հաճելի չեղաւ այդ կանոնադրութիւնը: Այնու ամենայնիւ՝ միաբանութիւնը պատրիարքացու ընտրելու ղիտաւորութեամբ ժողով գումարեց և այդ ժողովին մասնակցելու հրաւիրեց ոչ միայն վարդապետներին և սարկաւազներին, այլ և վանքի բոլոր սպասաւորներին և փոխանակ գաղտնի քուէարկութեամբ երեք անձը ընտրելու մէկ անձն ընտրեց ու այդ մասին հաղորդեց Պօլսի վարչութեան: Քաղաքական և խառն ժողովները այդ ընտրութիւնը անկանոն համարելով հարկ համարեցին գրել Երուսաղէմ, որնոր ընտրութիւն լինի կանոններին համեմատ և քուէարկութեան ձևերի հետ ծանօթացնելու համար վճռեցին ուղարկել Երուսաղէմ Հիւնքէրպէյէնտեան տէր Յովհաննէս քահանային:

Այդ միջոցում մի Երուսաղէմական անունով կուսակցութիւն էր կազմուած թէ ի Պօլիս և թէ Երուսաղէմայ միաբանութեան մէջ, խառն հոգևորական և աշխարհական անձինքներից. սոքա կամենում էին որ, ընդդէմ սահմանադրութեան, ազգը իրաւունք չունենայ վանքի վրայ քննիչ ուղարկելու, ելումուտքը իմանալու, հաշիւ պահանջելու և կամ պատրիարքի ընտրութեան գործում խառնուելու: Այժմ յիշեալ քահանայի ուղարկելու որոշումը իմանալով, բարեպատեհ առիթ համարեցին նոքա ձայն բարձրացնելու. դոցա հետ միացան և Սահմանադրութեան թշնամիքը: Մայիսի սկզբներում Պօլսոյ մէջ մի տպած բողոքագիր ցրուեցաւ. ընդդէմ Ազգային վարչութեան, որի ղլխաւոր միտքն այն էր, թէ Երուսաղէմ մարդ ուղարկելը միաբանութեան վրայ վստահութիւն չունենալ կնշանակէ ևայլն ևայլն: Մի և նոյն ժամանակ բողոքի թուղթը հասարակ ժողովուրդին այստեղ ու այնտեղ ստորագրել տալով պատրիարքարանը հասցրին: Այս բանը իմանալով Սահմանադրական անուանեալ ժողովուրդը բազմաթիւ աղերսագրեր (աղբէս) ուղարկեց Պօլսոյ պատրիարքին, բողոքելով յիշեալ բողոքագրի դէմ և ազգի

մեծագոյն մասի հաւանութիւնը յայտնելով Երուսաղէմայ խնդրոյ մասին բոլոր արած տնօրէնութեանց վերաբերութեամբ: Ազգային վարչութիւնը դորանից հոգի առնելով քանի մի պաշտօնական յայտարարութիւններ հանեց, որոնցից հանեցինք մենք այս տեղեկութիւնները:

Սակայն գործը դորանով չվերջացաւ: Էջմիածնայ Մայր Աթոռի և Երուսաղէմայ Աթոռի մէջ 'ի հնուց եղած յարաբերութիւնները պահանջում էին որ Երուսաղէմայ պատրիարքի ընտրութեան գործում Էջմիածինը չխառնուի: Այժմ Երուսաղէմայ միաբանաց մէջ եպիսկոպոս չկար, բոլորը վարդապետներ էին. եթէ այդ վարդապետներից մէկը պատրիարք ընտրուի, այն ժամանակ նա պէտք է անմիջապէս Էջմիածին դնայ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու և Կաթողիկոսին ներկայանայ ու նորանից օծուի արդէն իբրև պատրիարք, որ շատ անյարմար է և ընդդէմ պատմական աւանդութեանց: Այս խնդիրը Պօլսոյ խառն ժողովը այնպէս վճռեց, որ երբ Երուսաղէմայ միաբանութիւնը իրանից երեք պատրիարքացու անձը ընտրէ, այն ժամանակ դոքա երեքն էլ շտապեն գնալ Էջմիածին ու եպիսկոպոս ձեռնադրուին. իսկ երբ որ դոքա ձեռնադրուելու լուրը Պօլս հասնի, ընդհանուր ժողովը դոցանից մէկին պատրիարք ընտրէ: Ահա այս որոշումները 'ի կատար ածելու մտքով Հիւնքէրբէյէնտեան քահանայն գնաց Երուսաղէմ:

Եկաւ 1861 թուի մայիսի 24-ը, Սահմանադրութիւն ունենալուն տարեդարձը: Թէև այդ կանոնադրութիւնը Օսմանեան տէրութեան կողմանէ դեռ ևս չէր հաստատուած, սակայն Պօլսոյ վաւժաւուն երիտասարդները հարկ համարեցին այդ օրը հանդիսաւոր կերպիւ տօնելու Հիւնքեար Իսկէյէսիի զեղեցիկ դաշտավայրում և հայոց «կեցցէ՛ Սահմանադրութիւն և Ազգ» դռումները Բոսֆորի օդը թընդացնում էին:

1861 թուին յուլիսի 2-ին Հիւնքէրբէյէնտեան քահանան վերադարձաւ Պօլս և յայտնեց, որ Երուսաղէմայ միաբանութիւնը, քանի մի Պօլսեցոց դրդմամբ, ոչ իրանց ուղարկած կանոնադրութիւնը ընդունեց, ոչ Սահմանադրութեան համեմատ գաղտնի քուէարկութեամբ մի կանոնաւոր ընտրութիւն ուղեց անել: Այս լսածները մանրամասն քննելով յուլիսի 12-ին գումարուած ընդհանուր ժողովը վճռեց, որ Երուսաղէմայ միաբանութիւնը իւր ընդխնութեամբ կորցրել է իւր իրաւունքները և արածուութիւնները պատ-

րիարք ընտրելու, վասնորոյ յանձնեց խառն ժողովին, որ յիշեալ միաբանութիւնից դուրս երեք անձն ներկայացնեն Ընդհանուր ժողովին, որոնցից մէկը Երուսաղէմայ պատրիարք պիտի ընտրուէր: Համաձայն այս որոշման՝ խառն ժողովը երեք ընտրելիներ ներկայացրեց այդէ՝ նախկին պատրիարք Պրուսայի Գէորգ արքեպիսկոպոսին, Զմիւռնիոյ Պօլոս արքեպիսկոպոսին և Ադրիանուպօլսու Արիստակէս արքեպիսկոպոսին: Սակայն սոցա անունները կարգալիս Ընդհանուր ժողովի մէջ աղմուկ բարձրացաւ և շատերը սկսեցին գոռալ թէ «դուքն եպիսկոպոս չըլլար, նզովք կայ այդ մասին» և այլն: Այդպէս ահա աղմուկի պատճառաւ այն օրը ընդհանուր ժողովը չը կայացաւ: Յուլիսի 15-ին Պօլոս մէջ ժողովուրդին մի յայտարարութիւն էր բաժանում Երուսաղէմայ նախկին աւագ թարգման Ալէկսօլցի Յակոբ Չիլինկիրեան վարդապետի ստորագրութեամբ, որի մէջ հիշենակը հաստատում էր, թէ Հաննէ վարդապետի պատմութեան մէջ յիշած նզովքը, որ դրուած է իբր թէ Երուսաղէմայ միաբանութիւնից դուրս պատրիարք ընտրելու մասին, յետին անգամները շինած ու յիշեալ պատմութեան մէջ մտցրած են: Բայց նոյն իրիկուն մի այլ յայտարարութիւն ևս բաժանուեցաւ Երուսաղէմայ փոխանորդ Խաչակ վարդապետի ստորագրութեամբ, որ ճգնում էր հերքել Չիլինկիրեանի ասածները և հաստատել թէ նզովքը արդարեւ կայ և այլ հիման վրայ պատրիարքի ընտրութիւնն անպատճառ միաբանութիւնից պիտի լինի:

Յուլիսի 21-ին նորից Ընդհանուր ժողով կայացաւ, բայց հէնց դորա նիստը բացուեցաւ թէ չէ, դարձեալ մի քանի երեսփոխանաց կողմից գոռում գոչումներ բարձրացաւ և մի մեծ ամբօխ էլ դուրսից սպառնալիքներ էր անում ժողովին, եթէ սա Երուսաղէմայ մասին եղած նզովքը չը յարգէ և այլն: Այս երևոյթների պատճառաւ ժողովը ստիպուեցաւ ցրուելու, ինչպիսի անվճիռ թողնելով: Սակայն երեսփոխանաց բարեմիտ և մեծագոյն մասը շտապեց բողոքել պատրիարքին մի քանիսների յիշեալ անվայել ընթացքի դէմ և պահանջեց գործը յառաջ տանել: Սարգիս պատրիարքը, որ մինչև այժմ հռչակուած էր իւր Սահմանադրասէր բնաւորութեամբ, չըզիտենք ինչ պատճառներից դրդուած, յանկարծ փոխեց իւր ընթացքը և ընդդէմ Սահմանադրութեան յուլիսի 31-ին խիստարում մի անանուն ժողով գումարեց իւր ուզած և աննշան մարդիկներից և այստեղ որոշուեցաւ որ պատրիարքը, դարձեալ ընդդէմ կանոնա-

դրութեան, եկեղեցականներից մի համագումար ժողով գումարէ և Երուսաղէմայ խնդիրը նորանց ձեռքով վճռէ: Համաձայն սորա՝ օգոստոսի 2-ին Պօլսոյ քահանայք հրաւիրուեցան ի պատրիարքարան, բայց Բէրայի, Խասգիւղի, Պալատու և մի քանի ուրիշ թաղերի քահանայք հրաժարուեցան զնալու, մի այդպիսի ժողով Սահմանադրութեան դէմ համարելով: Այսու ամենայնիւ եկեղեցականաց ժողովը կայացաւ և հետեւեալ մի քանի հետաքրքրական վճիռները տուաւ: ա) Երօնական խնդիրները քուէով չեն կարող վճռուիլ և որովհետեւ Երուսաղէմայ խնդիրն էլ կիսակրօնական է, վասնորոյ նա ևս քուէով չի կարող վճռուիլ: բ) Երուսաղէմայ պատրիարքը իւր միաբաններից պէտք է լինի և նոյն իսկ վարդապետներից կարող է ընտրուիլ: գ) Ազգը Երուսաղէմ քննիչ ուղարկելու իրաւունք չունի:

Այդ միջոցին «Երեւակի» խմբագիր Տէրոյեանը կամ Չամուրճեանը և միւս կողմից «Արեւելեան դար» անունով թերթը ամեն միջոց գործ զննելով, Սահմանադրութեան դէմ մի քանի գրգռիչ յայտարարութիւններ տպեցին «Երօնքը իրենց շահէն վեր սեպող հայեր» ստորագրութեամբ: Երուսաղէմայ միաբանութիւնն էլ այդ ժամանակ տեսակ տեսակ բողոքներ էր տպում «Արշալոյս Արարատեանի» մէջ ու իրան խաղաղ աւեր անունը վերընծայում: Ազգային պարբերական թերթերից, ինչպէս իւր տեղը պիտի տեսնենք, մի քանիսը իբր թէ ծայրահեղ ազատամտութեան պատճառաւ առժամանակեայ կերպով դադարումն ստացան: Բայց այդ բոլորը ոչ թէ խաղաղութիւն չէր խոտանում, այլ մի մեծ փոթորիկ էր պատրաստում, որ և շուտով տեղի ունեցաւ:

Օգոստոսի 17-ին (1861 թուի) փափաղեան Միրիճան ամիրայն երկու կուսակցութեանց գլխավորներին իրա մօտ հրաւիրեց և կարողացաւ դոցա մէջ խաղաղութիւն հաստատել հետագայ որոշումները անելով:

Ա. Ընդհանուր ժողովն մէջ, բացի երեսփոխաններից և սովորաբար յաճախող անդամակիցներից, հրաւիրուին ներկայ գտնուելու և այն պատուաւոր անձինքը, որոնց համար այստեղ մի առաձին ցուցակ շինուեցաւ:

Բ. Երուսաղէմայ միաբանութիւնը իւր համար շինած ու հաստատուած կանոնադրութիւնը անիոփոխ պէտք է ընդունէ:

Գ. Երուսաղէմայ պատրիարքը միաբանութեան միջից պիտի ընտրուի և ընտրելոց ցուցակը խառն ժողովը պիտի շինէ ու ներ-

կայացնէ Ընդհանուր ժողովին: Այդ ցուցակի մէջ նշանակուելիք երեքից մէկին ընդհանուր ժողովը քուէարկութեամբ պատրիարք պիտի ընտրէ:

Այս հաշտութեան ուրախալի լուրը շուտով տարածուեցաւ Պօլսոյ մէջ և ամենքը հաւատացած էին, որ քանի մի օրից գումարուող Ընդհանուր ժողովը ամեն բանին պիտի վերջ տայ: Սակայն օգոստոսի 19-ին լուր տարածուեցաւ, որ պատրիարքի հրամանաւ դիւանատունը գումարուելիք ընդհանուր ժողովի համար չէ հրաւիրում օրինաւոր երեսփոխաններէից շատերին, այլ աշխատում է ժողովել դուրսից աննշան և միանգամայն սահմանադրութեան հակառակ մարդիկ, նորից կուսակցութիւններ յառաջ բերելու դիտաւորութեամբ: Օգոստոսի 21-ին, երկուշաբթի օրը, քանի մի հազար հայք լըուեցան Պօլսոյ աղգային պատրիարքարանը և պահանջեցին որ Փափաղեանի մօտ հաստատուած որոշումները ճշդութեամբ գործ դրուին: Բանից դուրս եկաւ, որ ճշմարիտ որ երիտփոխաններէից շատերին հրաւերքի տուած չէր ուղարկուած և միւս կողմից կանչուած են բաւականին աննշան մարդիկ, ի հարկէ ոչ բարի նպատակաւ:

Սարգիս պատրիարքը այդ ժամանակ պատրիարքարանումը չէր, այլ Մայր եկեղեցու ուսումնարանի խորհրդարանի սենեակումն էր նստած: Մի քանի անձինք գնացին սորան ժողովուրդի ցանկութիւնը յայտնելու և յիշեալ անկանոնութեան պատճառաւ ընդհանուր ժողովը յետ գցել տալու: Բայց այդ միջոցում ժողովուրդը ինքն էլ դիմեց զէպի պատրիարքի նստած սենեակները և, միաձայն բողբոջելով նորա դէմ, պահանջում էր, որ հրաժարական տայ: Ազգիս նշանաւոր անձինք շատ աշխատեցան համոզել ժողովըղին ցրուել, բայց սա վճռաբար պահանջում էր, որ պատրիարքը կամ օգոստոսի 17-ի որոշումների համեմատ ներգործէ կամ հրաժարական տայ: Պատրիարքը յայտնեց որ ինքը հրամայել է չկանչել Ընդհանուր ժողով միմիայն Մեղուի խմբագիր Սվաճեանին, Միւնատի խմբագիր Փանոսեանին և Վարժապետեան Ներսէս վարդապետին, և թէ այս մասին էլ հիմնաւոր պատճառներ ունի: Վերջիվերջոյ Սարգիս պատրիարքը ստիպուեցաւ ժողովըղին մի ստորագրութիւն տալ, որով խոստանում էր Ազգային Սահմանադրութեան տրամադրութեանց և որոշմանց համեմատ Ընդհանուր ժողով կազմել Երուսաղէմայ խընդիւրը վճռելու և ինքը Սահմանադրութեան ամեն մէկ կէտին ծայ-

բալիր պաշտպան կանգնելով, Երուսաղէմայ միաբանութեանը իւր համար պատրաստած կանոնադրութիւնը ընդունել տայ. և թէ որ այս խոստմունքների դէմ հակառակ մի բան գործէ, պարտաւորվում է իսկոյն հրաժարականը տալ:

Պատրիարքից այդ թուղթը առնելով և մի քանի ներկայ գտնուած բարձրագոյն հոգևորականներից էլ երաշխաւորութիւն ստանալով, ժողովուրդը սկսեց ցրուիլ: Մինչև որ այս բոլորը պատահում էր պատրիարքարանի մօտերքում, քանի մի անձինք, ի հարկէ հակառակ կուսակցութիւնից, Պօլսոյ կայսերական տեսչութեանը իմաց տուին, իբր թէ ապստամբութիւն և կոխ կայ, և տէրութեան բազմութիւն զօրքերը յանկարծ պատրիարքարանի փողոցը լըռեցան: Ժողովուրդն, արդէն իւր գործը վերջացրած, ցրուեցաւ բոլորովին, բայց զօրքերը այն զիշերը և միւս օրը մինչև երեկոյեան մնացին յիշեալ փողոցի մէջ: Առհասարակ տէրութիւնը այս բանին մեծ նշանակութիւն տուաւ և Բարձրագոյն Դուռը անդադար մարդիկ էր ուղարկում պատրիարքին՝ գործի որպիսութիւնը և պատճառներն իմանալու համար: Այլ չ ամենայնի տէրութիւնը առանձին քննութիւն նշանակեց և տասնի չափ պատուելի անձանց, ոմանց մատնութեամբ, քննութեան հրաւիրեց, բայց սոքա կարողացան իրանց արդարացնել: Պատրիարքի աշխատանօք Մեղուն և Միւնատին դաշարեցան տէրութեան հրամանաւ:

Քանի մի օրից յետոյ Պատրիարքը Բարձրագոյն Դռնից հետեւեալ հրամանագիրն ստացաւ: «Հայոց ազգի Ս. Երուսաղէմ գըրտնուղ Պատրիարքը մեռած ըլլալով, անոր տեղը ըստ կրօնական սովորութեանց Երուսաղէմի միաբաններէն մէկը կանգնել պէտք է կուգայ ըսելով, յիշեալ Ազգին հոգևորական զխաւորներուն կողմէն մէն գրուած մահ զէրը, նաև այս պատրիարքութեան ուրիշ մը ընտրելու առիթով պատահած եղելութիւնը կարգի խօթելու հարկաւորութիւնը ցուցնելով նոյն ազգին ժողովներուն կողմէն ներկայացուած կնքեալ թուղթերը Նորին կայսերական մեծութեան ներկայացուցինք:

«Որովհետև վեհափառ կայսեր հայակրօն հաւատարիմ հպատակներու կրօնական սովորութիւնները անխախտ պահել և մեծապօր տէրութեան խաղաղարար հովանաւորութեան ներքեւ անոնց հանգստութիւնն ու անդորրութիւնը արժանաւոր կէտին մէջ պահպանելը ամենակարեւոր բաներ են, Նորին կայսերական վեհա-

« փառութիւնը բարեհաճեցաւ. հրամայելու, որ յիշեալ պատրիար-
 « քութեան մէկը ընտրելու գործը Հայոց Ազգին վաղեմի սովորու-
 « թեանց համեմատ ձեզի յանձնուի. ուստի յիշեալ սովորու-
 « թեանց համաձայն պէտք ըլլալիքները պատրիարքարան հրաւիրե-
 « լով՝ կատարեալ անկողմնապահութեամբ և արդարութեամբ վե-
 « րագրեալ պաշտօնին արժանաւոր, հաւատարիմ և խոհականու-
 « թեամբ ճանչցուած անձ մը ընտրելու և եղելութիւնը Բարձրագոյն
 « Դռան իմացելու շնորհ ընէք: (1278 Սէֆէր 20):»

Չընայելով այս հրամանագրին պատրիարքի և երկու կուսակ-
 ցութեանց մէջ անհամաձայնութիւնները շարունակվում էին և
 Երուսաղէմայ պատրիարքի ընտրութիւնը կախ էր մնում, մինչև որ
 Օսմանեան տէրութիւնը նշանակեց մի տաճիկ պաշտօնեայ, որ ազգի
 մէջ խաղաղութիւն զգէ: Կրօնական և քաղաքական ժողովների ան-
 դամներից մի քանիսը հրաւիրուեցան յիշեալ տաճիկ պաշտօնէի մօտ
 և ընդհանուր համաձայնութեամբ որոշեցին, որ Ս. Երուսաղէմի
 պատրիարքը ներսից թէ դրսից կամ թէ վիճակներու առաջնորդ ե-
 ղած եպիսկոպոսներից ընտրելու որոշումը կրօնական ժողովին յանձ-
 նել, որ մեծագոյն մասի հաճութեամբ երեք ընտրելի որոշէ և ընդ-
 հանուր ժողովին ներկայացնէ: Այս ընդհանուր ժողովը մէջ ներկայ
 պիտի լինին բոլոր ազգային երեսփոխանները և այլ պատուաւոր և
 երևելի ազգայինք, որոնց ցուցակը Քաղաքական ժողովը պիտի շինէ:
 Սակայն, համաձայն ժողովրդի պահանջման, Երուսաղէմայ պատ-
 րիարքի ընտրութիւնը վերջացնելուց յետոյ, Պօլսոյ Սարգիս պատ-
 րիարքը հրաժարական պիտի տայ: Իսկ թէ ով պիտի ընտրութեան
 օրը նախագահէ ընդհանուր ժողովին, Սարգիսը թէ այլ ոք — այս
 կէտի վերաբերութեամբ համաձայնութիւն չեղաւ ու սորա որոշումը
 Բարձրագոյն Դրանը թողին: Ազգային Սահմանադրութեանը գալով,
 որոշեցին որ ընդհանուր ժողովը մի յանձնաժողով հաստատէ և սա
 նոյն սահմանադրութեան կանոնադրութիւնը վերաքննէ ու յետոյ
 Բարձրագոյն Դրան հրամանին համեմատ կայսերական
 կառավարութեան վաւերացմանը յանձնուի, որպէս զի
 անհակառակելի և հաստատուն օրէնքի ուժ ունենայ
 ազգին մէջ և ամեն մարդ պարտաւոր լինի նորա տրա-
 մադրութեանցը հնազանդելու:

Մինչև որ այս որոշումները պիտի գործ դրուէին, Պօլսոյ մէջ
 յայտնի եղաւ հետևեալ իրողութիւնը: Տաճկաստանի մայրա-

քաղաքի մէջ գտնուող Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդ Սահակ վարդապետը, պատճառ լինելով բոլոր կուսակցութեանց և եղած խառնակութեանց ու տեսնելով որ Պօլսոյ պատրիարքարանի ձեռքով գործերը չեն յաջողում, մտածել էր ուղարկել Եջմիածին իւր սպասաւոր Ռափայէլին, որ այս միջոցում վերադարձաւ Պօլս հետը բերելով կաթողիկոսից մի կոնդակ պատրիարքի անունով: Սպասաւոր Ռափայէլի կոնդակով արդէն մինչև զալը շատերը սպառնում էին միմեանց և կրքերը բորբոքում: Հոկտեմբերի 1-ին այդ կոնդակը կարդացուեցաւ Պօլսոյ մի քանի եկեղեցիներում և բովանդակութիւնը այն էր, թէ Եջմիածնայ կաթողիկոսը վաւերացնում է շաննէ վարդապետի պատմութեան մէջ գտնուած նշույթը և Երուսղէմայ միաբանութիւնից դուրս պատրիարք ընտրելը ինքն էլ նշուում է, բայց մի և նոյն ժամանակը, եղած տարաձայնութեան պատճառաւ իւր ցաւը յայտնելով, ամենքին դէպի սէր և միաբանութիւն է յորդորում:

Պօլսոյ մէջ սովորութիւն կար, որ Եջմիածնայ կաթողիկոսի բուն կոնդակը կարգաւ ամեն եկեղեցիքը պտըտելով կարդացվում էր և երբէք չէր եղած որ պատճէնը կարդացւի. այս անգամ, հակառակ սորա, մայրաքաղաքիս պատրիարքը յիշեալ կոնդակի պատճէնը հազարաւոր օրինակներ սպել տուեց ու այնպէս ուղարկեց եկեղեցիքը կարդալու: Նէնի գաբուի հայ ժողովուրդը, լսելով որ կիւրակի օրը կոնդակի տպած պատճէնը պիտի կարդացուի իրանց եկեղեցու մէջ, մէկ օր առաջ բողոքեց թաղական խորհուրդին, որ այսպիսի բան չլինի: Այս պատճառաւ եկեղեցւոյ քահանայք և թաղական խորհուրդը իմաց արին պատրիարքին և բուն կոնդակը խնդրեցին: Խառն գեղե թաղը նոյնը արաւ: Նէնի գաբուցոց խնդիրը չը կատարուեցաւ. զայրացած պատրիարքը հրամայեց նոյն թաղի աւագերէցի փիլոնը առնել և հետևեալ կիւրակի օրը կոնդակի տպած պատճէնը անպատճառ կարդալ: Թաղական խորհուրդը այստեղեց վատ հետևանքներ նախազգալով անմիջապէս հրաժարական տուաւ: Ժողովուրդը այս բոլորը խմանալով քանի մի անգամ ղգուշացրեց պատրիարքից ուղարկած մայր եկեղեցւոյ լուսարարապետ Տէր-Սուքիաս քահանային որ կոնդակի պատճէնը չկարդայ, բայց սա չսեց, ու երբ որ եկեղեցւոյ բէմը ելաւ անպատճառ կարդալու դիտաւորութեամբ, ժողովուրդը սկսեց գոռալ գոչել: Զիրմեռանդ քահանայն չը նայելով շփոթին սկսեց կարդալ կոնդակը, այն ժամանակ ժողովուրդը

յարձակուեց ու քահանային բեմիցը ցած քաշեց արգելելով կոնդակի կարդալը: Քահանայք կամենալով խաղաղացնել զայրացած ժողովուրդին սկսեցին պատարադր: Դորանով վերջացան այն օրուայ անկարգութիւնները, բայց ժողովուրդը համոզմունք դուրս բերաւ, որ իբր թէ այդ կոնդակը շինծու է և կաթողեկոսից ոչինչ չկայ ուղարկած:

Հետեւեալ շաբթուն լուր տարածուեցաւ, որ կիւրակէ օրը կոնդակի պատճէնը դարձեալ բռնի պիտի կարդացուի և թէ այս գործը զլուխ տանելու համար, ու որպէս զի ժողովուրդը չհամարձակի արգելել, պատրիարքը թուլումնաճիների և բեռնակիրների խումբ պիտի ուղարկէ եկեղեցու մէջ կարգ ու կանոն պահելու: Ոմանք հետաքրքրութիւնից, ոմանք ընդիմանալ կամենալով, կիւրակի օրը Եկնի գաբուի եկեղեցին մեծ բազմութիւն եկաւ: Սակայն կոնդակը չը կարդացուեցաւ: Իսկ երբ որ «Առաքելոցի» ժամանակ կաթողեկոսի անունից յետոյ պատարագիչ քահանան պատրիարքի անունը կամենում էր յիշել, յանկարծ եկեղեցու մէջ մէկը բղաւեց թէ «բարձր ըսէ», միւսը «բարձ Տէր»: Այս ձայները բաւական եղան Քրիստոսի Սուրբ Տաճարը պատերազմի դաշտ դարձնելու: Եկեղեցու մէջ առաջուց ժողովուել էին պատրիարքի ուղարկած բալուեցի բեռնակիրներ, որմնաղիրներ և հիւսններ, որոնք իրանց թաքցրած գործիքները հանեցին յանկարծ ու ժողովուրդի վրայ յարձակուեցան: Ուրագի և այլ գործիքների կոթերով և թաշկինակի մէջ կապած քարերով թաղեցոց շատ ծեծ տուին այդ պատրիարքի պաշտպանները: Այս ժամանակ պատրիարքարանի թուլումնաճիներն էլ դուրսից ներս մտան և ժողովուրդի աչքերն սկսեցին մոխիր ածել և թոկերով ծեծել: Թէև թաղի երիտասարդները քաջաբար պատեւազմում էին սոցա հետ, բայց յաղթուեցան ու դուրս փախան. կռիւը շարունակվում էր եկեղեցու բակում և թաղի փողոցներում: Վերջապէս տեսչութեան զինուորները վրայ հասան ու թուլումնաճիներից ու բեռնակիրներից մի քանիսին բանտարկեցին ու կռիւը վերջացաւ: Այս անցքի մէջ մօտ տասը հոգի վերաւորուեցան, բացի ծեծ ուտողներից: Թաղը զայրացած ժողովուրդը մօտ հինգ վեց հարիւր քանակութեամբ գնաց բարձրագոյն դրան բողոքելու: Անմիջապէս թաղը տէրութեան զօրքերով լքուեցաւ և քննութիւն սկսուեց:

Այս ցաւալի անցքի պատճառաւ տէրութիւնը հետեւեալ պաշտօնական յայտարարութիւնը արաւ: «Այստեղեկան կառավարու-

« Թիւնը՝ Հայոց ազգին մէջ քանի մի խնդիրներու պատճառաւ
 « ծագած զժառութեան վերջ տալու համար՝ ազգին մէկ քանի երե-
 « ւելեացը հետ խորհրդակցելով՝ յանձնաժողով մը կարգեց, որուն
 « անդամներն են՝ Նիկոմիդիոյ առաջնորդ Տ. Ստեփաննոս արքեպիս-
 « կոպոս, Օրթագիւղի քարոզիչ Տ. Յովհաննէս վարդապետ, Իւսկու-
 « տարու Տ. Յովհաննէս քահանայ փափաղեան և Պալատու Տ. Յով-
 « հաննէս քահանայ Հիւնքեարպէյ ենտեան, այլև աշխարհականք Յով-
 « հաննէս պէյ Տատեան, Գէորգ պէյ Երամեան, Ալաթոն Գրիգոր,
 « Նորատունկեան Յակոբ, Մուպաճեան Յակոբ, Մէրվիչէն, Եղիա-
 « զարեան Յովհաննէս և Կիւմիւշճի Գասպար պարոնայքը: Այս
 « յանձնաժողովը տէրութեան պաշտօնատարի մը նախագահութեամբ
 « Բարձրագոյն Դուռը գումարելով, պատրիարքական ընտրութեան և
 « ազգային ժողովներուն համար պէտք եղած կանոնադրութիւնը
 « պիտի շինէ, պատրաստէ և մէկ կողմանէ ալ ազգին առ ձեռն
 « եղած գործերը պիտի տնօրինէ: Կայսերական տէրութեան և ազ-
 « գին վստահութեանը արժանի եղող ասանկ յարգի անձերէ բաղ-
 « կացեալ ժողովի մը շուտով ընկելք որոշումներուն պէտք է որ
 « ամեն մարդ կատարեալ վստահութեամբ սպասէ և իւր գործին
 « զբաղի»:

Այս յայտարարութիւնից յետոյ Բարձրագոյն Դրան հրամա-
 նաւ Սարգիս պատրիարքը հրաժարական տուաւ ու յիշեալ յանձ-
 նաժողովի մէջ անդամ եղած Նիկոմիդիոյ առաջնորդ Ստեփան և
 պիսկոպոսը առժամանակ պատրիարքական տեղապահ նշանակուեցաւ:

1862 թուականների սկզբներում վերոյիշեալ յանձնաժողովը
 իւր գործը կատարեց ու այդ բանը իմացուց մեծ վեպերին. վերջինս
 փետրուարի 14-ին 1862 թուի գրած է պատրիարքական տեղա-
 պահին հետեւեալը.

«Առ խոհեմազարդ տեղապահ պատրիարքի,

«Խոհեմազարդ և սիրելի էֆէնտի.

«Բարեկարգութեանց վերաբերեալ կայսերական հրովարտակը
 « կը պահանջէ, որ ամեն հասարակութիւն իւր վայելած առանձ-
 « նաշնորհութիւններն ու արտօնութիւնները՝ որոշեալ պայմանա-
 « ժամի մէջ ի քննին առնելով, ժամանակի բերմանցը և քաղա-
 « քակրթութեան արդեանցն ու զիտութեանց պահանջած բարե-
 « կարգութիւնները խորհրդածութեամբ որոշէ ու Բարձրագոյն
 « Դրան ներկայացնէ. և Հոգևորական գլխոց շնորհուած իշխանու-

« Թիւնն ու ձեռնհասութիւնը՝ իւրաքանչիւր հասարակութեան ա-
 « պահովուած վիճակին ու նոր դիրքին հետ համաձայնութեան
 « մէջ դրուի: Ուստի Հայոց Ազգին համար պատուաւոր անձերէ
 « բաղկացեալ յանձնաժողովի մը ձեռք Սահմանադրութեան ու-
 « րուագիծ մը պատրաստուեցաւ: Բայց միանգամայն պատշաճ հա-
 « մարուեցաւ որ Սարգիս պատրիարքի օրով կազմուած ընդհանուր
 « ժողովոց եկեղեցական անդամներն ու թաղական երեսփոխանները՝
 « քուէից առաւելութեամբ՝ եօթը հոգիէ բաղկացեալ յանձնաժո-
 « ղով մը ընտրեն, և վերոյիշեալ ուրուագիծը անգամ մըն ալ անոր
 « ցոյց տրուի: Վասնորոյ կը խնդրեմք որ պէտք եղած հրաւերի նա-
 « մակները երկու երեք օրուան մէջ ղրկելով, յիշեալ յանձնաժո-
 « ղովին ընտրութիւնը ընել տաք, և անոր՝ Բարձրագոյն Դուռը միւս
 « յանձնաժողովին ու այս գործիս համար յատկապէս որոշուած
 « պաշտօնակալին հետ մէկտեղ գալով՝ հարկ եղած տնօրէնութեան
 « կատարուելուն շնորհ ընէք: Կը խնդրեմք նախ՝ որ վերոյիշեալ կեր-
 « պով ընտրուած եօթն անձանց անունները յառաջագոյն մեղ ու-
 « ղարկէք:» (12 փետրուար 1862, № 191:) (Ստորագրեալ) Ալի:

Ազգը անմիջապէս կատարեց այս հրամանը ընտրելով Աղա-
 թօնեան Մկրտիչ, Ասլանեան Ստեփան, Մանուկեան Մանուկ, Մի-
 նասեան Մինաս, Ռուսինեան, Սուրէնեան Յովհաննէս և Օտեան Գրի-
 գոր պարոններին, որոնք եղած յանձնաժողովի հետ Սահմանադ-
 րական կանոնադրութիւնը քննելուց յետոյ հետեւեալ յայտագիրը
 տուին Բարձրագոյն Դրանը նոյն փետրուարի 26-ին:

« Այսսերական Տէրութիւնը ի վաղուց անտի իւր արդարասէր
 « հովանաւորութեան ներքեւ գտնուող զանազան ազգաց՝ կրօնից
 « ազատութեան և առտնին գործոց մասնաւոր վարչու-
 « թեան համար առանձնաշնորհութիւններ ու արտօնութիւններ
 « շնորհած է: Այս արտօնութիւնները թէպէտ և ըստ սկզբանց ա-
 « մեն ազգաց համար միօրինակ, բայց միանգամայն ամեն մէկուն
 « կրօնական սեպհական կանոնաց և սովորութեանց համեմատ տնօ-
 « րինուած ըլլալով, իւրաքանչիւր ազգ զանոնք իւր բնիկ սովորու-
 « թեանց և ընթացից համեմատ ի գործ դնելով վայելած է: Հայոց
 « ազգը միւս ազգաց պէս մինչև ցայսօր պատրիարք մը ունեցած է,
 « որ տէրութեան կողմէն իբր նախագահ պատրիարքական վարչու-
 « թեան ճանչցուած է, և ներկայացուցիչ Ազգին ու Միջնորդ գոր-
 « ծադրութեան կայսերական հրամանաց. և որ ի վաղուց անտի հա-

« սարահօրէն եկեղեցական դասէն ընտրուած է, ազգին զանազան
« կարգի անհատներէն բաղկացեալ ընդհանուր ժողովն մը ձեռօք»:

« Պատրիարքը իւր պաշտօնին մէջ՝ որ է ազգին նախագահել և
« նորա օգտիցը հսկել, Ազգին՝ ընդհանուր ժողովոյ միջնորդութեամբ
« ունեցած ազդեցութենէն ու վերատեսչութենէն բնաւ մէկ ժամա-
« նակ ազատ եղած չէ. և ասոր ապացոյցն է, պատրիարքին ամեն
« ժամանակ ընդհանուր ժողով հրաւիրելն ու գումարելը, և կամ
« ըստ պահանջման գործոց կամ Բանձրագոյն Դրան բացորոշ մէկ
« հրամանին վրայ կարեւոր խնդրոյ մը ծագած ատենը՝ ընդհանուր
« ժողովոյ ղիմելն ու անոր որոշումը խնդրելը:

« Հայոց Ազգը՝ ասիէ քսան տարուայ չափ յառաջ՝ կայսերա-
« կան տէրութենէն խնդրեց, որ պատրիարքսրանի մէջ պատրիարքի
« նախագահութեամբը երկու ժողով հաստատուին. մէկը կրօնա-
« կան, միւսը քաղաքական գործոց համար, որպէս զի պատրիարքին
« պաշտօնատարութեանը գործակից և օգնական ըլլան, և ազգին՝
« թէ ըստ քաղաքականի և թէ ըստ կրօնականի՝ վաղեմի կանոն-
« ներէն և սովորութիւններէն որ և է խոտորմանց պռաջքը առնուի:
« Երբ այս ժողովները հաստատուեցան, ազգային մանրամասն գոր-
« ծոց տնտեսութեան համար ալ՝ քանի մի խորհուրդներ հաստա-
« տել հարկ եղաւ: Բայց որովհետեւ ազգային պաշտօնատեարց ա-
« մեն մէկուն իշխանութիւնը և պարտականութիւնները որոշաբար
« սահմանուած չէին, յայտնի էր որ Ազգին վիճակը բարեկարգելու
« մասին եղած այս ջանքերը, Ազգային վարչութեան զանազան մա-
« սանց մէջ, նաև յիշեալ վարչութեան և Ազգին մէջ՝ անպակաս
« պառակտումներ ծագելուն առիթ պիտի տային, և աս ալ ամեն
« կողման վերաբերեալ իրաւանց գործադրութեան մասին շատ մը
« անկարգութիւններ, և Ազգային վարչութեան մէջ ալ շփոթու-
« թիւն և խռովութիւն պիտի պատճառէր:

« Ահա այս շփոթութեանց և երկպառակութեանց պատճառ-
« ները վերցնելու, և ամեն կողման պահանջմանց ֆնասակարութիւնը
« բառնալու նպատակաւ, կայսերական տէրութիւնը իւր բոլոր հպա-
« տակաց վրայ ունեցած հայրական խնամօքը՝ ազգիս մէջէն խառն
« յանձնաժողով մը կազմել հարկաւոր դատեց, որպէս զի Հայոց
« ազգին կրօնական և քաղաքական բնիկ սովորութեանց, նաև ի վա-
« ղուց անտի ընդունած ընթացքին համաձայն Սահմանադրութիւն մը
« պատրաստուի: Այդ խառն յանձնաժողովը պատշաճ կը դատէ

« որ վաւերացման համար բարձրագոյն զրան մատուցած Սահմանագրութեան ուրուագծին համեմատ՝ Ա. Պատրիարքին ի մէջ տէրութեան և ազգին միջնորդ ըլլալու պաշտօնը ըստ առաջին զրութեան մնայ: Բ. ընդհանուր ժողովոյ կազմութիւնը առաջինն էն աւելի կանոնաւոր կերպիւ նորոգուի: Եւ ազգային երեսփոխանները էսն ա Ֆն երէն ընտրուելու տեղ (ըստ որում էսն ա Ֆն ներուն վիճակը նոյնը է ինչ որ առաջ էր): յունաց ազգին մէջ գործադրուած եղանակէն գուցէ աւելի կանոնաւոր և օրինաւոր կերպով եկեղեցեաց ժողովուրդներէն (այսինքն թաղերէն) ընտրուին. Եւ որովհետեւ դուրսերը բնակող հայ ժողովուրդները իրաւամբ կը գանգատին թէ պատրիարքարանի որոշումներուն խորհրդակցութենէն և մասնակցութենէն բոլորովին զուրկ են, երեսփոխաններուն մէկ մասը գաւառներուն կողմէն ընտրուին և Կոստանդնուպօլսոյ թաղերուն երեսփոխանաց վրայ աւելցուին: Եւ ժողովոյն կրօնական մասը՝ այսինքն անդամոց քսանը՝ Կոստանդնուպօլսոյ գտնուող եկեղեցականներուն կողմէն ընտրուին, որով ընդհանուր ժողովոյ անդամոց թիւը ընդամենը հարիւր քառասունի կամփոփուի: »

« Ասոնց պաշտօնը տասն տարի տեւէ և ամեն տարի տասներորդ մասը փոխուելով նորէն ընտրութիւն ըլլայ: Ընդհանուր ժողովը անուանէ թէ զպատրիարք և թէ անոր նախագահութեամբ գործող Ազգային երկուց ժողովոց անդամներ և անոնց գործողութեանց վերատեսչութիւն ընէ: Կրօնական գործոց տեսչութիւնը՝ Քաղաքական ժողովոյն, և խառն գործոց տեսչութիւնն ալ՝ յիշեալ երկու ժողովներուն մէկտեղ գալով կազմուած խառն ժողովոյն վերաբերեալ ըլլայ: Կրօնական և Քաղաքական ժողովները ձեռնհասութեան շրջանակին մէջ գտնուած թէ եկեղեցեաց ժողովուրդներուն (թաղականներուն) և թէ եկեղեցեաց, դպրատանց, հիւանդանոցաց, վանօրէից և ասոնց նման ուրիշ տեղիաց ազգային գործերուն ամենն ալ Տեսուչ և Քաղական խորհուրդներու միջնորդութեամբ տնօրինեն: Վարչութեան կեդրոնը ազգային պատրիարքարանն ըլլայ: Պատրիարքը՝ իբրեւ պաշտօնական գլուխ պատրիարքարանի, թէ ընդհանուր ժողովոյն և թէ Ազգային յին կրկին ժողովներուն նախագահութիւն ընէ և ազգին ուղղակի կամ անուղղակի վերաբերեալ ամեն գործերը տնօրինէ ընդ վերատեսչութեամբ ընդհանուր ժողովոյ: Գաւառական ժողովրդոց վար-

« չութիւնը կեդրոնական վարչութեան հետ կապուած ըլլայ: Եւ
 « գաւառներուն մէջ առաջնորդները նախագահութիւն ընեն տե-
 « ղական ժողովներուն, որոնք պիտի կարգադրուին ըստ տրամադրու-
 « թեանց կօստանդնուպօլսոյ ժողովոց, և նոյն (տեղական) ժողովոց
 « գործերն ալ տնօրինեն:

« Գաւառական ժողովները՝ կեդրոնական վարչութեան և սոյն
 « վարչութեան խորհուրդներուն ամեն մէկը՝ որ ժողովոյ վերաբերի՝
 « նոյն ժողովոյն և Ազգային ժողովները՝ Ընդհանուր ժողովոյն և
 « պատրիարքը մէկ կողմէն կայսերական տէրութեան և միւս կողմէն
 « (Ընդհանուր ժողովոյ միջնորդութեամբ) Ազգին պատասխանատու
 « ըլլան: Եւ որովհետեւ կայսերական տէրութիւնը Հայոց Ազգին հա-
 « մար տալու հրամաններուն գործադրութեան բնական միջնորդ և
 « Ազգային վարչութեան գլուխ պատրիարքը կը ճանչնայ. վանորոյ
 « անոր կ'ուղղէ իր հարցումները. եթէ Տէրութիւնը պատրիարքին
 « հրամայէ որ հարցուցած խնդրոյն վրայ իր (այսինքն պատրիարքին)
 « կարծիքը յայտնէ, պատրիարքը՝ իր նախագահութեամբ գործող
 « ժողովներուն որոշման համեմատ շարժի: Իսկ եթէ Ազգին կար-
 « ծիքը առնելով Տէրութեան հաղորդել հրամայէ, այն ժամանակ
 « պատրիարքը Ընդհանուր ժողով հրաւիրէ և այն ժողովոյն վերջ-
 « նական որոշումները յայտնէ Տէրութեան:

« Ազգային վարչութիւնը երեք տեսակ պարտաւորութիւն ունի,
 « որոց առաջինն է առ. կայսերական Տէրութիւնն. այս է՝ Ազգը կա-
 « տարելապէս հաւատարիմ հպատակութեան մէջ պահել և ազգին
 « թէ ընդհանրապէս և թէ 'ի մասնաւորի ամեն մէկ անհատներուն
 « իրաւանց և արտօնութեանց՝ Տէրութեան կողմէն պահպանութիւնը
 « ապահովեն: Երկրորդն է առ Ազգը՝ որ է ձգնարտապէս զթու-
 « թեամբ և հայրաքար վարուիլ: Եւ երրորդն է առ Աթոռն Էջ-
 « միածնի, այն է՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կրօնական կանոնաց և
 « օրինաց համեմատ վարուիլ:

« Ահա ասոնք են Սահմանադրութեան այն կէտերը զոր խառն
 « յանձնաժողովը պատշաճ կը դատէ և կ'հաստատէ միւս յանձնա-
 « ժողովը, որ Զեր վսեմութեան հրամանին համեմատ ի դիմաց
 « Ազգին Սահմանադրութեան վրայ իւր դիտողութիւնները բարձ-
 « բագոյն դրան ներկայացնելու համար կազմուեցաւ:

Այս միջոցներում Տաճկաստանի մեծամեծ քաղաքների մէջ
 հայք մի առանձին շարժողութեան մէջ էին և դոցա ազգասիրա-

կան ոգևորութիւնը մինչև անխոհեմութեան էր հասնում: Վարդանանց զօրավարաց քաջ նահատակների տօնը, որ 1862 թուին փետրուարի 12-ին էր, Պօլսոյ քանի մի թաղերում և զրսի մի քանի քաղաքներում նմանը չեղած մեծ հտնդիսով, երգերով և ճառերով կատարուեցաւ. և այս շարժումը շատերի ուշադրութիւնը գրաւեց: Նոյն ժամանակները Պօլսոյ և Իզմիրի հայք նորանոր բարեգործական և ազգային բնկերութիւններ էին կազմում, թատրօններ հաստատում և հանդիսաւոր ներկայացումներ տալիս: «Այս « օրերս Պօլսոյ մէջ, գրում էր Մեղուն, հանդէսներու այնպիսի առատութիւն մը կայ, որուն նմանը ծերերն տեսած չեն եղեր, « հանդէսներու մեծ թէլաշ մը կայ Պօլսոյ գրեթէ ամեն կողմ»: (Մեղու № 165 1862 թ.):

Խորամանկ Ալի փաշան — այս բոլորը նկատում էր, բայց լռութիւն պահելով, պահում էր ու յետաձգում և այն Սահմանադրական կանոնադրութիւնը, որին ոգևորուած ազգը մեծ անհամբերութեամբ բոպէ առ բոպէ սպասում էր:

Մօտենում էր մայիս ամսի 24-ը, երբ Տաճկաստանցի հայք սովորել էին Սահմանադրութեան տարեգարձը կատարել և ազգային տօն համարել: Բայց քանի որ Սահմանադրական վերաքննեալ կանոնադրութիւնը տէրութեան ձեռքին էր հաստատելու համար և այդ հաստատուին էլ շատ ուշանում էր ու հազար ու մի կասկածների առիթ էր տալիս, վասնորոյ Ազգային վարչութեան խառն ժողովը բարեղք համարեց 1862 թուի մայիսի 19-ին հետեւեալ պաշտօնական յայտարարութիւնը հրատարակել:

« Ազգային խառն ժողովը խմանալով որ՝ այս տարի ալ մեր « ազգայինը չիւնքեար - Իսկէլէսին կամ ուրիշ տեղ մը հին Սահմանադրութեան տարեգարձի տօնը պիտի կատարեն. ուստի ժողովը մտածելով որ դադրուած Սահմանադրութեան մը տարեգարձի տօնը կատարելը անխորհուրդ գործ մըն է, նա ևս « գիտնալով որ տէրութեան կամայքը հակառակ է այնպիսի խռն « բազմութիւն ժողովողեան առանց հրամանի Բարձրագոյն Դրան « ինչ և իցէ քանի մի համար ժողովվիլը, վասնորոյ ժողովս հիմա « կուլնէ կզգուշացնէ զհասարակութիւնը սոյն յայտարարութեամբ, « որ չըլլայ թէ ան խորհրդաբար և անխորհրդաբար նոյն « տարեգարձի տօնախմբութեանը համար ժողովվին բնաւ մէկ տեղ մը, « որով Ազգային վարչութեան տնօրէնութեանը հակառակ գործած

« կըլլան և հետեւաբար տէրութեան հրամանին դէմ մեղանշած
« կըլլան» և այլն:

Այս յայտարարութիւնը կրքերը աւելի զրգռեց և «իրենց
« իրաւանցը տէր հայեր» ստորագրութեամբ բողոքագիր եկաւ
վարչութեանը նոյն մայիսի 22-ին: Այս բողոքագրի մէջ բացորոշ
յայտնվում էր, որ թէ տէրութիւնը հիմա քննում է Սահմանա-
դրութեան կանոնադրութիւնը, այդ միայն նորա համար է որ տեսնէ
« թէ արդեօք տէրութեան ճանչցած իրաւանցը և շնորհած արտօ-
« նութեանցը համեմատ է թէ ոչ, բայց այդ Սահմանադրու-
« թիւնը ջնջել տեղը նորը դնելու համար չունի իշխանութիւն
« և ոչ ոք:» Արդ ամենայնի բողոքագիրը պահանջում է, որ վարչու-
թիւնը Բարձրագոյն Դրանը իմաց տայ, որ մայիսի 24-ին պիտի տօն-
ուի տարեդարձը և տեսչութեան հսկողութիւն խնդրէ, ինչպէս որ
տէրութիւնը կանէ միշտ այսպիսի տօների առթիւ:

Այս անգամ թէ վարչութիւնը և թէ տէրութիւնը չընդի-
մացան ու մայիսի 27-ին մօտ երկու երեք հազար հայք ժողովուեցան
Հիւնքեար Իսկէէսիի դաշտը ազգային երգեր երգեցին, ճառեր խօսե-
ցին ու կեցցէներով Բոսֆորի օդը թնդացրին: Սակայն անցաւ մայիսը,
յունիսը և յուլիսը ու տէրութիւնը դեռ չէր շտապում վերադարձ-
նել հայոց իւրեանց յուսալի ու մեծամեծ բարիք խոստացող Սահ-
մանադրութիւնը: Պէտք է այս ևս աւելացնել, որ Օսմանեան տէրու-
թիւնը այս միջոցում աւելի նշանաւոր գործեր ունէր իւր առաջ,
քան թէ յիշեալ կանոնադրութեան վերահաստատութեան խնդիրը:
Լիբանանու գործերը դեռ չէին բոլորովին վերջացած. Ղարադաղը և
սլաւոնական ազգերը ոտի էին ելած ու տէրութեան թէ ուժը և թէ
զօրութիւնը գրաւած. իւր սահմաններից դուրս մէկ կողմէն յունա-
կան և իտալական յեղափոխութիւններն էին իրան անհանգիստ ա-
նում, միւս կողմից աչք չէր կարելի հեռացնել Ղահատանի մէջ
ծագող ապստամբութիւնից: Այս հանգամանքների մէջ բնական է
որ բարձրագոյն դուռը հայոց վրայ շատ մօտեցելու չունէր:

Անցնում էին, ինչպէս ասացինք, ամիսները, ու հայոց բողոքի
ձայնը Սահմանադրութեան հաստատելու մասին փոքր առ փոքր
բարձրանում էր. ոմանք վախում էին այդ մասին խօսելու, միւսները
մինչև անգամ լրագիրների մէջ համարձակ յօդուածներն էին հրա-
տարակում:

« Սահմանադրութիւնը ի՞նչ եղաւ, ասում է լրագիրներից մէկը,

« Ի՞նչ պատճառաւ ուշացաւ... — Վասն զի վատ ենք, պատասխա-
 « նում է ինքը, այո՛, վատ ենք, վասն զի ամի ի բերան և դանդաղ
 « նստեր ենք, փոխանակ գործելու: Ծեծ ուտել և լուել ատեն մը
 « հայուն ճակատագիրն էր: Սահմանադրութիւն մը հաստատել և
 « ջնջել յիմարութիւն է, բայց զայն վերանորոգել և անոր վաւե-
 « րացման յաւիտեան սպասել նոյն իսկ վատութիւն է, բառին
 « ընդհանուր առմամբ: Մինչև ե՞րբ սպասել... Բաւական չեղա՞ն
 « ազգային անարատ Սահմանադրութեան կրած օտարոտի և պիղծ
 « այլայլութիւնները և դեռ կուզեն որ վատաբար համբերենք: Չէ,
 « չէ, ալ մեր համբերութիւնը հատաւ: Համբերութիւնը և հլու-
 « թիւնը չունին վարձք այս աշխարհիս վրայ, յանգնութեամբ և
 « անվեհերութեամբ պարտինք կորզել դանդաղութեան, չարակա-
 « մութեան մեզ զլացածը: Մինչև որ չի բողոքենք, մինչև որ չստի-
 « պենք և ի հարկին մեր բազուկը...: (Ծաղիկ 1862 № 40):

Սորանից աւելի գրգռիչ յօդուածներ և մանաւանդ «Մեղուի»
 յարձակմունքները պատրիարքական տեղապահի և ազգային վարչու-
 թեան դէմ՝ զխաւորապէս պատճառ եղան հետեւեալ ցաւալի դէպ-
 քին: Մի քանի անգամ Պօլսոյ այս ու այն թաղում մի թիւն գ-
 ներ եղան, ուր ստաշարժ կերպիւ նկարագրուեցան իւրեանց ձեռքից
 թռած Սահմանադրութեան գեղեցկութիւնները: Այդ ժողովները
 վճռեցին, որ ամենեքեանք միասին երթան ու կանոնադրութեան ու-
 շանալու մասին ազգային վարչութիւնից բացատրութիւն ուզեն: Ժա-
 մադրութեան տեղը Մայր եկեղեցին էր և օրը օգոստոսի մէկը, երբ
 պատրիարքարանում խառն ժողով պիտի դումարուէր: Նշանակած
 օրը Պօլսոյ զանազան թաղերից մի խառնիճաղանձ ամբոխ եկաւ,
 ժողովուեց պատրիարքարանի առաջը ու իրանից 20 հոգի երեսփո-
 խան ընտրելով ուղարկեց խառն ժողովին: Այդ պատգամաւորու-
 թիւնը խառն ժողովին հայ հասարակութիւն ստորագրու-
 թեամբ մի բողոքագիր մատուց, որի միտքն այս է թէ՛ «ազգը Սահ-
 « մանադրութեան մը ի՞նչ ըլլալը, ո՞ւր մնալը և ե՞րբ հաստատուե-
 « լիքը կուզէ, կը պնդէ հասկանալ և բացորոշ պատասխանի մի
 « կը սպասէ»:

Խառն ժողովի ասեռապետը պատասխանեց թէ՛ «ամեն մարդ
 « Սահմանադրութիւն կ'ուզէ, սակայն ժողովին ձեռքը չէ որ հանէ
 « տայ: Ժողովին այս մասին զիտցածը ժողովուրդն ալ զիտէ»: Այնու
 ամենայնիւ վարչութիւնը խոստացաւ ժողովուրդի այս ցանկութիւնը

Բարձրագոյն Դրանը հասցնել ու պատասխանը շուտով հաղորդել հասարակութեանը: Պատգամաւորք գրաւոր ստորագրութիւն ուղղեցին ժողովից և ատենապետ Պարունակ բէյն տուաւ այդ ստորագրութիւնը ուղղեալ առ հայ հասարակութիւն, տակը ինքը ստորագրելով ազգային վարչութիւն: Պատրիարքական տեղապահը հրաժարուեցաւ այդ թուղթին ստորագրելու, որով աւելի գրգռեց իւր դէմ ժողովուրդին: Այդ թուղթի միտքն այն էր, որ խառն ժողովը խոստանում էր մէկ շարաթուայ մէջ գոհացուցիչ պատասխան տալ: Սակայն պատգամաւորաց ստացած այդ թուղթը զայրացած ժողովուրդին չը բաւականացուց. նորից ներկայացան ժողովին պատգամաւորները և խստիւ պահանջեցին, որ ժողովն ամեն բան թողած իսկոյն զնայ իւրեանց Սահմանադրութիւնը փնտռելու: Այս ժամանակ ինքը ժողովուրդը կը լքցուի ժողովի դահլիճը և մեծ գոռում գոչում կը հանէ: Բանը հասաւ կուռի ու ամբոխը թէ պատրիարքական տեղապահին և թէ ժողովի բոլոր անդամներին օձիքից բռնած պատրիարքարանից դուրս արաւ, դռները կողպեց ու բոլոր բանալիներն առնելով զնաց կիտուեց եկեղեցւոյ բակը: Այստեղ միայն այն հաղարաւոր հողիներից բաղկացած ամբոխը նոր սկսեց մտածել թէ ինքը բանալիներն ի՞նչ պիտի անէ:

Այս միջոցին տէրութեան զօրքերը Սէլիմ փաշայի առաջնորդութեամբ լքցուեցան Մայր եկեղեցւոյ փողոցները: Ժողովուրդը լքցուել էր եկեղեցւոյ մէջ, ուր ամբիոնի վրայից յիշեալ Սէլիմ փաշան հետեւեալ խօսակցութիւնն ունեցաւ հայ հասարակութեան հետ:

«Ձեր մուրատը ի՞նչ է՝ հարցուց փաշան.

— Սահմանադրութիւն, բացազանչեց ժողովուրդը:

«Ինչո՞ւ չէք համբերեր».

— Համբերութիւննիս հատաւ:

«Ե՞րբ խնդրեցիք և բարձրագոյն դուռը չը տուաւ»:

— Քանի՜ քանի անգամ լրագրաց միջոցաւ բողոք բարձինք, բայց լսող չեղաւ:

«Ինչո՞ւ համար պատրիարքարանը գոցեցիք»:

— Ազգին տունը փելու վրայ է, աւելի շուտով փելու համար:

«Ո՞ւր են բանալիները».

— Ամենուս քովն է.

«Տուէ՞ք ինձի»:

—Մենք անձամբ և աղերսագրով Բարձրագոյն Դրան վաղը պիտի յանձնենք:

Սակայն երկրորդ և երրորդ օրերը ժողովուրդից Բարձրագոյն Դրանը դիմող ոչ ոք չեղաւ ու պատրիարքարանի բանալիները յանձնուեցան նոյն Սէնի-գաբու թաղի թաղական խորհուրդին: Պատճառը Բարձրագոյն Դրանը այլևս չը դիմելու, գլխաւորապէս այն պէտք է համարել, որ այդ օրերը Զէյթունի տխուր լուրերը Պօլիս հասան ու ամբողջ հայ հասարակութեանը յուզմունք և անհանգստութիւն պատճառեցին:

Յայտնի է որ Զէյթունի լեռներում թէև ոչ բազմաթիւ, բայց և ազատ ու Թիւրքիայից սակաւ կախուած հայ հասարակութիւնը 1862 թուի յուլիս ամսուան մէջ տեղական կամօք ստիպուեցաւ պաշտպանել իւր անձը Մարաշի Ազիզ փաշայի յարձակմունքի դէմ: Այս փաշան վաղուց ցանկանում էր նուաճել Զէյթունցւոց և իւր ղիտաւորութիւնը ի գլուխ բերելու համար բարեպատեհ առիթ համարեց մի փոքրիկ կռիւ, որ ծագել էր Զէյթունի հասարակութեան պատկանող Ալապաշ հայ գիւղի և Ֆէթման տաճիկ գիւղի մէջ: Ազիզ փաշան կրօնական մի պատերազմ յայտնեց լեռնաբնակ հայոց դէմ և յուլիսի 26-ին կրօնամոլ մահմէտականաց մօտ 20 կամ 30 հազար զօրքերով գնաց Զէյթունի գլխաւոր քաղաքը, որ Զէյթուն անունն է կրում, պաշարելու: Յուլիսի 28-ին տաճիկները Ալապաշ հայ գիւղը քանդեցին մօտ 200 հայ կոտորելով, Ս. Փրկչի հրաշալի վանքը քանդեցին ու կողոպտեցին քանի մի հոգեւորականներ սպանելով, և իրանց անցած ամեն մի քայլը սաստիկ աւերակ դարձրին: Որքան աշխատեցան Զէյթունցիք բարկացած փաշայի սիրտը առնել և ի գութ բերել.— չեղաւ: Օգոստոսի 2-ին տաճիկաց զօրքերը 150 մօլլանների ու շէյխների առաջնորդութեամբ սկսեցին Զէյթունի պաշարումը. հայք նմանապէս յառաջ եկան իրանց առաջն ունենալով հոգեւորականների թափօրը, որ դուրս էր եկած պատկերներով խաչ ու խաչվառով: Պատերազմն սկսուեց առաւօտը ու ճաշի ժամանակներին յաղթութիւնը հայոց կողմն կաւ. տաճիկաց զօրքերը փախան ու Զէյթունցիք մինչևի մութ ընկնիլը դոցա քշում էին կիրճերի ու ձորերի միջով, անխնայ ջարդելով: Այդ օրը հայոց կողմից մեռածների թիւը մօտ 150-ի էր հասնում, այն ինչ այլազգեաց կորուստը հայք մօտ 6000-ի չափ էին հաշուում: Հայք երկու թնդանօթ առան տաճիկներից և 18 պէյ

գտան պատերազմի դաշտում անշնչացած: Սակայն, որովհետև Մարաշի փաշան նորանոր պատրաստութիւններ էր տեսնում Զէյթունի վրայ յարձակուելու, վասնորոյ հայք մտածում էին մի կերպ խաղաղութիւն գցել և այդ մտքով Մարաշի մէջ տէրութեան կողմից մի յանձնաժողով կազմուեց, որ պիտի քննէր գոտութեան պատճառները ու յանցաւորները պատժէր: Այդ յանձնաժողովը հէնց սկզբից սկսեց անարդար վարուիլ ու բոլոր մեղը հայոց վրայ գցել: Յանձնաժողովը քանի մի նշանաւոր Զէյթունցւոց հրաւիրեց ի Մարաշ իբր թէ հարցուփորձի ու դոցա բանտարկեց, պահանջելով որ հայք իւրեանց չորս իշխաններին ևս յանձնեն տէրութեանը: Այս պահանջմունքին հայք դէմ առան ու շտապեցին դրսից օգնութիւն խնդրել: Զէյթունցիք դարձան մօտակայ եւրոպական հիւպատոսների և կաթողիկ եպիսկոպոսների օգնութեան և, բացի այդ, մի պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Փարիզ Նապօլէոն Գ. կայսեր հովանաւորութիւնը խնդրելու: Մի և նոյն ժամանակը Զէյթունի իշխաններից երկուսը և մի քահանայ Տէր Մովսէս անունով գաղտնի ճանապարհ ընկան դէպի Պօլիս, որպէս զի բոլոր եղելութիւնը Բարձրագոյն Դրան ականջին հասցնեն ու գործին վերջ տան:

Պօլսոյ մէջ, մինչ դեռ հայք մտածում էին օգոստոսի 1-ին պատրիարքարանի կողպելու հետևանքների վրայ, յանկարծ Զէյթունի պաշարման լուրը ստացուեցաւ և առաջի անգամ «Միւնաստի» մէջ տպուեցաւ ու հասարակութեան վրայ մեծ տպաւորութիւն գործեց: Անմիջապէս յիշեալ լրագրի խմբագիր պ. Կարապետ Փանոսեանը առանց որ և իցէ բացատրութեան բանտարկուեցաւ այնպիսի խիստ կերպով, որ երկար ժամանակ ոչ ոք չգիտէր թէ դա սպանուեցաւ թէ կենդանի է: Տարակուսած Պօլսեցիք չգիտէին հիմա ինչպէս ձեռք բերեն իւրեանց Սահմանադրութիւնը, որ ըստ երևութի մոլեռն ցաւին դեղ պիտի լինէր: Սահմանադրութիւն չունենալուն պատճառաւ պատրիարքի ընտրութիւնն էլ յետէր մնացած, այն ինչ ժամանակին հանգամանքները պահանջում էին, որ ազգը պատրիարք ունենայ և նորա ձեռքով բողոքէ տէրութեանը Զէյթունի անցքերի մասին: Պօլսոյ վարչութիւնը շտապեց ուղարկել ի Մարաշ և ի Զէյթուն Ներսէս վարդապետ Վարժապետեանցին, որ սա տեղնուտեղը բոլորն իմանայ և Տէրութեան հիմնած մասնաժողովին բանակցի, բայց յիշեալ վարդապետը, այդ յանձնարարութիւնները կատարելու փոխանակ, Մարաշի երեսը չը տեսած գնաց:

Միս և այնտեղի կաթողելոսից եպիսկոպոսութիւն ստանալով վերադարձաւ Պօլիս: Սորա հետ միասին մայրաքաղաք հասան և Զէյթունի իշխանները: Վերջինների Պօլիս գալը միանգամայն անսպասելի էր և շատերին զարմանք պատճառեց:

Զէյթունի իշխանների գալը Պօլսոյ երիտասարդութեան մէջ մի ընդհանուր շարժում ծագեցրուց. ամենեքեանք կամենում էին տեղեկութիւն ստանալ ազատ Զէյթունի մասին, մեծ հրճուանօք լսում էին այդ լեռնական հայոց քաջագործութեան լուրերը, այս տեղ ու այն տեղ դրամ էր ժողովում նոցա ի նպաստ, ընկերութիւններ էին կազմում Վիլիկիայի լեռներում և ձորերում լուսաւորութիւն տարածելու և ուսումնարաններ բանալու: Ոմանք այս չափաւոր ցանկութիւններից աւելի յառաջ էին գնում.....:

Պէտք է ասել որ Զէյթունի տխուր անցքերից փոքր ինչ առաջ արդէն Պօլսոյ մէջ այս տեղ ու այն տեղ մի Վեոն Լուսինեան Հայոց արքայազուն իշխանի լուսանկար պատկերը երևեցաւ հետը մի լիտօգրաֆիայով տպագրած յայտարարութիւն, որից երևում էր, որ ոմն Լեոն Լուսինեան իրան Վիլիկիայի Ժառանգ է համարում և հայկազուն թագաւորներից սերուած: Դրա անցեալը թէև շատ մութն էր, բայց և այնպէս իւր երիտասարդութեան առաջի տարիքը անցուցած էր Յունաստան, Ամերիկա, Իտալիա, Ֆրանսիա և Անգլիա: Դա իբր թէ Իտալիայի ազատութեան համար պատերազմած էր Գարիբալդիի գնդում, Վիկտոր Էմանուէլի և Անգլիայի թագուհու ազգական էր անուանում իրան, Նապօլէօնի սերտ բարեկամն էր և պատուաւոր Լէգէոնի շքանշանով զարդարուած: Ինքը իբր թէ մեծ գումար ստակ ունէր Անգլիայի բանկում և Պալմէրստօնի ու Նապօլէոնի հետ բանակցութիւն ունէր այժմ Վիլիկիան թիւրքիայից խլելու համար:

Շատերը հայերից ի հարկէ ոչինչ հաւատ չէին ընծայում այդ ինքնակոչ իշխանի անձնաւորութեանը, բայց ոմանք երիտասարդներից մեծ յոյս ունէին, որ դորա ձեռքով հայք ծածկաստանի մէջ գոնէ մի անկիւն պիտի ստանան, ուր կարողանային բռնաբարութիւնից ազատ կեանք վարել:

Օսմանեան տէրութիւնը իւր գեոպանների ձեռքով տեղեկութիւններ էր ժողովում Լեոնի մասին և, հասկանալի է, որ այդ միջոցին պատահած Զէյթունի անցքերին մի քաղաքական նշանակու-

Թիւն էր տալիս և անվտանգ նայում հայոց Թէ՛ շարժմանը, Թէ՛ պահանջմունքներին և Թէ՛ նոյն իսկ ինքնապաշտպանութեանը:

Երբ որ Պօլսոյ պատրիարքական տեղապահը Զէյթունի իշխաններին տարաւ ներկայացրուց Ալի փաշային, վերջինս իւր բարկութիւնը յայտնեց և, իբր հայոց չար դիտաւորութեանց փաստեր, յառաջ բերեց Վանի յայտարարութիւնը ու Զէյթունցւոց Նապօլէոնի մօտ դեսպանների ուղարկելը: Իւր տեղը պիտի տեսնենք, Թէ՛ Զէյթունցւոց իշխանները ինչպէս անցուցին իւրեանց օրերը Պօլսոյ մէջ և ինչ դեր էր խաղում այս գործում հանրածանօթ գերապայծառ Հասունը: Այժմ միայն պիտի յիշենք որ անցաւ 1862 թիւը և Սահմանադրութիւնը հայք դեռ ևս չէին ստացած. վերջապէս 1863 թուի մարտի 17-ին ստորագրած հետևեալ հրամանագիրը ուղարկուեցաւ Բարձրագոյն Դռնից հայոց պատրիարքարանին:

« Առ խոհեմազարդ տեղապահ պատրիարքի Հայոց:

« Հայոց պատրիարքարանի վեճակին և վարչութեան բարեկարգութեանը վրայօք, ասկէ առաջ բարձրագոյն զուռը կազմուած « յանձնաժողովին գրի առած Սահմանադրութիւնը լոկ աշխարհական գործոց վերաբերեալ քանի մի կէտերը սրբազրուելէն ետքը, « վեհափառ Արքային մատուցուեցաւ և նորին կայսերական վեհափառութեան կողմէն ընդունուելով, պարունակած նիւթերուն այսու « հետև կանոն բռնուիլը Զեր Սրբազնութեան յանձնուելու Արքունի « հրամանը շնորհուեցաւ:

« Ուստի յիշեալ Սահմանադրութիւնը ներփակեալ առ Զեղ « ուղարկելով՝ կը պատուիրեմք որ պարունակած նիւթերուն այսու « հետև անթերի գործադրութեանը հսկելով, ըստ բարձրագոյն « կամաց օգոստափառ կայսեր՝ ինչ որ պարտ ու պատշաճ է ի գործ « դնելու հոգ տանիք»:

Պատմում են, որ երբ հայք շատ ու շատ անգամ խնդրեցին տէրութիւնից իւրեանց Սահմանադրութեան հաստատութիւնը, Ալի փաշան նախարարների ժողովքում ասաց հետևեալ նշանաւոր բառերը՝— «Հայք լի՛նչ են ուղում, իրանց Սահմանադրութիւնը, շատ բարի, տուէք իրանց ուղածը և մի վախիք նորա գործադրու « Թեան մասին, վասն զի հայոց Սահմանադրութիւնը « քառանկիւնի անիւններով մի սայլ է, որ շատ յառաջ գնալ չի կարող»:

Այդպէս ահա, վերջապէս հայք իւրեանց Սահմանադրութիւնը

ստացան: Սակայն այս հաստատած կանոնադրութիւնը հայոց 1860 թուի շինած Սահմանադրութեան դէմ քանի մի փոփոխութիւններ կրած էր, որոնցից միքանիսի յիշելը այստեղ աւելորդ չեմ համարում:

Նախ և առաջ՝ 1860 թուի կանոնադրութեան 150 յօդուածները այժմ շինած էին 99ը:

Հին կանոնադրութեան 115 յօդուածի զօրութեամբ «Պատրիարքը պէտքէ որ Եջմիածնայ կաթողիկոսէն ձեռնադրեալ կամ անկէ իբր Եջմիածնայ եպիսկոպոս ընդունեալ անձ մ'ըլլայ և Օսմանեան տէրութեան հպատակ.»

Նոր կանոնադրութեան 1 յօդուածը պահանջում է որ «Պատրիարք ընտրուելու անձը՝ Ընդհանուր Ազգին վստահութեան և յարգանաց արժանի ըլլալու համար, Պատրիարքական Աթոռին վայելուչ ամէն յատկութիւններն ու արժանաւորութիւնն ունենայ և ՚ի վաղուց անտի Պատրիարքութեան յատկացեալ եպիսկոպոսաց դասէն ըլլայ. միանգամայն Տէրութեան կատարեալ վստահութեանն արժանաւոր, և զոնէ իւր հօրմէն սկսեալ՝ Օսմանեան հպատակ և երեսուն ու հինգ տարին լրացուած ըլլայ:»

Նոր կանոնադրութեան նոյն յօդուածը որոշում է որ երբ պատրիարքը վախճանելով կամ հրաժարելով և կամ որ և իցէ պատճառաւ Աթոռը պարապ մնայ, իսկոյն տեղապահ ընտրուի և նորա հաստատութիւնը խնդրուի Բարձրագոյն Դրնից:

Մանապէս փոփոխութիւններ մտցրած են պատրիարքի ընտրութեան եղանակի մէջ և նորա ամբաստանուած ժամանակ պատասխանատուութեան վերաբերութեամբ:

Հին կանոնադրութեան մէջ Երուսաղէմայ պատրիարքի և միաբանութեան մասին միայն այն էր յիշուած, որ Պօլսոյ Ընդհանուր ժողովն է այդ պատրիարքի ընտրողը. այժմ՝ նոր կանոնադրութեան մէջ «Պատրիարք Ս. Երուսաղէմի» անունով և 17—24 յօդուածներով մի առանձին զլուխ է մտցրած, որ Երուսաղէմայ թէ պատրիարքին և թէ միաբանութեանը պարտաւորում է վարուիլ համաձայն Սահմանադրութեան և վանքի համար հաստատուած կանոնադրութեան: Պատրիարքի վանքի «ներսէն» «դուրսէն» ընտրելու կնճառի խնդիրը, որի հետ կարգացողը արդէն ծանօթ է, այստեղ վճռած է հետեւեալ կերպով. «Ս. Երուսաղէմի պատրիարք ընտրելու անձը զոնէ 35 տարին լրացուցած և ՚ի ծնէ Օսմանեան Տէրութեան հպատակ, միաբանութեան եպիսկոպոսներէն կամ վարդա-

« պետներէն պէտք է ըլլայ. միանգամայն միաբանութենէն զատուած
« մէկը պէտք չէ ըլլալ: Միաբանութենէն զատուած չեն համա-
« բուիլ այն անձինքը, որ պատրիարքարանի ժողովոց կողմէն ազ-
« Գային պաշտօնի մէջ գործածուած են՝ երուսաղէմի պատրիարքին
« հաւանութեամբ:»

Այս տեսակ, ըստ նոր կանոնադրութեան, և ամեն վանքի վա-
նահայր իւր միաբանութեան կողմից պէտք է ընտրուի և Օսմանեան
հպատակ լինի:

Հին Սահմանադրութեան 9-րորդ յօդուածը Պօլսոյ Ընդհանուր
Ժողովի անդամների թիւը որոշում էր 220, որոնցից 160 Պօլսի և
60 գաւառների կողմից, իսկ նոր կանոնադրութիւնը ընդամենը ան-
դամների թիւը որոշում է 140, որոնցից 20ը պէտք է լինին Պօլսոյ
եկեղեցականներից, 40ը գաւառների կողմից և 80ը մայրաքաղաքի
Թաղերի կողմից ընտրած: Նոր կանոնադրութիւնը մի առ մի յիշում
է թէ ինչ ու ինչ բաների համար պէտք է գումարուի Ընդհանուր
Ժողովը. բացի դորանից իրաւունք է տալիս որ պատահական խնդիրները
քննելու համար էլ արտաքոյ կարգի նիստեր լինին, միայն այն պայ-
մանաւ, որ այդ նիստերի սկսելուց առաջ Ընդհանուր Ժողովի գու-
մարման պատճառը Պատրիարքարանի կողմից Բարձրագոյն Դրանը
իմաց տրուի ու նրա հաճութիւնը խնդրուի:

Գալով ընտրական օրէնքներին, նոր կանոնադրութեան մէջ
տեսնում ենք մոցրած հետեւեալ մտքերը՝, ընտրողութեան իրաւունք
ունեցողները պէտք է որ տարին գոնէ 75 զուրուշ ընդհանուր ազ-
Գային տուրք վճարեն, 25 տարեկան հասակի հասած լինին ու Օս-
մանեան տէրութեան հպատակ լինին: Իսկ ընտրելիները— գոնէ երե-
սուն տարին լրացրած լինին, Օսմանեան հպատակ, տէրութեան օրի-
նացը տեղեակ և ազգային գործոց հմուտ լինին: Պօլսոյ Թաղերից
ընտրուող 80 երեսփոխաններից գոնէ 7ը աստիճանաւոր (տէրութեան
պաշտօնեայ) անձինք պիտի լինին: Գաւառների մէջ, քանի որ այն
տեղերը ազգային տուրքը օրինաւոր կերպիւ չէ հաստատուած, ընտ-
րելու իրաւունք ունին Տէրութեան առաջին, երկրորդ և երրորդ
աստիճանի տուրք տուող անձինք. և այլն:

Այլ երջապէս, ըստ նոր կանոնադրութեան, Ազգային Սահմանա-
դրութեան վերաքննութիւնը կարող է լինել միմիայն հինգ տարից
յետոյ ու ամեն անգամ վերաքննելալ վաւերացնելու համար Բարձ-
րագոյն Դրանը պէտք է դիմել:

Մենք դուրս թողեցինք երկրորդական նշանակութիւն ունեցող փոփոխութիւնները: Ընդհանրապէս նոր և հին սահմանադրական կանոնների տարբերութիւնը այն է որ նորի մէջ զխաւորապէս պահանջվում է 1) որ ազգային պաշտօնական անձինք անպատճառ Օսմանեան հպատակ լինին և եթէ կարելի է տէրութեան պաշտօնեայ և առ սակաւն՝ տէրութեան օրէնքներին հմուտ. և 2) որ ամեն մի նշանաւոր դէպքի վերաբերութեամբ Բարձրագոյն Գուռը տեղեկութիւն պիտի ստանայ Պատրիարքարանից:

Այսու ամենայնիւ Պօլսեցիք ուրախ էին, որ զոնէ որ և իցէ Սահմանադրական կանոնադրութիւն կարողացան ստանալ, և ահա այդ ուրախութիւնը մեծ եռանդով արտայայտուեցան 1863 թուի մայիսի 26ին սահմանադրութեան երրորդ տարեդարձը տօնելու ժամանակ: Այս օրը անթիւ բաղմունքիւ հայոց զարդարուած շողեւաններով Հինքեար Նակէլէսիի դաշտավայրը ժողովուեցան ու մեծ ուրախութիւն անելով ազգային երգեր երգեցին, ճառեր խօսեցան: Նոյն օրը և նոյն տեղը Պօլսոյ մէջ գտնուած խալաթցիք ևս իւրեանց սահմանադրութեան երրորդ տարեդարձն էին կատարում: Խալիֆայի զեսպան Պէլա Գարաջլիօլա մարկիզը, իւր ազգի երիտասարդների հետ, խալաթիան դրօշակը ձեռքերնին, եկաւ հայերին այցելութիւն և հանդէսը շնորհաւորելու: Նակոյն հայք ևս խալաթցոց փոխադարձ այցելութիւն արին և ամեն անգամ տաք տաք ճառեր խօսուեցան: Ոգևորուած հայք երեկոյեան դէմ վերադարձան իւրեանց թաղերը և նոյն զիշերը թաղերի մէջ մասնաւոր հանդէսները շարունակվում էին: Այսօրինակ տօնախմբութիւններ կատարուեցան նոյն օրը Տաճկաստանի այլ և այլ քաղաքների մէջ ևս:

Այս միջոցներում պատրիարքական տեղապահ Ստեփան եպիսկոպոսը ժողովները մէկ մէկ կազմում էր և հոկտեմբերի 15ին Ընդհանուր ժողով հրաւիրեց պատրիարք ընտրելու համար: Այս անգամ Պօլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ Զմիւռնիոյ առաջնորդ Պօղոս Թաթաքեան արքեպիսկոպոսը, որ թէև Սահմանադրական առաջին պատրիարք անուանեցաւ, բայց, ինչպէս այսուհետեւ պիտի տեսնուի, ազգի ունեցած յոյսերը ամենեւին չարդարացրեց և նոյն իսկ Սահմանադրութիւնը կործանման հասցրեց....:

ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆՑ

(Վերջը հետևեալ համարում):

ԵՐԵՔ ԶՐՈՅՑ ԱԼՖՅՈՆՍ ԴՕԴԵԻՑ

Ժամանակակից Ֆրանսիայի առաջին կարգի վիպասաններից մինն է Ալֆոնս Դոդէ, որ ծնաւ 1840ին Նիմ քաղաքում: Հայրը մետաքսեղէնի մի փոքրիկ գործարան ունէր, որ երկու անգամ հրդեհի զոհ եղաւ, և Դոդէ ընտանիքը ստիպուեցաւ գնալ Լիօն ապրուստ ծարելու: Պատանի Ալֆոնսը հօր բեռը թեթեւացնելու նպատակով վերակացուի պաշտօնով մտաւ Սարլանդի ուսումնարանը: Իւր գրուածների մէկի մէջ (le Petit Chose) Դոդէն մանրմանօրէն նկարագրում է թէ ինչ նեղութիւններ քաշեց այս ծանր գործի մէջ, ինչպէս իւր միակ մխիթարութիւնը որոնում էր ուսման մէջ, և ինչպէս ազատուեցաւ վերջապէս այդ անտանելի դրութիւնից եղբօր նամակով, որ հրաւիրում էր նորան Փարիզ:

Մայրաքաղաքը հասնելուց յետոյ մի գրավաճառի օգնութեամբ Դոդէն հրատարակեց իւր առաջին աշխատութիւնը — «Les Amou-reuses», փոքրիկ ոտանաւոր հատուածներ, որոնք գրաւեցին հասարակութեան ուշադրութիւնը: Ամէն տեղ սկսան խօսիլ նոր տաղանդի վրայ, և Մօրնի դուքսը կամեցաւ ծանօթանալ բանաստեղծի հետ: Տասնեօթը տարեկան պատանին իւր անկեղծ համարձակութեամբը զարմանալի տպաւորութիւն գործեց Մօրնիի վրայ, որ իսկոյն քարտուղարի տեղ տուաւ նորան: Այս նոր պաշտօնի մէջ Դոդէն առիթ ունեցաւ ծանօթանալ հասարակութեան զանազան շրջանների կեանքին, իսկ երկարատեւ արձակուրդները միջոց տուին նորան ճանապարհորդել Ալժիրիա, Կորսիկա, Սարդինիա, Պրովանս, և մեծ քանակութեամբ նիւթեր պատրաստել իւր ապագայ գրուածների համար:

Դոդէի աշխատութիւնները երեք որոշ տեսակների են բաժանվում. վիպասանութիւններ, ոտանաւոր հատուածներ և թատ-

րոնական գրուածներ: Բայց ամենից աւելի անուն հանեց նա իւր վիպասանութիւններով, որոնց մէջ նշանաւոր են մանաւանդ «Ֆրոմօն կրտսերը և Րիսէր անդրանիկը», «Րօբէր Հէլմօն» և «Ժակ»:

Սոցանից առաջինի համար Դօդէն արժանացաւ փարիզի Ակադեմիայից մրցանակ ստանալու 1875ին:

Դօդէի մեծ արժանաւորութիւնն այն է՝ որ նա առ հասարակ խորշում է երկար ու ձիգ հոգեբանական հետազօտութիւններից, որ նոր ժամանակի վիպասանների ընդհանուր պակասութիւնն է: Նա չէ նկարագրում, չէ հետազօտում իւր հերոսներին, այլ խօսեցնում և ներգործել է տալիս նոցա. այս պատճառով նորա ստեղծած բնաւորութիւնները կենդանի ու ճշմարիտ են:

Հետեւեալ զրոյցները հանած են բանաստեղծի «Երկուշաբթի օրուան զրոյցներ» անունով գրքից, որ բովանդակում է փոքրիկ վէպեր զանազան նիւթերի վրայ: Այս վէպիկների մի մասը գրուած են Ֆրանս - պրուսական պատերազմի առիթով:

ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՍԸ

ՄԻ ՓՈՔՐԻԿ ԱԼՋԱՍՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Այն առաւօտը շատ էի ուշացել ուսումնարան գնալու, և վախենում էի որ ուսուցիչը ինձ չյանդիմանէ, մանաւանդ որ Պ. Համէն ասել էր թէ հարցեր պիտի առաջարկէ մեզ ընդունելութիւնների վրայ, և ես մի բառ չգիտէի իմ դասից: Մի րոպէ մտածեցի դասից յետ մնալ և գնալ դաշտերում վազվզել:

Եղանակը այնպէս տաք էր, օրը պարզ:

Անտառի ծայրից լսվում էր թռչունների ծռուողիւնը, և Րիպպէրի մարգում, սղոցարանի ետեւ, Պրուսիացիք իրանց զինուորական կրթութիւններն էին անում: Այս բոլորը աւելի էր գրաւում ինձ քան ընդունելութիւնների կանոնը. բայց ցանկութիւնս զսպեցի, և վազէվազ գնացի դէպի ուսումնարան:

Քաղաքական տան մօտով անցնելիս՝ տեսայ որ մեծ բազմութիւն կանգնած է յայտարարութիւնների փոքրիկ վանդակապատի առաջ: Երկու տարի շարունակ այդ տեղից են եկել մեզ ամէն տեսակ բօթաբեր լուրեր. կորցրած պատերազմների համբաւներ, զինուո-

րագրութեան հրաւերներ, վարչական պատուէրներ. և առանց կանգնելու մտածում էի ինձ ու ինձ.

«Ի՞նչ կայ դարձեալ»:

Ա՛րնչ շտապէշտապ անցնում էի հրապարակի միջով, Վախտեր դարբինը՝ որ իւր աշակերտի հետ կանգնած նոր կպցրած յայտարարութիւնն էր կարդում, հոռիցս աղաղակեց.

— Ա՛յ տղայ, այդքան մի՛ շտապիր, ժամանակ ունիս ուսումնարան հասնելու»:

Կարծեցի թէ ծաղը է անում ինձ, և շունչս բերանս մտայ Պ. Համէլի փոքրիկ բակը:

Սովորաբար դասի սկզբում այնպիսի մեծ աղմուկ էր լինում՝ որ մինչև փողոցումն էր լսվում, գրասեղանները բացվում ու փակվում էին, բոլոր աշակերտները բարձր ձայնով կրկնում էին իրանց դասերը ականջները խցելով, որ աւելի լաւ սովորին, և ուսուցիչը իւր հաստ քանոնը շարունակ խփում էր սեղաններին.

«Քիչ լճու կացէք»:

Յոյսս այս աղմուկի վրայ էի դրել որ անշուշտ լեռնալճի գնամ տեղս նստեմ. բայց իմ չար բաղդից այդ օրը խաղաղութիւնը տիրում էր, հէնց կարծես կիրակի առաւօտ լինէր: Բաց պատուհանից տեսնում էի որ արդէն ընկերներս բոլորը իրանց տեղերումը նստած էին, և Պ. Համէլը երկաթեայ զարհուրելի քանոնը կռան տակ՝ անց ու դարձ էր անում դասատան մէջ: Պէտք եղաւ դուռը բանալ և այդպիսի հանդարտութեան մէջ ներս մտնել: Երեւակայեցէք իմ ամօթն ու երկիւղը:

Բայց ոչ. Պ. Համէլը առանց բարկանալու նայեցաւ վրաս և շատ հանդարտ ձայնով ասաց.

«Շուտ տեղդ գնա, փոքրիկ Ֆրանց. քիչ մնաց առանց քեզ էինք սկսում»:

Թռայ նստարանի վրայով և իսկոյն նստայ գրասեղանիս առջ: Այն ժամանակ միայն, ահիցս որ փոքր ինչ ուշքի եկայ, նկատեցի որ մեր ուսուցիչը հագել էր իւր գեղեցիկ կանաչ հագուստը, իւր խորշաւոր նուրբ օձիքը, իւր մետաքսեայ նաշխուն գլխանոցը, որ միայն վերատեսչի այցելութեան կամ պարգևաբաշխութեան օրերին էր ծածկում: Չորս կողմն նայեցայ, տեսայ որ ամբողջ դասատուներ մի անսովոր ու հանդիսաւոր կերպարանք էր ստացել: Բայց որքան մեծ եղաւ զարմանքս՝ երբ աչքս դարձրի դահլիճի

խորքում դրած նստարանների վրայ, որ սովորաբար դատարկ էին, իսկ այն օրը բռնած էին զիւղի մի քանի բնակիչներից, որոնք մեզ պէս լուռ ու մունջ նստած էին, ծերունի Հառլդէրը՝ իւր եռանկիւնի գլխարկով, առաջուան քաղաքապետը, գործակալը և ուրիշ մարդիկ: Դոքա բոլորը տխուր էին երևում. և Հառլդէրը բերել էր մի հին ու կրծած այբբենարան, որ բաց էր արել և ծնկների վրայ դրել, այբբենարանի վրայ դրած էր նորա խոշոր ակնոցը:

Մինչ ասլաճ գննում էի այս բոլորը, Պ. Համէլը բարձրացել էր իւր ամբիոնի վրայ, և մի և նոյն հանդարտ ու ծանր ձայնով որով ընդունել էր ինձ, ասաց մեզ.

«Որդեակք, այսօր վերջին անգամ դաս եմ տալիս ձեզ: Բէրլինից հրաման եկաւ որ այսուհետև միայն գերմաներէն լեզուն ուսուցանուի Ալզասի և Լօրրէնի ուսումնարաններում... Նոր ուսուցիչը վաղը կը գայ: Այսօր ձեր վերջին Ֆրանսերէնի դասն է. խնդրեմ որ ուշադիր լինիք»:

Այս մի քանի խօսքերը տակնուվրայ արին ինձ: Ա՛հ թշուառականներ, ահա ի՞նչ էին կայրել քաղաքատան դրանք:

Ֆրանսերէնի վերջին դաս...

Իսկ ես հազիւ թէ փոքր ինչ գրել էի իմանում: Ուրեմն երբէք սովորելու չեմ, սկսածս անկատար պիտի մնայ... Ի՛նչպէս ինքս ինձ մեղադրում էի կորցրած ժամանակիս, պակասած դասերիս համար, երբ անտառն էի գնում թռչունների բոյներ գտնելու կամ Սաար գետի վրայ սղդում էի: Իմ գրքերը որ մի րոպէ առաջ այնպէս ձանձրալի էի համարում, այնպէս ծանր տանելու, իմ քերականութիւնը, իմ սրբազան պատմութիւնը այժմ թվում էին ինձ իբրև հին բարեկամներ, որոնցից ծանր պիտի լինէր ինձ բաժանուիլ: Ինչպէս և Պ. Համէլը, երբ մտածում էի թէ էլ տեսնելու չեմ նորան, մոռանում էի նորա տուած պատիժները, քանոնի հարուածները:

Խեղճ մարդ:

Ի պատիւ այս վերջին դասի զարդարուել էր նա իւր տօն օրուան գեղեցիկ հագուստներով, և այժմ հասկանում էի թէ ինչի գիւղի ծերերը եկել հաւաքուել էին դահլիճի մի անկիւնում, կարծես ուզում էին ասել թէ ավստօսում են որ աւելի յաճախ չեն եկել այդ ուսումնարանը: Մի և նոյն ժամանակ դորանով կարծես շնորհակալութիւն էին յայտնում մեր ուսուցչին իւր քառասուն տարուան

անարատ ծառայութեան համար, և իրանց վերջին պարտքն էին հատուցանում մայր հայրենիքին, որ ահա բաժանվում էր իրանցից:

Այսպիսի մտածմունքների մէջ ընկղմած էի, երբ յանկարծ առնուան ականջիս հասաւ: Դաս^ա ասելու հերթն ինձ էր եկել: Ի՛նչ ասես պատրաստ էի տալու, որ կարողանամ ընդունելութիւնների այն երեւելի կանոնը բարձրաձայն, անշփոթ ու անսխալ ասել ծայրէ իծայր. բայց արի՛ տես որ առաջին տողը վրայ մնացի, և սկսայ կանգնած տեղս այս կողմ այն կողմ տատանուիլ. սիրտս լը էր, չհամարձակեցայ գլուխս բարձրացնել:

Ես քեզ չեմ յանդիմանիլ, փոքրիկ Ֆրանց, ասաց Պ. Համէլը, այդ բաւական պատիժ պիտի լինի քեզ համար... այդպէս է միշտ: Ամեն օր ասում ենք մեզ ու մեզ. Էհ, ժամանակ չառ. ունիմ, վաղը կը սովորիմ: Այժմ տեսնում ես բանը որ տեղ է հասել... Ա՛խ, մեր Ալզասի մեծ դժբաղդութիւնն այն է եղել, որ իւր կրթութեան դորժը միշտ վաղուան է թողել: Այժմ այդ մարդիկը իրաւունք ունին ասելու մեզ. ի՛նչպէս, դուք պնդում էիք թէ Ֆրանսիացի էք, և ոչ խօսիլ ու ոչ գրել էք իմանում ձեր լեզուով... Չէ, իմ խեղճ Ֆրանց, դու դեռ ամէնից յանցաւորը չես. ամէնքս էլ մի մի բան ունինք մեզ մեղադրելու:

Ձեր ծնողքը բաւական հոգս չեն տարել ձեր կրթութեան վրայ: Նոքա աւելի լաւ էին համարում ուղարկել ձեզ հող մշակելու կամ գործարանում աշխատելու, որպէս զի մի քանի դրամ աւելի շահեն: Ես ինքս միթէ ոչինչ մեղադրելու բան չունիմ: Քանի՛ ու քանի անգամ ոռոգել տուի ձեզ իմ պարտեզը փոխանակ աշխատեցնելու: Քանի՛ անգամ արձակել եմ ձեզ ուսումնարանից, երբ կամենում էի ձկնորսութեան գնալ...

Այսպէս մէկ խօսքից միւսը անցնելով Պ. Համէլը սկսաւ խօսիլ Ֆրանսերէն լեզուի վրայ, ասելով թէ աշխարհի ամենագեղեցիկ, ամենապարզ և ամենահաստատուն լեզուն է, թէ մենք պէտք է պահպանենք այդ լեզուն և երբէք չմոռանանք նորան, որովհետեւ երբ մի ժողովուրդ ստրկանում է, եթէ իւր լեզուն պիտի բռնում է, նոյն է թէ իւր բանդի բանալին բռնած ունենար... Յետոյ վերցրեց մի քերականութիւն և պատմեց մեզ մեր դասը: Ինքս ինձ վրայ զարմանում էի թէ ինչպէս լաւ եմ հասկանում. նորա բոլոր ասածները այնպէս հեշտ, այնպէս դիւրամբռնելի էին երևում ինձ: Ինձ թվում էր նոյնպէս թէ ես երբէք այդքան ուշադրութեամբ ականջ

չէի դրել և թէ նա էլ երբէք այդքան համբերութեամբ չեր մեկնել մեզ մեր դասը: Ասես թէ մեզանից բաժանուելուց առաջ խեղճ մարդը կամենում էր տալ մեզ իւր բոլոր գիտութիւնը, միանգամից մոցնել մեր գլուխը իւր բոլոր իմաստութիւնը:

Լեզուի դասից յետոյ անցանք վայելչագրութեան: Այդ օրուան համար Պ. Համէլը պատրաստել էր բոլորովին նոր օրինակներ, որոնց վրայ գեղեցիկ նօտր տառերով գրած էր՝ Ֆրանսիա, Ալգաս, Ֆրանսիա, Ալգաս: Այդ օրինակները՝ որ մեր գրասեղանների լարերի վրայ կախ էին արած, կարծես փոքր դրօշակների նման ծածանում էին դասատան շուրջը: Պէտք էր տեսնել թէ բոլորն էլ ինչ ջանք էին թափում, և ինչ լուրթիւն էր տիրում. ոչինչ չէր լսվում՝ բայց եթէ գրիչների խզիւղոցը թղթի վրայ: Մի բոպէ եղաւ որ բզկներ մտան դասատուն. բայց ոչ ոք ուշադրութիւն չդարձրեց, և ոչ անգամ ամենափոքրերը՝ որոնք աշխատում էին իրանց փայտած և տառերը գծելու այնպիսի ջերմեռանդութեամբ, որ իբրև թէ այդ էլ Ֆրանսերէն լեզուի դաս լինէր... Ուսումնարանի կտուրի վրայ աղաւնիները ցած ձայնով մրմնջում էին, և ես ասում էի ինձ ու ինձ նոցա ձայնը լսելով:

«Արդեօք դոցա՞ էլ պիտի ստիպեն գերմաներէն երգել:»

Ժամանակ առ ժամանակ աչքերս բարձրացնելով վայելչագրութեան տետրակի վրայից, տեսնում էի որ Պ. Համէլը անշարժ նստած է իւր ամբիոնի վրայ և այնպէս նայում է իւր շուրջը եղած առարկաների վրայ, որ կարծես թէ ամբողջ ուսումնարանը կամենում լինէր հետը տանել... Մտածեցէք, քառասուն տարի շարունակ այդ միևնոյն տեղում նստած էր նա, դէմուդէմը միևնոյն բակը և միևնոյն դասատունը: Միայն նստարանները, գրասեղանները երկարատև դործածութիւնից գոյները փոխել, հնացել էին. բակի ընկուզենիքը մեծացել էին, և գայլուկը, որ ինքն էր տնկել, զարդարում էր այժմ պատուհանները և մինչև կտուրն էր հասնում: Ի՛նչ ծանր պիտի թուէր այս խեղճ մարդուն բաժանուել այդ բոլոր բաներից և լսել թէ ինչպէս վերևի յարկում գնում գալիս էր իւր քոյրը, որ անդուկները կողպելու վրայ էր. որովհետև միւս օրը պէտք է ճանապարհ ընկնէին, պէտք է բոլորովին հեռանային երկրից:

Այնու ամենայնիւ Պ. Համէլը այնքան արիւթիւն ունեցաւ՝ որ իւր դասը շարունակեց մինչև վերջը: Գրութիւնից յետոյ պատմութեան դաս ունեցանք, յետոյ փոքրերը երգեցին միասին իրանց ԲԱ

Բէ Բին: Դահլիճի անկիւնում ծերունի Հաուզէրը դրել էր իւր ակնոցը, և այբբենարանը երկու ձեռքով բռնելով՝ կապում էր տառերը փոքրերի հետ: Երևում էր որ նա էլ ջանք է անում. նորա ձայնը դողում էր սրտի վրդովմունքից, և այնպէս տարօրինակ բան էր նորան լսելը, որ մեր բոլորի ծիծաղն ու լացը դալիս էր: Ախ, երբէք չեմ մոռանալ այն վերջին դասը...

Յանկարծ եկեղեցու ժամացոյցը տաաներկուսը խփեց, յետոյ աղօթքի զանգակը լսուեցաւ: Մի և նոյն րոպէին Պրուսիացիք կրթութիւնից վերադառնալով՝ իրանց փողերը հնչեցնում էին մեր պատուահանների տակ... Պ. Համէլը գունատութեամբ ոտի կանգնեցաւ իւր ամբիոնի վրայ: Երբէք նա այնպէս մեծ չէր երևացել ինձ:

«Բարեկամք, ասաց նա, բարեկամք, ես... ես...»

Բայց մի բան խեղդում էր նորան. չեր կարողանում խօսքն աւարտել:

Դարձաւ դէպի գրատախտակը, վերցրեց մի կտոր կաւիճ, և որքան ոյժ ունէր մատներումը՝ պարզ ու խոշոր տառերով գրեց.

«ԿԵՅՅԷ՝ ՖՐԱՆՍԻԱՆ»:

Ապա անշարժ մնաց իւր տեղումը, գլուխը պատին կրթնելով, և առանց խօսելու ձեռքով նշան արաւ մեզ.

«Վերջացաւ... գնացէք»:

ԲԷՐԼԻՆԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Մի անգամ Վ... բժշկի հետ, բարձրանում էինք Ելիսեան դաշտի լայնարձակ փողոցով՝ ռմբակոծուած պատերի ու քարայտատակների մէջ որոնելով Փարիզի պաշարման պատմութիւնը, երբ էտուալի բոլորակ հրապարակը հասնելուց փոքր ինչ առաջ՝ բժիշկը կանգնեցաւ, և ցոյց տալով ինձ այն անկիւնաւոր մեծ աներից մինը՝ որ այնպէս շքեղ կերպով խմբուած են Յաղթական կամարի շուրջը, ասաց.

«Տեսնում էք այնտեղ այն չորս փակ պատուհանները, որոնց տակ մի պատշգամբ է ձգվում: Անցեալ տարի օգոստոս ամսի առաջին օրերում, այն վարհուրելի օգոստոս ամսին որ այնպէս փոթորկալից ու աղետաւոր եղաւ մեզ համար, կանչուեցայ այն տունը մի կաթուածահար հիւանդի օգնութիւն հասնելու համար: Հիւանդի ազգանունն էր Ժուլ, առաջին կայսրութեան վրահաւոր Վորքի զին»

դապեա, մի փառասէր ու հայրենասէր կամակոր ծերունի, որ Ֆրանսա-պրուսական պատերազմի առաջին օրից իւր բնակութիւնը փոխադրել էր Ելիսեան դաշտը, մի պատշգամաւոր տան մէջ... զիտէք ինչի համար. — որպէս զի մեր զօրքերի յաղթանակաւ Փարիզ մտնելուն հանդիսատես լինի... Խեղճ ծերունի. Վիսէմբուրգի բօլթը հասաւ նորան այն րոպէին՝ երբ ճաշից վեր էր կենում: Կարդալով Նապօլէոնի անունը այն յայտագրի տակ՝ որ մեր զօրքի յաղթուելու համբաւն էր բերում, կաթուածահար ընկաւ փռուեցաւ գետին:

«Ծերունի գնդապետին գտայ տարածուած սենեակի գորգի վրայ, երեսը արկնկուայ ու անշարժ, իբրեւ թէ մի մահակի հա-րուած ստացած լինէր գլխին: Կանգնած ժամանակ նա շատ բարձր պէտք է լինէր, պարկած տեղը ահագին էր երևում: Նորա դէմքի գծադրութիւնը գեղեցիկ էր, առամները սքանչելի, սպիտակափայլ ու գանգուր մուգերը պսակում էին նորա գլուխը, ինքը ութսուն տարեկան էր, բայց վաթսունից աւելի չէր երևում... Նորա կողքին չորած էր մի մատաղահաս աղջիկ աչքերը լի արտասուքով. այդ աղջկը նորա թոռն էր, և արդարեւ նմանում էր նորան: Տեսնելով նոցա այդպէս միմեանց կողքին՝ ասես թէ երկու յունական գեղեցիկ պատկերադրամներ լինէին, երկուսն էլ նոյնատիպ, միայն մինը հին ու աղօտ, ծայրերը մաշուած ու ջնջուած, իսկ միւսը նորածոյ, փայլուն ու ճշգրիտ:

Այս աղջկայ վիշտը շարժեց իմ գութը: Մեծ հօր պէս՝ հայրն էլ զինուորական էր Մակ-Մահօնի բանակում, և այս գետնին փռուած ծերունու պատկերը ոչ պակաս զարհուրելի պատկեր էր յիշեցնում նորան: Ես հանգստացրի նորան, թէ և, ուղիղն ասեմ, քիչ յոյս ունէի. որովհետեւ ծերունու կէս մարմինը փէտացել էր և ութսուն տարեկան հասակում այդպիսի ցաւից ազատուիլը դժուար է: Յիրաւի, երեք օր շարունակ հիւանդը միւկնոյն անշարժ ու ապուշ դրութեան մէջ մնաց... Այդ միջոցին Բէյսահօֆէնի համբաւը հասաւ Փարիզ. զիտէք թէ ինչ զարմանալի կերպով տարածուեցաւ այդ լուրը: Մինչև երեկոյ կարծեցինք թէ մեծ յաղթութիւն էինք տարել, քսան հազար Պրուսիացի սպանուել, թագաժառանգը գերի էր ընկել... Չգիտեմ թէ ինչ հրաշքով, ինչ մագնիսական զօրութեամբ այս ազգային ուրախութիւնը արձագանգ էր գտել մինչև մեր խեղճ համրուխտը զօսացած անդամների մէջ. այսքան միտս է՝ որ երբ այն իրիկուն մօտեցայ նորա անկողնին, տե-

սայ որ էլ այն մարդը չէ: Աչքը համարեա պարզուեկէր, լեզուն բերնումը պտոյտ էր գալիս: Ոյժը հաւաքեց, ժպտաց երեսիս և թօթովեց երկու անգամ

Յաղ...թու...թիւն:

— Այո՛, զնդապետ, մե՛ծ յաղթութիւն...

Եւ մինչ ես Մակ-Մահօնի փառաւոր յաղթութեան մանրամասնութիւններն էի պատմում, դէմքի գծագրութիւնը զգալի կերպով փոխվում, կերպարանքը լուսաւորվում էր...

«Դուրս գալիս տեսայ որ մատաղահաս աղջկը դրան մէջ կանգնած՝ սպասում էր ինձ գունաթափուած և արտասուքը աչքին:

«Բայց նա փրկուած է,» ասացի ես ձեռները բռնելով:

«Դժբաղդ աղջկը հազիւ թէ կարողացաւ պատասխանել ինձ: Նոր կպցրել էին իսկական Բէյխսօֆէնի յայտագիրը, Մակ-Մահօնը փախչում է, ամբողջ բանակը խորտակուած է... Սարսափած ու վհատած նայեցանք միմեանց երեսին. նա յուսահատվում էր հօր մօտ մտածելով, իսկ ես դողում էի ծերունու մօտ մտածելով: Անշուշտ նա չալիսի կարողանար դիմանալ այս մեծ հարուածին... և սակայն լի՛նչ պէտք է անէինք... Թո՛ղ աայինք նորան իւր ուրախութիւնը, իւր խաբուսիկ երազները՝ որ կենդանացրել էին նորան... Բայց այն ժամանակ պէտք էր սուտ խօսել...

«Լաւ է, սուտ կը խօսիմ, ասաց դիւցազնաբար մատաղահաս աղջկը աչքերը սրբելով, և ուրախ ուրախ մտաւ մեծ հօր սեներակը:

«Ծանր պարտաւորութիւն էր յանձն առել նա: Առաջին օրերը դեռ բանը լաւ էր գնում. հիւանդի գլուխը թոյլ էր և ամէն խօսքից երեսայի պէս խաբվում էր: Բայց առողջութեան հետ գաղափարները պարզվում էին, և հարկ էր անդադար նոր նոր տեղեկութիւններ տալ նորան բանականների շարժողութեան վրայ և պատերազմական յայտագրեր պատրաստել:

Սիրող մղկտում էր տեսնելով թէ ինչպէս այն գեղեցիկ աղջկը դիշեր ցերեկ աչքի լոյսը թափում էր Գերմանիայի քարտէզի վրայ, գնդասեղներից փոքրիկ դրօշակներ ցցելով նորա վրայ և աշխատելով փառաւոր արշաւանքներ հնարել իրանից. Բազէնը գնում էր Բէրլինի վրայ, Ֆրուասարը Բաւարիա, Մակ-Մահօնը Բալտիկ ծովը: Այս բոլոր բաների համար խորհուրդ էր հարցնում ինձանից, և որքան կարողանում էի՝ օգնում էի նորան, բայց մանաւանդ մեծ

Հայրը օգնում էր մեզ այս երևակայական արշաւանքների մէջ. քանի՜ ու քանի՜ անգամ նուաճել էր նա Գերմանիան առաջին Կայսրութեան ժամանակ: Ամէն հարուածները առաջուց յայտնի էին նորան. «Այժմ ահա ուր պիտի երթան... ահա ինչ պիտի անեն...» և նորա գուշակութիւնները միշտ կառարկում էին, այս պատճառով նա փքվում հպարտանում էր:

Թէեւ ամէն օր մի մի քաղաք էինք առնում, մի մի յաղթութիւն տանում, սակայն նորա կարծիքով շատ դանդաղ էինք առաջ դնում. ոչինչ չէր բաւականացնում այն անկուշտ ծերին... ամէն օր տուն մտնելիս՝ մի նոր յաղթութեան համբաւ էի լսում.

«Բժիշկ, Մայնցն առինք», ասում էր մատաղահաս աղջկը դիմաւորելով ինձ դառն ժպիտը երեսին, և կիսաբաց դռնից դուրս պետը ուրախ ուրախ աղաղակում էր.

«Բանը լաւ է գնում... մի շաբաթից Բէրլին կը մտնենք»:

Այդ ժամանակ Պրուսիացոց միայն մի շաբաթ էր մնացել Փարիզ հասնելու... Խորհուրդ արինք թէ արդեօք լաւ չէր լինիլ մայրաքաղաքից դուրս տանել նորան. բայց այն ժամանակ Ֆրանսիայի դրութիւնից բանի էութիւնը կը հասկանար, և նա դեռ այնքան թոյլ էր՝ որ անկարելի էր ճշմարտութիւնը յայտնել նորան: Վճռուեցաւ ուրեմն որ մնայ:

«Պաշարման առաջին օրը, այսօրուան պէս յիշում եմ, րարձրացայ նոցա մօտ յուզած սիրտս լին այնպիսի ցաւով՝ որ պատճառում էին մեզ ամէնիս Փարիզի վաւերացած դռները, նորա պարիսպների տակ տեղի ունեցած պատերազմները, նորա մերձակայ շրջակայքը՝ Ֆրանսիայի այն ժամանակուան սահմանները: Մեր ծերին անկողնի վրայ նստած գտայ, ուրախ ու հպարտ.

«Ահա վերջապէս սկսաւ պաշարումը, ասաց նա:

«Ապշած նայեցայ երեսին.

«Ի՞նչպէս, գնդապետ, դուք գիտէք...»

«Նորա թող դառնալով ասաց.

«Հա՛ այո՛, բժիշկ... մեծ համբաւ... Բէրլինի պաշարումը սկսաւ»:

«Այս խօսքերն ասում էր նա հանելով իւր գնդասեղը ծանր ու հանդարտ կերպով... Ի՞նչպէս կարող էր կասկած տանել ծերունին. ոչ ամրոցների թնդանօթների ձայնը կարող էր լսել և ոչ դժբաղդ Փարիզի տխուր ու խառնաշփոթ կերպարանքը ուտնել: Միակ բանը որ տեսնում էր իւր անկողնից՝ յաղթական կամարի մի

մասն էր, իսկ սենեակում, իւր շուրջը գտնուած առարկաները յիշեցնում էին նորան առաջին կայսրութիւնը և խաբուսիկ երազների մէջ պահում, մարէշալների պատկերներ, պատերազմների նկարներ, Հռոմի թագաւորը (Նապօլէոն I-ի որդին) մանկական հագուստներով զարդարած. յետոյ պատերի երկարութեամբ ձգուած սեղանների վրայ դրած էին զանազան յաղթութեան նշաններ, պղնձից ու ու պրօնզից շինած, կայսերական մասունքներ, պատուանշաններ, Սուրբ-Հեղինէի կղզին, շատ մանրանկար պատկերներ՝ սր ներկայացնում էին մի և նոյն կինը գանգրաւոր մազերով, պարահանդէսի զարդարանքներով, դեղին շրջազգեստով, լայն թւեքով... խեղճ գընդապետ, այս բոլորը մեր ասածներից աւելի էին օգնում նորան հաւատալու Բէրլինի պաշարմանը:

«Այն օրից սկսած մեր պատերազմական գործողութիւնները շատ պարզուեցան. մի փոքր համբերութիւն պէտք էր ունենալ միայն մինչև որ Բէրլինն առնուի: Ժամանակ առ ժամանակ, երբ ծերը շատ էր ձանձրանում, որդուց եկած նամակն էին կարդում նորան, ի հարկէ երեւակայական նամակ էր, որովհետև փարիզում էլ ոչինչ չէր մտնում, և Սէդանից յետոյ Մակ-Մահօնի թիկնապահը (գնդապետի որդին) Գերմանիայի մի ամրոցում գերի էր ընկած: Երեւակայեցէք այն խեղճ աղջկայ յուսահատութիւնը՝ որ հօրից ոչինչ համբաւ չունէր, և գիտէր թէ նա գերի է, ամէն բանից զուրկ, գուցէ և հիւանդ, բայց ստիպուած էր խօսեցնել նորան ուրախալի թէև փոքր ինչ կարճ նամակներով, ինչպէս որ կարող էր խօսել մի զեւուոր արշաւանքի ժամանակ, որ անդադար առաջ է գնում նուաճած երկրում: Պատահում էր երբեմն որ շաբաթներով համբաւ չէր գալիս. այն ժամանակ ծերը անհանգիստ էր լինում ու չէր կարողանում քնել: Եւ ահա մի նամակ էր հասնում Գերմանիայից, որ աղջկը ուրախ ուրախ գալիս ու կարդում էր նորա անկողնի մօտ՝ արտասուքը զսպելով: Գնդապետը ամենայն երկիւղածութեամբ լսում էր, հաստատում կամ հերքում էր որդու գրածները, նամակի մեծ տեղերը պարզաբանում էր: Գեղեցիկ էին մանաւանդ նորա ուղարկած պատասխանները. «Մի մոռանար երբէք որ դու Ֆրանսիացի ես, ասում էր նա իւր որդուն. մեծահոգութեամբ վարուի՛ր այն խեղճերի հետ, թող մեր արշաւանքը շատ չճանրանայ նոցա վրայ...» Յետոյ գալիս էին զանազան յանձնարարութիւններ, երկար ու ձիգ քարոզներ այն բանի վրայ՝ թէ պէտք է ուրիշների սեպհականութիւնը յարգել:

կանանց հետ քաղաքավարութեամբ վարուիլ, մէկ խօսքով շարում էր նորա առաջ զինուորական պատուի բոլոր օրէնքները՝ որ տիրապետող ժողովուրդը պիտի գործ դնէր: Նա խառնում էր երբեմն մի քանի ընդհանուր նկատողութիւններ քաղաքականութեան վրայ, և թէ ինչ խաղաղութեան պայմաններ պէտք է առաջարկել յաղթուածներին: Այս խնդրի վրայ խօսելիս, պէտք է ասել, նա շատ պահանջող էր:

— «Պատերազմի ծախքը, և ուրիշ ոչինչ... ինչն է խլենք նոցանից նահանգներ... Միթէ կարելի է Գերմանիայով Ֆրանսիա շինել... »

Այս բոլորը թելադրում էր նա հաստատուն ձայնով, և նորա խօսքերի մէջ այնքան միամտութիւն, այնպիսի հայրենասիրական գեղեցիկ հաւատ էր երևում, որ նորա ասածները լսելով անկարելի էր չյուզուիլ:

«Այդ միջոցում պաշարումը առաջ էր գնում, բայց աւաղ, ոչ Բէրլինի պաշարումը... այն մեծ ցրտերի, ռմբակոծութեան, տարափոխիկ հիւանդութիւնների և սովի ժամանակն էր: Բայց մեր խնամքների ու զգուսնքների շնորհով, որ օր աւուր վրայ բազմանում էին, ծերունու խաղաղութիւնը մի ըրպէ չվրդովեցաւ: Մինչև վերջը կարողացայ ճարել նորա համար սպիտակ հաց և լաւ միս. բայց այդ միայն յատուկ նորա համար էր: Չէք կարող երեւակայել այն անմեղ անձնասիրութիւնը որ երևում էր մեծ հօր նախաձեռնների մէջ. ծերը նստած էր իւր անկողնում զուարթ և ուրախ, անձեռքը վզին կապած. նորա մօտ կանգնած էր մատաղհաս աղջիկը, զրկանքներից գոյնը թռած, և իւր ձեռներով առաջնորդում էր նորան, խմեցնում էր, օգնում էր ուտելու այն բոլոր արգելուած համեղ կերակուրները: Այն ժամանակ կերած ու խմած, տաք սենեակումը նստած տեղը, մինչ դուրսը ձմեռուայ դառնաշունչ քամին փչում էր, պատուհանների տաք բուքը վզգլում, վաղեմի զրահակիրը յիշում էր իւր արշաւանքը Հիւսիսում, և հարիւրերորդ անգամ պատմում էր մեզ Ռուսաստանից անյաջողութեամբ յետ դառնալը, երբ միայն սառած պաքսիմատ և ձիու միս էին ուտում:

— «Հասկանո՞ւմ ես, աղջիկս, ձիու միս էինք ուտում »:

Ի՛նչպէս չհասկանար: Երկու ամիս կար որ ուրիշ բան չէր ուտում... Սակայն օրէցօր, քանի որ հիւանդի դրութիւնը լաւանում էր, մեր գործը աւելի ու աւելի դժուարանում էր: Իւր բոլոր զգայարանների և անդամների անզգայութիւնը, որ այնպէս լաւ էր օգնել

մեզ մինչև այն ժամանակ, կամաց կամաց սկսում էր պակասիլ ու անյայտանալ: Երկու երեք անգամ արդէն Մայօ դռնից զարհուրելի աղմուկներ լսելով տեղիցը թռել, որսկան շան պէս ականջները սրել էր. ստիպուեցան հնարել մի վերջին յաղթութիւն բազէնի կողմից Բէրլինի տակ, որի աւետիսը տալիս էին թնդանօթները: Մի օր էլ որ անկողինը պատուհանի մօտ էին դրել.— թէ չեմ սխալվում, Բիւզէնվալի հինգշաբթի օրն էր—տեսաւ որ ազգային պահպան զինուորների մի խումբ խռնվում է Գրանդ-Արմէի հրապարակի վրայ:

«Այդ ինչ զինուորներ են», հարցրեց նա, և լսեցինք թէ ինչպէս տհաճութեամբ ասում էր.

«Ի՛նչ անկանոն շարժումա՞ք:»

Ուրիշ հետեանք չունեցաւ, բայց հասկացանք որ այնուհետև հարկաւոր էր աւելի զգոյշ լինել, միայն դժբաղդաբար հակառակը պատահեցաւ:

«Մի երեկոյ, մինչ ես գալիս էի, աղջիկը, դողալով առաջ եկաւ.

—«Վաղն են մտնում», ասաց նա ինձ:

Զգիտեմ մեծ հօր սենեակի դուռը բաց էր թէ ոչ. այսքան միայն նկատեցի որ այն իրիկուն նորա դէմքը զարմանալի կենդանութիւն էր ստացել: Հաւանական է թէ մեր խօսակցութիւնը լսէլ էր. միայն մենք Պրուսիացոց վրայ էինք խօսում, իսկ նա Ֆրանսիացոց յաղթանակով փարիզ մտնելու վրայ էր մտածում, որ այնքան ժամանակ է՝ սպասում էր,—ինչպէս Մակ-Մահօնը պիտի անցներ լայնարձակ փողոցով, ծաղիկների վրայ կոխելով, որդին մարէշալի կողքին, իսկ ինքը պատշգամի վրայ կանգնած՝ զինուորական համազգեստը հագած ինչպէս լուսեցնում, պիտի ողջունէր զնդակներից ծածկած դրօշակները և վառօդից սկսեցած արծիւները...

Խեղճ ծերունի. նա անշուշտ երևակայել էր որ կամենում էին արգելել նորան ներկայ գտնուիլ մեր զօրքերի փառաւոր ընդունելութեանը, որպէս զի սիրտը շատ չշարժուի: Այս պատճառով նա ոչ ոքի բան չասաց. բայց երկրորդ առաւօտ, հենց այն ժամին երբ Պրուսիացիք երկչոտութեամբ մտան այն փողոցը, որ Մայօի դռնից տանում է Տիւլլերի, պատուհանը կամաց բացուեցաւ, և դնդապետը երևեցաւ պատշգամի վրայ գլխին սաղաւարտ, վրան վաղեմի զրահաւորի համազգեստ հագած: Մինչև այժմ էլ զարմանում եմ թէ

նչ երկաթի կամք պիտի լինէր որ նորան այդպէս օտի վրայ կանգնեցրել ու հագցրելէր: Այս յայտնի է որ նա յիրաւի պատշգամբի վրայ կանգնած էր և զարմացած նայում էր, տեսնելով որ փողոցները ամայի ու լուռ են, պատուհանների փեղկերը ծածկած, փարիզը մի մեծ հիւանդանոցի պէս տխրութեան մէջ ընկղմած, ամէն տեղ դրօշակներ են երևում, բայց ի՛նչ զարմանալի դրօշակներ, բոլորն էլ սպիտակ կարմիր խաչերով, և ոչ ոք չէր գնում մեր գինուորներին դիմաւորելու:

Մի րոպէ կարող էր կարծել թէ սխալվում է...

Բայց ո՛չ. ահա՛ ցաղթական կամարի ետեւից լսվում է մի խառնաշփոթ աղմուկ, մի սև կէտ առաջ էր շարժվում... յետոյ կամաց կամաց սաղաւարտների սուր ծայրերը փայլեցան, Ենայի փողբիկ թմբուկների ձայնը լսուեցաւ և Շուպէրտի յաղթական մարշը հնչեց Էտուալի կամարի տակ...

«Այն ժամանակ հրապարակի տխուր լուութեան մէջ լսուեցաւ մի աղաղակ, մի սոսկալի աղաղակ. «Ձէ՛նք առէ՛ք... զէ՛նք առէ՛ք... Պրուսիացիքն են:» Եւ չորս ուլան յառաջապահ գնդից տեսան որ պատշգամբի վրայ մի բարձրահասակ ծերունի դողդոջուն բազուկները շարժեց և... փռուեցաւ գետին: Այս անգամ Ժուլ գնդապետը էլ ուշքի չեկաւ:

ԼՐՏԵՍ ԵՐԵՒԱՆ

Նորա անունն էր Ստէն:

Փարիզի փողոցի երեսաներիցն էր, հիւանդոտ ու գունատ, որ կարող էր տասը տարեկան լինել, գուցէ տասնևհինգ. այդ փոքր ճանաչելի տարիքը երբէք չես կարող իմանալ: Մայրը մեռել էր. իսկ հայրը, որ երբեմն ծովային զինուոր եր եղել, այժմ՝ Փարիզի պաշարման ժամանակ մի փողբիկ պարտէզի պահապան էր ճամպլի թաղում: Փոքր երեսաները, դայեակները, պառաւ կանայքը, աղքատ մայրերը, միով բանիւ ամբողջ Փարիզը՝ որ անցուդարձ անող կառքերից պատասպարուելու համար այս ծաղկանոցն է ապաւինում, բոլորը ճանաչում ու պաշտում էին հար Ստէնին: Ամենքը գիտէին թէ նորա հաստ բեխերի տակ, որ ահ ու սարսափ էին բերում շների ու թափառաշնկների վրայ, մի քաղցր ժպիտ էր ծածկվում, հա-

մարեա մի մայրական ժպիտ, և թէ այդ ժպիտին արժանանալու համար բաւական էր հարցնել նորան.

«Ի՞նչպէս է ձեր փոքրիկ որդու առողջութիւնը...»

Հա, շատ էր սիրում իւր որդուն հայր Ստէնը: Ի՞նչ բաղդաւորութիւն էր նորա համար՝ երբ երեկոյեանները, դասից յետոյ, փոքր երեխան տուն էր գալիս և հայր ու որդի պարտէզի շուրջը պտուտում էին, կանգնելով ամէն մի նստարանի առաջ այցելուներին ողջունելու և նոցա քաղաքավարի խօսքերին պատասխանելու համար:

Բայց փարիզի պաշարմամբ ամէն բան փոխուեցաւ: Ստէնի պարտէզը փակուեցաւ, որովհետեւ դիւրաւատ նիւթեր էին ամբարիշտ այնտեղ, և խեղճ մարդը ստիպուած լինելով արթնութեամբ հսկել, առաւօտից մինչև իրիկուն շրջում էր տխուր ու խառնափնթոր ծառուղիների մէջ, միայնակ, առանց ծխելու, և միայն երեկոյեան շատ ուշ արժանանում էր որդու տեսութեանը, երբ որ վերադառնում էր իւր բնակարանը: Երեւակայեցէք ուրեմն նորա կատաղութիւնը, երբ Պրուսիացոց վրայ էր խօսում... իսկ փոքրիկ Ստէնը այնքան տոգոհ էր այս նոր կեանքից:

Պաշարում. ո՛հ, ի՞նչ զուարճութիւն է այդ փողոցատէր մանուկների համար: Եւ ոչ ուսումնարան դնալ կայ, ոչ էլ հսկողութիւն. բոլոր ժամանակը ազատ է և կարելի է արձակ համարձակ վազվզել փողոցներում...

Եւ արդարև փոքրիկ Ստէնը առաւօտից մինչև իրիկուն չափչփում էր փողոցները: Նա հետևում էր թաղական զինուորներին, որոնք գնում էին պարիսպները պաշտպանելու, և միշտ ընտրում էր այն գնդերը որոնք լաւ երաժշտութիւն ունէին. այդ բանին հմուտ էր փոքրիկ Ստէնը: Նա ճշտութեամբ կ'որոշէր ձեզ թէ 96-րդ գնդի երաժշտութիւնը շատ անպիտան է, իսկ 55-երորդինը հիանալի: Երբեմն ներկայ էր գտնվում շարժական զօրքի (mobiles) պատերազմական կրթութիւններին և ընկնում էր նոցա ետևից...

Զմեռուան ցուրտ օրերին, առաւօտը վաղ էրբ որ դեռ լոյսը մութից չէր բաժանուած, զամբիւղը ձեռին խառնվում էր նա զանազան խմբերի հետ, որոնք երկար ու ձիգ շարքեր էին կազմում մնացածների կամ հսցաթուիների վանդակապատի առաջ: Այնտեղ ձիւնախառն ջրի մէջ կանգնած ծանօթանում էին միմեանց հետ և քաղաքականութեան վրայ խօսում. ամէն մէկը ցանկանում էր նորա կարծիքը իմանալ իբրև Պ. Ստէնի որդու կարծիք: Բայց ամէ-

նից զուարճալի բանն էր խցանի զբոսանքը, կրկնակոշիկներին երևելի խաղը՝ որի սովորութիւնը մտցրել էին Բրետայնցի զինուորները պաշարման ժամանակ: Երբ փոքրիկ Ստէնը պարիսպների մօտ կամ հացաթուխների խանութների առաջ չէր, անշուշտ կը գտնէիր նորան Շատո-դ' Օ ասած հրապարակում, ուր զուարճանում էր կրկնակոշիկների խաղով: Ի հարկէ ինքը չէր խաղում, որովհետեւ դորա համար շատ փող էր հարկաւոր. նորա համար բաւական զուարճութիւն էր որ կարող էր խաղացողներին տեսնել:

Մինը մանուկանդ, մի լայն ու կապոյտ վարակը հագած բարձրահասակ տղայ, որ միայն հինգֆրանկոնցներ էր զնում խաղի ժամանակ, բոլորովին գրաւել էր փոքրիկ Ստէնի ուշքն ու միտքը: Երբ այդ տղան վազում էր, ոսկու վնդվնդոցը լսվում էր նորա գրպանից...

Մի օր բարձրացնելով մի ոսկի, որ զլորուել էր մինչև փոքրիկ Ստէնի ոտքերի տակ, մեծահասակ տղան ասաց նորան.

«Ինչպէս տեսնում եմ, աչքերդ զնում են ոսկու ետևից... եթէ կամենում ես, ես քեզ կ'առնեմ թէ որտեղ կարելի է շատ փող գտնել:»

Երբ որ խաղը վերջացաւ, քաշեց նորան հրապարակի մի անկիւնը և առաջարկեց որ երկուսով զնան լրագիրներ ծախեն Պրուսիացոց, որոնք մէկ ճանապարհորդութեան համար 30 ֆրանկ էին վճարում: Ստէնը նախ զայրանալով մերժեց այդ ամօթալի առաջարկութիւնը, և այնուհետեւ չվերադարձաւ վերոյիշեալ հրապարակը: Անտանելի կերպով անցան այդ երեք օրերը. ոչ ուտում էր նա և ոչ քնում: Գիշերը անկողնի մօտ աչքին երևում էին իրար վրայ զիջուած կրկնակոշիկներ և պսպղուն հինգֆրանկոնցներ՝ որոնք զլորվում էին սենեակի յատակի վրայ: Վերջապէս չհամբերեց. չորրորդ օրը վերադարձաւ Շատո-դ' Օի հրապարակը, տեսնուեցաւ այն հասակաւոր տղայի հետ և անձնատուր եղաւ նորան...

Մի առաւօտ որ սաստիկ ձիւն էր գալիս, նոքա ճանապարհընկան ուսերին մէկ մէկ պարկ դրած և լրագիրները բլուզների տակ ծածկելով: Երբ հասան Ֆլանդրիայի դուռը, համարեա լոյսը նոր էր բացվում: Հասակաւոր տղան Ստէնի ձեռքիցը բռնած մօտեցաւ պահապանին—մի կարմիր-թեւի ու բարի դէմքով մարդ—և ասաց նորան խեղճ ձայնով.

«Ազնիւ պարոն, թոյլ տուէք մեզ առաջ երթալ... Մեր

մայրը հիւանդ է, իսկ մեր հայրը մեռած է: Մենք ուզում ենք այս փոքր եղբորս հետ գետնախնձոր հաւաքել դաշտից:»

Այս ասելով նա արտասուք էր թափում: Իսկ Ստէնը ամօթից գլուխը չէր բարձրացնում: Պահապանը զննեց նոցա մի րոպէ, յետոյ աչքերը դարձրեց ամայի ու ձիւնապատ ճանապարհի վրայ:

«Անցէք շուտով», ասաց նա, և իսկոյն հեռացաւ նոցանից որ չլինի թէ իրան տեսնող լինի: Շտապով գնում էին նոքա Ուէրվիլէի ամրոցի ճանապարհով և հասակաւոր տղան սկսաւ ծիծաղել:

Փոքրիկ Ստէնը կարծես երազի պէս տեսնում էր թէ ինչպէս գործարանները զօրանոցների էին փոխարկել, ամայի քարակոյտերի պարապ տեղերը թրջած շորի կտորտանքների խրել, երկար ու քաւրուքանդ արած ծխնելոյղները մառախուղը ճեղքելով մինչև երկինքն էին հասնում: Այստեղ ու այնտեղ երևում էին մի մի պահապան, վերարկուների մէջ փաթաթում գննուորականներ՝ որոնք իրանց հեռադիտակներով գննում էին թշնամիների դրուծիւնը, և փոքրիկ ձիւնապատ վրաններ՝ որոնց առաջ ծխում էին թեթեւ կրակներ: Հասակաւոր տղան տեղեակ էր բոլոր ճանապարհներին, նա գնում էր դաշտի միջով, որպէս զի պահապան գննուորանների իջևաններին չպատահին, այնու ամենայնիւ նոքա չկարողացան անցնիլ որ չհանդիպէին ազատ հրացանաձիգների մի խմբի, որոնք կուչ էին եկել Սուսսօնի երկաթէ ճանապարհի ուղղութեամբ ձգուող մի մեծ փոսի մէջ՝ որ ջրով լի էր: Այս անգամ էլ հասակաւոր տղան կամեցաւ գործ զննել իւր խաբեբայական միջոցները, բայց իզուր, որովհետև չկամեցան թողն տալ նոցա որ առաջ երթան: Մինչ նա արտասուք էր թափում, դուրս եկաւ իջևանից մի ծերունի սէրժան, սպիտակ մազերով ու կնճռոտած դէմքով, որ մեծ նմանութիւն ունէր Ստէնի հօր հետ:

«Լաւ է, լաւ է, մի՛ լաք, ասաց նա, ձեզ կը թողնեն գնալ գետնախնձոր հաւաքելու. բայց առաջ տուն մտէք և փոքր ինչ տաքացեք... Տէս ինչպէս վնգվնգում է այս փոքրիկը:»

Բայց աւանդ, փոքրիկ Ստէնը ոչ թէ ցրտից էր դողում, այլ ահից ու ամօթից... Իջևանում նոքա գտան մի քանի գննուորաններ, որոնք մի հանդարտ կրակի շուրջը կուչ եկած՝ իրանց հրացանների սրերի ծայրերով տաքացնում էին սառած պաքսիմատի կտորներ: Նոքա տեղ ուրին իւրեանց որ տաքանան և քիչ օղի ու սուրճ տուին

նոցա: Մինչ նոքա խմում էին, մի բարձրաստիճան զինուորակա երևեցաւ զրան մէջ, կանչեց սէրժանին, մի բան փափաց ականջին և շտապով հեռացաւ:

«Տղէրք, ասաց սէրժանը ուրախ ուրախ ներս մտնելով... այս զիշեր լաւ որս կունենանք... Պրուսիացոյ պայմանախօսքը իմացուեցաւ... Կարծեմ թէ այս անգամ վերջապէս յետ կը խլենք նոցանից Բուրժը»:

Այս համբաւի վրայ կեցցէների և ուրախութեան ազաղակներ լսուեցան ամէն կողմից. ամէնքը թռչկոտում, երգում և իրանց հրացանների ծայրի սրերը դրստում էին: Երեխայքը օգուտ քաղելով այդ աղմուկից, աննկատելի կերպով դուրս պրծան իջլանից:

Խրամից անցնելով, նոքա մտան ընդարձակ դաշտը, որի խորքում ձգվում էր մի սպիտակ ու ծակծկած պատ. դէպի այդ պատը ղիմում էին նոքա, անդադար կանգնելով ու կռանալով, իբրև թէ գետնախնձոր էին հաւաքում:

«Յետ դառնանք... չգնանք այն տեղ», ասում էր շարունակ փոքրիկ Ստէնը:

Իսկ միւսը ուսերը վեր էր քաշում և միշտ առաջ էր գնում: Յանկարծ մի հրացանի ձայն զիպաւ ականջներին:

«Պարկիր», ձայն տուեց հասակաւորը գետին փռուելով:

Երբ որ երկուսն էլ պարկեցան, մեծը սուլեց, և իսկոյն պատասխան ստացաւ նոյնպէս սուլոցով: Նոքա սողալով առաջ գնացին... Պատի առաջ դեմնի հաւասարութեամբ երևեցաւ. մի դեղին բեխերաւոր մարդ կեղտոտ գլխանոց ծածկած: Հասակաւորը թռաւ խրամը՝ Պրուսիացու մօտ:

«Սա իմ եղբայրն է», ասաց նա ցոյց տալով իւր ընկերը:

Այնքան փոքր էր Ստէնը, որ Պրուսիացին տեսնելով նորան չկարողացաւ պահել իւր ծիծաղը, և սախպուեցաւ գրկել նորան ու այնպէս անցկացնել միւս կողմը:

Պատի այն կողմը կային մեծ մեծ հողակոյտեր, կարած ծառեր, սև ծակեր ձիւնի մէջ, և ամէն մէկ ծակի մէջ մի և նոյն աղտոտ գլխանոցները, մի և նոյն դեղին բեխերը՝ որոնք ծիծաղում էին տեսնելով երեխանց գալը:

Մի անկիւնում երևում էր պարաիզպանի տունը, որ ամրացած էր ծառերի բներով: Ներքին յարկը լի էր զինուորներով, որոնք թուղթ էին խաղում կամ կերակուր էին եփում բոցավառ կրակի

վրայ. կաղամբի ու խոզի իւղի հոտը տարածուել էր. ի՛նչ մեծ զանազանութիւն կար դոցա և ազատ հրացանաձիգների իջևանի մէջ: Վերին յարկումը բարձրաստիճան զինուորականներն էին որոնք դաշնակ էին ածում և շամպանեա գինու շիշեր էին դատարկում: Երբ փարիզի երեխաները ներս մտան, ուրախութեան աղաղակներով ընդունեցին նոցա: Նոքա յանձնեցին իրանց լրագիրները. յետոյ գինի խմեցրին նոցա և սկսեցին խօսեցնել: Այդ բոլոր զինուորականները հպարտ ու չար մարդիկ էին երևում, բայց հասակաւոր տղան զուարճացնում էր նոցա իւր խեղկատակ ձևերով, իւր գուհակահան ասացուածներով: Նոքա ծիծաղում էին, կրկնում էին նորա ասածները, մեծ բաւականութիւն էին գգում թաւալզլոր գալ այն ցեխի մէջ որ փարիզեց դուրս էին բերում նոցա համար:

Փոքրիկ Ստէնը նոյնպէս կամենում էր խօսել, որ ցոյց տար թէ յիմար չէ. բայց մի բան անհանգիստ էր անում նորան: Նորա դէմուդէմը առանձին կանգնած էր մի Պրուսիացի, որ միւսներէից աւելի հասակաւոր ու ծանրաբարոյ էր. նա լրագիր էր կարդում, կամ աւելի լաւ ասենք՝ ձևանում էր թէ կարդում է, որովհետև աչքերը չէր հեռացնում Ստէնից: Նորա հայեացքը լի էր քնքշութեամբ և յանդիմանութեամբ, իբրև թէ այդ մարդը իւր հայրենիքում Ստէնի հասակակից մի որդի ունենար, և ինքն իրան ասում լինէր.

«Աւելի լաւ կը համարէի մեռնիլ քան թէ իմ որդուն այդպիսի գործով պարապելիս տեսնել...»

Այդ վայրկենից Ստէնը զգաց որ մի ձեռք կարծես ծանրանում էր նորա սրտի վրայ և չէր թողնում ազատ բաբախել:

Այս անտանելի դրութիւնից ազատուելու համար Ստէնը իրան խումի տուեց, շուտով նորա գլուխը սկսաւ պտոյտ գալ: Նա անորոշ կերպով լսում էր թէ ինչպէս իւր ընկերը ծաղրում էր ազգային պահապան զօրքերին, ներկայացնում էր նոցա զինուորական կրթութիւնը, նոցա շփոթը գիշեր ժամանակ պարիսպների վրայ: Պրուսիացիք լսում ու ծիծաղում էին: Յետոյ հասակաւոր տղան ձայնը ցածրացրեց, զինուորականները մօտեցան նորան և սկսան մեծ ուշադրութեամբ տկանջ դնել: Թշուառականը հենց այն է կամենում էր յայտնել նոցա ազատ հրացանաձիգների գիշերով յարձակելու դիտաւորութիւնը.....

Այս բանի վրայ փոքրիկ Ստէնը վեր թռաւ կատաղած, նա աչքի էր եկել.

«Լուիր, եղբայր... ջեմ կամենում որ այդ ասես»

Բայց նա ծիծաղեցաւ միայն և շարունակեց: Գեռ բոլորովին չէր աւարտել իւր պատմութիւնը, որ բոլոր վիճուորականները ոտքի կանգնեցան: Նոցանից մինը դուռը ցոյց տալով ասաց երեսաներին.

«Դէ, դուրս կորէք»

Եւ սկսան շուտ շուտ խօսիլ իրարու հետ դերմաներէն: Մեծ տղան հպարտ հպարտ դուրս եկաւ սենեակից վնետակեան դուքսի պէս, ոսկիքը գրպանում շխշխկացնելով: Սաէնը հետեւում էր նորան գլուխը քաշ ձգած, և երբ անցաւ այն Պրուսիացու մօտով որի հայեացքը այնքան անհանգիստ էր արել իրան, լսեց որ մի ականջի ձայն ասում էր իրան կոտորած Ֆրանսերէն լիզուով. «Այդ վատ բան է... շատ վատ» Սաէնի աչքերը լցուեցան արտասուքով:

Դաշտը դուրս գալուն պէս երեսաները սկսան վազել որ շուտով քաղաք մտնեն: Նոցա պարկերը լի էին Պրուսիացոյ տուած գեանախնձորներով. այս պատճառով նոքա անվտանգ անցան ազատ հրացանաձիգների մօտով, որոնք այդ միջոցին պատրաստվում էին զիշերուայ յարձակման համար: Զօրքերը վալիս էին խումբ խումբ և լուռութեամբ հաւաքվում էին պատերի ետեւ: Այլոր սէրժանն էլ այնտեղ էր. նա բաղդաւոր էր համարում իրան որ պատուէր ստացաւ զինուորներին տեղաւորելու: Երբ որ երեսաները անցան, ճանաչեց նոցա և իւր քաղցր ժպիտովը ողջունեց...

Ո՛հ, ի՞նչ ցաւ պատճառեց այդ ժպիտը փոքրիկ Սաէնին. քիչ մնաց ուզում էր աղաղակել.

«Մի՛ գնաք այնտեղ... մենք ձեզ մատնեցինք»

Բայց ընկերն ասել էր նորան. «Եթէ մի ծպտուն հանես, երկուսիս էլ կը սպանեն», և ահից լռեց...

Կուրնէօվում մի անմարդաբնակ տուն մտան նոքա փողերը բաժանելու: Ճշմարտութիւնը ստիպում է ինձ ասել որ գումարը արդարութեամբ բաժանուեցաւ, և փոքրիկ Սաէնը լսելով այն գեղեցիկ ոսկիների զնգզնգոցը գրպանի միջեց և մտաբերելով այն զուարճութիւնը որ պիտի պատճառէր իրան կրկնակօշիկներ խաղը, էլ այնքան ծանր չէր համարում իւր յանցանքը:

Բայց երբ որ մենակ մնաց թշուառ երեխան, երբ քաղաք մտնելուց յետոյ մեծ տղան հեռացաւ նորանից, նորան այնպէս էր թվում թէ գրպանները աւելի ծանրացել են, և այն ձեռը որ թշնամու բանակում սեղմում էր նորա սիրտը, այժմ կարծես աւելի

սաստիկ էր սեղմում: Անցուդարձ անողները խստութեամբ էին նա-
յում նորա վրայ, հենց կարծես իմանում էին թէ որտեղից է դա-
լիս: Նա երևակայում էր թէ ամէն տեղից լսում է լրտես բառը,
մինչև կառքերի անիւներից և զինուորների թմբուկներից: Վերջա-
պէս հասաւ տուն, և շատ ուրախացաւ տեսնելով որ հայրը զեռ-
չէր եկել: Մտաւ սննեակը և թաքցրեց բարձի տակ այն ոսկիքը, որ
այնքան տանջանք էին պատճառում իրան:

Երբէք հայր Ստէնը այնպէս բարի և ուրախ չէր վերադարձել
տուն ինչպէս այդ իրիկուն: Այն օրը դաւառներից յաջող լուրեր էին
եկել. Թրանսիայի գործերը փոքր ինչ յաջող էին գնում: Հաց ուտե-
լիս աչքն ընկաւ պատին կախած հրացանի վրայ և ասաց որդուն
իւր սովորական բարի ժպիտով.

Ի՛նչպէս կը կռուէիր Պրուսիացոց հետ, եթէ մեծ լինէիր:»

Ժամը ութն էր որ թնդանօթի ձայն լսուեցաւ:

«Այդ Օբերվելէիցն է... Բուրժուանը կռվում են», ասաց միա-
միտ ծերունին, որ ճանաչում էր բոլոր բերդերը: Փոքրիկ Ստէնը
գունաթափուեցաւ, և ձեռնալով թէ սաստիկ յոգնած է, գնաց
պարկելու, բայց չկարողացաւ քնել. թնդանօթները շարունակ որո-
տում էին: Երեսօտն երևակայում էր թէ ինչպէս ազատ հրացանաձիգ-
ները գիշերով յարձակում են Պրուսիացոց վրայ և իրանք են դա-
րանի մէջ ընկնում: Նա մտաբերում էր սերժանին որ ժպտալով
ողջունել էր իրան, տեսնում էր նորան ձիւնի վրայ տարածուած, և
հետը ուրիշ շատ մարդիկ... Այդ բոլոր արիւնի գինը թաքցրած էր
իւր բարձի տակ, և ինքը Պ. Ստէնի որդին, մի զինուորականի որ-
դի... Արտասուքը խնդրում էր նորան: Նա լսում էր թէ ինչպէս միւս
սննեակում իւր հայրը անհանգստութեամբ ման էր գալիս, պատու-
հանը բաց էր անում: Ներքեւը, հրապարակի վրայ, պատերազմա-
կան փողը հրաւիրում էր զօրքերին թշնամու վրայ գնալու. և դժ-
բաղդ մանուկը չկարողացաւ հառաչանքը զսպել:

«Ի՛նչ պատահեցաւ քեզ,» հարցրեց հայրը ներս մտնելով:

Երեսօտն էլ չհամբերեց, թուաւ անկողնից և ընկաւ հօր ոտ-
ները: Այդ ժամանակ ոսկիքը գլորուեցան գետին:

Այդ ի՛նչ է, աղաղակեց ծերունին դողալով. գողացն՞ւ ես:»

Փոքրիկ Ստէնը մի առ մի պատմեց թէ ինչպէս գնացել էր
Պրուսիացոց մօտ և ինչ էր արել այնտեղ: Մինչ այդ անցքը պատ-
մում էր, զգում էր որ մի ծանր բեռ վերանում է սրտի վրայից, իւր

անձը ամբաստանելով կարծես մի թեթևութիւն էր զգում... Հայրը լսեց այդ ամէնը զարհուրելի կերպարանքով, յետոյ ձեռններով երեսը ծածկեց և լաց եղաւ:

«Հայր, հայր...» կամեցաւ շարունակել երեխան:

Ծերունին յետ մղեց նորան առանց պատասխանելու, և փողերը ժողովելով հարցրեց.

«Այս է ամէնը»:

Փոքրիկ Ստէնը նշանով ցոյց տուեց թէ այդ է: Ծերունին վերցրեց իւր հրացանն ու վառօդամանը, և փողերը զրպանը դնելով,

«Լաւ է, ասաց, ես կերթամ յետ կը դարձնեմ նոցա իրանց ոսկիքը»:

Եւ առանց մի բառ աւելացնելու, առանց գլուխը յետ դարձնելու, իջաւ խառնուեցաւ մի խմբի հետ որ զիշերով գնում էր կռուելու: Այն օրից յետոյ նորան այլ ևս ոչ ոք չտեսաւ:

ԲՈՂՈՔ ԱՌ ԵՒՐՈՊԱ

Ձեռքերըս կապած, ոտքերըս շղթայ,
Կ'ասէ Եւրոպան «Հէ՛ր չե՛լաք ոտքի,
Ձեզ ազատութիւն, ձեզ օրէնք չի կայ,
Տարէք, կրօնեցէք դուք կեանք ըստրկի»:

Վեց հարիւր տարի մեր երակներէն
Կաթ կաթ ծորեցաւ մեր վերջին արիւն.
Երոպան կ'ասէ «Շուռ գանք Հայերէն,
Հայի մէջ չիկայ ուժ ու քաջութիւն»:

Ամբողջ Հայաստան ասեղ չէր մնացել,
«Հայք, կ'ասեն, ինչո՞ւ թուր չի վերուցին»:
Մի՞թէ վառօդի հոգս պէտք էր անել,
Թէ՞ պէտք էր բրդել չոր հաց քաղցածին:

Ե'ւրոպ' մոռացա՞ր երբ Զրօղաշտը
Ձեռքը թուր՝ կուգար շիտակ քու ծոցը.
Բայց Հայի ահեղ Աւարայր-դաշտը
Շիջուց մոլեռանդ այն կրօնի բոցը:

Ե'ւրոպ' մոռացա՞ր այն կուռ հարուածը,
Որ պատրաստել էր Իսլամ՝ քու որդոց.
Հայը չուզաց՝ քու արտօսը ու լացը,
Քաղաքաց հրդեհ, խողխողանք մարդոց.

Երկերիւր տարի՝ արիւն թափելով
Դէմ տուեց ահեղ, ուժգին այն գրոհին,
Մինչև որ ձեր կեանքն դարձաւ ապահով,
Մինչև որ ուժէն ընկաւ թշնամին....

Եւրոպ՝ մոռացար, երբ քու քաջերը
 Անապատի մէջ մընացին քաղցած.
 Ի՞նչ պիտի օգնէին նոցա ղէնքերը,
 Թէ որ Հայք նոցա չը տային կուշտ հաց:

Ապերախտ Եւրոպ, յիշէ Հայերուն,
 Դու շատ մի՛ խաբուիլ սուրի շաչիւնէ.
 Արիւն վռթելը չէ՛ առաքինութիւն
 Եւ ո՛չ նա ազատ ոգու նըշան է:

Մենք խաղաղութիւն փրկէն սովեցանք,
 Նեղիչին ներել — Աւետարանէն,
 Մի՛թէ մենք այսօր պատուհասեցանք,
 Մի՛թէ խաբուեցանք մեր Բարերարէն:

Ինչերո՞ւ էր պէտք առաքինի վարք,
 Է՞ր չեղանք Հայքըս սրիկայ, մարդասպան.
 Անշուշտ կը դասէր մեզի ազգի կարգ
 Արիւնածարաւ դոված Եւրոպան:

ԳԱՄԱՌ - ՔԱԹՈՒՊԱ

ԱԶԳՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

(Պրոֆէսոր Զիգֆրիդ Բրիե՝ 1876 թուի փետրուարի վեցին արած դասախօսութիւնը) *

Մաջառաստանի հռչակաւոր պետական անձն ու մատենագիր պ. Էօտվէշը իրաւամբ նկատում է, թէ տասնեւիններորդ դարում Եւրոպայի հասարակական կեանքին ուղղութիւն տուող, նորան առաջնորդող գաղափարները ազատութեան, հաւասարութեան և ազգութեան գաղափարներն են: Չը նայելով բազմատեսակ տատանումներին, ազատութեան սկզբունքը թէև փոքր ինչ միակողմանի, բայց քանի զնում, աւելի իրագործվում է նորանով, որ լուսաւորութիւնը տարածվում է ժողովրդի աւելի մեծ մասի մէջ, կառավարութեան եղանակը աւելի կատարելագործվում է. հաւասարութեան սկզբունքը քանի զնում աւելի զօրաւոր կերպով արտայայտվում է նորանով, որ հին դասակարգական տարբերութիւնների վերջին մնացորդներն ևս վերանում են. ազգութեան սկզբունքը հետզհետեւ աւելի մեծ նշանակութիւն է ստանում առաւելապէս նորանով, որ երևան են գալիս նոր, ժողովուրդների բնական կապակցութիւնների վերայ հիմնուած տէրութիւններ: Այդ առաջնորդող գաղափարներից ազգութեան գաղափարը ամենից աւելի ազգուն է, որովհետև նորանով որոշվում են ոչ միայն առանձին տէրութիւնների ներքին յարաբերութիւնները, այլ և նորա յեղափոխիչ ուժիցն է կախուած նոյն իսկ տէրութիւնների ծագումը և գոյութիւնը: Միւս կողմից սա է գլխաւոր

*) Ueber Nationalität. Vortrag gehalten am 7 Februar 1876 in der Aula der Universität zu Rostock von D-r Siegfried Brie, ord. Professor des öffentlichen Rechts.

ւորապէս մեր դարու յատկանիշը: Վերջին տասը տարուայ ընթացքում նա աւելի զարմանալի յաղթութիւններ ունեցաւ. երկար ժամանակ բաժան բաժան եղած գերմանական ազգը կազմեց գերմանական պետութիւնը և սորա միջնորդութեամբ կրկին ձեռք բերեց իւր օտար տէրութիւնների մէջ կորած նահանգները: Իտալացիք, որոնք Հռոմայեցոց կայսրութեան անկումից սկսած, զուրկ էին քաղաքական միութիւնից, այժմ կրկին միացած կազմեցին մի ազգային պետութիւն. և միւս կողմից աւստրիական կայսրութեան մէջ յառաջացած երկպետութիւնը պէտք է դարձեալ ազգութեան սկզբունքի յաղթութիւն համարենք: Նոյն իսկ ներկայումս Տաճկաստանի քրիստոնեայ ազգերը աշխատում են պատերազմով ազգային անկախութիւն ձեռք բերել: Ազգութեան հարցի գործնական արտայայտութիւնների հետ ձեռք ձեռքի տուած գնում են և գրականական հետազոտութիւնները: Ի հարկէ, ըստ մեծի մասին դադափարի նորութեան և ուժեղութեանը պէտք է վերաբերել այն անցողական երևոյթները, բրօշլերներն ու փոքրիկ տետրակները, որտեղ նա արտայայտւում է երբեմն միակողմանի ու կրքոտ կերպով. բայց և միւս կողմից վերջին տասնամեայ ընթացքում նա դարձել է խոր գիտնական մշակութեան առարկայ, և նախ և առաջ քաղաքականութեան կամ ընդհանուր պետական իրաւունքներին վերաբերեալ ամեն մի օրինաւոր գրքի մէջ, պետութեան հիմնական կանոններում, պետական գիտութիւնների հիմնական հարցերում ազգութիւնը, սորա դադափարն ու նշանակութիւնը միշտ առաջնակարգ տեղ են բռնում:

Ես, անտարակոյս, մի ողբալի սխալանքի պատճառ կրկնէի, եթէ դուք մինչև այժմ ասածիցս այն կարծիքը դուրս բերէիք, թէ ազգութեան դադափարն ու նշանակութիւնը միմիայն նորագոյն ժամանակներին են պատկանում: Ընդհակառակն, մարդկային պատմութեան բոլոր մեզ ծանօթ ընթացքում ազգութիւնը միշտ երևան է եկել իբրև գլխաւոր գործիչ. նա խորթ չի մնացել և զանազան ժամանակների ու ազգերի գիտնական տեսութիւնների մէջ ևս: Յիշենք համառօտապէս այդ խնդրին վերաբերեալ գլխաւոր իրողութիւնները: Հին պատմութեան մէջ ազգութեան գիտակցութիւնը կամ գոնէ զգացմունքը երևում էր գլխաւորապէս այն աւանդութիւնների մէջ, որոնք պատմվում էին ազգերի ընդհանուր ծագման և նոցա նախահարց մասին. նորա ոյժը երևան էր գալիս մի կողմից

այն ձգտումների մէջ, որով մի քանի ազգեր, ըստ մեծի մասին յաջողութեամբ, աշխատում էին մի համաշխարհական պետութիւն կազմել, իսկ միւսկողմից՝ այն դիմադրութեան մէջ, որով միւս ազգերը՝ ինչպէս Եգիպտացիք, Հրէայք, Գերմանայիք ընդդիմանում էին այդ համաշխարհային պետութեանը ենթարկուելուն: Միջին դարերում Ֆրանկների մեծ տէրութիւնը բաժան բաժան եղաւ այն հակադրութեան պատճառով, որ կար նոր կազմուող ռօմանական ազգերի և բուն գերմանական ցեղերի մէջ. խառնացոց անդադար ապստամբութիւնները գերմանական տիրապետութեան դէմ ըստ մեծի մասին ազգային բնաւորութիւն ունին. նոյնը երևում է աւելի մեծ չափով Գերմանացոց ու Սլավոնների և Անգղիացոց ու Ֆրանսիացոց երկարատե պատերազմներում: Նոր դարերի սկզբում պատահած կրօնական-եկեղեցական վերանորոգութիւնն ևս մասամբ պէտք է համարել գերմանական ազգի ապստամբութիւն իտալական օտար տիրապետութեան դէմ: Կրօնական պատերազմների ու կաթոլիկների քաղաքականութեան միջոցին, ի հարկէ, ազգայնութեան քաղաքական նշանակութիւնը վայր ընկաւ. բայց նորա ազդեցութիւնը իրօք երևան եկաւ Հօլանդիայի ու Պորտուգալիայի ազատութեամբ իտալական լծից, Գանիացոց ու Շվեդների դարաւոր կռիւներում:—Սէ եթէ մենք այժմ մի հայեացք ձգենք զիտութեան պատմութեան վերայ, կը տեսնենք, որ դեռ Արիստոտէլը պետութեան գաղափարը որոշելու համար յառաջ է բերում նորա կազմող անդամների նմանութիւնը, և որ բոլոր Հելլեններին կոչուած է համարում մի պետութիւն կազմելու: Հռօմայեցի պատմաբան Տակիտոսին ևս բոլորովին անյայտ չէ մնացել ազգութեան գաղափարը, որովհետեւ նա բոլոր Գերմանացոց անուանում է մի առանձին, ոչ մի ուրիշին չը նմանող ժողովուրդ և թէ լեզուով ու թէ սովորութիւններով Գերմանացիներից զանազանում է հիւսիսի և հարաւի բոլոր գերմանական ծագում չունեցող ազգերին: Միջին դարերի ամենամեծ աստուածաբանն ու փիլիսոփան՝ Թոմաս Աքվինացին, ոչ միայն խոստովանում էր¹⁶ միանման բարբի ու սովորութիւնների բարձր նշանակութիւնը պետութեան կեանքի համար, այլև այն, թէ այդ միութիւնը հաստատուում է շատ անգամ երկարատե կենակցութեամբ մի և նոյն պետութեան մէջ: 16-րորդ դարում Ֆրանսիայի Բօդէնը իւր այն գրքի մէջ, որով հիմք դրեց նոր ժամանակների պետական կազմակերպութեան, մի ամբողջ գլուխ նուիրել է ազգերի բնական տարբերութիւնների բացատրութեանը

մատնացոյց անելով, թէ իւրաքանչիւր ազգի առանձնութիւններէ համեմատ պէտք է լինին նորա կառավարութեան եղանակն ու օրէնքները: Իւր այս հայրենակցին ու խտալացի վիկօին հետեւելով, Մօնտէսկիէօն իւր տակաւին աննման «Esprit des lois» գրքի մէջ իւր գլխաւոր խնդիրներէց մինը համարել է բացատրել օրէնքների անվերջ բազմազանութիւնը ազգերի տարբերութիւնների հիման վերայ¹⁾. Նա աշխատել է ցոյց տալ այն զանազան տարրերը, որոնք կազմում են մի ազգի ընդհանուր ոգին²⁾. Եւ թէև նա չափազանց մեծ նշանակութիւն է տալիս Ֆիզիքական ազդեցութիւններին³⁾, բայց և այնպէս միշտ աչքի առաջ է ունեցել և ազգութեան բարոյական գործիչները, և Անգլիացիներին օրինակ բերելով, նա հիանալի կերպով ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս տէրութեան կազմակերպութիւնն ու օրէնքները իւրեանց կողմից ազդելով կազմակերպում են ազգի բարքը, սովորութիւններն ու բնաւորութիւնը⁴⁾:

Չը նայելով ազգերի կեանքի պատմութիւնից բերած այս տեղեկութիւններին և գիտնական հետազոտութիւններին մենք դարձեալ իրաւուք ունինք ազգութեան գաղափարը մեր դարու գլխաւոր յատկանիշը համարել: Առաջ երբեք ազգութեան ազդեցութիւնը այսպէս ընդհանուր, այսպէս ուժեղ կերպով չի արտայայտուել քաղաքական շարժումներնեւում և հիմնարկութիւններում: Բայց մենք ամենից առաջ մենք բոլորովին նոր պէտք է համարենք այն երևոյթը, որ ազգութեան գաղափարը մինչև անգամ ամենահեռաւոր շրջաններում ընդհանուր գիտակցութեան սեփականութիւն է դարձել. նա դարձել է մի ուղղութիւն տուող ղեկ ազգերի ձգտումների ու պահանջ-

¹⁾ Livre I, chap. 3. „Des lois positives“ և ամբողջ տասնութներորդ գիրքը, որ խօսում է հետեւեալի մասին՝ „Des lois dans le rapport qu'elles ont avec les principes qui forment l'esprit général, les moeurs et les manières d'une nation.“

²⁾ Այդ երևում է ամենից աւելի 19-րորդ գրքի չորրորդ գլխում „ce que c'est que l'esprit général.“

³⁾ Այդ յատկապէս աչքի է ընկնում 14-րորդ գրքի մէջ „Des lois dans le rapport qu'elles ont avec la nature du climat.“

⁴⁾ Livre XIX chap 27. Այդ գլուխը կազմում է արժանի լրումն 11-րորդ գրքի հուշակաւոր 6-րորդ գլխի, որ վերաբերում է անգլիական սահմանադրութեանը, և մինչև անգամ գերազանցում է սորան նկարագրութեան ձգտութեամբն ու սրութեամբը:

ների համար: Կարող է լինել արդեօք այդ երևոյթի համար աւելի պարզ ապացոյց, քան թէ այն ընդհանրութիւնը որ ստացաւ նոր «ազգութիւն»¹⁾ խօսքը, քան թէ այն ոգևորութիւնը, որ առհասարակ յարուցանում է այդ խօսքը անթիւ զարգացածների ու անզարգացածների սրտերում:

Միւս կողմից, ի հարկէ, մարդիկ դեռ շատ հեռու են այն դրութիւնից, որ այդ բառի հետ որոշ և միևնոյն միտքը կապեն. և զիտութեան շրջանում ևս կան մութ կէտեր և մանաւանդ մեծ տարաձայնութիւն կայ այն մասին, թէ ի՞նչ է ազգութեան գաղափարն ու էութիւնը, ի՞նչպէս է ծագելնա և ի՞նչ են նորա նշանները, ինչո՞ւմ է կայանում նորա նշանակութիւնն ու իրաւունքը: Ոչ միայն գործնական քաղաքականութեան մէջ, այլ և զիտական տեսութեան համար դեռ կան բազմաթիւ անլուծելի խնդիրներ ազգութեան վերաբերութեամբ: Թոյլ տուէք ինձ համառօտ կերպով բացատրել ձեզ իմ հայեացքի հիմունքները և յուսալ, որ դորանով մի փոքր կօշնեմ այդ հարցերին պատասխանելու:

Պէտք է հաստատ համարել այն, որ «ազգ» և «ազգութիւն» բառերը նշանակում են մի խումբ այնպիսի մարդկանց, որոնք որոշ ընդհանրութիւն ունին և հէնց այդ ընդհանրութեամբ, (որ մենք նոյնպէս «ազգութիւն» ենք անուանում)²⁾, զանազանվում են միւս մարդկային խմբերից. յետոյ, պէտք է ընդունուած համարել այն, որ մի կողմից «ազգ» և «ազգութիւն» բառերի, միւս կողմից պետութիւն և ժողովուրդ բառերի նշանակութեան մէջ սերտ կապակցութիւն կայ: Սակայն այդ բառերը նոյնանշան չեն. ինչպէս ասում են մի քանի զիտականներ, թէև երբեմն զերմաներէն լեզվում և աւելի յաճախ ուրիշ նոր լեզուներում³⁾ այդ բառերը գործ են ածվում

¹⁾ Ֆրանսիական Ակադեմիայի բառ գրքի մէջ „nationalité“ (ազգութիւն) բառը զանվում է միայն 1835 թուից սկսած (Littre, Dictionnaire de la langue française, tome II, Paris 1863 թ. էր. 692)

²⁾ Այդպէս է զանազանում և Լիտտէն ազգութիւն խօսքի երկու նշանակութիւնը. առաջ նորան թարգմանում է այսպէս. „qualité de ce qui est national“ (ինչպէս օրինակ հետևեալ նախադասութեան մէջ. „la nationalité d'un peuple survit souvent à son indépendance“) և յետոյ „par extension“, „les réunions d'hommes qui ont même nationalité.“

³⁾ „Nation“ (ազգ) և „peuple“ (ժողովուրդ) բառերի յարաբերութեան մասին ասում է Լիտտէն (II. էր. 692): „Dans le sens étymologique, nation marque un rapport commun de naissance, d'origine, et peuple un

իրև հոյնանշան: Աւելի լաւ է ասել, թէ՞ ազգը ունի ձիրք, բնական ընդունակութիւն և կոչումն մի տէրութիւն կազմելու, ժողովուրդ դառնալու: Հենց դորանումն է կայանում ազգի բուն էութիւնը, այն յատկանիշը, որով նա զանազանվում է միւս բոլոր մարդկային ընկերութիւններից:

Ուրեմն, ազգութեան էութիւնը հասկանալու համար, մենք պէտք է հիմնուինք պետութեան բնական պահանջների նշանակութեան վերայ: Պետութիւնը ամենանութիւնից յետոյ մարդկանց միակ միաւորութիւնն է, որ տարածվում է նոցա ամբողջ կեանքի բոլոր կողմերի վերայ. իւր անդամների բոլոր խելացի շահերին, որոնց պաշտպանելու համար բաւական չէ առանձին անհատների և նոցա մօտաւոր ազգականների ուժերը. պետութիւնը պարտական է գոնէ ժամանակաւորապէս պաշտպանութիւն և հոգատարութիւն ցոյց տալ, և հենց այդ պատճառով մարդկային կամքի և գործունէութեան ամեն մի շրջանը ենթարկվում է նորա իշխանութեանը: Բայց այդպիսի մի միաւորութիւն, որի մէջ ամփոփվում է և որից կախուած է ամբողջ մարդկային կեանքը, յարատւութիւն ունենալու և հետզհետէ ծաղկելու համար չը պէտք է կազմուած լինի ինչպիսի և իցէ մարդկային խմբից: Քաղաքական համակեցութիւնը, անտարակոյս, մի ընդհանուր խելացի պահանջ է մարդկութեան համար. բայց այդ դեռ չի նշանակում, թէ ամբողջ մարդկութիւնը պէտք է մի պետութիւն կազմէ, կամ որ և իցէ պատահաբար հաւաքուած խումբ, մինչև անգամ եթէ նա ունենար իւրաքանչիւր պետութեան համար անհրաժեշտ հիմնաքարը՝ այնէ երկիրը, կոչուած է մի առանձին քաղաքական համայնք հիմնելու: Մարդկանց այն թիւը, որ ամբողջ դատողութիւնը պահանջում է մի պետութիւն կազմելու համար, կարելի է ի հարկէ որոշել միայն շատ ընդհանուր սահմաններով. ամենափոքրը մասամբ որոշվում է նորանով, որ պետութիւնը պէտք է բաւական ոյժ ունենայ հարկաւոր դէպքում իւր անդամների շահերին անհրաժեշտ պաշտպանութիւնը ցոյց տալու իսկ ամենամեծ

rapport de nombre et d'ensemble. De la résulte que l'usage considère surtout nation comme représentant le corps des habitants d'un même pays, et peuple comme représentant ce même corps dans ses rapports politiques. Mais l'usage confond souvent ces deux mots; et, sous la constitution de 1791, on avait adopté la formule: la nation, la loi, le roi."

Թիւը որոշվում է նորանով, որ հնար լինի մի կենտրոնից պետութեան բոլոր խնդիրները աչքի անցկացնել և նորա գործունէութեան ղեկը վարել: Ընդհակառակն, մի պետական համայնքի գոյութեան և բարգաւաճման համար անհրաժեշտ է որոշեալ չափով պետութեան անդամների ներքին նմանութիւնը, նոցա մի քանի յատկութիւնների ընդհանուր լինելը: Այդ ներքին նմանութիւնը չը պէտք է որոնել, ինչպէս շատ անգամ անում են, փոխադարձ համաձայնութեան կամ շահերի ընդհանրութեան մէջ. որովհետեւ պետութեան կոչման ամենաբարձր և ամենազեղեցիկ կողմը հէնց այն է, որ զանազան, մինչև անգամ միմեանց հակառակ շահերը միացնէ և հաշտեցնէ միմեանց հետ, և պետական ոյժը կարող է կանոնաւոր և շրջահայեաց գործունէութեամբ լուծել այդ խնդիրը, եթէ միայն շահերի տարաձայնութեան վերայ չաւելանայ մի չափազանց մեծ տարբերութիւն մտքերի և կենսական հայեացքների մէջ: Անդամների այդ հոգևոր նմանութիւնն է, որ կազմում է իւրաքանչիւր պետութեան գոյութեան հիմքը, և նոյն այդ հոգևոր նմանութիւնը, որ պահանջվում է պետութեան համար, կազմում է ազգութեան բողբոջը:

Թէ մարդկային կեանքի ընդհանուր նպատակների վերաբերութեամբ և թէ կենսական խնդիրները լուծելու համար գործ դրուող ընդհանուր միջոցների մասին պէտք է պետութեան բոլոր անդամների կամ նոցա մեծ մասի մէջ մի էական համաձայնութիւն լինի: Որովհետեւ, երբ այդպիսի մի նմանութիւն կամ ազգակցութիւն չը կայ ընդհանուր համոզմունքների, հայեացքների, զգացմունքների մէջ, այն ժամանակ պետական կեանքի ամեն մի ծանրակշիւ հարցում, պետական գործունէութեան շրջանի ու կազմակերպութեան, նորա ուղղութեան ու միջոցների մասին կարծիքներն ու ցանկութիւնները միշտ և բոլորովին հակառակ կը լինին միմեանց, իսկ այդ հակառակութիւնը կամ չափազանց կը դժուարացնէ պետութեան կամքի իրագործումը կամ գոնէ նորան ընդունել տալը, կամ բոլորովին կը խափանէ նորան և կը յառաջացնէ, եթէ ոչ անմիջապէս, գոնէ ժամանակ անցնելուց յետոյ ծանր և սաստիկ վեճեր: Երևակայեցէք, օրինակ, Անգլիացոց ու Ֆրանսիացոց, այսինքն երկու այնպիսի ազգեր, որոնք մօտաւորապէս այժմեան լուսաւորութեան հաւասար աստիճանների վերայ են կանգնած, միացած ի մի պետութիւն: Ֆրանսիացիք կը պահանջէին մի ամենակարող և ա-

մեն տեղ իւր հոգացողութիւնը հասցնող պետական ոյժ, Անդլիացիք եւանդով ու տոկունութեամբ կը պաշտպանէին անհատական ազատութիւնը և ինքնագործութիւնը պետական ուժի ամեն մի միջամտութեան դէմ: Պետական կազմակերպութեան մէջ Ֆրանսիացիք ամենից առաջ կը կամենային իրագործել անպայման հաւասարութիւնը և ժողովրդապետութեան վերացական կանոնը, մինչ Անգլիացիք, թէև նոցա մէջ ռամկապետական պահանջները վերջին տասն տարիներում բաւական յաջող գնալով մի հիմք են ստացել, այնու ամենայնիւ չէին ուրանալ իւրեանց հայեացքների ազնուապետական ուղղութիւնը և չէին ծածկիլ իւրեանց յարգանքը դէպի այն ամենը, որ զարդացել է պատմական ճանապարհով: Արտաքին յաջողութիւնը, ընդհանուրի փայլն ու պարծանքը Ֆրանսիացոց կերևէր իբրև քաղաքականութեան ամենաբարձր նպատակ, մինչ Անգլիացիք ամեն բան կը չափէին իրական, երկարատև օգտի չափով: Ֆրանսիացիք միշտ պատրաստ կը լինէին ներկէ տիրապետող կուսակցութեանը ամեն մի անարդարութիւն, հակառակորդների ամեն մի կոպիտ ճնշման, քանի որ ոյժն ու յաջողութիւն նորա կողմն էին, Անգլիացիք կը պահանջէին ամենքի համար հաւասար զէնք և ազնիւ միջոցներ: Խոհեմ վերանորոգութիւնները Անգլիացոց համար ամենահաստատ միջոցն է պետութեան վնասակար կողմերը բարւոքելու և յեղափոխութիւններից հետու մնալու համար, մինչ Ֆրանսիացիք պարբերաբար, մինչև անգամ տուանց մի բաւականացուիչ հիման, ղիմում են բռնի փոփոխութիւնների: Կարելի է արդեօք կարծել— մինչև անգամ եթէ աչքից թողնէինք լեզուների տարբերութիւնը, մինչև այժմ եղած հիմնարկութիւնները և առհասարակ արտաքին կենսական պայմանները— թէ այդպիսի տարբեր, միմեանց հակառակ տարրերից կազմուած պետութիւնը յարատև ու ծաղկած գոյութիւն ունենայ: Իրան է, միայն մէկ ազգից բաղկացած պետութեան մէջ ևս կարող են երկրի զանազան մասերի բնակիչների, նոյնպէս և առանձին դասակարգերի, կուսակցութիւնների հայեացքներն ու պահանջները զանազան լինել ու միմեանց հակառակ և շատ անգամ սաստիկ վէճերի առիթներ տալ, բայց նոքա ամենքը ունին մի բարձր ընդհանուր կապ՝ ազգի միութեան ողին. նոցա հայեացքների հիմքը ընդհանուր կը լինի, հէնց այդ սլառճառով նոքա աւելի հեշտ կը հասկանան միմեանց և աւելի շուտ կը համաձայնին միմեանց հետ:

Եթէ այդ հիման վերայ ազգութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի ժողովուրդի մէջ եղած այն հոգեկան նմանութիւնը, որ բնականապէս պահանջվում է մի պետութիւն կազմելու համար, ուրեմն ինչպէս պէտք է գտնենք այդ ներքին կապը: Միայն քաղաքական միաւորութիւնն ու բաժանումը չեն կարող, ի հարկէ, բաւականացուցիչ նշաններ լինել, ազգութիւնն ըմբռնելու համար. մենք պէտք է մեր ուշադրութիւնը դարձնենք այս կամ այն ժողովուրդի ամբողջ քաղաքական կեանքի վերայ: Միւս կողմից նոյնպէս ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այնպիսի հանգունատիպ, ընդարձակ հոգեկան նմանութիւնը, որպիսին պահանջում է մի ազգի էութիւնը, չի կարող սահմանափակուիլ միայն քաղաքական կեանքով, այլ պէտք է տարածուի բոլոր արտաքին կենսական պայմանների վերայ և նոցա մէջ արտայայտուի: Լեզուի ու սովորութիւնների, գրականութեան ու արհեստների, կրօնական դաւանութիւնների ու աստուածապաշտութեան, տնտեսութեան և օրէնքների մէջ է մարմնանում ու երևան գալիս ազգի ընդհանուր մտածման եղանակը. մարդկային կեանքի այդ բոլոր զլխաւոր կողմերից ամեն մէկը, ինչպէս և քաղաքական համակեցութիւնը, կրում է իւր վերայ մի ազգային կնիք: Համեմատեցէք օլինակ այժմեան Ֆրանսիացոց ու Անգլիացոց, Գերմանացոց ու Ռուսներին, և ոչ միայն քաղաքական կեանքում, այլ և կեանքի ամեն մի ճիւղի մէջ, որ դուք աչքի կանցկացնէք, պարզ կը տեսնէք էական տարբերութիւններ. եթէ մինչև անգամ համեմատէք միմեանց աւելի մօտ ցեղակից ազգեր, ինչպէս Անգլիացոց ու Գերմանացիներին, Ֆրանսիացոց ու Իտալացիներին, դարձեալ ուշադիր դիտողը հեշտութեամբ և շուտով կը գտնէ ամեն տեսակ բազմութիւ յատկանիշ գծեր: Եւ արդեօք անդիմադրելի կերպով չ'ծնում այն համոզմունքը, թէ այդ բոլոր կեանքի ուղղութիւնների համաձայնութիւնը բաւական պարզ բացատրվում է մտածելու եղանակի, ընդհանուր կենսական հայեացքների մի հիմնական նմանութեամբ կամ ազգակցութեան, ինչպէս և կենսական երևոյթների կատարեալ տարբերութիւնը պէտք է միայն մոտձեւելու եղանակների հակառակութեան կամ գոնէ սաստիկ զանազանութեան հետևանք համարել: Սակայն օխալ կլինէր կարծել, թէ կեանքի բոլոր արտաքին պայմանները ամեն հանգամանքներում հաւասարապէս որոշվում են ազգային հայեացքների նմանութեամբ, և թէ հետևաբար սոցա պէտք է համարել ազգութեան աներկբայելի ու հաստատ նշաններ. ընդհակառակն, սո-

ցա ազգային բնաւորութիւնը ճանաչելու համար պէտք է աչքի առաջ ունենալ թերեւս մի ամբողջ կարգ ուրիշ իրողութիւնների: Գրականութիւնն ու արհեստները իւրեանց կնիքն ստանում են ոչ միայն ազգութեան ազդեցութեամբ, այլ նոցա ուղղութեան ու զարգացման ամենամեծ ղեկավարը ժողովուրդի քաղաքակրթութեան աստիճանն է. բացի սորանից տեղի ունին զանազան փոխառութիւններ ու նմանողութիւններ, այնպէս որ մի ազգի գրականական արգասիքը դառնում է և ուրիշ ազգերի սեփականութիւն: Նոյն յարաբերութիւնը նկատվում է թէ մասնաւոր և թէ ընդհանուր օրէնքների մէջ թէև ազգային անհատականութիւնը թէ օրէնքների ամենաբարձր սկզբունքներում և թէ անթիւ սովորութիւնների հետ պինդ կապուած մասնաւոր կէտերում արտայայտում է իւր ստեղծական ոյժը, բայց այնու ամենայնիւ օրէնքների վերջնական կերպարանքը կախուած է ըստ մեծի մասին քաղաքակրթութեան աստիճանից. և յիրաւի, յառաջադէմ զարգացման ժամանակ բազմաթիւ կանոններ ու կարգադրութիւններ, մինչև անգամ ամբողջ օրինագրքեր յօժարակամ ընդունվում են ուրիշ ազգերից. ի վերջոյ, պատահում է շատ անգամ որ մի ազգ իւր օրէնքները ուժով ընդունել է տալիս միւս ազգերին: Տնտեսական շրջանում արդիւնաբերութեան այս կամ այն ճիւղն — որսի, ձկնորսութեան, երկրագործութեան, անասնապահութեան, արհեստների ու վաճառականութեան — սոցանից մինի առաւելագէս տարածուած լինելը զլսաւորապէս կախուած է մասամբ քաղաքակրթութեան աստիճանից, մասամբ երկրի յատկութիւններից, այն ինչ փոխանակութեան ձևը — թէ արդեօք բնական արդիւնքներով է, դրամով, թէ մուրհակներով — համարեա ամբողջապէս կախուած է քաղաքակրթութեան աստիճանից. ուրիշ, այստեղ շատ փոքր ասպարէզ է մնում ազգութեան ազդեցութեան համար: Աստուածապաշտութեան ձևերի հիմնական դժեքը կախուած են դաւանութիւնից. դաւանութիւնները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ անշարժ կրօնական վարդապետութիւններ ու համոզմունքներ. հին ժամանակը, իրաւ է, նոյն իսկ կրօնն ազգութեան միայն մի կողմն էր կազմում, ընդհակառակն, նոր համաշխարհական կրօնները և մանաւանդ քրիստոնէութիւնը յաղթեցին ազգային սահմանափակութեանը և նշանակութիւն աուին ընդհանուր մարդկութեանը, և քրիստոնէութեան մինչև անգամ առանձին զլսաւոր դաւանութիւնները ամենեւին չեն սահմանափակվում միայն մի ազգով. շատ զա-

նազան ազգեր ու ազգերի մասեր պատկանում են յունական եկեղեցուն, կաթօլիկութեան, բողոքականութեան, սորա թէ լուտերական և թէ աւետարանական ձևերին. ուրեմն ազգութեան ազգեցութիւնը, զոնէ այժմեան քրիստոնեայ եւրոպական ազգերի մէջ, նրկատվում է միայն դաւանութեան մի քանի կէտերում և աստուածպաշտութեան տուածին ձևերում: Ազգութեան անհամեմատ աւելի հաստատ յատկանիշներն են լեզուն և այն արտաքին կենսական սովորութիւնների ու ծէսերի ընդհանրութիւնը, որ մենք սովորաբար բարձր ու վարձր ենք անուանում: Այդ երկու շրջանում չափազանց մեծ դժուարութեամբ կարող է որ և իցէ բռնադատութիւն իւր նպատակին հասնել. շատ հազիւ կարող է պատահել, որ մի ժողովուրդ, պահպանելով իւր ազգութիւնը, յօժարակամ զոհ բերէ օտարին իւր մայրենի լեզուն կամ բարձր ու վարձր: Մանաւանդ լեզուի վերաբերութեամբ պէտք է առաջ բերել և այն, որ նորանով է անմիջապէս տրտայայտվում միտքը, և թէ ամեն մի յառաջագիմութիւն քաղաքակրթութեան ասպարիզում կարող է, յիրաւի, զանազան փոփոխութիւններ յառաջացնել և լեզուի մէջ, բայց հաստատ և անփոփոխ է մնում նորա հիմնական բնաւորութիւնը: Ուրեմն, լեզուի նմանութիւնը, ինչպէս և իրաւամբ կարծում են սովորաբար ազգային միութեան ամենահաստատ նշանն է: Այն տեղերում, ուր երկու ազգերի երկար կենակցութեան պատճառով յառաջացել է լեզուների խառնուրդ — ինչպէս Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Պրիւսիանի թերակղզում ազգերի մեծ տեղափոխութիւնից յետոյ, Անգլիայում Նորմանների տիրապետութիւնից յետոյ — այդ տեղերում մենք խառնուրդ լեզուի ընդհանուր գործածութեան օրից սկսած պէտք է հաշուենք և նոր միացեալ ազգութեան ծագումը. իսկ այն հազուագիւտ դէպքերում, որպիսին ներկայացնում են Պրուսիայի արեւելեան նահանգների Սլաւոնները, երբ մի ազգ իւր մայրենի լեզուն փոխում է օտար յաղթողի կամ զաղթականների լեզուի հետ, այդ դէպքերում ազգային լեզուի կորուստը պէտք է և ազգութեան ջնջուելու հաստատ նշան համարել: Ի հարկէ լեզուն ևս իբրեւ ազգութեան յատկանիշ չի կարող լինել միակ անխառն նշան: Անգլիացիք և Հիւսիսային Ամերիկացիք մի և նոյն լեզուով են խօսում, բայց այնու ամենայնիւ նոցա մէջ զարգացել է մի ազգային տարբերութիւն. միւս կողմից, թէև Զուիցերիայում երեք զանազան մեծ լեզուներ կան — գերմաներէն, Ֆրանսերէն, իտալերէն — դարձեալ իրա-

ւացի է այն կարծիքը, թէ այդ տարբեր մասերից կազմուել է զուգորդական ազգութիւնը ¹⁾:

Այստեղ ահամայ յառաջանում է այն հարցը, թէ ինչպէս է լինում առհասարակ ազգերի ծագումը, ինչ սկզբնական պատճառների պէտք է վերաբերենք մենք ազգերի նմանութեան կամ տարբերութեան ընդհանուր պատմական երևոյթը: Մենք միայն այն ժամանակ կարող ենք յուսալ այդ չափազանց դժուար հարցին մի ուղիղ պատասխան գտնել, երբ ըստ կարելոյն զանազաններ ազգերի սկզբնական ծագումը և նոցա նոր կազմուիլը արդէն եղած ազգութիւններից կամ ազգային տարրերից: Ազգերի սկզբնական ծագումը մենք պէտք է առաւելապէս վերաբերենք Ֆիզիքական ազդեցութիւններին. ընդհանուր ծագումը և բնակութեան ընդհանուր տեղը ամենից առաջ ստեղծել են ազգային միութիւնը ²⁾: Մի և նոյն երկրում համակեցութիւնը, մի և նոյն կլիմայի և հողի մի և նոյն յատկութիւնների ազդեցութեան տակ, պէտք է յառաջացնէր և հայեացքների որոշեալ աստիճանի նմանութիւն: Ընդհանուր ծագումն ասելով մենք չպէտք է հասկանանք անպատճառ մի հօրից ու մօրից յառաջանող այլ այն, որ մշտապէս կրկնուող ամուսնութիւնները մարդկանց մինեղ շրջանում պէտք է նուազեցնէին անհատական տարբերութիւնները և նախորդների ընդհանուր յատկութիւնները պէտք է աւելի զօրացնէին յետնորդների մէջ. այդ ժառանգական փոխանցութեան հետ անբաժան կապուած է և այն ազդեցութիւնը, որ ամեն մի սերունդ օրինակով ու դաստիարակութեամբ ունենում էր հետեւեալ սերունդի վերայ: Հետզհետէ այդ ժառանգական փոխանցութիւնների վերայ աւելացաւ մտաւոր և հոգեկան ազդեցութիւնը, մի և նոյն ժամանակ ազգայնութեան նախնի բնական զործիչները շարունակում են իւրեանց ազդեցութիւնը և աւելի ուշ, ներկայումս անգամ: Միանգամ ստեղծուած ազգային յատկութիւնը աւելի արմատանում և ոյժ է ստանում թէ ժառանգական փոխանցութեամբ և թէ արտաքին բնութեան միանման ազդեցութեամբ, և ընդհա-

¹⁾ Ընդհակառակն, արտաքին յարձակմունքների դէմ պետութեան անկախութիւն պահպանելու ընդունակութիւնը ամենին չի կարող անպայման չափ համարուիլ. որովհետեւ այդ կախուած է միւս պետութիւնների մեծութիւնից:

²⁾ Բառազննութեանը նայելով „Nation“ և „Nationalität“ բառերը (լատինական nasci բառից) ցոյց են տալիս միայն ընդհանուր ծագումը:

կառան, տեղափոխութիւնը դէպի մի ուրիշ բնութեան ծոց, հեշտութեամբ և հիմնովին փոխում է ազգային բնաւորութիւնը. ինչպէս, զորօրինակ, այն յատկութիւնները, որոնցով գլխաւորապէս զանազանվում է Հիւսիսային-Ամերիկացին Անգլիացուց, ըստ մեծի մասին բացատրվում են անընդհատ պատերազմով բնութեան ուժերի դէմ, ահագին, գործունէութեան համար լայն ասպարէզ ներկայացնող դաշտավայրերի, թառամեցնող կլիմայի ներգործութեան դէմ: Բայց դարձեալ հոգեկան յատկութիւններն են գլխաւորապէս, որոնք յաջորդաբար զարգանալով, որոշեալ կերպով ազդում են ազգութիւնների վերայ — այն է զօրացնելով, կերպարանափոխելով նոցա: Ամենից առաջ յարատե ու միանման արտաքին կենսական պայմանները, լինելին նոքա ազգութեան հետեանք թէ ուրիշ ազդեցութիւնների վերայ հիմնուած, անտարակոյս կազմում են մի որոշեալ ժամանակի ընթացքում մի զօրեղ դիմադրող ոյժ ազգային հայեացքների դէմ: Ինչպէս առանձին մարդու բնաւորութիւնը կեանքի մէջ և կեանքի միջնորդութեամբ է կազմվում, նոյնպէս և ազգային անհատականութիւնները ազգերի պատմական կեանքով ու գործունէութեամբ են կազմվում: Մտքերի անյադար փոխանակութիւնը մի և նոյն լեզուի միջնորդութեամբ, մի և նոյն գաղափարների տարածուիլը ժողովրդական գրականութեամբ ու արհեստներով, մի և նոյն սովորութիւնների և հասարակական աստուածաշտութեան մի և նոյն ձևերի մշտական կրկնութիւնը, երկար ժամանակէ ի վեր արմատացած սնտեսական յարաբերութիւնները, երկարատե հետեւողութիւնը մի և նոյն օրէնքներին, երկարատե կենակցութիւնն ու գործակցութիւնը մի և նոյն պետութեան մէջ — այդ բոլոր իրողութիւնները մեծ ուժով նպաստում են այն բանին, որ հայեացքների նմանութիւնը աւելի հաստատուի, եթէ նա կայ, կամ նորից ստեղծուի մի հոգեկան նմանութիւն, եթէ չը կայ, և դորանով կամ աւելի որոշ կերպարանք ստանայ ազգութիւնը, կամ նոր կազմուի: Բայց այդպիսի մի ներգործութիւն կարող են ունենալ և մինչև անգամ և առանձին անցողական դէպքեր ու գործեր, եթէ նոքա մի առանձին ուժեղ ու երկարատե ազգեցութիւն են ունեցել վրշտակիցների ու դործին մասնակցողների սրտերի վերայ: Այն թոյլ քաղաքական կապը, որ միացնում էր բոլոր գերմանական ցեղերին առաջին Սաքսոնական իշխանների ձեռի տակ, այնքան չնպաստեց գերմանական ազգութեան ոգու զարթելուն, որքան Իտալիայի ար-

շաւանքները: Այն ընդհանուր պատերազմներից, որ զուլիցերական դաշնակիցները յաղթանակով կատարեցին 14-րորդ և 15-երորդ դարերում ավստրիական և բուրգունդեան դուքսերի դէմ, զարգացան զուլիցերական ազգութեան սկզբունքները: Ընդհանուր կրօնական հալածանքներն ու քաղաքական ճնշումները, ընդհանուր ապստամբութիւնը սպանիական լծի դէմ մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում բաժան բաժան եղած առանձին գերմանական ցեղերից ստեղծեցին սերտ միացած հօլանդական ազգութիւնը: Ազգերի հենց այդպիսի մեծ կենսական ճգնաժամներում զարգանում է գլխաւորապէս և երբեմն զարմանալի արագութեամբ և ուժով ընդհանուր համոզմունք մի ներքին սերտ կապակցութեան մասին և հենց դրանով բացվում է մի խոր տարբերութիւն նոցա և միւս բոլոր մարդկային խմբերի մէջ, զարթնում է ազգային ինքնաձանաչութիւնը, որ, ազատ շրջանում զարգանալով, դառնում է ազգային զիտակցութիւն, ազգութեան ամենաբարձր ծաղիկը:

Ուրեմն, ազգերը չեն յառաջացել նախապատմական ժամանակներում, ինչպէս մարդկային ցեղերը, և անփոփոխ չեն մնացել պատմական շրջանում, այլ պետութիւնների նման նոքա փոփոխական բնաւորութիւն ունին և ենթարկուած են անդադար կերպարանափոխութեան: Հենց այս պատճառով, և աչքի առաջ ունենալով այն, որ երկարատե կենակցութեամբ մի պետութեան մէջ կամ մեծ քաղաքական յեղափոխութիւններով տակաւին չեղած կամ միայն մասամբ եղած նմանութիւնը կարող է աճելով դառնալ իսկական ազգութիւն, չը պէտք է անկարելի համարենք, որ ազգութեան վերայ չը հիմնուած մի պետութիւն կամ անկատար ազգային հիմունքներ ունեցող մի պետութիւն զօրութիւն ունենայ և ծաղիկի, բարձրացնելով իւր ժողովուրդը մինչև ազգութիւն: Բայց այդպիսի յաջող ելք կարելի է փոքր ինչ վստահութեամբ սպասել միայն այն ժամանակ, երբ ժողովրդի մեծագոյն մասերի մէջ չը կան սաստիկ հակադրութիւններ, կամ երբ ժողովրդի բազկացուցիչ մասերից մինը կատարելապէս գերակշռում է միւսներին: Այսպէս, Նորմանները համեմատաբար հեշտութեամբ ձուլուեցան Անգլոսաքսերի հետ, որովհետև երկուսն ևս գերմանական արմատից էին, այսպէս գերմանական ցեղերը, որոնք բնակուեցան հռոմէական հողի վերայ և նոր տէրութիւններ հիմնեցին թուով ու քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր ժողովրդի մէջ, փոքր առ փոքր կուլ

գնացին: Աւելի փոքր դժուարութիւններ է ներկայացնում կլանուելու համար մի ազգի փոքրիկ մասը, որ քաղաքականապէս միացած է մի այլ մեծ ազգութեան հետ. այսպէս, Պրուսիա տեղափոխուած Գրան-սիացի բողոքականները, թէև դեռ ևս պահպանել են մի քանի աւանանդութիւններ, բայց իսկապէս խառնուել են զերմանական ազգութեան հետ. այդպէս ձուլվում են հրէաները այն ազգերի հետ, որոնց մէջ ապրում են, այն օրից սկսած, երբ սկսան փոքր տա փոքր քանդուիլ նոցա բաժանող օրէնսդրական և սօսիալական անջըպանները. այդպէս և էլզասայիք թէև տարածութեամբ բաժանուած չէին զերմանական ազգի մեծամասնութիւնից, այնու ամենայնիւ վտանգի մէջ էին նորանից բոլորովին օտարանալու և ազգութեամբ Ֆրարսիացի դառնալու. այսպէս անդիմադրելի կերպով յառաջ է գնում վերին Շօտլանդիայի կելտական ցեղին պատկանող բնակիչներին փոխուելը դէպի անգլիական ազգութիւնը, մինչ աւելի բազմաթիւ իրլանդացիք աւելի ուժեղ ու տոկուն ըզզիմադրութիւն են ցոյց տալիս անգլիանալու ¹⁾: Մի փոքրիկ օտար խառնուելով, մինչև անգամ եթէ դա դեռ չի ձուլուել, չի կարող խանգարուիլ մի պետութեան ծաղկիլը, մինչև անգամ երբեմն մի բարերար հոսանք կը մտնի քաղաքական կեանքի մէջ: Նոյնպէս չը պէտք է մոռանալ, որ մի պետութեան մէջ, որանդ ժողովուրդը ամենևին չի մասնակցում պետական գործունէութեանը, ժողովրդի մեծագոյն մասերի ուժեղ ազգային տարբերութիւններն անգամ կ'արող են երկար ժամանակ ծածկեալ դրութեան մէջ պահուիլ և այդպէս պետութեան համար համեմատաբար անվնաս մնալ:

Ուրեմն, անհրաժեշտ կարիք չը կայ, որ մի պետութիւն կազմուած լինէր միայն մի ազգութիւնից: Ազգութեան իրաւունքը պայմանաւոր բան է. նորա վերայ չը պէտք է նայել իբրեւ մի ապայման բարձր յատկութեան վերայ և նորանով չը պէտք է չափել ամեն բան, ընդհակառակն, շատ անգամ նա ուրիշ խելացի պայմանների պէտք է յարմարի կամ նոցա ենթարկուի: Ազգերի դաշնադրութիւնները, որոնք ըստ մեծի մասին արգելք են դնում ազգային ձգտումներին, իրենանց կողմից չեն կարող անանցանելի սահմաններ համարուիլ, որովհետև նոքա, ինչպէս և ամեն դրական իրաւունք, նշանակուած են բաւականու-

¹⁾ Այստեղ ի հարկէ մեծ նշանակութիւն ունի անտարակոյս և կրօնական տարբերութիւնը:

Թիւն տալ մարդոց խելացի շահերին և մանաւանդ բարոյական պահանջներին միայն որոշեալ հանգամանքներում, և այս պատճառով, երբ նոքա հակառակում են իւրեանց սկզբնական նպատակին, չեն կարող երկար քննութեան առարկայ դառնալ: Այնու ամենայնիւ, ոչ միայն խելքի, այլև բարոյականութեան պահանջ չի կարող լինել՝ առանց ստիպողական պատճառների խախտել եղած իրաւունքը և տուած խօսքը. այսպէս, օրինակի համար, գերմանական տէրութիւնը, որ մի ժամանակ ցանկանում էր ուժով իւրեան սեփականել Վիւքսենբուրգը, Վոպիան, Վելշ-Ֆիրօլը, բայց նա ծանր պատասխանատուութիւն կառնէր իւր վերայ, և թէ մինչև անգամ բաւական ոյժ ունենար իւր նպատակին հասնելու: Սակայն, բացի ազգութիւնից, ամենից աւելի աչքի առաջ պէտք է ունենալ պետութեան համար անհրաժեշտ իրական հիմքը՝ մի անբաժան երկիր, ազգի զլխաւոր բազմութիւնից հեռու բնակուող և ամեն կողմից ուրիշ պետութիւններով ու ազգերով շրջապատած ազգի մի մասը, ինչպէս Զիլեհնբուրգի Սաքսոնները կամ Պենսիլվանիայի Գերմանացիք, բնականաբար չի կարող ունենալ մի ազգային պետութիւն. բոլորովին անիրազործելի է ազգային պետութեան միտքը այն դէպքերում, երբ՝ ինչպէս ստորին Գանուրի ավերումն ու Բալկանեան թերակղզու վերայ կամ մերձաւոր Հնդկաստանում, բազմաթիւ ազգերի կտորներ ու փշրանքներ խառն ի խուռն բնակեցրած են առանց միմեանց հետ ձուլուելու: Բացի դորանից, կարող է պատահել և այն, որ մի ազգ, ունենալով պետութիւն կազմելու ձիրք, չունենայ կամ անսանձ կրքերի կռուի մէջ կորցրած լինի ինքնավարութեան ընդունակութիւնը. այդ դէպքում առողջ դատողութիւնը պահանջում է, որ նա միանայ մի մեծ ազգային պետութեան հետ: Ի վերջոյ, կարող է պատահել, որ մի ազգի մասերը, թէ սկզբնական տարբերութիւնների ազդեցութեան տակ, թէ աւելի ուշ յառաջագած քաղաքական երկպառակութեան պատճառով, չընայելով ազգի միութեանը, այնքան հեռանան միմեանցից հայեացքներով ու արտաքին կենսական պայմաններով, որ հարկաւոր լինի և պահանջուի երկտեսակ պետական կազմակերպութիւն, մինը ամբողջութեան և միւսը մասերի համար. այն ժամանակ ազգութեան սկզբունքը պէտք է բաւականանայ միացեալ պետութիւնների սահմանափակ նշանակութեամբ:

Բայց ազգութեան սկզբունքը նախադասել միւս բոլոր սկզբունք-

ներից՝ ղեռ այնքան մեծ սխալ չէ, որքան այն, երբ մի ազգ ինքը հիմ-
 վում է ազգութեան սկզբունքի վերայ, և նոյն իսկ այդ սկզբունքի ա-
 նունով թոյլ է տալիս իւրեան ճնշել ուրիշ ազգութիւնների: Այս-
 պիսի միմիայն կոյր եսականութեամբ կամ գիտակցական խաբեփայու-
 թեամբ բացատրուող գործքերն են պատճառ որ մի քանի մարդիկ
 ազգութեան սկզբունքի մէջ հակուած են միայն մի խաբեփայութիւն
 տեսնել: Իրօք ազգութեան գաղտնիարից չի բղխում ուրիշ ազգե-
 լին կամայական կերպով ճնշելու իրաւունքը, այլ այն պարտաւա-
 նութիւնը, թէ պէտք է թոյլ տալ բոլոր միւս ազգութիւններին
 իւրեանց կեանքը ազատ վարել իւրեանց սեփական հայեացքների
 համեմատ: Բռնութիւնը օտար ազգութեան դէմ կարող է միայն
 իրաւացի լինել այն ժամանակ, երբ այդ անհրաժեշտ է իւր սեփա-
 կան գոյութիւնը պաշտպանելու համար: Առանց նախանձի պէտք է
 ազգերը միմեանց փոխադարձ գերազանցութիւնը խոստովանեն, զար-
 գացնեն իւրեանց ուժերը խաղաղ մրցութեամբ և կապուին ներ-
 դաշնակ գործակցութեամբ: Այդ նպատակին միայն այն ժամանակը
 կարելի է հասնել, երբ ազգերը կը հասկանան, թէ նոքա միայն զանա-
 զան անդամներ են մի բարձրագոյն ամբողջութեան, թէ ազգութիւն-
 ները իրագործում են մարդկութեան կոչումը:

ՀԱՅԻ ԳԱՆԳԱՏԸ

Մեզի մոռցաւ Հայոց ազգը,
Զի լըսիր մեր պաղատանքը,
Տեսնել չուզէ մեր տանջանքը.
Ապա որի՞ն մենք գանգըտինք:

Ա՛ստուած՝ սըրտով որ բարի ես,
Մենք վար, դուն վեր — շատ հեռի ես,
Այժմ՝ ալ խոշոր դորձերի ես.
Ապա որի՞ն մենք գանգըտինք:

Յոյնը մեզի ասլը կ'ատէ,
Նէմցէն մեզնէ կրօնքով զատ է.
Ֆրանկի բանը, կ'ասեն, վատ է.
Ապա որի՞ն մենք գանգըտինք:

Թուրքին միտքը դէպի Պալքան,
Իսպառ մոռցաւ նա Հայաստան,
Նըրան պէտք է լուկ մեր փարան.
Ապա որի՞ն մենք գանգըտինք:

Մեր տեղը քաջ կըտրիճներ կայ,
Պէտք որ եղաւ՝ ստակ ալ կուգայ,
Մենակ՝ ճամբայ ցուցնող չիկայ.
Ապա որի՞ն մենք գանգըտինք:

Հայի դաշտեր, արեան դաշտեր,
Շատ կուլ տըւիք Հայի քաջեր,
Թէ որ ձեզնէ մէկը ելլէր,
Մեր գանգըտին վերջ կըդնէր:

ՋԱՅՆ ԲԱՐԲԱՌՈՅ ՅԱՆԱՊԱՏԻ

Աստուած վրկայ որ՝ մենք կը յաղթէինք,
 Թէ մէկ անձնուրաց մարդ ունենայինք.
 Օրէ օր Թուրքը կ'ըլլէ մեր տեղէն,
 Տեղըս մարդ չի մնաց զառ ծըծի տըղէն.
 «Հայը զէնք չունի», կ'ասէ Օսմանլին,
 Անաէր թողելէ նա մեր հայրենին....
 Աստուած վրկայ որ՝ մենք կը յաղթէինք,
 Թէ մէկ անձնուրաց մարդ ունենայինք:

Մի՞թէ ազգային պարծանքը չաժէր—
 Ամեն Հայ մէմէկ օսկի ընծայէր,
 Երկուսը՝ մէկ թուր, երեքը՝ հրացան,—
 Որ մոլի Տաճկին անկինք ցիր ցան...
 Լուկ այն, որ կուտաք խումի ու թըղթի,
 Հայք, ձեզ կը հասցնէր ազգային բաղդի:
 Աստուած վրկայ որ՝ մենք կը յաղթէինք,
 Թէ մէկ անձնուրաց մարդ ունենայինք:

Ո՞ր կաթողիկոս գըրեց մէկ կոնդակ,
 Ո՞ր եպիսկոպոս ցըրուեց հրաւիրակ,
 Ո՞ր գիտնականը ձայնը բարձրացուց,
 Ո՞ր զօրականը թուր ու զէնք վերցուց.
 Ո՞վ Հայ ազգասէր՝ ո՞ւր ես, ո՞ր ծակ ես,
 Ազգային զգացմունք՝ մի՞թէ դեռ խակ ես:
 Աստուած վրկայ որ՝ մենք կը յաղթէինք,
 Թէ մէկ անձնուրաց մարդ ունենայինք:

Ա՛խ, անդարձ կ'անցնի լաւ ժամանակը,
 Անփոփոխ կըմնայ մեր դառ վիճակը.
 Սըպօնի ձեռքէն թափթըփած շըղթան
 Քեզ պինդ կը կապէ, խեղճի՛կ Հայաստան...

Բայց լաւ յիշեցէք, սպռնասիրտ Հայեր,
 Որ փրկութիւնը ձեզնէ շատ մօտ էր.....
 Եւ ես միշտ կասեմ՝ «Մենք կը յաղթէինք,
 Թէ մէկ անձնուրաց մարդ ունենայինք»:

ՎԱՆԵՑՈՑ ՀԱՅՐԱՄԵՐԸ

Հայր մեր երկնաւոր՝ սուրբ 'լա քու անուն,
 Հային երկրաւոր տո՛ւր արքայութիւն.
 Ամէն բանի մէջ քու կամքը թող 'լա,
 Միայն թէ Հայը լուծի տակ չի 'լա.
 Ոչ չոր, ոչ կակող հացըդ մենք կուզենք,
 Միայն տո՛ւր ամէն Հայի ձեռքը զէնք.
 Չենք խնդրիլ թողնել մեր անձանց պարտքը,
 Թէք վերցո՛ւր թուրքի խայտառակ հարկը.
 Գլորէ մեզ, Աստուած, մարտի փորձութեան,
 Որ ազատվի ազրդ քո Հայկեան:

ԳԱՄԱՌ - ՔԱԹՈՒՊԱ

ԱԶԳԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՕՐԷՆՔՆԵՐԸ

(Lois scientifiques du développement des nations dans leurs rapports avec les principes de la sélection naturelle et de l'hérédité, par W. Bagehot. Paris, 1875. P. 243 in-8.)

Ա.

Ժամանակակից մտքի գործունեութեան ամենանշանաւոր հետեանքներից մինն էլ այն է որ նորա շնորհով այսօր ամէն ինչ «հնութիւն» է դարձած: Առաջուան ժամանակները հնագէտ ասելով հասկանում էին մի գիտնական, որ պարապում է հին դրամներով, արձանագրութիւններով և դրուիդեան քարերով. սոքա էին այն սովորական յիշատակորանները, որոնցով աշխատում էին պարզաբանել անցեալը. և որոնց վըայ դարձած էր գիտնականների բոլոր ուշադրութիւնը: Իսկ այժմ ուրիշ յիշատակարաններ կան, կամ աւելի լաւ. ասենք՝ ամէն ինչ յիշատակարան է դարձել: Գիտութիւնը երկրի ամենափոքր մասների մէջ աշխատում է գտնել այն պատճառների հետքը, որ այժմեան ձևն է սուել նորան: Երկար կը լինէր մի առ. մի թուել այստեղ այն հանճարեղ միջոցները, որ երկրաբանութիւնը դործ է զնում երկիրը հետազօտելու, և որոնցով նա ստիպել է նորան յայտնել մեզ գոնեա մի մասը այն գաղտնիքների որ ծածկած պահում էր իւր մէջ: Այն հետազօտութիւնների պատուհները աննշան կը մնային՝ եթէ բնախօսութիւնը խնդրանուութիւնը և սոցա նման ուրիշ հարիւրաւոր գիտութիւններ նպաստած չլինէին երկրաբանին:

Նոյն իսկ մարդը գիտութեան աչքին մի «հնութիւն» է: Հետազօտելով այն տարրերը որոնցից բաղկանում է իւրաքանչիւր մարդ,

գիտութիւնը աշխատում է ներկայացնել մեզ նորա ամբողջ պատմութիւնը, այսինքն թէ ինչ է մարդը և ինչ է հասցրել նորան նշանակեալ աստիճանին, ինչ են եղիլ նորա նախնիքը ինչն է նպաստել նոցա այս կամ այն դրութիւնը ստանալուն:

Ապացոյցի կարօտ չէ այն իրողութիւնը թէ մարդու մարմինը կրթութիւնից յետոյ իւր նախնական կերպարանքը փոխում է, և թէ բոլորովին տարբերվում է այն մարդու մարմնից՝ որ կրթութիւնից զուրկ է. նորա մէջ ամբարվում են, իբրև շտեմարանի մէջ, տեսակ տեսակ յատկութիւններ և ստացական կարողութիւններ, որոնք հետզհետէ զարգանում են անզգալի կելպով:

Ինչ որ անհատի համար ասած է, նոյնը կարելի է ընտանիքի, ամբողջ ցեղի համար ասել: Ճշմարիտ է որ ժառանգականութեան յատուկ օրէնքները դեռ անծանօթ են. այս գոնեա յայտնի է որ կրթուած ծնողաց սերունդները, իրանց ջղային համակարգութեան շնորհով, աւելի մեծ ընդունակութիւն ունին կրթուելու՝ քան անկրթ ծնողաց սերունդները. և այս ձգտումը սերնդէ սերունդ աւելի ու աւելի աճում ու զարգանում է:

Մի կողմ թողնելով այն ծայրահեղների կարծիքները, որոնցից ոմանք նիւթը ուրիշները ոգին գերազանց են համարում, այս անհակառակելի է՝ որ նիւթն ու ոգին փոխադարձաբար ներգործում են միմեանց վրայ: Մեր միտքը մի որ և է խորհրդաւոր միջոցով ազդում է մեր ջղերի վրայ. մեր ջղերը նոյնպէս խորհրդաւոր եղանակով ամբարում են այս գործողութիւնների արդիւնքները, որ առհասարակ ժառանգաբար գնում են սերունդէ սերունդ:

Մարդկային ցեղի նախնական կեանքը ծանօթ է մեզ Նահապետական կեանք անունով, որի պատկերը ներկայացնում են Ծննդոց դրքի առաջին գլուխները: Այս նկարագրութեան քննադատութիւնից պատմիչը հետեւեալ եզրակացութեանն է հասնում. գերդաստանի արու ծնողը, ամենահասակաւորը ընտանիքի մէջ գերազոյն ու բացարձակ իշխանութիւն է վարում՝ ամբողջ տան վրայ: Նա կեանքի ու մահուան իրաւունք ունի, և նորա իշխանութիւնն իւր որդոց և նոցա ընտանիքների վրայ անսահման է, ինչպէս իւր սեպհական ստրուկների վրայ. մինչև անգամ որդոց ու ստրուկի վիճակի մէջ շատ քիչ տարբերութիւն կը լինէր, եթէ ծնունդը յոյս չտար որդուն ժամանակով գերդաստանի գլուխ լինելու: Որդոց հօտելը 7օր սեպհականութիւնն են, և գերդաստանի մեծի ստացուածքը, որ նա աւելի իբրև ներկայացուցիչ է զրաւում քան թէ իբրև տէր, նորա

մահուան ժամանակ հաւասար կերպով բաժանվում է առաջին կարգի սերունդների մէջ. անդրանիկ որդին երբեմն կրկնապատիկ մասն է ստանում, բայց աւելի յաճախ նորա առաւելութիւնը կայանում է լոկ մի տեսակ պատուաւոր առաջնութեան վրայ: Այսպէս է սկսում ազգերի մեծ մասի կեանքը, և հայ ընթերցողը չէ կարող կասկածիլ որ կեանքի այս եղանակը թագաւորում էր և Հայոց մէջ նախապատմական ժամանակներում, այսինքն կեանքի այն շրջանում՝ որ մենք սովոր ենք նահապետական անուանել, Հայկի առասպելախառն անձնաւորութիւնից՝ սկսած մինչև Արամ՝ այս կէս պատմական և կէս-առասպելական անձնաւորութիւնը:

Սուրբ Գրքի մի ուրիշ վկայութիւնից, թէ և շատ անորոշ կերպով, երևում են կարծես հայրական իշխանութիւնը ջնջելու առաջին ձգտումները: Յակոբի և Նսաւի ընտանիքները բաժանվում են և երկու որոշ ցեղեր են կազմում. բայց Յակոբի որդոց սերունդները միաբան են մնում և մէկ ժողովուրդ են կազմում: Այստեղ արդէն կարծես նկատվում է ընկերական կեանքի սերմը և գերդաստանական յարաբերութիւնների վրայ հիմնուած իրաւունքներից աւելի բարձր իրաւունքների սկզբնաւորութիւնը:

Հոմերոսի Ոդիսականի մէջ մի տեղ կայ որ գեղեցիկ կերպով ներկայացնում է մեզ թէ ինչ պիտի լինէր մարդկային ազգի վեճակը պատմութեան սկզբնաւորութեան ժամանակ: «Նոքա ոչ ժողովներ ունին որոշումներ տալու համար, ոչ օրէնքներ. այլ ամեն ոք օրէնք է տալիս իւր կանանց ու որդոց, և միմեանց գործում չեն խառնվում»:

Այս նկարագրութիւնը պատմութեան սկզբնաւորութեան նկատմամբ հաստատվում է այն գիւտերով որ վերջին ժամանակներում արել է նախապատմական ազգագրութիւնը: Այս գիտութեան ամենակարեւոր եզրակացութիւններից մինն եղաւ զրեւ նախնական քաղաքակրթութեան մասին թագաւորող ծուռ կարծիքները: Արդարեւ, շատ դիւրին է հասկանալ մարդկային ազգի բարոյական և քաղաքական անկումը, բայց չէ կարելի երեւակայել թէ մարդիկ առօրեայ պիտոյքներին ծառայող ամենապարզ գործիքներից հրաժարուած լինին, եթէ միանգամ այդ գործիքները ճանաչել են. աւելի դժուար է հասկանալ թէ ինչպէս միանգամ լաւ վէպեր՝ օրինակի համար նեոս աղեղ ունենալուց յետոյ, հրաժարուել են նոցանից: Եւ սակայն եթէ եղել է մի նախնական քաղաքակրթութիւն, պէտք է որ մարդիկ այդ

բոլորը մոռացած լինին. վասն զի գտնում ենք այսօր ցեղեր, որոնք ինչպէս տգիտութեան՝ այսպէս և ճարտարութեան զանազան աստիճանների վրայ են կանգնած, և այս երևում է նոցա գործ դրած ամանների, մետաղների, բարեկեցութեան միջոցների և պատերազմական զէնքերի մէջ: Մեծ սխալ կը լինէր այդ բանի պատճառ համարել վայրենիների սահմանափակ խելքը. նոքա ընդհակառակն ճարտար ու հնարագէտ են այդպիսի բաներում: Չես կարող գտնել նոցա մէջ մի որ և իցէ հին գիւտի հետքը որ կատարելագործութեան հասնելուց յետոյ աղաւաղուած և յետոյ անհետացած լինի: Միւս կողմից նկատվում է որ եթէ մի նոր առարկայ համապատասխան է նոցա պիտոյքներին, քաղաքակիրթ մարդու պէս կամ աւելի լաւ գիտեն օգուտ քաղել նորանից: Հարաւային ամերիկացին աւելի լաւ օգուտ է քաղում ձիուց քան թէ Ներոպացիք, որոնք այդ կենդանին տարել են Ամերիկա: Բազմաթիւ վայրենի ցեղեր կան՝ որ զարմանալի յաջողակութեամբ են գործ դնում հրացանը, քաղաքակիրթ մարդու այս բարդ զէնքը:

Ուրեմն նահապետական մարդը ամէնից առաջ ներկայանում է մեր առաջ ոչ եթէ մի նախնական քաղաքակրթութեան մնացորդներով զարդարուած, այլ միայն ամենապարզ արհեստների տեղեկութիւններով որոնք աստիճանաբար են ստացուել, մի քանի ընտանի կենդանիներով և մի քանի թեթեւ հմուտթիւններով բնութեան երևոյթների ու եղանակների վրայ, որոնք առ հասարակ մեծ դեր են խաղում քիչ զարգացած ցեղերի մէջ: Ահա այս դրութեան մէջ էին պատմութեան առաջին մարդիկը: Իսկ նոցա խելքը մինչև որ աստիճան էր հասնում: Սիր Զօն Լուբբօկի վայրենիների մասին ասած խօսքերը՝ թէ ընդա երեխայի բնաւորութիւն ունին և չափահաս մարդու կրքերն ու ոյժը, — կարծեմ բաւական յարմար են գալիս նահապետական մարդուն: Եւ եթէ ուշադրութեամբ կարդանք հեթանոս աշխարհի ամենահին յիշատակարանը, Հոմերոսի քերթուածները, որքան բաներ ենք գտնում այնտեղ որ այս խօսքերը ճշմարտութեան: Գիւրազրգիւ տպաւորութիւնները և բուռն յուզմունքը յունական նախնական բնաւորութեան յատկանիշներն են. դարձնենք մեր հայեացքը դէպի Արեւելք, իւրաքանչիւր քայլափոխին առաջին դարերի աշխարհը կը ներկայանայ մեր առաջ:

Գիտութեան նայելով՝ կրթութիւնը ժառանգաբար աւանդուելով հասցրել է մարդկանց այն դրութեան, որի մէջ գտնվում են

այսօր. իւրաքանչիւր մարդ ծնելիս իւր մէջ կրում է իւր նախնեաց օրէնքների հետքը: Բայց հին ազգերը այդպիսի ժառանգութիւն չէին բերում. նոքա սերվում էին այնպիսի մարդկանցից, որոնք միայն այն էին անում ինչ որ իրանց լաւ էր թւում. նոքա չունէին արմատացած սովորութիւններ, հաստատուն օրէնքներ, այլ ենթարկվում էին ամէն տեսակ ըրդեմական թելադրութիւնների, անձնատուր էին լինում ամէն տեսակ կրքերի ազդեցութեանը:

Բացի սորանից, նախնական մարդը չէր կարող երբէք մեր ունեցած գաղափարը կազմել ազգութեան վրայ, այսինքն թէ ազգ նշանակում է համանման մարդկանց հաւաքումը, որոնք նոյն իսկ այդ նմանութեան պատճառով ընդունակ են համաձայնութեամբ գործել և տրամադրուած են մի և նոյն օրէնքներին հպատակիլ: Արդ այս բանը անկարող էին ըմբռնել Հոմերոսի բոլորականայ կիկլոպները, որոնք միայն մարդկային անկապ ու միմեանցից բաժանուած էակներ էին ճանաչում:

Ուրեմն մարդկային ազգի առաջին պիտոյքն է մի օրէնք ունենալ, մի խիստ, ճիշտ ու որոշ օրէնք: Սակայն մարդկանց այս առաջին կարիքը շատ դժուար է լցուցանել. եթէ կարողանում են ձեռք բերել նորան, մեծ բարեբախտութեան աղբիւր է նոցա համար, բայց բանն այն է որ շատ ծանր ու դժուար կերպով են հասնում այդ բարիքին: Աւելի նոր ժամանակներում մի քանի ցեղեր բռնի կերպով հպատակել են նշանակեալ կարգերին. շատ անգամ պատահել է որ մի որ և իցէ աշխարհակալ ստիպել է ցրուած ու անհաղորդ ցեղերին աւելի հաստատուն կազմակերպութիւն ընդունել. Հռոմայեցիք գործի կէսը կատարեցին արեւմտեան Եւրոպայի համար: Բայց նախնական դարերը ո՞րտեղեց դասէին մի աշխարհակալ կամ Հռոմայեցոց պէս մի ազգ: Քաղաքակրթութիւնը առաջին քայլերում արդէն քարքարոտ զառիվերների պիտի հանդիպէր, թէեւ այդ բարձրութիւնները այսօր համարեա չնչին են երևում մեր աչքերին: որոնք այնպէս բարձրից են նայում անցեալ դարերի վրայ:

Թէ որն է եղել մարդկային ընկերութեան առաջին քայլը, որով զերդաստանական ասպարէզից քաղաքական ասպարէզն է ոտք դրել, կառավարութիւն է ստացել, — այդ դժբաղդաբար չէ ուսուցանում մեզ պատմութիւնը: Բայց մի անգամ որ կառավարութիւնները սկսուել են, շատ դիւրին է բացատրել թէ ինչի հաստատեւորականութիւն են ունեցել: Ինչ որ էլ ասեն ուրիշ խնդիրնե-

րում գոյութեան կռուի վարդապետութեան դէմ, այս անտարա-
կոյս է որ այդ կռիւը թագաւորում էր մարդկային առաջին ցեղերի
պատմութեան մէջ. ամէնից զօրաւորները սպանում էին ամէնից թոյ-
լերին, երբ սոքա ընդդիմութիւն էին ցոյց տալիս առաջններին և
ինքնայոժար կերպով կուլ չէին գնում: Նոյն իսկ մեր պատմու-
թեան սկզբում նկատում ենք այս երևոյթը. մեր նախահօր Արա-
րատեան երկիրը գաղթելուց յետոյ, տեղացի բնիկները, որոնք սե-
մեան ցեղին էին պատկանում, բռնի կամ ինքնայոժար հպատակում
են նորեկ յաբեթեան ցեղին և նորա հետ խառնուելով՝ մի մարմին
են կազմում: Արդ նորեկ ցեղի յաղթութեան և տւողականութեան
գաղտնիքը պարունակվում է այն առաւելութեան մէջ, որ նա ան-
շուշտ ճանաչում էր մի անձի իշխանութիւնը, թէև գուցէ շատ թոյլ
ու անկատար կերպով, այսինքն ունէր այն բանի սկզբնաւորութիւնը
որ մենք կառավարութիւն ենք անուանում. այն ինչ բնիկ ցեղը
անառաջնորդ ու թափառական կեանք էր վարում, և այսպէս բա-
ժանուած ու անգլուխ հանդիպելով իւր վրայ եկող թշնամուն՝
հասկանալի է որ ամենեւին կամ շատ քիչ ընդդիմութիւն պիտի ցոյց
տար: Հոմերոսի կիկլոպները, որքան էլ յաղթանդամ ու վիթխարի
լինէին, այնու ամենայնիւ ամենաթոյլ խմբի առաջ չէին կարող
կանգնել:

Նախնական ժամանակներում իշխանութեան և կառավարու-
թեան նկատմամբ՝ որքանութիւնը աւելի մեծ կարեւորութիւն ունի
քան թէ որպիսութիւնը: Ամէնից առաջ հարկաւոր է մի ընդհանուր
կանոն՝ որ մարդկանց միմեանց հետ կապէ, որ ստիպէ նոցա մի և նոյն
գործողութիւնները կատարել, որ հասկացնէ նոցա թէ ինչ պէտք
է սպասեն միմեանցից: Թէ որն է այդ կանոնը, այդ այնքան կարեւ-
րութիւն չունի: Ի հարկէ լաւ կանոնը վատիցը գերազանց է. բայց
աւելի լաւ է ունենալ մի որ և իցէ կանոն, քան բոլորովին զուրկ լի-
նել նորանից: Դժուարութիւնը նորանուստ է՝ որ մի անգամ մարդ-
կանց հնազանդութիւնը զլուխ բերուի. իսկ թէ ինչ բանի պիտի
գործ դնես մակրկանց հնազանդութիւնը, — այդ երկրորդական հարց է:

Այդ հնազանդութիւնը ձեռք բերելու առաջին պայմանն է հո-
գեւոր և քաղաքական իշխանութեան նոյնութիւնը. բաւական չէ որ
նոքա միաւորուած լինին, պէտք է որ մի և նոյն մարմինը կազմեն:
Պատմութեան նախնական ժամանակներում միմիայն կառավարու-
թիւն է հարկաւոր որ կանոնաւորէ ամբողջ մարդկային կեանքը.

այդպիսի ժամանակ հոգևոր և քաղաքական իշխանութեան բաժանումը, ինչպէս որ ասում ենք այսօր, կարող է վտանգաւոր և մինչև անգամ կորստական լինել: Քահանան չպէտք է մի բան ուսուցանէ և թագաւորը այլ բան. թագաւորը պէտք է քահանայ լինի և մարգարէն թագաւոր. երկուսն էլ մի և նոյն բանը պիտի ասեն, որովհետև երկուսն էլ մի և նոյն բանն են: Մեր պատմութեան ամենահին յիշատակարանից երևում է որ մեր առաջին նահապետները միանգամայն քրմապետներ են եղել: Սօսեաց սրբազան անտառը, որի տերւերի հանդարտ կամ սաստիկ խշշշոցին նայելով զանազան գուշակութիւններ էին անում, Արմենակից էր տնկած: Արայեան Արայի որդին՝ հանձարեղ Անուշաւանը Սօսեաց անտառի պաշտամանը նուիրուեցաւ և այս պառճառով կոչուեցաւ «սօսանուէր»: Վերջապէս Վահագնի սերունդը, իրանց հօր աստուածների կարգը դասուելուց յետոյ, Տիգրանի յաջորդների ժամանակ ստացան քրմապետութեան իրաւունքը. այնպէս որ այս պաշտօնը, որ կապուած էր սկզբում երկրի քաղաքական իշխանի պարտաւորութիւնների հետ, քնաց միշտ արքունական տան մէջ, և այս ոչ միայն Հայկազանց, այլ և Սրշակունեաց ժամանակ:

Միւս արիական ցեղերի նախնական պատմութիւնն էլ ներկայացնում է մեզ մի միայն թագաւոր, մի միայն խորհրդատու. այն ժամանակների պիտոյքները պահանջում էին որ այդ թագաւորը մեծ արտօնութիւններ և ընդարձակ իշխանութիւն ունենար: Անկարելի էր որ այնպիսի ժամանակ յետագայ արևելեան կամ կայսերական բռնակալութեան նման բան լինէր. քաղաքական մարմնից անկախ գոյութիւն ունեցող բանակներ, որոնք պահպանում էն այդ տեսակ բռնաւորական կառավարութիւնները, անձանօթ էին այն ժամանակ երբ ինքը տոհմը ազգութիւն էր կազմում, և տոհմի բոլոր անդամները պատերազմականներ էին: Սորանից է. որ Հոմերոսի ժամանակ, Հռոմի առաջին դարերում, հին Գերմանիայի նախնական ժամանակներում՝ թագաւորը կառավարութեան ամենանշանաւոր անձն էր, որովհետև ժամանակի պիտոյքներին նայելով՝ նա մի և նոյն ժամանակ ամենակարեւոր անձնաւորութիւնն էր: Կառավարութեան նահապետական ձևը զարմանալի ազդեցութիւն էր գործում այդ սկզբնական ընկերութիւնների վրայ, որոնց համար նա էր հնութիւնից հաստատուած օրէնքի միակ պահապանը, նա միայն կատարելապէս ճանաչում էր այդ օրէնքը և կարող էր գործ դնել նորան: Միայն

նորան էին հնազանդում մարդիկ, որովհետև նա միայն զիտէր թէ ինչպէս պէտք է կրթել ու մարզել նոցա:

Հին աշխարհի երկու մեծ հասարակապետութիւնները, Հռոմը և Սպարտան, զարմանալի կերպով հաստատում են այս խօսքերը. նոքա գերազանցում էին մարդիկ կրթելու արուեստում, և դորանումն է պարունակվում նոցա յաջողութիւնների գաղանիքը: Արդարև Աթէնքը մեր աչքին աւելի բարձր է երևում. բայց այն ժամանակի Փղշտացոց համար միւս երկու հասարակապետութիւններից ստոր էր, և նա ընկաւ: Ահա մի ուրիշ օրինակ. Հրէաները սկզբումը ամենաանհաստատ ազգն էին. նոքա հնազանդեցան մի օրէնքի և այնուհետև ամենահաստատուն ազգը դարձան: Անշուշտ նոցա կառավարութիւնը միութիւնից զուրկ էր. երբ նոքա թագաւոր պահանջեցին, անհամաձայնութիւնը սկսաւ երևիլ հոգևոր և քաղաքական իշխանութեան մէջ: Նբրայական տասը ցեղերը օրէնքից բաժանուելով՝ խառնուեցան ու ձուլուեցան դրացի ազգերի հետ: Նբրովամը սկսաւ խորտակիլ այն անողորմելի կապերով կաշկանդուած կառավարութիւնը, որ համապատասխանում էր այն ժամանակի մարդկանց: Բայց օրէնքին հաւատարիմ մնացող Հրէաները դարձան այսօրուան Հրէաները, մի տոկուն և անյողգող ժողովուրդ:

Ուրեմն այն սկզբունքները՝ որ եւրոպական քաղաքականութեան մէջ կոչվում են 1789-ի սկզբունքներ, չեն կարող միաբանիլ նախնական աշխարհի հետ. նոքա պատշաճ են միայն նոր աշխարհին, որի մէջ մարդկային ընկերութիւնը կատարել է իւր պարտաւորութեան առաջին մասը, այդ ժամանակ ընկերութեան կազմակերպութիւնը արդէն ամրապնդուած ու հաստատուած է. այդ ժամանակ ազգերի մանկական շրջանի անհաստատ մտքերը և բուռն կրքերը ձևակերպուած և զսպուած են: Մինչև այն ժամանակ պահանջվում էր ոչ թէ հաւասարութիւն օրէնքի առաջ, այլ անհաւասարութիւն. ամէնից աւելի հարկաւոր էր մի պատկառելի կառավարութիւն, որ կարողանար հնազանդութիւն պահանջել իւր հպատակներից, և ոչ թէ լաւ կառավարութիւն՝ որ աշխատում է իւր հպատակների երջանկութեան համար. ոչ եթէ պակասութիւններից ղերծ օրէնք էր հարկաւոր, այլ մի օրէնք՝ որից ոչինչ չէ կարող խոյս տալ, որ ամբողջ կեանքը կաշկանդում է հին սովորութեան հետ: Ազգութեան դարերը վերջիններն են. նոցանից առաջ գալիս են սարկութեան դարերը: Նրբ 1789-ի մարդիկը դարձ-

նում էին իրանց աչքերը հեռաւոր անցեալի վրայ, համարեա ոչինչ չէին գտնում որ զովասանութեան կամ հետևողութեան արժանի լինէր. ամէն ինչ արհամարհելի ու պախարակելի էր երևում նոցա, մի սխալանք՝ որից պէտք էր շտապով ազատուիլ. բայց իրանք էլ այդ սխալանքի ծնունդ էին: Հին ժամանակների ժառանգական կնիքը դրոշմուած էր մինչև անգամ նոցա Ֆիզիկական կազմուածների վրայ. նոցա ուղեղները ամրացել, ջղերը կազդուրուել էին միակերպ ու անփոփոխ սովորութիւնների ազդեցութեան տակ: Միակերպութեան դարերը ունեցել են իրանց օգուտները. որովհետև նոքա պատրաստել են մարդուն այն դարերի համար՝ երբ նա պէտք է հրաժարուի այդ միակերպութիւնից:

Մի ուրիշ ուշադրութեան կէտ էլ այն է որ այս նախնական կառավարութիւնները իրանց նախնական օրէնքներով ոչ միայն մարդկանց միասին հաւաքել և միատեսակ սովորութիւններ են տուել նոցա, այլ և ազգային բնաւորութիւնների կազմուելուն պատճառ են եղել:

Որքան խոր թափանցենք պատմութեան մէջ, նկատում ենք որ անյիշատակ ժամանակներում արդէն, նախնական սովորութիւնների համեմատ, ժողովրդի մէջ կազմւում է նախ մի կաղապար, որին մի անյաղթելի զօրութեամբ հետևում են ցեղի բոլոր անդամները և ստիպւում են ձևակերպել իրանց այդ նախնական տիպարի վրայ. այս է ահա ազգային բնաւորութեան սկզբնաւորութիւնը: Նա ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մի տեղական բնաւորութիւն որ տիրապետում է ամբողջ ցեղի վրայ. բոլորովին այնպէս՝ ինչպէս որ ազգային լեզուն մի տեղական բարբառ է, մի գաւառի բարբառ, որ բազմի բերմամբ թագաւորում է միւս բոլոր բարբառների վրայ և այդպէսով իւր լուծը դնում է գրքերի և հասարակութեան վրայ:

Բայց ազգային բնաւորութիւնը դարերի ընթացքում զարգանալով կերպարանափոխւում է, և այդ փոփոխութիւնը ոչ միայն ներքին կեանքի հանգամանքներից, այլև արտաքին ազդեցութիւններից առաջ է գալիս: Ներկայումս, օրինակի համար, ի հարկէ չենք կարող մի ճիշտ գաղափար կազմել Հայոց նախնական բնաւորութեան վրայ, որովհետև մէկ կողմից դարևոր ստրկութիւնը իւր ապականութեան կնիքը դրոշմել է նորա վրայ, իսկ միւս կողմից եկամուտ գաղթական ժողովրդները իրանց յատկանիշ բնաւորութեան այս կամ այն երևոյթով ներգործել են նորա վրայ: Վերջին ազդեցութիւնը մա-

նաւանդ աւելի վաղ սկսած է, և ինչ որ ասում են չրէից՝ այս եթէ ոչ ամէնից հին, գէթ ամէնից բազմաթիւ գաղթականութեան Հայոց տիպի և բնաւորութեան փոփոխութեան վրայ ունեցած ազդեցութեան նկատմամբ, ճշմարտութիւնից բոլորովին զուրկ չպէտք է համարուի:

Հարկաւ ազգային բնաւորութիւնը շատ ուշ է սկսում փոփոխուիլ, և այս բղնում է այն հանգամանքից՝ որ իւրաքանչիւր ժողովուրդ սկզբումը շատ ամփոփ, միօրինակ փակ կեանք է վարում և խորշում է ուրիշ ժողովուրդների հետ հաղորդակցութիւն ունենալու: Հարկաւոր էր նախ բաւական երկար ժամանակ որ ժողովրդի բնաւորութիւնը կազմուէր, և այդ բանին զօրաւոր կերպով նպաստեց նախնական ամփոփ ու անհաղորդ կեանքը, որ մեզանում տեւեց մինչև Տիգրան Երուանդեանը, այսինքն մինչև Զ-րդ դարը Քրիստոսից առաջ: Այս է պատճառը որ նախնի կառավարութիւնները թշնամական աչքով էին նայում վաճառականութեան վրայ. նոքա ապականութեան աղբիւր էին համարում այն՝ ինչ որ մենք այժմ քաղաքակրթութեան և ճարտարութեան աղբիւր ենք համարում, և այս շատ բնական է. քանի որ դեռ մարդկային բնութիւնը դիւրաթեք ու թոյլ էր, քանի որ բարոյականութիւնը հաստատուած ու ամրացած չէր, առևտրական հաղորդակցութիւնները, կամ որ նոյն է՝ մտքերի հաղորդակցութիւնները կարող էին վաճառաւոր և մինչև անգամ կորստաբեր լինել: Սկզբնական դարերում Նախախնամութիւնը առանձնացրել էր ազգերին. այս առանձնութեան դարերը ունեցել են իրանց օգտակարութիւնը, որովհետև նոքա կազմեցին մարդկանց այնպիսի դարերի համար՝ երբ սոքա այլ ևս չպէտք է առանձնացած ապրէին:

Բ.

Յառաջադիմութեան և անշարժութեան մէջ եղած տարբերութիւնը, ասում է մի ժամանակակից մատենագիր, այն զաղտնիքներից մինն է՝ որ գիտութիւնը դեռ չէ բացատրել: Մեր սովորական ուսույթիչները, մեր առօրեայ խօսակցութիւնները, մեր անբժշկելի նախապաշարմունքները ձգտում են հաւատացնել մեզ՝ թէ յառաջադիմութիւնը մի բնական իրողութիւն է, բայց պատմութիւնը հերքում է այս կարծիքը: Հները ոչինչ գաղափար չունէին յառա-

ջաղիմուծեան վրայ. նոքա մինչև անգամ հարկաւորութիւն չունէին մերժել այդ գաղափարը, որովհետեւ երբէք էլ չէին յղացել նոսրան: Շատ արեւելեան ազգեր այսօր իսկ մի և նոյն պայմանի մէջ են գտնվում. նոքա պատմութեան սկզբից մինչև այսօր մի և նոյն անշարժ դրութիւնն են պահպանել: Միւս կողմից նկատում ենք որ վայրենիները չեն կատարելագործվում, այլ նախնական դրութեան մէջ են մնացել: Մի քանի ազգեր միայն շարունակ առաջ են գնում, նոքա՝ որոնք եւրոպական կամ արիական ծագումն ունին. և սակայն այդ ազգերը կարծում են, մի անդիմադրելի զօրութիւն ստիպում է իրանց կարծել, թէ այդ յառաջադիմութիւն ասածդ անհրաժեշտ է, բնական է, յաւիտեանական է: Ո՞ր տեղից է բղխում այդ շօշափելի հակառակութիւնը:

Այս հարցին պատասխանելու համար՝ հարկաւոր է քիչ շատ մանրամասնօրէն քննել նորան: Ի հարկէ, պատմութիւնը ցոյց է տալիս թէ ազգերի մեծ մասը մի և նոյն տեղում անշարժ կացած են ներկայումս, բայց նա իրաւունք է տալիս մեզ կարծելու թէ բոլոր ազգերը երբեմն յառաջադիմել են: Այդ յառաջադիմութիւնները կանգնել մնացել են զանազան կէտերի վրայ. բայց ոչ մի տեղ, մինչև անգամ ամենավայրենի ցեղերի մէջ չենք կարող գտնել մարդիկ՝ որ բոլորովին անշարժ մնացած լինին: Ընդհակառակն, նոքա մի քանի թոյլ յառաջադիմութիւններ արել են զանազան ճանապարհներով, հարիւրաւոր սովորութիւններ են ստեղծել, որոնք ապահովել են ցեղի ապագան: Մենք տեսնում ենք այսօր հազարաւոր շէնքեր որոնք նոյնպէս փոփոխութեան չեն ենթարկվում, բայց նոցա մէջ գտնում ենք այն ժամանակի հետքերը՝ երբ այդ շինութիւնները կառուցուել են: Ուրեմն զարմանալի չի լինիլ եթէ ասենք թէ պատմական ժամանակների առաջին դարերում առհասարակ քիչ յառաջադիմութիւն է եղել, իսկ նախապատմական ժամանակներում պէտք է որ աւելի յառաջադիմութիւն եղած լինի:

Յառաջադիմութեան խնդիրը լուծելիս՝ պէտք է աչքի առաջ ունենանք այս նշանաւոր տարբերութիւնը և աշխատենք բացատրել նորան, որպէս զի առաջ բերուած տրոքերը ընթերցողը համար անկատար և մութ չմնան:

Երեք օրէնք կայ որ առաջնորդում են մեզ յառաջադիմութեան շարժառիթը գտնելու. դոցանից զիսաւորը և ընդհանրականը հետեւեալն է. պատմութեան զանազան ժամանակամիջոցներում՝ այն

ազգերը որոնք ամէնից զօրաւոր են, ձգտում են միւսների վրայ իշխելու. մի և նոյն ժամանակ ամենազօրաւոր ազգերը ձգտում են ամենալաւ ազգերը լինելու:

Այս ձգտողութիւններից առաջինի բնական հետեանքն է պատերազմական արուեստի կատարելագործութիւնը, որ մարդկային ազգի պատմութեան ամենանշանաւոր իրողութիւնն է կազմում: Հների քաղաքակրթութիւնը շատ կողմից կարող է համեմատուիլ արդեան քաղաքակրթութեան հետ, բայց անկարելի է երկու քաղաքակրթութիւնները համեմատել պատերազմական արուեստի յառաջադիմութեան կողմից: Նապօլէոնն անշուշտ կը յաղթէր Ալէքսանդրին, և մեր ժամանակի բանակները մի բարձր գաղափար չունին հռոմէական լէգէոնների մասին, չնայելով որ պարթեւա-հայկական բանակները, իրանց ամենամեծ զօրութեան միջոցին, երկար ժամանակ չկարողացան կանգնել նոցա առաջ:

Վերջին հանգամանքը ցոյց է տալիս թէ մարդուս զինուորական զօրութիւնը ամենահին ժամանակներից սկսած շարունակ զարգացել ու բարգաւաճել է մինչև մեր օրերը, և այս անընդհատ յառաջադիմութեան պատճառը շատ պարզ է: Ամենազօրաւոր ազգը միշտ յաղթել է ամենաթոյլ ազգին և իշխել է նորա վրայ, երբեմն էլ ստրկացրել է նորան: Ամենայն մտաւոր պաշար որ ամբարում էր մի ազգ, ամենահին ժամանակներում արդէն, գործ էր դրվում, սպառվում էր պատերազմում: Իւրաքանչիւր ազգ աշխատում էր ամէնից զօրեղը լինել, և այս պատճառով հնարում կամ ուրիշներից սեպհականում էր ամենալաւ զէնքերը. իւրաքանչիւր ազգ ձգտում էր իւր բնաւորութեանը այն տիպը տալ, որ յարմարում էր պատերազմի և աշխարհակալութեան պահանջներին: Ամբողջ եւրոպական պատմութիւնը սկզբից շարունակ ցոյց է տալիս որ պատերազմական արուեստի մէջ աւելի յաջողութիւն ունեցող ցեղերը միշտ միւս ցեղերի տեղն են բռնել, և թէ իւրաքանչիւր ցեղն ջանքն ու ճիգը եղել է միշտ որքան կարելի է աւելի զինուորական լինել: Այս կերպով պատերազմական արուեստը շարունակ կատարելագործուել է:

Բայց ինչն է որ մի ազգ միւսից զօրեղ է: Այս հարցի պատասխանը կը տայ մեզ սկզբնական քաղաքակրթութեան գլխաւոր յառաջադիմութիւնների բանալին: Պատասխանն այն է՝ որ կան բազմաթիւ մեծ ու փոքր առաւելութիւններ, որոնցից իւրաքանչիւրը

ձգտում է այս ինչ ազգին մի գերազանցութիւն տալ ուրիշ ազգի վրայ որ այդ առաւելութիւններից զուրկ է:

Բոլոր առաւելութիւններից ամենամեծն անշուշտ այն է՝ որի վրայ առաջին հատուածում խօսած ենք: Առաջին ձեռք բերելու բանն է մի կառավարութիւն և մի օրէնք, որ ստիպում է ցեղի բոլոր անդամներին միասին ժողովուրդ և ընկերութեամբ կեանք վարել: Նախնի ժամանակներում ամէն ինչ վայրենի է մարդկանց մէջ, անամական զօրութիւնը, կատաղի աշխոյժը դեռ ոչ մի տեղ չէ անյայտացել. ոչ մի ցեղ բոլորովին զերծ չէ այս յատկութիւններից: Բայց մի նորածիլ ցեղի միասին յաղթելու գաղտնիքը պարունակվում է նորա սերտ ու յարակից կեանք վարելու զօրութեան մէջ՝ մի և նոյն սկզբնական օրէնքների ու սովորութիւնների ազդեցութեան ներքոյ: Որինաւոր զարգացման ամենաթոյլ նշանը, զինուորական կապակցութեան ամենաթեթեւ նշոյլը բաւական են այնպիսի ժամանակ կշեռքի թաթը մի կողմը հակել տալու համար: Յարակից ցեղերը յաղթանակում են, նոքա մի և նոյն ժամանակ միւս ցեղերից մեղմ ու հլու են: Քաղաքակրթութիւնը սկսում է, և զինական գերազանցութիւնն է որ առաջին զարկն է տալիս նորան:

Սակայն երբեմն բնութեան դրած խոչընդոտները արգելք են լինում մարդկանց իրանց ձգտման համեմատ ամփոփ ու յարակից կեանք վարելու: Ով որ ուսումնասիրել է Հայոց պատմութիւնը, անշուշտ կը գայ այն եզրակացութեանը՝ թէ Հայերը, նայելով իրանց նախնական ամփոփ կեանքին, ընդունակ էին այս սկզբունքի համեմատ զարգանալ, հետևաբար և մի զօրաւոր ազգութիւն կազմել ապագայում: Բայց Հայաստանի աշխարհադրական դիրքը մեծապէս արգելք եղաւ այս բանին: Հայոց երկիրը բաժանուած լինելով մեծամեծ լեռների շղթաներով՝ կազմում էր բազմաթիւ նահանգներ ու գաւառներ, որոնց մէջ շատ հին ժամանակներում արդէն ձևացան փոքրիկ ու միմեանցից անկախ իշխանութիւններ՝ նման միջնադարեան Եւրոպայի աւատական կամ Ֆէօդալական իշխանութեան: Հայկազանց հարստութեան երեւելի իշխանները, Արամները, Պարոյրները, Տիգրանները, որոնց ժամանակ ազգի միութիւնը կարող էր միայն զինուորական զօրութեան վրայ հիմնուիլ, երբեք չյաջողեցան մի կենտրոնական զօրութիւն կազմել: Ընդհակառակն, փոքրիկ իշխանութիւնները քանի գնացին զարգացան ու զօրացան, այնպէս որ Արշակունեաց թագաւորութեան քրիստոնէական շրջանում նախա-

րարներից ոմանք թաղաւորի չափ զօրութիւն ունէին, իսկ մի քանիսը միասին եկած՝ կարող էին գործելու աղատութիւնը խլել նորանից: Ամենայն մարմին զօրաւոր է, քանի որ անդամները զօրաւոր են. իսկ երբ սղքա միմեանցից անկախ և ի վնաս մարմնի ամբողջութեան են ներգործում, վերջինը կորցնում է իւր միութիւնը, և նորա անկումը լոկ ժամանակի խնդիր է:

Միւս կողմից նկատում ենք որ բնութիւնը երբեմն պաշտպանում է յարակցութիւնից զուրկ ցեղերին. Ատլանտեան, Խաղաղական և Աւստրալեան ուղիւնոսները, Սֆրիկայի անմատչելի կողմերը, Հնդկաստանի լեռնոտ մասերը ազատ մնացին նախնի աշխարհականների ազդեցութիւնից: Սորանով մեկնվում է և Վրաց ժողովրդի երկարատե քաղաքական գոյութիւնը: Արդարեւ վրացիք, որ «Հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն» հայ ժողովրդից ստոր էին թէ՛ թուով և թէ՛ քաղաքակրթութեամբ, սոցանից շատ աւելի երկար ժամանակ պահպանեցին իրանց քաղաքական անկախութիւնը Կովկասեան լեռների շնորհով, ուր մեծամեծ վտանգների ժամանակ ապաւինում էին նոքա ազգովին, և ուր նախնի դարերի աշխարհականների սուրը չէր կարող ետևներիցը հասնել:

Ուրեմն բնութեան անմատչելի տեղերում չէր կարող մրցումն լինել ցեղերի մէջ, և այս պատճառով ստոր ցեղերը, որոնք կատարելապէս միաւորուած չէին շարունակեցին իրանց գոյութիւնը: Իսկ այնպիսի տեղերում՝ ուր մաքառումը հնարաւոր էր, ուր բարձր ցեղերը մօտիկ յարաբերութիւն ունէին ստոր ցեղերի հետ, այս վերջին անյօդ ու անկապ ընկերութիւնները չէին կարող յարատեւութիւն ունենալ. նոքա կորան, և պատմութիւնը միայն նոցա անյայտանալուց յետոյ սկսաւ: Գլխաւոր արգելքը այն չէ՝ որ կանգնեցրեց քաղաքակրթութիւնը իւր առաջին քայլափոխին, այլ այն խոչընդոտը՝ որ ուշացրեց նորա երկրորդ քայլափոխը: Որքան և դժուար լինէր նախնական ցեղերին մի տեղական օրէնք ձեռք բերել, հաստատուն սովորութիւններ սահմանել, այնու ամենայնիւ դժուարութիւնը աւելի մեծ պիտի լինէր՝ երբ հարկ էր սկզբնական կարգերը խորտակել մի աւելի լաւ վիճակի հասնելու համար:

Ահա այս դժուարութեան առաջ կանգնեցան մնացին նախնական քաղաքակրթութիւնների մեծ մասը: Մարդկութեան մի նշանաւոր մասը կարծես բոլորովին մօտ է մի քայլ անելու՝ աւելի լաւ պայմաններ ձեռք բերելու համար, յետոյ յանկարծ կանգ է առնում:

կէս ճանապարհին մնում է: Հնդկաստանը, Զապոնը, Զինաստանը, Համարեա բոլոր արևելեան քաղաքակրթութիւնները՝ թէև շատ բանում ասորբերվում են միմեանցից, այս բանում իրարու նման են. ասեա թէ նոքա բոլորը իրանց ընթացքը ընդհատել են առանց մի որ և իցէ պատճառ ունենալու:

Սորա պատճառն այն է որ յառաջադիմելու ընդունակութիւնը չկորցնելու համար՝ ազգերը պէտք է պահպանեն ու զործ դնեն այն հիմնական յատկութիւնը, որ բնութիւնը դրել է մարդու՝ ինչպէս և միւս բոլոր գործարանաւոր ստեղծուածների մէջ: Մի յայտնի օրէնքով որ նշանաւոր դեր է խաղում այն օրէնքների մէջ՝ որ Նախաինասմութիւնը գործ է դնում աշխարհը կառավարելու համար, սերունդների մէջ մի ձգտում է երևում նմանելու իրանց նախնիներին և մի և նոյն ժամանակ տարբերուելու նոցանից. մի քանի բանում իւրաքանչիւր նոր սերունդը զանազանվում է նախնիթաց սերունդից, մի քանի ուրիշ բաներում նմանում է նորան: Իսկ ընդհատուող քաղաքակրթութեան յատուկ բնաւորութիւնն է մերժել ամենայն նոր երևոյթ՝ որ կարող է փոփոխութիւն բերել կեանքի մէջ, խեղդել ու սպանել նորան աճելուց ու զարգանալուց առաջ: Յառաջադիմութիւնը հնարաւոր է միայն այն բաղաւոր դէպքում, երբ սկզբնական կարգերը ազգային մարմինը կազմելուց ու կազդուրելուց յետոյ՝ տեղի են տալիս նորաձիւ երևոյթների, որոնք նոր տարրեր մտցնելով կեանքի մէջ՝ անզգայի կերպով փոփոխում, առաջ են մղում նորան:

Յեղերի խառնուրդը նոյնպէս մի առաւելութիւն է, որ չէ կարելի առանց ուշադրութեան թողնել: Որքան էլ պարծենայ հին աշխարհը արեան անարատութեամբ, այնու ամենայնիւ յայտնի է որ այդ անարատութիւնը շատ քիչ անգամ էր պահպանվում: Պատմական ազգերի մեծ մասը յաղթել են նախապատմական աղբերին, և թէպէտ շատերին կոտորել են, բայց բոլորովին չեն ջնջել նոցա. նուաճուած ցեղի կենդանի մնացած մարդկանց ստրկացնում էին, իսկ նոցա կանանց հետ ամուսնանում էին: Այս տեսակ խառնուրդների հետեանքը երբեմն յաջող էր լինում, երբեմն անյաջող. երբ խառնուրդը յաջողում էր, նորանից ծագած սերունդը պէտք է գերազանցէր երկու մայր ցեղերը փոփոխականութեամբ, այսինքն այնպիսի յատկութեամբ՝ որ ամենահարկաւոր է նորակազմ ժողովուրդին յառաջադիմութեան զարկ տալու համար: Խառնուրդից գոյա-

ցած ազգերի մէջ միշտ աւելի կեանք կայ: Օրինակի համար, իրաւամբ ասում են թէ ֆրանսիան լատինական և գերմանական ցեղերի միջին տեղն է բռնում: Բաւական է մի հայեացք դարձնել Նորմանդացու վրայ, և իսկոյն կը տեսնես որ նա Հիւսիսի բնակիչ է, ինչպէս որ Պրովանսացին դորա հակառակ Հարաւի բնակիչ է. և եթէ Ֆրանսիական ազգը այսօր իւր զգացմունքներով մի է, այնու ամենայնիւ զանազան նահանգների բնակիչները տարբերվում են միմեանցից իրանց խառնուածով և ըստ մասին նաեւ բնաւորութեամբ: Այս մանր տարբերութիւններն են որ նպաստում են անդադար նոր նոր բաներ ստեղծելու: Այդ նախնական ցեղերը պէտք է արդեան ցեղերից աւելի զգային փոփոխութեան կարիքը: Շատ անգամ ասել են Հրէաներին պատասխանելու համար, որոնք պարծենում են թէ իրանց ցեղը դեռ ևս բարգաւաճում է, թէ՛նց ցրուած է և ոչ մի ցեղի հետ չէ միաւորվում. «Գուք աճում էք, որովհետեւ այդպէս ցրուած էք. ձեր ազգը զանազան երկրներում ընդելանալով՝ նոր կինսական տարրեր է ընդունել. նա բովանդակում է իւր մէջ փոփոխականութեան սկիզբը, որ ուրիշ ազգերը խառն ամուսնութիւնների մէջ պիտի որոնեն»: Սկզբնական ժամանակներում անտարակոյս ոչ մի ցեղ չկար որ Հրէաների նման բոլոր աշխարհը իրան հայրենիք համարէր. իւրաքանչիւր ցեղ բնակում էր որոշեալ սահմաններում, հետեւաբար և ուրիշ ցեղի հետ խառնուելու հարկաւորութիւն ունէր:

Սակայն ցեղերի խառնուրդը նախնական ժամանակներում մի մեծ վտանգ էլ ունէր: Յայտնի է այն անարգանքն ու անվստահութիւնը որ ցոյց են տալիս այսօր Հնդկական-Անգլիացիք կէս-կաստաներին (half-castes): Անգլիացու և Հնդկի ամուսնութիւնից մի այնպիսի ծնունդ է առաջանում, որ ոչ միայն երկու ցեղերի՝ այլ և երկու բարոյականութիւնների մէջ է կանգնած: Այս տեսակ միաւորութիւնից առաջացած սերունդները չունին ժառանգական աւանդութիւններ, չունին իրանց համար առաջուց սահմանուած մի տեղ աշխարհում. նոքա առհասարակ զուրկ են այն աւանդական զգացմունքներից, որոնք մարդկային բնութեան նեցուկն են: Նախնական աշխարհում ցեղերի միաւորութիւնները շատ անգամ կորստական հետեանքներ էլ պիտի ունենային. յաճախ նոքա չկարողանալով ժառանգական կարգերի ու կանոնների սկիզբը պահպանել, ամբողջ նորածին ցեղի անյայտանալու պատճառ են եղել: Իսկ երբ այս միաւորութիւնները լաւ հետեանք էին ունենում, երբ երկու ցե-

ղերը այնքան մօտ էին ապրում՝ որ թէ բարոյականութեան և թէ արիւնով հաւասարապէս խառնվում ու ձուլվում էին միմեանց հետ, — այսպէս էր, օրինակի համար, Մարաց ցեղը Հայկականի վերաբերութեամբ — երբ ցեղերից մինը իւր բազմութեամբ և աւելի հաստատուն կազմակերպութեամբ մինչև այն աստիճան բարձր էր միւսից՝ որ յաջողում էր իւր հետ խառնել ու ձուլել նորան, այն ժամանակ այս տեսակ խառնուրդը անվտանգում էր տիրապետող ցեղին և յառաջադիմութեան տարրեր էր մտցնում նորա կեանքի մէջ։ Հայաստանի պատմութիւնը, չխօսելով նախնական մութ շրջանների՝ այլ նոյն իսկ պատմական ժամանակների վրայ, շատ օրինակներ է տալիս մեզ այսպիսի յաջող միաւորութեան, բաւական է յիշել Սահակների, Ներսէսների, Վարդանների, Վահանների, Մբառանների և սոցա նման ուրիշ ականաւոր մարդկանց անունները։

Սի ուրիշ միջոց, որով մի ազգ ուրիշ հակառակորդ ազգերին գերազանցում է, ժամանակաւոր հաստատութիւններն են, եթէ կարելի է այսպէս ասել։ Այս տեսակ հաստատութիւնների մէջ ամենանշանաւորը ստրկութիւնն է, որ ցեղերի խառնուրդի պէս՝ առաջին աշխարհակալութիւնների պտուղ պիտի համարուի։ Ստրկութիւնը նոր Աշխարհի աչքին մի զգուելի սովորութիւն է համարվում և այդ բոլորովին իրաւացի է. որովհետև նա մեզ յիշեցնում է կապած ու կաշկանդած խմբեր, որոնք տգիտութեան ու անաւանական վիճակի մէջ են պահվում և գերդաստանական կեանքը չեն ճանաչում։ Սակայն ստրկութեան նոր ժամանակներում պատճառած չարիքները չպէտք է կուրացնեն մեզ, ոչ էլ մոռանալ տան այն ծառայութիւնները՝ որ նա հատուցել է պատմութեան նախնական շրջաններում. ստրկութիւնը այնպիսի հաստատութիւն է որ ամէն ազգերը ամէն երկրներում ընդունում են, երբ մի նշանակեալ աստիճանի են հասնում։ «Ստրկութիւնը, ասում է Արիստոտէլը, բնութեան օրէնքով հաստատուած է»։ սորանով կամենում է ասել թէ այս հիմնարկութիւնը ամէն տեղ կար, թէ նա մի ընդհանրական ու անհրաժեշտ տարր էր բոլոր նախնական կառավարութիւնների մէջ։ «Էկան անթիւ անզլիական գաղթականութիւններ, ասում էր դեռ 1848-ին Էդուարդ Զիբբօն Վէկֆիլդ, որոնք կը կամենային պահպանել իրանց ստրկներին, եթէ թոյլ տայինք նոցա։» Եւ նա չէր խօսում միայն հին գաղթականութիւնների վրայ, որոնք ստրկութեամբ ընտելացած և նորա աշխատութեամբ հարստացած են, այլ և ազատ

մարդկանց հիմնած նոր գաղթականութիւնների մասին, որոնք ըստ երևութին պիտի ցանկային միայն ազատ մարդիկ ունենալ իրանց մէջ: Բայց Վէկֆիլդը գիտէր թէ ինչ էր ասում. նա մանրամասնօրէն հետազօտել էր նոր ընկերութիւնների դրութիւնը, ուսումնասիրել էր այդ տեսակ հասարակութիւններ կազմող մարդկանց ձգտողութիւնները: Նա տեսել էր որ ազատ ժամանակը նորածին ընկերութիւնների համար մի մեծ կարիք է, և թէ ստրուկները միայն կարող են տալ մարդկանց այդ ազատութիւնը: Նորակազմ ժողովուրդների մէջ համարեա բոլոր ազատ մարդիկը համահաւասար են. իւրաքանչիւրը ունի իւր աշխատանքը, իւրաքանչիւրը ունի իւր հողը. դրամազուլսը, գոնեա հողագործական երկրներում, մեծ նշանակութիւն չունի, որովհետեւ աշխատողները իրանց բազուկները իրանց համար են պահում: Շատ անգամ պատմել են մի դրամատէր անգլիացու պատմութիւնը, որ բազմաթիւ մշակներով և մի կառքով դնաց Աւստրալիա. նա դիտաւորութիւն ունէր այնտեղ շինել տալ իւր համար մի տուն, և պահել իւր կառքը այնպէս՝ ինչպէս Անգլիայում: Բայց, ինչպէս ասում է պատմութիւնը, հարուստ դրամատէրը հարկադրուեցաւ բնակել իւր կառքում, որովհետեւ իւր մշակները հեռացան նորանից և սկսան իրանց համար աշխատել:

Այդպիսի երկրներում քիչ պարոններ կարող են գտնուիլ, իսկ տիկիներ ամենեւին ոչ: Միայն ազատ ժամանակն է ազնուացնում մարդկանց վարքն ու բարքը, և ստրկութիւնն է որ առաջին անգամ տալիս է նոցա այդ ազատութիւնը. նա ստեղծում է մի դասակարգ որ աշխատում է, որպէս զի միւսները կարողանան մտածել: Աբրահամ, Իսահակ և Յակոբ նահապետները երբէք չէին ունենալ այն հոգեկան անդորրութիւնը՝ որ այնպէս գեղեցիկ կերպով նկարագրում է Սուրբ Գիրքը, եթէ ստիպուած լինէին անձամբ խնամել իրանց ոչխարների ու եզների հօտերը:

Անշուշտ այս ժամանակաւոր օգուտը ժամանակ անցներուց յետոյ մեծամեծ փնասների պատճառ է լինում: Երբ ժողովուրդի մէջ ազատութեան ուրիշ աղբիւրներ են երևում, ստրկութեան միակ օգտակարութիւնը անյայտանում է. իսկ անպատեհութիւնները մնում և մինչև անգամ հետզհետէ աւելանում են: Մասնաւոր, այսինքն այնպիսի ստրկութիւնը՝ ուր տէրը անձամբ ճանաչում էր իւր սակաւութիւն ստրուկներին, ամենեւին անտանելի դրութիւն չէր. Աբրահ-

Համի սորուկները հաւանական է թէ վատ կեանք չպիտի ունեցած լինէին այն ժամանակների համար: Իսկ խմբովին ստրկութիւնը, ուր տէրը ոչ միայն չէ ճանաչում իւր սորուկներէից իւրաքանչիւրին, այլ հազիւ թէ կարողանում է մտքումը պահել այն հօտերի թիւը որ աշխատում են իւր համար, մի անտանելի դրութիւն է: Ահա այս սարկութիւնն է որ զգուշի բան համարեցաւ նոր ժամանակի մարդկութիւնը, և այս պատճառով այդ հաստատութիւնը աշխարհի մեծագոյն մասի մէջ համարեա բոլորովին արմատախիլ եղաւ: Այստեղ ոչինչ զարմանալու բան չկայ: Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը լինէ այնպիսի համոզմունքներով և հաստատութիւններով, որոնք նախ օգտակար և ապա ֆնասակար եղան: Յառաջադիմութիւնը հազուադէպ բան չէր լինիլ, եթէ մի սերունդի սնունդը յաջորդ սերունդի համար թոյն եղած չլինէր:

Այն դէպքեր ուր մի քայլ մտաւոր յառաջադիմութեան շաւղի մէջ մի որ և իցէ առաւելութիւն է տալիս նորածին ժողովուրդին պատերազմական ասպարէզի մէջ. բայց աւելի յաճախ է պատահում որ այդ առաւելութիւնը բխում է մի որ և իցէ բարոյական յատկութիւնից: Պատերազմը պահանջում է և մի և նոյն ժամանակ արտադրում ու պահպանում է մի քանի սկզբնական առաքինութիւններ, որպիսի են՝ արիութիւնը, անկեղծութիւնը, հնազանդութեան ոգին և կարգապահութեան սովորութիւնը: Երբ մի ազգ ունի այս և սոցա նման յատկութիւններ, — փոյթ չէ թէ ինչ ճանապարհով են ստացուել, — նորա զոյութիւնը երկար ժամանակի համար ապահոված է ազգերի կռուի մէջ: Հին ազգերից Հռոմայեցիք գուցէ ամէնից աւելի ունէին այս օգտակար առաքինութիւնները, և նոքա ոչ միայն աշխարհի մեծագոյն մասի տէր դարձան, այլ և զօրաւոր կերպով նպաստեցին այդ առաքինութիւնները արմատացնելու մարդկանց մէջ և դոցա հակառակ մոլութիւնները ջնջելու: Յաղթութիւնը տարածում է արիութեան ոգին, և զինուորական առաքինութիւնները հալածում են աշխարհից ցածութիւնը:

Ոչ որ չպէտք է զարմանայ այն մեծ նշանակութեան վրայ որ տրվում է այստեղ պատերազմին: Պէտք է յիշել որ խօսքը նախնական ժամանակների վրայ է, երբ մարդիկ ձգտում են ազգեր կազմել, և պատերազմն է կազմակերպում նոցա: Նոքա շատ ուշ են սկսում կերպարանափոխուիլ, և այս նոր աշխատութիւնը կատարվում է մի խաղաղ յեղափոխութեամբ, թէև պատերազմը այստեղ

էլ խաղում է իւր դերը: Այն գաղափարը թէ չէ կարելի մի ազգ բոլորովին կործանել, նոր ժամանակների գաղափար է. նախնական ժամանակներում ամենայն ազգ կարող էր կործանուիլ, և որքան հին ժամանակները զնանք, այնքան աւելի աշխուժութեամբ ու յամառութեամբ է կատարվում այդ կործանման գործը: Ազգերի ներքին փոփոխութիւնը երկրորդական գործ է, որ սկսվում է այն ժամանակ երբ ազգութիւնները ստեղծող մեծ ոյժերը համարեա իրանց գործը աւարտել են:

Բայց մինչև որ աստիճան ամենագորաւոր ազգերը ամենալաւ ազգերն են լինում, և մի^օթէ ղինուորական գերազանցութիւնը ամէն տեսակ գերազանցութեան նշան է: Այս հարցին չէ կարելի առ այժմ բաւականացուցիչ պատասխան տալ. այնու ամենայնիւ կան մէկ-երկու նկատողութիւններ՝ որ հարկաւոր ենք համարում առաջ բերել այստեղ: Վերելը ասուեցաւ թէ պատերազմը պահպանում է մի քանի սկզբնական առաքինութիւններ, և այդ համարեա նշանակում է թէ կան առաքինութիւններ՝ որ նա չէ պահպանում. արդարեւ մարդասիրութիւնը, ողորմածութիւնը, մարդկային իրաւունքների ճանաչողութիւնը անձանօթ էին նախնական աշխարհին: Սկզբնական քաղաքակրթութիւնը ղինուորական ծագում ունենալով՝ անտարակոյս սառն ու անտարբեր աչքով պիտի նայէր մարդկային վշտերի վրայ. այդ քաղաքակրթութիւնը իւր սկիզբն առնելով ու զարգանալով պատերազմի մէջ՝ չէր կարող վրդովիլ պատերազմի դառն հետեւանքներից, որոնք ծանրանում էին յաղթուողների վրայ: Այն ժամանակից երբ պատերազմը իւր սկզբնական նշանակութիւնը կորցրեց և այլ ևս աշխարհի շարժիչ զօրութիւնը չհամարուեցաւ, մարդիկ սկսան աւելի քաղցրութեամբ վարուիլ միմեանց հետ. նոքա սոսկում են յիշելով այն նեղութիւնները՝ որ պատերազմը պատճառել է անցելում, և աշխատում են, որքան հնար է, այն չարիքի առաջն առնել, որ ելբեմն ամենամեծ կարիք էր մարդկութեան համար:

Նոյնը կարելի է ասել և այն անարգական հայեացքի մասին, որ հին ժամանակները ունէին Ֆիզիկապէս թոյլ մարդկանց և կանանց վրայ. անգէն ու խաղաղ ժողովուրդը չէ կարող նեղութիւններ չքաշել պատերազմի ժամանակ: Բայց այդ պակասութիւնները այժմ ուղղուած կամ գոնէ մեղմացած են. կանայք այժմ հրաշալի միջոցներ ունին պաշտպանելու իրանց ղիրքը լուսաւորեալ աշխարհի

մէջ, և խելքը թոյլ ջեղերով աւելի զօրաւոր է՝ քան պինտ ջեղերը թոյլ խելքով: Սոքա այնպիսի ներքին փոփոխութիւններ են, որոնք շատ ուշ են կատարվում ազգերի մէջ, և եթէ այստեղ հաւանքի կերպով յիշատակվում են, լոկ այն նպատակով է որ ցոյց տրուի թէ ինչպէս մարդասիրական զգացմունքները զարգանալով կիսով չափ ծածկել են նախնական խիստ քաղաքակրթութիւնը, որ կազմուել է պատերազմում:

Գ.

Ներկայումս զարմանալի հակադիր պատկերներ են ներկայացնում ծերունի Արեւելքը իւր աւանդական քաղաքակրթութեամբ, և երիտասարդ Արեւմտեքը իւր փոփոխուող քաղաքակրթութեամբ: Մի քանի տարի առաջ անգլիական կառավարութիւնը կամեցաւ իմանալ թէ ինչ կարծիք ունին Հնդկաստանցիք այն բարերարութիւնների մասին որ անում է նոցա Ալբիօնը: Անգլիացի ղեկավարականները՝ որոնց յանձնուած էր այս խնդրի հետազոտութիւնը, այսպիսի պատասխան տուին. «Արդարեւ Հնդկաստանցիք խոստովանում են թէ բազմաթիւ բարերարութիւններ են ստանում ձեզանից, դուք շնորհում էք նոցա անվտանգ խաղաղութիւն, վաճառականութեան ազատութիւն, իրաւունք ազատօրէն ապրելու. այս և ուրիշ կէտերի նկատմամբ նոքա բոլորովին զոհ են, և սակայն ձեր իշխանութիւնը անտանելի է երևում իրանց: Նոցա դժգոհութեան պատճառն այն է՝ որ դուք շարունակ ձգտում էք ամէն բան փոփոխել կամ, ինչպէս որ ասում էք, կատարելագործել: Որովհետեւ նոցա ամբողջ կեանքը կանոնաւորուած է հին սովորութիւններով, չեն կարող հասկանալ թէ ինչի համար կառավարութիւնը միշտ մի նոր բան է մտցնում կեանքի մէջ. նոքա չեն համարում թէ կառավարութիւնը այս ընթացքը բռնում է իրանց բարօրութեան ու երջանկութեան համար. ընդհակառակն, նոքա կարծում են թէ դուք մի ծածուկ դիտաւորութիւն ունիք, որ իրանք չեն կարող հասկանալ, թէ կամե՞նում էք ջնջել նոցա կրօնը, միով բանիւ թէ այդ անընդհատ փոփոխութիւնների դիտաւորութիւնն է մի նոր բան կազմել Հնդկաստանցիներից, մի բան որ իրանք չեն և չեն կարող լինել:

Պատմական հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս որ Հնդկաստանցոց այս զգացմունքը հին ժամանակների զգացմունք է, իսկ Ան-

գլխացոյցը նոր ժամանակների զգացմունք: Որքան խոր թափանցենք նախնական քաղաքակրթութեան մէջ, գտնում ենք որ կեանքի բոլոր կարևոր պարագաները կանոնաւորուած են մի սովորութեամբ, որ միանգամայն, ընկերական, քաղաքական ու կրօնական էր, ինչպէս որ մենք կ'ասէինք այսօր. այս զանազանութիւնները անծանօթ էին նախնական մարդկանց, նոքա զգում էին միայն որ այդ սովորութեան պահպանութիւնը մեծ կարևորութիւն ունի, և թէ երբէք չպէտք է փոխուի: Նախնիքաց գլուխներում ցոյց տուինք թէ ինչի համար սովորութեան վրայ հիմնուած քաղաքակրթութիւնը նախնական ցեղերի յատուկ ու սեպհական էր և թէ ինչի համար միայն այդ տեսակ քաղաքակրթութիւնները կարող էին գոյութիւն ունենալ սկզբնական ժամանակներում: Այժմ ուրիշ հարց է առաջ գալիս. թէ հաստատուն սովորութիւնը մի անհրաժեշտ տարր է նախնական քաղաքակրթութիւնների համար, ի՞նչպէս եղաւ որ այս կամ այն ազգի քաղաքակրթութիւնը հրաժարուեցաւ նորանից:

Պատմութիւնը այս հարցին մի շատ պարզ և շատ նշանաւոր պատասխան է տալիս, որ հետեւեալն է. առաջին անգամ անշարժութիւնը փոխուեցաւ յառաջագիմութեան այն ժողովուրդների մէջ, որոնց կառավարութիւնը ընդունում էր ազատ վիճաբանութիւն, և ուր վիճաբանութեան նիւթերը սովորաբար սկզբունքի խնդիրներ էին: Յունաստանի և իտալիայի փոքրիկ հասարակապետութիւնների մէջ խորտակուեցաւ առաջին անգամ հաստատուն սովորութեան շղթան: Ազատութիւնն ասաց. թող լոյս լինի, և ահա Աթէնքը բարձրացաւ ինչպէս արեգակը բարձրանում է ալիքների վրայ, ասում է մի մատենագիր: Ազատ տէրութիւն նշանակում է այնպիսի տէրութիւն, — անուանեցէք նորան հասարակապետութիւն կամ միապետութիւն, — ուր գերագոյն իշխանութիւնը բաղմաթիւ անձների ձեռին է, ուր ամէն խնդիր վիճաբանութեան է ենթարկւում: Այս տեսակ կառավարութիւնների մէջ, եթէ ոչ ժամանակով, գոնեա պատմութեան մէջ, առաջինն են յունական հասարակապետութիւնները, և սոցա մէջ ամենամեծն եղաւ Աթէնքը:

Հասկանալի է թէ ինչի համար հասարակական գործերն ու շահերը վիճաբանութեան ենթարկուելով՝ շարժողութիւն ու յառաջագիմութիւն պիտի առաջացնէին: Նախնական ժամանակներում կեանքի մէջ մի որ և իցէ փոփոխութիւն առաջացնելու փորձը արգելւում ու պատժւում էր նոյն իսկ կեանքի օրէնքով: Մինչև ան-

գամ Յունաստանում, ինչպէս ասում է մի մատենագիր, օրէնքը մարդկանց աչքին մի պատկառելի ու անփոփոխ բան էր, նոյնքան հին՝ որքան և քաղաքը. քաղաքի հիմնադիրն էր հաստատել այդ օրէնքը, երբ բարձրացնում էր քաղաքի պարիսպները և վարում էր նորա սրբազան վառարանը: Մի հասարակ մարդ որ կամենար անձանօթ ճանապարհով գնալ, որ համարձակէր մի նոր բան անել, մահ կը սպառնային նորան. նորան կ'ասէին թէ հեռանում է ազգային աստուածների սահմանած կարգերից, և թէ չափտի ներէ իրան այդ տեսակ ազատութիւն, ինչէ որ միայն իւր անձնական հաճոյքը կատարէ: Նորա պատճառով աստուածները կարող են ամբողջ ժողովըղին պատժել:

Մտքի ազատութիւնը և յառաջագէտ գիտութիւնները, որոնց մասին այնքան խօսում են այսօր, այդ հեռաւոր ժամանակներից շատ ուշ են երևան գալիս: Առաջին և ամենաբնական խնդիրը՝ որով զբաղում է մարդկային միտքը, կրօնն է. տղիտութեան կապանքները խորտակող բանականութեան առաջին փորձն եղաւ քննել մարդկային վիճակը, թէ որտեղից է գալիս նա և ուր է գնում, կազմել մի գաղափար Աստուածութեան վրայ, որ որքան կարելի է ճշմարտութեան մօտ լինի: Բայց այս առաջին քայլում արդէն մարդս մեծամեծ արգելքների պատահեցաւ. որովհետեւ ամբողջ ստիպում էր նորան հաւատ ընծայել այն բանին՝ որին ինքն էր հաւատում: Այն դադափարը թէ Ա-ի ծուռ կրօնը չէ կարող քննախել Բ-ի բարօրութեանը ոչ այս աշխարհում և ոչ միւսում, — որքան էլ զարմանալի երևի, — նոր ժամանակների գաղափար է: Իսկ գիտութեան օժանդակութեան վրայ այնպիսի ժամանակներում խօսք անգամ չէր կարող լինել: Բնագիտութիւնը, այնպէս ինչպէս որ այսօր ենք հասկանում այդ գիտութիւնը, այսինքն արտաքին բնութեան կանոնաւոր ու մանրամասն հետազոտութիւնը, գոյութիւն չունէր այն ժամանակ: Հին աշխարհի ամենալուսաւոր շրջանում, Սոկրատը, Աթէնքի այս մեծ իմաստասէրը իւր աշակերտներին հեռու էր պահում բնագիտութիւնից, որ նորա կարծիքով կասկածանքների մէջ է ձգում մարդկանց և նոցա երջանկութիւնը խանգարում:

Բայց մի անգամ որ վիճաբանութիւնը ընդունվում է մի որևիցէ ժողովրդի մէջ, նա խորտակում է անփոփոխ սովորութեան լուծը: Հրապարակական վիճաբանութեան ենթարկելի միակ նիւթերն են նախ ազգի ամենաջօշափելի շահերին վերաբերող խնդիրները, այսինքն

այնպիսի քաղաքական խնդիրներ՝ որոնց լուծումը անհրաժեշտ է: Եթէ մի ժողովուրդ հասել է այն կէտին՝ որ ընդունակութիւն ունի ազատօրէն վիճել քաղաքական կեանքի երևոյթների վրայ և խոհեմութեամբ վճռել այդ տեսակ խնդիրները, կարելի է վստահութեամբ ասել թէ նա մեծ յառաջադիմութիւն ցոյց կը տայ քաղաքակրթութեան միւս ճիւղերում:

Ամենամեծ արգելքը որին հանդիպում է վիճաբանութիւնը աններողամտութիւնն է: Համոզութիւնը ընդհանուր օրէնք է դարձած այն ժողովուրդների համար, որոնց մէջ սովորութիւնը մեծ դեր է խաղում: Այսօր իսկ յետադէմ հասարակութիւնների մէջ, — այդ դժբաղդաբար երևում է և մեղանում, — կասկածելի աչքով են նայում այն անձի վրայ, որ մի նոր բան է ասում. հասարակական կարծիքը անխնայ դատապարտում և հալածում է նորան: Քիչ մարդ կայ արդարև որ մի նոր գաղափարից չվրդովի, և այդ շատ բնական է. որովհետև այդպիսի դէպքերում ամենայն մարդ ստիպվում է մտածել թէ գոյց է իւր սիրելի գաղափարները ծուռ են, իւր ամենահաստատուն համոզմունքները անհիմն: Մինչև անգամ այն ազգերը որ վաղուց վիճաբանութեան սովոր են, շատ անգամ աններողամիտ են գտնվում: Անգլիայում, ուր համարեա ամէն տեսակ խնդիրների վրայ ազատօրէն վիճելու իրաւունք կայ, քանի ու քանի անգամ պատահել են դէպքեր՝ երբ այդ ազատութիւնը բռնաբարուել է: Վիճաբանութիւնը յաջող ելք ունենալու համար՝ պահանջում է անպայման ներողամտութիւն. նա անպտուղ հետեւանքներ է ունենում ամէն տեղ՝ ուր, ինչպէս Կոստանդնուպօլսի ազգային երեսփոխանական ժողովում, ոչ ոք չէ կարող լսել իւր հակառակորդների գաղափարները, և ուր ամէն մարդ առանց հակաճառելու աշխատում է խեղդել այն կարծիքները որ իրան անախորժ են երևում:

Բոլոր ազգային մեծ շարժողութիւնները, հին և նոր ժամանակներում, միշտ ժամանակակից են եղել այնպիսի կառավարութիւնների՝ երբ վիճաբանութիւնը թոյլ էր տուած: Աթէնքը, Հռոմը, միջին դարերի իտալական հասարակապետութիւնները, Եւրոպայի Ֆէօդալական հասարակութիւնները մտքի ազատութեան են պարտական այն յառաջադիմութեան համար որին հասել են իրանք և որից մասն չեն ունեցել ազատութիւնից զուրկ ժողովուրդները: Մտաւոր շարժողութեան ամենամեծ շրջաններում, Պերպունէսական պատերազմի ժամանակ, հռոմէական հասարակապետութեան անկման օրե-

րում, կրօնական վերանորոգութեան միջոցին, Ֆրանսիական յեղափոխութեան ժամանակ, ազատօրէն խօսելու և մտածելու իրաւունքը ցոյց տուեց իւր բոլոր գեղեցիկ արդիւնքները:

Միւս կողմից տեսնում ենք թէ ինչի անկիրթ ցեղերի վիճաբանութիւնները ապարդիւն են մնում և չեն յաջողում ազատել նոցա անփոփոխ սովորութիւնների իշխանութիւնից: Հիւսիսային Ամերիկայի Հնդիկների պերճախօսութիւնը շատ շուտ հռչակուեցաւ Եւրոպայում, թէ և նոքա միւս ցեղերից գերազանց պերճախօսներ չունէին: Համարեա բոլոր վայրենիները որոնք տեղի տուին ու անյայտացան Անգլիացոց առաջ, կարելի է ասել թէ այս վերջիններից լաւ էին խօսում: Բայց այդ վայրենիների պերճախօսութիւնը ոչինչ հետեւանք չունեցաւ և չէր էլ կարող ունենալ, որովհետեւ նոցա վիճաբանութեան առարկաները ոչ թէ սկզբունքներն էին՝ այլ աւօրեայ դործողութիւնները: Նոքա քննում էին թէ արդեօք այս ինչ արշաւանքը աւելի յաջող ու շահաւէտ կը լինի քան միւսը, թէ որ դիւղը աւելի աւար է խոստանում, ուրեմն և ամէնից առաջ կողոպտուելու արժանի է: Այս տեսակ վիճաբանութիւնները ոյժ են տալիս լեզուին և թեթևութիւն վիճաբանելու, այսինքն առհասարակ զարգացնում են այն արտաքին ընդունակութիւնները, որոնք ունին դիրներին վստահութիւն են թելադրում. բայց չեն կրթում միտքը, չեն զարգացնում զննողական ոգին, որ առաջնորդում է մարդկանց օգտակար խնդիրներ ու սկզբունքներ քննութեան տակ ձգելու:

Թէ ինչ պատճառով վիճաբանութիւնները մի տեղ բեղմնաւոր են եղել, իսկ ուրիշ տեղ ապարդիւն, այդ բաւական պարզ երևում է պատմութիւնից: Մի քանի ցեղեր հէնց իրանց պատմութեան սկզբից ներկայանում են մեզ մի տեսակ ազատ սահմանադրութեամբ, ուր երևում է խառն կառավարութեան սկզբնաւորութիւնը, այսինքն մի թագաւոր, մի ծերակոյտ և մի ընդհանուր ժողով քաղաքացիներից: Յոյները այդ ցեղերից մինն են, ուրեմն և բնական է որ Յունաստանում ժամանակ անցնելուց յետոյ՝ ինքն ըստ ինքեան մի կօխ առաջանար ազնուապետական ու ժողովրդական կուսակցութիւնների մէջ, որոնցից առաջինի ներկայացուցիչը սկզբնական ժամանակներումը ծերակոյտն էր, երկրորդինը ընդհանուր ժողովը: Այստեղ երևում է արդէն մաքառումն քաղաքական սկզբունքի համար, որ կեանքից շուտով գրականութեան մէջ էլ անցաւ: Արդէն Հերոդոտոսի մէջ սկսում է երևիլ քննական ոգին՝ ձշմարիտ է

որ յոյն պատմութեան հայրը յարգանք է խօսում հաստատուած կարգերի ու կրօնի վրայ. սակայն Յունաստանում յանձն առած ճանապարհորդութեան ժամանակ անթիւ վիճաբանութիւններ պիտի լսած լինէր նա զանազան խնդիրների վրայ, որոնց հետքը երևում է իւր գրքի մէջ: Այն երկար ու ձիգ դատողութիւնները, ուսմկապետութեան, ազնուապետութեան և միապետութեան վրայ, որ նա գնում է պարսիկ դաւաճանների բերանը, այն միջոցին երբ Պարսկաստանի գահը ազատ էր, բոլորովին անհասկանալի ու անմիտ են եթէ բառ առ բառ ընդունուին, իբրև ասիական մտքի ծնունդ: Նրբէք ասիացի մարդ չէր կարող այսպիսի խնդիրների վրայ խորհել ոչ Աքեմենեանց, ոչ Պարթևաց և ոչ Սասանեանց ժամանակ: Ասիացու համար Արքայից Արքան աստուածների փոխանորդն էր երկրի վրայ. հասարակ մահկանացուն նորա ձեռին մի խաղալի էր, մի ստրուկ՝ որին կարող էր ծախել կամ պահել, սպանել կամ կենդանի թողնել: Ոչ մի հպատակ չէր համարձակում պետութեան այս կամ այն կարգադրութեան դէմ մի բան խոհել, ուր մնաց բողոքել կամ մի անխորժ ճշմարտութիւն յայտնել: Պլուտարքոսը պատմում է թէ մեր Տիգրան Բ-ը զլխատել տուեց իւր զօրավարներից մէկին, որ յանդգնել էր յայտնել արքայից արքային թէ Պոմպէոսը հռոմէական լէգէոններով Հայաստանի սահմաններն էր մտել: Այսպէս ուրեմն Հերոդոտի յայտնած դատողութիւններն ու վիճաբանութիւնները յոյն մտքի արդիւնքներ են, որոնք ցոյց են տալիս թէ այդ ազգը արդէն բաւական փորձուել ու պատրաստուել էր իւր դերը խաղալու: Վիճաբանութեան դարը սկսուել էր և ինքը Հերոդոտը, ամենահանդարտ և ամենապարզամիտ պատմագիրը, ենթարկվում էր արդէն այդ ազդեցութեան: Նրբէք գալիս ենք Թուրքիոյն, տեսնում ենք որ վիճաբանութիւնը ամենաարդիւնաւոր հետեանքների էր հասել: Նորա պատմութեան կէսը նման է մի հռետորական ճառի, որ կարող էր Աթենացոց ազգային ժողովի առաջ կարդացուիլ: Աւելորդ է խօսիլ յետագայ ժամանակների վրայ: Պլատոնի և Արիստոտէլի գրուածների իւրաքանչիւր երեսի մէջ երևում են այն դարու վիճաբանութեան հետքերը, երբ այս իմաստասէրները ապրում էին անկարելի է որ մարդկային միտքը աւելի ազատ լինի: Բանականութիւնը խորտակել էր աւանդութեան իշխանութիւնը և ազատուել էր սովորութեան կապանքներից:

Անտարակոյս այս անկախութեան ոգին, նախապաշարմունքներից

ազատ միտքը, որ միայն բանականութեան իշխանութիւնն է ճանաչում, շատ խոր չէին թափանցել Աթէնքի բնակիչների մէջ: Երկու մեծ դասակարգ, ստրուկներն ու կանայքը, այս յատկութիւններից զուրկ էին. նոյն իսկ ազատ քաղաքացիների մէջ կային տգէտ ու անելորդապաշտ մարդիկ: Մեր ուշադրութիւնը դարձած է աթենական քաղաքակրթութեան ամենակատարեալ արդիւնքների վրայ, այն գրքերի վրայ որոնք մինչև մեր օրերը հասել են, և մոռանում ենք որ Աթենացիք մի քանի նշանաւոր գէպքերում՝ իրանց գործողութիւններով ցոյց տուին թէ ամենակոպիտ սնուցաշտութիւնների տէր են: Սակայն կրթութեան հասարակութեան մէջ բանականութիւնը կատարեալ յաղթութիւն էր տարել. ամենալուսաւոր մտքերը տրամադրութեամբ էին հնազանդելու նորա իշխանութեանը, և մտաւոր յառաջադիմութեան էական պայմանները լցուցանւում էին:

Գուցէ ոմանք ասեն թէ չափազանց մեծ նշանակութիւն է արեւմուտւոյն աշխարհի մարդկային ազդի զարգացմանը յունական ցեղի միջնորդութեամբ, թէ պատմութիւնը յառաջադիմութեան ուրիշ օրինակներ էլ է ցոյց տալիս ուրիշ ազգերի մէջ, թէ չբէաստանն էլ Ատտիկէի պէս յառաջադիմութեան ասպարէզ է եղել: Յայտնի է որ չրէից մէջ էլ յառաջադիմութիւն եղել է, բայց այդ երբայական յառաջադիմութիւնը միայն մի կէտումն է երևում: Մի կողմ՝ դնենք կրօնը և այն ինչ որ չրէաները օտարներից են ուսել, կարելի է հարցնել թէ արդեօք մեծ զանազանութիւն կայ Սամուէլի և Մաղաքիայի ժամանակների մէջ: Երօնի մէջ այո, յառաջադիմութիւն եղաւ, իսկ կրօնից դուրս ոչինչ, և այս հետեանք է նոյն իսկ այդ կրօնական յառաջադիմութեան: Բոլոր հնութեան մէջ, ամբողջ Արևելքում, աշխարհի բոլոր մասներում, ուր որ միայն պահպանւում են նախնական կեանքի պայմանները, երկու կարգ կրօնական հաստատութիւններ կան. մինը՝ քահանաների դասը, որ իւր կրօնական կարծիքները հիմնում է անցեալի վրայ. միւսը՝ մարգարէներին, որ ոգևորւում է ներկայով:

Պատգամախօսների արհեստը քրմութիւնից բոլորովին ջոկ հաստատութիւն է. նա հիմնւում է այն համոզման վրայ թէ աստուածները միշտ մարդու մօտ են գտնւում, և թէ աշխարհը կառավարելիս նոքա նուազութիւն չեն համարում իրանց կամքը յայտնելու: Այո՛, կարծես թէ հարկաւոր է լինում որ՝ ամէն անգամ երբ մարդս բարոյական աշխարհի մէջ մի դժուարութեան է հանդիպում, աս-

տուածային կամքը մի որ և իցէ նշանով յայտնուի Ֆիզիկական աշխարհի մէջ, եթէ միայն մահկանացուները ընդունակ են հասկանալու այն երկնային ազդեցութիւնները և օգուտ քաղելու նոցանից:

Դորա համար հարկաւոր է առանձին ձիրք ունենալ. ոչ թէ այնպիսի ընդունակութիւն որ կարելի է մի որ և է մարդկային արհեստով կամ զիտութեամբ ձեռք բերել, այլ մի յատուկ շնորհ, որ երևում է մի քանի ընտրեալ անձերի, երբեմն նաև առանձին գերդաստանների մէջ, որոնց ականջներն ու աչքերը բաց են աստուածային յայտնութիւնները լսելու ու տեսնելու, և որոնք մնացած մարդկանցից աւելի սերտ հաղորդակցութիւն ունին աստուածային հոգու հետ: Այս տեսակ մարդկանց պարտքն ու կոչումն էր երկնային կամքի գործիք համարուիլ, և այս համոզմամբ նոքա իրանց իշխանութիւնը բարձր էին համարում աշխարհի բոլոր իշխանութիւններից: Պարզ երևում է որ այսպիսի գաղափարներում մրցումն անհրաժեշտ էր. և Տիրեսիասի ու Կալկասի միջամտութեան յիշատակները, որոնք տարածվում էին յոյն ժողովրդի մէջ, ապացուցանում են թէ զիւցազնական ժամանակի թագաւորները ոչ միայն օգնութիւն ու նեցուկ էին գտնում այն մարդարէական բերաններից բղխած խօսքերի մէջ, այլ և սաստիկ դիմադրութիւն ու բողոքներ:

Բոլորովին նոյն տեսակ դիմադրութիւն կար և չրէաստանում: Ամենայն նոր բան գալիս էր մարդարէներից, ամէն հին բանի պահպանն ու պաշտպանն էին քահանաները: Միայն չրէաստանի արժանաւորութիւնն այն է՝ որ եբրայական մարգարէների յայտնութիւնները առ հասարակ առաջնորդում են դէպի կատարելութիւն, որ նոքա հետզհետէ պարունակում են աւելի ու աւելի մաքուր ու բարձր հայեացքներ կրօնի վրայ: Բայց այսպիսի ճանապարհով կատարուած յառաջադիմութիւնը չունի այն զօրութիւնը որ յատուկ է վիճաբանութիւնից բղխած յառաջադիմութեանը: Ընդունել մի նոր գաղափար, մի պատրաստ միտք առանց քննութեան՝ նոյն նշանակութիւնը չունի մտաւոր զարգացման համար, քան եթէ մարդինքը անձամբ որոճար այն գաղափարը և այնպէս ընդունէր կամ հերքէր նորան: Այս պատճառով իսկ մարգարէների բերած կրօնական յառաջադիմութիւնը չխորտակեց հին օրէնքը, չջնջեց սովորութեան նշանակութիւնը. ընդհակառակն այս երկու ազդեցութիւնները նպաստում էին միմեանց, նորն ու հինը ձեռք ձեռքի տուած էին գնում: Իւրաքանչիւր սերունդ ընդունում էր հին մարգարէների

ուսումը, և մի և նոյն ժամանակ հալածում, երբեմն նաև սպանում էր ժամանակակից մարգարէներին: Սորանից երևում է որ յունական յառաջադիմութեան նպատակն էր զարգացնել մարդու բոլոր կարողութիւնները, պարունակել իւր մէջ մարդու ամբողջ կեանքը, իսկ եբրայականը մասնաւոր էր և միայն կրօնն էր կատարելագործում: Այս պատճառով մտաւոր յառաջադիմութեան պատմութեան մէջ ընդհանրապէս դասական ազգերը առաջին տեղն են բռնում, Հրէաները՝ երկրորդ տեղը. սորա հակառակ մասնաւոր պատմութեան՝ այն է աստուածաբանութեան մէջ եբրայեցիք առաջին տեղն ունին:

Երկրորդ փորձը նոյն խնդրի նկատմամբ ներկայացնում են մեզ Միջին Դարերը: Մարդկութիւնը այս շրջանում, կարելի է ասել, կորցնում է ազատ ու անկախ կերպով մտածելու ընդունակութիւնը, որի զեղեցիկ օրինակը տուել էին Աթենացիք, և կրկին յետ է դառնում դէպի այն ժամանակները, երբ անփոփոխ սովորութեան լուծը ծանրանում էր մարդկանց վրայ: Բայց ուշադրութեան արժանին այն է՝ որ այդ լուծը միջին դարերում խորտակուեցաւ համարեա մի և նոյն միջոցներով, որ գործ էին դրել Յոյները հին դարերում:

Միջնադարեան հաստատուն սովորութիւնները խորտակելուն ամենազօրաւոր կերպով նպաստեց հին կառավարութիւնների ժողովրդական տարրը, որ ամէն տեղ ցրուած գտնում ենք նոյն դարերում: Գերմանական ցեղերը իրանց հետ բերին մի կառավարութիւն, որ հելլենականի նման ճանաչում էր մի թագաւոր, մի բարձրագոյն ատեան և մի ազգային ժողով: Ամէն տեղ ուր այդ ցեղերը գնացին, իրանց հետ տարան այս տարրերը, որոնցից մինը կամ միւսը զօրանում էր՝ նայելով տեղին ու հանգամանքներին, մինչև որ մի քանի տեղ ժողովրդական տարրը վերջապէս յաղթող հանդիսացաւ և իշխեց միւսների վրայ: Անգլիայի սահմանադրութեան պատմութիւնը, օրինակի համար, ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ այն հին կառավարութեան ժողովրդական տարրի զարգացման պատմութիւնը, որ երբեմն թոյլ էր, երբեմն զօրաւոր, երբեմն յաղթում էր, երբեմն յաղթվում, բայց երբեք չանյայտացաւ, այլ ընդհակառակն այդ կռուի մէջ աւելի կենսական ոյժ գտաւ և վերջ ի վերջոյ յաղթանակեց: Այս երկարատեւ կռուի պատմութիւնը անգլիական ազգի պատմութիւնն է, և այն վիճաբանութիւնները որոնց նիւթն ու ասպարէզը եղաւ ազգային սահմանադրութիւնը, ամէնից աւելի նպաստեցին Անգլիայի քաղաքական կրթութեանը: Բայց ինչպէս Եւրոպայի մեծ մասի մէջ՝

այսպէս և Անգլիայում կրօնի ազդեցութիւնն այլէ եղել քան թէ հնութեան դարերում: Լութերի ժամանակներից սկսած քանի գնաց աւելի ու աւելի արմատացաւ այն համոզմունքը թէ ամենայն մարդ իւր միտքը կրթելով՝ ոչ միայն կարող է, այլ և պէտք է աշխատի կրօնական ամենաճշմարիտ գաղափարներին հասնել, որպէս զի կարողանայ մարդկային ամենաբարձր պարտաւորութիւնները կատարել: Քաղաքական և կրօնական վիճաբանութիւնները այնքան երկար ժամանակ, այնպէս սերտ կապով կապուած են եղել, միմեանց նպաստել, միմեանց վրայ փոփոխակի ազդել են, որ աշխարհային ու հոգեւոր իշխանութիւնների վերաբերութեամբ երկար ժամանակ տիրապետած միջնադարեան հասկացողութիւնները այսօր առհասարակ խախտուած, տեղ տեղ մինչև անգամ բոլորովին վերացած են:

Ճշմարիտ է որ քաղաքակիրթ աշխարհը լոկ վիճաբանութեամբ չէ հասել այս նշանաւոր հետեանքներին: Ինչպէս հին այսպէս և նոր ժամանակներում ուրիշ երկրորդական միջոցներ նպաստեցին քաղաքակիրթութեան յառաջադիմութեանը: Վաճառականութիւնը, օրինակի համար, մի զօրաւոր գործիչ է, որի շնորհով շատ անգամ բոլորովին տարբեր սովորութիւնների ու գաղափարների տէր մարդիկ միմեանց հետ սերտ հաղորդակցութիւն ունենալով՝ փոխում են իրանց գաղափարներն ու սովորութիւնները: Գաղթականութիւնն էլ մի այդպիսի ազդեցութիւն ունի. նա տանում, բնակեցնում է մի խումբ մարդկանց այնպիսի ցեղի մէջ, որի հասկացողութիւններն ու կարգերը սովորաբար տարբերվում են նորեկներից, և բնիկ ու նորեկ փոփոխակի ներգործում են միմեանց վրայ, տալով ու առնելով շատ բան միմեանցից, որով երկուսի կեանքն էլ հարստանում է: Արդեան Եւրոպայում կաթոլիկական եկեղեցին, որ միւս եկեղեցիներից տարածուած լինելով՝ ազգերից բարձր լինելու փառասիրական գաղափարը յղացել և մինչև այսօր յամառութեամբ պահպանում է, կողմնակի կերպով նոյնպէս. նպաստել է մտաւոր յառաջադիմութեանը՝ զանազան վիճաբանութիւնների առիթ տալով: Կարելի էր ուրիշ պատճառներ էլ առաջ բերել, բայց այդ երկրորդական պատճառները առանձին առած՝ երբեք չէին կարող առաջացնել մտաւոր ազատութիւնը. գոնեա այս ակներև է որ ամենանշանաւոր դէպքերում վիճարանութիւնը տիրապետող դեր է խաղացել քաղաքակիրթութեան պատմութեան մէջ:

Թէև այսպէս վիճաբանութիւնը հին և նոր ժամանակներում

մի էական ու անհրաժեշտ տարր էր մարդկային ազգի կատարելագործութեան համար, սակայն պէտք է ասել որ նա սկզբումը մի շատ փափուկ բոյս էր, և ահա ինչի համար: Սկզբնական ժամանակում ազատ տէրութեան անդամները բնականաբար շատ սակավութիւ են: Այս տեսակ կառավարութիւնը պահանջում է ի հարկէ որ խնդիրները ենթարկուին բոլոր անդամների քննութեանն ու վիճաբանութեանը: Բայց նախնական ժամանակներում, երբ մարդիկ զժուարութեամբ են գրում և քիչ են կարդում, երբ դեռ կանոնաւոր ժողովները անծանօթ են, նոքա որոնց գաղափարները պիտի լուսաւորուին վիճաբանութեամբ, պէտք է դէմ առ դէմ տեսնեն խօսողին, ականջով լսեն նորա ասածները, միով բանիւ պիտի անձամբ կենթարկուին պերճախօսի ազդեցութեանը: Առաջին ազատ տէրութիւնները փոքրիկ ու թոյլ քաղաքներ էին, որոնց նեղ հրապարակների վրայ սկսուեցան առաջին վիճաբանութիւնները: Մի և նոյն ժամանակ մենք գիտենք որ թիւը նախնական ժամանակների պատերազմներում, ինչպէս և այսօր, յաղթութեան առաջին պայմանն է: Արդ սկզբնական ժամանակներում միայն մի տեսակ պետութիւններ կան որ բազմաթիւ բնակիչներ ունին. երկրազնդի զանազան մասերում գտնում ենք բազմաթիւ ժողովուրդներ, որոնք միմեանց հետ կապուած են աւանդական սովորութիւններով, և որոնց վրայ իշխում է սովորաբար մի օտարացեղ իշխան՝ որ նուաճել է նոցա: Այս ժողովուրդները, հպատակելով մի անձի կամքին ու իշխանութեանը, անշուշտ խորտակել ու ջնջել են անթիւ փոքր քաղաքներ հէնց այն ժամանակ՝ երբ սոքա սկսում էին իրանց ազատութեան հիմունքը դնել:

Այսպէս ահա փոքր Ասիայի յունական քաղաքները նուաճուեցան Պարսիկներից: Նոյն բաղդին պիտի պատահէր և Յունաստանը, և թէ Պարսից զօրավարները իրանց անմտութեամբն ու անընդունակութեամբը երկու անգամ, այսինքն Քսերքսէսի և Դարեհի ժամանակ, ազատած չլինէին նորան: Եթէ Պարսիկները փոքր ինչ յաջողակութիւն և զինուորական խոհեմութիւն ցոյց տուած լինէին, հելլենական ազատութիւնը անշուշտ գերեզման կը մտնէր: Աթէնքը, ինչպէս և Եգէական ծովի միւս ափի վրայ գտնուած յոնիական քաղաքները, ամենամեծ բռնակալութեան տակ կ'ընկնէր, և գուցէ ոչինչ չէր մնալ այն քաղաքակրթութիւնից որ այնպիսի բարերար ազդեցութիւն ունեցաւ նոր Աշխարհի վրայ: Եթէ Հռոմը կարողացաւ

պահպանել իւր նախնական ազատութիւնը և հետզհետէ զարգացաւ ու կազդուրուեցաւ, պատճառն այն է՝ որ ոչ մի զօրաւոր պետութիւն չկար նորա շրջակայքում: Առաջին պատերազմները նա մեզ իւր նման փոքր ու դեռ նոր կազմուող քաղաքների դէմ, որոնք համարեա նոյն աստիճանի վրայ էին կանգնած, միայն Հռոմը քաջութեամբ նոցանից զերազանց էր: Միայն այն ժամանակ Հռոմը սկսաւ մտքառել ասիական բռնակալութեան դէմ, երբ ամբողջ Խտաիան նուաճեց և իւր իշխանութեանը ենթարկեց: Ասիական հողի վրայ ոտք դնելուց առաջ նա այնքան զօրացել էր՝ որ կարողացաւ ջախջախել այդ բռնակալութիւնը: Անթիւ փոքրիկ տէրութիւններ, որոնք կարող էին մրցել Աթէնքի կամ Հռոմի հետ, կորան անհետացան պատմական ժամանակներից առաջ՝ առանց իրանց գոյութեան հետքը թողնելու: Առաջին ազատ տէրութիւնները իրանց բնակիչների սակաւութեան ու աննշան զօրութեան պատճառով շրջակայ զօրաւոր պետութիւններից կործանուելու վտանգի մէջ էին միշտ:

Արտաքին թշնամիներից աւելի վտանգաւոր են այս ազատ ժողովրդների ներքին թշնամիները: Հէնց որ վիճաբանութիւնը սկսում է, մարդկանց վայրենի կրքերը ու ձգտումները երևան են գալիս: Մինչև անգամ ժամանակակից հասարակութիւնների մէջ, ուր այդ կրքերն ու ձգտումները դարեւոր կրթութեամբ մեղմացած ու զսպուած են, հէնց որ մի կենսական խնդիր ենթարկվում է վիճաբանութեան, տեսնում ես որ բոլուն ու կատաղի կրքերը ասպարէզ են գալիս: Որքան էլ մեծ վտանգների ենթարկուած լինէին սկզբնական ազատ տէրութիւնները արտաքին ոյժերի կողմից, այնու ամենայնիւ ներքին սեպհական ոյժերը շատ աւելի էին սպառնում նոցա:

Ահա այս պատճառով այդ տեսակ տէրութիւնները շատ հազուադիւրս են պատմութեան մէջ: Մինչև անգամ ազգերի անցեալ կեանքի վրայ վերիվերոյ նայելով՝ կարելի էր կարծել թէ միայն մի մասնաւոր ցեղի մէջ են երևում: Ամենակարեւոր ազատ հաստատութիւնները ծագում են կամ դասական (յոյն ու լատին) և կամ գերմանական ցեղերի առաջին սահմանադրութիւններից: Արդ գերմանական ազգերը, ինչպէս և դասականները, պատկանում են Արեան դերդաստանին: Կարելի էր կարծել թէ մարդկային սեռի այս ճիւղին յատուկ ու սեպհական էր ազատ տէրութիւններ կազմելու ընդունակութիւնը: Բայց պատմական իրողութիւնները հերքում են այս

կարծիքը: Նախ յայտնի է որ Արեան ասած գերդաստանի բոլոր ցեղերը ազատ չեն: Արևելեան արիացիներից նոքա որ սանսկրիտ կամ հին հնդկաց լեզուից ծագող բարբառներով են խօսում, մարդկային ազգի ամենասուր ժողովրդներիցն են: Տալ Բէնգալացոց կամ սպասել որ նոքա մի ազատ սահմանադրութիւն ձեռք բերեն, ամենամեծ անմտութիւն կը լինէր: Ուրեմն բացի արիական ծագումից մի ուրիշ բանի էլ հարկաւորութիւն ունին մարդիկ ազատ սահմանադրութիւններ ձեռք բերելու: Ուր մնաց որ պատմութեան մէջ գտնում ենք ազգեր որ Արեան գերդաստանին չեն պատկանում, և սակայն ազատութեան ձրգտումներ են ցոյց տուել: Կարգեթոնը, օրինակի համար, Սեմեան հասարակապետութիւն էր: Ճշմարիտ է որ մենք ծանօթ չենք մանրամասնօրէն նորա սահմանադրութեանը. գոնեա այսքան յայտնի է որ այս հասարակապետութեան կառավարութեանը մասնակից էին շատ անձեր, և ամէն քաղաքական խնդիր հրապարակական վիճաբանութեամբ էր վճռվում այնտեղ: Անշուշտ Տիւրոսը, Կարգեթոնի ղիսաւոր քաղաքը, ինչպէս նաև հասարակապետութեան միւս դաղութականութիւնները, Կարգեթոնի նման ազատութիւն էին վայելում: Այսպէս ահա մի խումբ փոքրիկ հասարակապետութիւններ, որոնք արիական ցեղից չէին ծագում, և որոնցից մինը յոյն ու հռոմայեցի հասարակապետութիւններից հին լինելով չէր կարող ոչինչ ընդունիլ նոցանից:

Թէպէտ յառաջադիմութիւնը մարդկային ցեղի այս կամ այն ցեղին սեպհականութիւն չէ, այնու ամենայնիւ պատմութիւնը ցոյց է տալիս թէ քիչ ազգեր կան որ յառաջադիմել են. ընդհակառակն ազգերի մեծ մասը մի նշանակեալ աստիճանի հասնելուց յետոյ, կարծես դատապարտել են իրանց անշարժութեան մէջ ապրելու. ի՞նչ է սորա պատճառը: Ի՞նչ է պատճառը որ յառաջադիմութիւնը այնպիսի հազուադիւր բան է մարդկութեան պատմութեան մէջ, երբ նա այնպիսի բնական բան է երևում մեզ: Մակոբէյն ասում է. «Ամենայն փորձական զիտութեան մէջ կայ մի ձգտում դէպի կատարելագործութիւն. ամենայն մարդկային էակի մէջ կայ մի ձգտում իւր վիճակը բարւոքելու»: Եւ արդարև բնութիւնը առատօրէն վարձատրում է այն մարդկանց, որոնք այս ճանապարհով են ընթանում: Ով որ մի նոր գիւտ է անում որ իրան և իւր նմաններին օգուտ է բերում, դորանով անտարակոյս իւր վիճակը բարւոքում է և ուրիշների յարգանքն է վայելում: Գոնեա ներկայումս այդպիսի մարդ

ահագին վարձատրութիւն է ստանում. մի նոր ու կատարելագործուած պողպատէ գրիչ, մի թիթեւ փոփոխութիւն այս կամ այն առարկայի ձեւի ու գնի մէջ բաւական են եղել ահագին հարստութիւններ բերելու. հնարողներին: Եւ այս կատարեագործութիւնները ճարտարութեան ամէն ճիւղերի մէջ միատեսակ վարձատրութիւններ են տուել ինչպէս այժմ՝ նոյնպէս և նախնական ժամանակներում, թէև յառաջագէտ ազգերի մէջ այդ վարձատրութիւնները միշտ աւելի մեծ են եղել: Այս կողմից բնութիւնը նման է մի ուսուցչի, որ ամենագեղեցիկ մրցանակները պահում է ամէնից բարձր և ամէնից կրթեալ դասերի համար: Սակայն նոյն իսկ մարդկային ազգի նախնական դարերում բնութիւնը նպաստում է նոցա, որոնք միմեանց նպաստում են. և ահա սորանում է պարունակվում յառաջադիմութեան գաղտնիքը:

Մարդուս յառաջադիմութիւնը բարգաւաճելու համար պահանջում է որ մարդիկ միմեանց գործակցութեամբ ներգործեն: Ինչ որ մի մարդ կամ մի առանձնացած գերդաստան կարող են իրանց համար հնարել, այդ ի հարկէ շատ թոյլ ու աննշան բան կը լինի: Ամենակոպիտ ընկերութիւնը, ամենաստոր ցեղը, ամենաթոյլ կառավարութիւնը այնքան գերազանց ու զօրեղ էին առանձնացած մարդուց, որ սա չէր կարող իւր գոյութիւնը պահպանել: Ուրեմն առաջին սկզբունքը այս խնդրի նկատմամբ այն է՝ որ մարդս միայն ուրիշների գործակցութեամբ, միայն խմբովին ներգործելով կարող է յառաջադիմել: Բացի սորանից, եթէ դուք չէք կազմել մի պինդ դաշնակցութիւն, մի ամուր խումբ, ձեր ընկերութիւնը կը յաղթուի և կը կործանուի մի ուրիշ աւելի ամրապինդ ընկերութիւնից: Երկրորդ սկզբունքն այն է՝ որ մի ընկերութեան անդամները պէտք է բաւական համանման լինին միմեանց, որ կարողանան միասին գործել յաջողութեամբ և դիւրութեամբ: Համագործութիւնը այս դէպքում կոխուած է սրտերի ու մտքերի սերտ միաւորութիւնից, արդ այս միաւորութիւնը միայն այն ժամանակ սերտ է, երբ հասարակութեան անդամների մտքերի ու զգացմունքների մէջ մի մեծ նմանութիւն կայ, որ ամէն տեսակ խոչընդոտների առաջը առնում, յառաջադիմութեան ճանապարհը հարթում ու հեշտացնում է:

ՂԱՐԻՔ ՄՇԵՑԻ

Ես Մըշեցի ճամբորդ եմ հեռու տեղերէն,
Ձեզ շատ բարև բերեր եմ Հայի գեղերէն.
Ախպէրքըս ինձ ղըրկեցին դէպի էս կուման.
(Մի՛ վախնաք, չուզեմ ձեր մանէթն ու թուման)
Վարագայ Սուրբ Խաչէն բերեր եմ ձեզ լուր.
Խըղճացէք Հայ ազգիս, տուէ՛ք մէմէկ թ ուր:

Հայ ազգը մեր տեղը նեղ օր կը քաշէ,
Օամանլին ու Քիւրդը կեանքերս կը մաշէ,
Օր կըլայ՝ գերէվար կ'անէ մեր տըղոց,
Օր կըլայ՝ արտերըս ձըգէ կրակ ու բոց.
Թէ չօղնէ՛ք՝ մենք ալ շուտ կըլանք ցիր ու ցան.
Խըղճացէ՛ք Հայ ազգիս, տուէ՛ք մեզ հրացան:

Սուրբ Ժամերս դարձուցին անասնոց կայանք,
Խորաններս պըղծեցին, քանդեցին սուրբ վանք,
Խաչը ոտքով փշրեցին, տեղը դրին լուսնակ.
Խեղճ՝ Հայը օրնիրուն ծաղը է ու ծանակ:
Ո՛վ հղբարք, բերեր եմ ձեզ այսպէս սև բօթ,—
Չուզենք մենք ձեր ոսկին, տուէ՛ք մեզ վառ օդ:

Այսքան շատ տանջանքին ի՞նչպէս դիմանանք,
Մինչև երբ ձեր դիաց անօգ պիտ, մընանք,
Մեր ազգը տէր չունի Սլավունի նըման,
Բարի դուք ըլայիք մեզի օգնական.
Հոգիներըս տըրած է, ջաներըս ցաւոտ.
Չուզենք մենք ձեր փարան, տուէ՛ք թ'ն դանօթ:

Շատ տառապանք քաշեցինք դուշմանի զէնքէն,
 Շատ ալ մահ դուշմանը կերաւ մեր ձեռքէն.
 Առանց ատոր աշխարհը մեր չէր բազմամարդ,
 Հիմի փուշ կը բըսնի, ուր առաջ էր վարդ.
 Բայց մենք ձեր սունդուկի փողին կարօտ չենք,
 Հայ աղբարք՝ շնորհեցէք դուք մեզ մէկ զէնք:

ՎԱՆԵՑՈՑ ԱՂՕԹԻՔԸ

Տէր, ողորմեա՛ւ Հայոց ազգին,
 Տուր զօրութիւն մեր թոյլ բազկին,
 Հալածէ՛ դու անդուծ տաճկին,
 Տէր ողորմեա՛ւ, տէր ողորմեա՛ւ:

Շնորհեա՛ւ մեզ քաջ զօրավար,
 Ժողովիլ Հային միագումար,
 Մարտնչեցնել կրօնի համար.
 Տէր ողորմեա՛ւ, տէր ողորմեա՛ւ:

Թող դադրի մեր գերութիւնը,
 Յառնէ Հայի ազգութիւնը,
 Վերջանայ մեր հեգութիւնը,
 Տէր ողորմեա՛ւ, տէր ողորմեա՛ւ:

Յիշեա՛ւ զմեզ, Տէր, այս անգամը,
 Ունայն չանցնի պատեհ ժամը.
 Հայքս ալ ազգաց լանք անգամը.
 Տէր ողորմեա՛ւ, տէր ողորմեա՛ւ:

Տէր, թէ այժմ ալ չես ողորմիլ,
 Ա՛լ Հայի մէկ բան չի օգնիլ,
 Մեզ կը մընայ ջուրը ընկնիլ.
 Տէր ողորմեա՛ւ, տէր ողորմեա՛ւ:

Աստ՝ թըշուառ եղբայր Հայեր,
 Ձեռքերս առնունք մէմէկ սուսեր,
 Դրօշակ բանանք, փըչենք փողեր.
 Տէրըն խըղճաց ՚ի վերայ մեր:

ՎԱՆԵՑԻ ՄՕՐ ԵՐԳԸ

Պըզտի՛ տըղայ՝ չեմ օրօրիլ օրօրանքըդ, որ քուն լաս,
Հայ աղբարքըդ ոտքի ելան, մենակ դո՞ւն ետ պիտ մընաս.
Ջարթէ, հոգիս, անուշ քունէդ, թո՛ղ աչքերըդ լուս տեսնին,
Արևելքէն արև ծագեց, բաղդը բանեց Հայ ազգին:

Չար սուլթանի ոսկի թախտը ջարդըւեցաւ, վար ինկաւ,
Թախտի տակէն հազար ազգաց ազատութիւն ծագեցաւ.
Ո՛վ որ շուտով ոտքի ելլէ՝ ազատութիւն կը գտնէ,
Սիրուն որդի՛ս միթէ մենակ չար լուծի տակ պիտ մըանէ:

Մենք սուլթանին շատ խնդրեցինք կողկողադին, ու լացինք,
Աղի աղի արտասունքով ձեռքն ու ոտքը լուացինք.
Բայց նա չանսաց պաղատանքին օղորմելի Հայերուն.
Այժմ, նայինք, նա կըլսէ՞ շառաչիւնը սուրերուն:

Տո՛ւր, սիրական, քակեմ՝ ձեռքիդ պալուէները, արձակեմ,
Ու այդ թուլիկ աջիդ մէջը մի պողպատէ սուր դընեմ.
Ըստրուկ գընա՛ արեան դաշտը վերադարձի՛ր ազատուած:
Արդեօք մի օր պիտի լըսե՞մ մեր խնդիրքը, ո՛վ Աստուած:

ԳԱՄԱՌ - ԲԱԹԻՊԱ

ԻՄ ԹԱՏՐՈՆԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԻՅ

(Շարունակութիւն և վերջ*)

ԻԲ.

ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆՅ ՍԻ ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ

Կարծես ինքը բնութիւնը, կամ ժամանակի պահանջը, դուրս հանեց խորին քնի մէջ ընկղմուած հայ հասարակութիւնից այս դրամատիքական տաղանտներին, որ դոքա ցոյց տան աշխարհին՝ թէ ինչքան ուզում է մէկ ազգութիւն թուլացած, ուժից ընկած լինի, երբ նորա մէջ եղել է պատմական կեանք, կարող է երբեմն արթնանալ և դործել արագութեամբ, վերանորոգելով քնի մէջ աներևու թացած կենսական ոյժը:

Մինչև դոցա երևիլը, ոչ ոք չէր կարող կարծել, թէ այդ քնած և մոռացած հասարակութեան մէջ կայ շունչ և կեանք, կան ինքնուրոյն՝ դեռ ձեռք չըմխած մարդկութեան տիպեր, թէ այդ հայ հասարակութիւնը կազմում է մէկ ամբողջ այլանդակ մարմին, որ ունի իւր գլուխը, ձեռները և ոտները, իւր պակասութիւնները և իւր առաքինութիւնները:

Երբ Թիֆլիզի հայ-հասարակութիւնը տեսաւ «Խաթարալայի» մէջ խաբէբայ, հսկայ Գարասիմ Ասկուլիչին և Մախլասի» մէջ— «Մէ վուխտ կար, զլիսումն բամբիւլով, Սաքօ էին կանչում, իժուժ դառայ Սարգիս, իժում աղա Սարգիս, հիմի Սէրգէյ Տարասիչ Բուղջանդով»... երբ տեսաւ, ասում եմ, հասարակութիւնը այդ Գա-

*) Տե՛ս «Փորձ» համ. I և II:

բարսիմ Եակովչներին և Սէրգէյ Տարասիչներին՝ նա ապշեցաւ, առաջ ծիծաղեց նոցա երևութական կոմիզմի՝ վերայ, բայց երբ տաղանտաւոր հեղինակի անդամահատական դանաւի տակից հետզհետէ սկսուեց երևիլ այն կոմիզմի տակ պահուած փտած, բայց կենդանի և չորս կողմը սարսափ տարածող ոյժը, վարհուրեցաւ, սթափուեցաւ. և տեսաւ որ շատ ուշ է արթնացել. փտած ոյժը արդէն թաղել է, և դեռ ևս զուցէ շատ տարիներ պիտի թաղէ իւր այլանդակ լեշի տակ հաղարաւոր դեռահաս ոյժեր:

Պ. Սունդուկեանցը կատարեալ ուսումնական արուեստագէտ էր երբ սկսում էր գննել իւր Գարասիմ Եակովչներին, Սաքօններին և tutti quanti: Նա զիտէր որ երակից որ երակն է հոսում արիւնը, որտեղ է այդ մարմնի սիրտը և կամաց կամաց, առանց շտապելու, ոգևորուած այդ նպատակով, նա կտրում էր մէկ մկանը միւսի յետևից, ցոյց տալով հասարակութեանը այդ մարմնի ամբողջութեան զգուշիւ և զարշահոտ մասերը:

ԻԳ.

Երբ Պ. Սունդուկեանցը պարապած իւր գեղարուեստական գնողութեամբ, երբեմն լաց էր լինում, երբեմն անողորմաբար հարուածում և մտրակում կեղտի մէջ խեղդուած Թիֆլիզի հայ քաղաքացիներին, հանգուցեալ Տէր Գրիգորեանցը միևնոյն ժամանակ ծիծաղում էր իւր փոփռալի ծիծաղով այդ ասպարէզ հանած Գարասիմ Եակովչների «Քաչալ, մայմուն 60 տարեկան հասակում պսակուած ինստիտուտի մէջ կրթուած օրիորդի հետ» Կարապետի վերայ, («Էս էլ քի մոցիբլութին»): Պ. Սունդուկեանցի Գարասիմ Եակովչը, Սաքօն և այլն հանդիսականի առաջ ներկայանում էին հասարակութեան դահլիճներ: Պ. Տէր Գրիգորեանցի Կարապետն («Էս էլ քի մոցիբլութինում») և (խոտորնակին խոտորնակում), և այլն, ձևանում էին խեղկատակ, ծեր, փտած մոքով և մարմնով յիմարներ: Մէկ խօսքով առաջինը գննում էր, երկրորդը ծաղղում, մէկը վարհուրում էր այդ փտած ոյժի ազդեցութիւնից, միւսը ծիծաղելով դոցա վերայ, հանդէս էր դուրս բերում նորանց՝ կենսական ամենածաղրալի հանգամանքների մէջ: Սունդուկեանցը սարսափում էր հայութեան բուրժուաշի սերունդից և հալածում էր նրան, իսկ միւսը ծաղղելով այդ սերունդին, ոչինչ բանի տեղ չէր

դնում նորան: Սունդուկեանցը ամիսներով, և տարիներով երբեմն, պարապում էր իւր ամեն մէկ բեմական աշխատութեան վերայ, իսկ Տէր Գրիգորեանցը մէկ կամ երկու գիշերուայ միջոցում գրում էր մէկ թեթեւ վոդէվիլ, կօմէդիա կամ դրամայ: Սունդուկեանցի ըստ եւրոպական ճաշակի կրթուած անձնաւորութիւններից կաթում էին մաղձ և արիւն, իսկ Տէր Գրիգորեանցի նահապետական կեանքի կոշտ Կարապետներից, Խայկներից և Կէկէշներից լսվում էին ծիծաղ և շինծու լաց: Մէկը ատում էր մարդկութեան փտած ոյժը և ձգտում էր դէպի նորութիւն, պահպանելով և հնութեան առաքինութիւնը, միւսը թեթեւ աչքով էր նայում լաւին ու վատին, ծիծաղում էր այդ մարդկութեան հրէշների վերայ իւր սովորական ծիծաղով: Սունդուկեանցը, իբրեւ տաղանտ, միշտ մշակում էր իւր տաղանտը մտածելով և գննելով պատճառները և հետեանքը, Տէր Գրիգորեանցը թէև նմանապէս տաղանտ էր և մտածում էր, բայց չէր գննում. առաջինը խիստ գեղարուեստական կէտից էր նայում բեմական արհեստի վերայ, միւսը՝ երգում էր վրաց երևելի բանաստեղծ ձափճավաճէի հետ նորա գեղեցիկ երգը.

Ձմեռն ինչ գուղէ ցուրտ ըլի, հարիա լալէ.
Թէ ագռաւը սառիլ ըլի, թարիա լալէ.
Մեզի ցուրտը չի վախեցնի, հարիա լալէ
Թէ զլիններս տաք կուլի, թարիա լալէ:
Հարստութիւնը վուչինչ է, հարիա լալէ
Կինքը օսկով, էրծաթով չէ, թարիա լալէ:
Հարուստ տեսած ինք տարեկոյս, հարիա լալէ
Ախն ու վախը միդ ամա չէ. թարիա լալէ:
Երբ գուքայ սիրուն գարունը, հարիա լալէ
Կէհանը տալի մինք զիփունքս, թարիա լալէ:
Մինք լաւ կարմիր գինի կոնծինք, հարիա լալէ
Թողնինք վարդ բլբուլի սուքը թարիա լալէ:

Երգում էր, հաւատում էր և երբէք չէր գննում:

ԻԴ.

ՆԻՆՕԻ ՆՇՆՈՒԻԼԸ ԵՒ ՄԻՐԱՂԵԱՆՑ

Որովհետև ինձ վիճակուած էր տեղական պիտանների մէջ խաշալ jeune premier'ի դերերը, և միշտ ես անբաւական էի մնում

այդ աննշան և թոյլ անձնաւորութիւնների դերերը կատարելուց, ինչպէս Տէր Գրիգորեանցի «Ժլատի» չղիտեմ մէկ ինչ խմաստակ երիտասարդի և խաթա-բալայի մէջ Մասիսիանցի դերերը, և միշտ համարեա խնդրումէի թէ պ. Սունդուկեանցին և թէ հանգուցեալ Տէր Գրիգորեանցին որ մէկ ուժեղ և նշանաւոր դեր գրեն ինձ համար, «Մախլասի» ներկայացումից յետոյ, յանկարծ Տէր Գրիգորեանցը հրաւիրեց մեզ բոլորիս իւրեան մօտ և կարգաց իւր նոր գրած «Նինօի նշնուկը» անունով դրաման, երեք գործողութեամբ:

— Հիմա էլ դու իրաւունք չունիս ինձ վերայ գանգատուելու, ասաց հանգուցեալը իւր սովորական ժիծաղով, պիեսը կարգալուց յետոյ: Եւ ճշմարիտ որ՝ այդ պիեսի մէջ՝ նա աշխատել էր ինչքան կարելի է դրամատիքական բնաւորութիւն տալ երիտասարդ Միքայէլի դերին, որ ես պիտի կատարէի:

Թէև պիեսը գրելու ժամանակ, ինչպէս երևում էր, հեղինակը բոլոր ճիգը թափել էր երիտասարդ տղի և աղջկայ բնաւորութիւնները ամենքից շատ ուժեղացնելու, մէկ խօսքով բոլոր դրամայի անցքը և կապը զետեղել էր այդ երկու անձնաւորութեանց շուրջը, այնու ամենայնիւ, այդ պիեսից ստեղծուեցան երկու այնպիսի նշանաւոր դերեր, որոնք ծածկեցին իւրեանց բնականութեամբ մնացած առաջնակարգ դերերը: Այդ դերերն էին՝ հարուստ վաճառական Անտօնի դերը, որ աննմանելի կերպով կատարեց պ. Ս. Մանդինեանցը և Անտօնի ծառայի Գրիգորի դերը, որ կատարեց մեծ հմուտութեամբ Միրաղեանցը:

ԻԵ.

Մէկ օր, երբ ես ճարահատեալ խնդրումէի, աղաչումէի և պաղատում ծառաների դեր կատարող մի պարոն դերասանի ընդունել «Նինօի նշնուկը» մէջ ծառայ Գրիգորի դերը, այդ ժամանակ ներկայ էին կրկնութեան դահլիճում, կարծեմ Խ. Ս. Մէլիք-Նազարեանցի տանը, մէկ քանի երիտասարդ զինվորականներ, որոնց հաշուումն էր և հանգուցեալ Միրաղեանցը, զինազիծօնի չորրորդ թէ հինգերորդ դասատան աշակերտ:

— Խնդրեմ, ասաց նա, թոյլ տաք ինձ կատարելու այդ դերը:

Հանգուցեալ հեղինակը, որ ներկայ էր այդ երեկոյեան և որ տեսաւ թէ իրան հանձար կարծող դերասանը առանց որոշեալ

պայմանագրութեան չի կամենում մասնակցել ներկայացման, առաջարկեց ինձ տալ կատարելու Գրիբուրի դերը Միրադեանցին:

Երբէք ես չեմ մոռանալ իմ տաղանտաւոր ընկերոջ Միրադեանցի խաղը «Նինօի նշնուելու» մէջ:

Հանդիսականները, որոնք գլխաւորապէս զբաղուած էին պ. պ. Մանդինեանցի, Սուքիասեանցի և ուրիշ իրանց ծանօթ դերասանների խաղով և երբէք չէին երեւակայիլ, թէ մէկ որեւիցէ նոր անուն «Վահուհի» (Միրադեանցի թատրոնական անունը) իբրև նոր դէբուտանդ, կարող է գրաւել նոցա ուշադրութիւնը, յանկարծ, երբ այդ պիեսի երկրորդ գործողութեան վերջը, հանգուցեալ ընկերս, ներկայացնելով հայ ծառայի դերը, վերջացրեց իւր կենդանի և զգայուն շարժումաճըներով և միմկայով երգը՝

Հռոմմսիմիս սաղ ունենամ,
Մէ էսթավուր բաղ ունենամ,
Մէ լուծ եզն էլ չաղ ունենամ,
Քէփ է ու քէփ է.

այն տեսարանից յետոյ, երբ հարուստ Թիֆլիզի քաղաքացու մէկին, Գրիբուրի պարոնին, իւր շքեղ զարդարուած այգու մէջ թքումէն նրա երեսին և նա շատ սառը ձևով սրբումէ իւր երեսի թուքը և պատասխանում է իւր վերաւորողին «Թքելը վունչիչ բան է, սրբեցիր, կու անցկենայ, համայ սիլլէն,—էտ ուրիշ բան է, մատներու տիղը էրէվումէ և այլն», երբ ասումեմ այդ պիեսի տեսարանից յետոյ շարունակելով երգել իւր հռոմմսիմէականը, հանգուցեալ ընկերս, վեր ու վեր թռչելով զգուելով և փայփայելով իւր հաստ և պինդ թիֆլիզցու աղախին, իւր նման բնական հայ Հռոմմսիմին (օր. Արամեանց) շարունակեց.

Գուն էլ թանէ սպաս, Հռոմմսիմ,

Էփէ ու էփէ... երկար ժամանակ հանդիսականները մնացին ապշած: Վարագոյրը ընկաւ, Վահուհին զարթեցրեց հայ թատրոնական հասարակութեան յիշողութեան մէջ հանգուցեալ Մատինեանցի տաղանտաւոր խաղի յիշատակը:

ԻԶ.

ԿԱՏԵՐԻՆ ՀՈՈՒԱՐԴ

Այստեղ իմ յիշողութիւնս ապստամբում է իմ դէմ ժա-

մանակագրական կողմից, որովհետև ես ճշտութեամբ չեմ յիշում այդ սարսափելի դրամայի ներկայացման ժամանակը:

Բայց կարծեմ որ «Կատերին Հօւարդը» «Նինօի նշնուելուց» առաջ ներկայացրինք: Թէև այդ պիեսի մասին դուցէ և աւելորդ էր խօսիլ, բայց ես ստիպուած եմ քանի մի խօսք ասել, որ ցոյց տամ թէ մեր դերասաններից շատերը, նոցա հաշվում և պ. և տ. Ֆասուլիճեանցները ինչ կէտից էին նայում հայ թատրոնական ներկայացումների վերայ:

Ես վերադարձայ, չեմ յիշում որտեղից, հոկտեմբեր ամսի սկզբներում, և յայտնի բան է առաջին դործս էր տեսնուիլ ընկերներին հետ:

Պ. և տ. Ֆասուլիճեանցները, որոնք այդ ժամանակ տեղաւորուած էին արդէն մեր ընկեր դերասան Ս. Ա. Մ. խանութում, իբրև մասնատէրեր խանութի օգտին, ցոյց տուին, որ շատ ուրախ են իմ վերադառնալու և առաջարկեցին ինձ աշխատել մէկ քանի ներկայացումների թոյլատուութիւն վերցնել ձմեռուայ միջոցին:

Ես սկսեցի գործը, և երբ արդէն ստացայ թոյլատուութիւն և մեծ չարչարանքներով դուրս բերի Կատերին Հօւարդի, Դիւմայի հօր հեղինակութեան, դրամայի ներկայացման իրաւունքը, յանկարծ երկրորդ կրկնութիւնից յետոյ Ֆասուլիճեանցները, որոնք կատարում էին ամենանշանաւոր դերերը պիեսի մէջ, պայման առաջարկեցին, որ ես վճարեմ ներկայացումից, լինի թէ չլինի մօտք, 160 ռուբլ: Ես սարսափեցայ այդպիսի առաջարկութիւնից, բայց այլևս ժամանակ չկար հրաժարուելու ներկայացումից:

Այդ լսելով և միւս դերասանները սկսեցին իւրեանց առաջարկութիւնները՝ որը պահանջեց 20 ռ., որը 15, որը 30 և այլն.

Ես հաշուեցի որ պիտի 500 ռ. մօտք լինի որ ծածկուի ծախսը, երկար տատանուելուց յետոյ, վճռեցի այդ անգամ ևս իսկ անել:

Ներկայացումն տուինք, որը բաւական յաջող գնաց, բայց հետևանքն այն եղաւ, որ երբ միւս օրն 160 ռ. յանձնեցի Ֆասուլիճեանցներին և դերասաններից՝ որին 30 ռ., որին 20, որին 15, որին 10 և այլն, ինձ պակասեց դարձեալ վճարելու մէկ քանի ռուբլի, որ ես չունէի և ստիպուած էի փոխ սունել եղբօրիցս և վճարել:

Այդ տեսակ սառնասրտութիւնը և անզթութիւնը դէպի ինձ, իբրև ամենապլսաւոր աշխատակից ընկերոջը, սաստիկ վերաւորեց ինձ,

և ես առժամանակ թողի դարձեալ թատրոնական գործունէութիւնս, բայց երկար միջոց չաւեց:

Դարձեալ հաւաքուեցանք, դարձեալ սկսեցի դէս ու դէն ընկնիլ և տուինք մէկ քանի ներկայացումներ:

Յիշումեմ, ինչպէս մէկ ներկայացումից յետոյ, որին չէր մասնակցում պ. Ֆասուլիճեանցը, այլ խաղում էր նորա կինը, երբ միւս օրը մեր ընկերական պայմանի համեմատ, պիտի տ. Պայծառ Ֆասուլիճեանցը ստանար 20 ռ. և ես փող բաժանելու ժամանակ յանձնեցի այդ գումարը պ. Ֆասուլիճեանցին, որ ներկայ էր հաշտութեան ժամանակ իւր կնոջ փոխանակ, նա սաստիկ վրդովուած յետ տուաւ ինձ փողերը, ասելով՝

— Ս. յօքան փոքր գումարի համար չարժէր խաղալ, թող ձեզ մնայ, ես չեմ վերցնիլ:

— Պարոն, պատասխանեցի ես, դուք տեսնում եք, որ դորանից աւելի. պայմանի զօրութեան համեմատ չի կարելի տալ ձեր կնոջը:

— Զի կարելի, չեմ էլ ուզել, ասաց նա, դարձեալ սաստիկ վրդովուած:

Ես յետ վերցրի փողը և դառնալով ընկերներիս՝ ասացի.

— Պ. Ֆասուլիճեանցը իւր կնոջ մասը պարզեւում է ընկերութեան, ընդունենք ուրեմն և բաժանենք մեր մէջ:

— Ո՛չ, ո՛չ, բացազանչեց այդ ժամանակ պ. Ֆասուլիճեանցը, ես այդ չէի ուզում ասել:

Ս. յուպէս՝ Պօլից եկած հերոսները, որոնց համար Թիֆլիզի նորաբոյս թատրոնական ոյժը, անդամ, կարողեմ ասել, ամբողջ հայհասարակութիւնը, ոչինչ միջոց չէին խնայում պահպանելու նրանց օտար վիճակի մէջ, այդ հերոսները, կարծելով որ ամեն մի հանգամանքից պէտք է օգուտ քաղել, այն տեսակ սկսեցին հարստահարել Թիֆլիզի հայ հասարակութեան կարծիքը, որ վերջապէս երբ նոքա հեռացան Թիֆլիզից, մէկ յիշողութիւն միայն թողին Թիֆլիզցոց մէջ, թէ՛ նոքա այցելել էին մեր քաղաքը փող վաստակելու համար, ինչ միջոցով կուզէ լինէր, և վերադարձան Պօլիս, Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ քաղաքները այցելելուց յետոյ, ոտի տակ առնելով դեղաբուսափ պահանջները, մէկ քանի կօպէկ աւելորդ վաստակելու համար միայն:

ԻԷ.

SACRAMENTO, ԻՄ ԺԱԲՕՆԵՐՍ ԵՒ ԱՂՈՒՈՐ ԽՕՐՕՋԸ

Վերջացնում եմ Ֆատուլիճեանցների մասին խօսելը, յիշելով միայն խաղերի ժամանակ նոցա հետ պատահած մի երկու կովիքա-կան անցք:

Երբ առաջին, թէ երկրորդ անգամ, լաւ չեմ յիշում, խաղում էինք «Թուղթ խաղացողի կեանքը», վերջին գործողութեան մէջ, երբ ժորժը դուրս է վազում խրճից, որտեղ վարները ուղում է սպանել Ալբերտին, ժորժի որդուն, ըիժիսորին հրամայած էր վարագոյրը թողնել միայն այն ժամանակ, երբ Ֆատուլիճեանցը (ժորժը) դուրս կը գայ խրճից և նորա յեաւից Ալբերտը, որ սպանում է վարներին (ինձ): Այդ ժամանակուայ ըիժիսորը կարծեմ պ. Շերմազանեանցը, սխալուել էր, և վարագոյրը թողել էր մինչև Ֆատուլիճեանցի բեմ դուրս գալը:

Ես դուրս եկայ կուլիսները և տեսայ որ սաստիկ աղմուկ է բարձրացել Ֆատուլիճեանցի և Շերմազանեանցի մէջ, և տղերքը կիտուել են նրանց զլխին: Ֆատուլիճեանցը կանգնած էր մէջ տեղը, ձեռին բռնած կարմիր գոյնով ներկած կացինը և հայհոյելով Շերմազանեանցին, գոռում էր:

— Սակրամենտօ, դուք ինտրիգներ կընէք այստեղ:

Ես բոլորովին չ'հասկացայ այդ խօսքերի նշանակութիւնը և բարձրացայ վերև:

Զգեստատանը ես գտայ պ. Սուքիասեանցին, որ ծիծաղեց խեղդուելով ինձ պատմեց, թէ պ. Ֆատուլիճեանցի արտասանած «Սակրամենտօ, դուք ինտրիգներ կընէք» նշանակում են, որ ես նախանձելով նորա վերջնական բեմ դուրս գալու շքեղ տեսարանին, առաջուց պատուիրել էի պ. Շերմազանեանցին, որ փոքր ինչ վաղ թողնէ վարագոյրը, որ պ. Ֆատուլիճեանցի հաշուած արնակօլը կացնաղէն տեսարանն անշքանայ:

— Տես, թէ ինչ աստիճանի ինտրիգան ես եղել դու, եղբա-փակեց պ. Սուքիասեանցը:

Մէկ ուրիշ անգամ խաղում էինք «Կոյրին զաւակը»: Տիկինը խաղում էր խելագարուած Ֆայէրնօի սիրուհու դերը: Ֆայերնօն (ես) պիտի ունենար ձեռին փայլուն մատանի, որ տեսնելով խելագարը, սկսում է պահանջել նորանից այդ մատանին:

Այդ բանից օգուտ է քաղում Ֆալէրնօն և խոստանալով նորան մատանին, կամենում է դուրս քաշել նորանից մէկ ինչ որ սարսափեւի զազանիք, որ միտս չէ:

Բեմի վերայ ևս նկատեցի որ մոռացել եմ մատանին:

— Տիկին, ասացի ևս ցածր, մատանին մոռացել եմ, պահանջեցէք մի ուրիշ բան. և յոյս ունէի որ նա իմ հագուստիս և կամ բեմի զարդարանքին յարմար մէկ բան կպահանջէ:

Երբ հասանք այդ անիծեալ մատանու տեսարանին, որի պահանջից կախուած էր յետագայ դրամատիքական տեսարանի էֆէկտը, որին անհամբերութեամբ սպասում էին էֆէկտասէր հանդիսականները. յանկարծ, իմ վերայ գտնուած զէնքերը և շատ ուրիշ փայլուն իրեղէնները երկար զննելուց յետոյ, տիկինը ազազակեց.

— Այդ ինչ սիրուն ժաբօներ ունիս, տո՛ւր ինձ:

Սարսափելի խռխուոց բարձրացաւ հանդիսականների մէջ, ևս շուարեցայ, տեսայ որ դրաման փոխուեցաւ զէպի կատակը, ինքս էլ պահանջի այդ եղանակը:

— Լաւ ժաբօներ են ասացի ևս, բայց քեզ չեմ տալ:

Ծիծաղը սաստկացաւ, և վայ այն վերջացնելուն, որ մենք վերջացրինք այդ գործողութիւնը:

Մէկ նշանաւոր բան ևս անց կացաւ պ. Ֆասուլիճեանցի հետ, տ. տ. Արամեանցի և Սաթիւիկի բէնէֆիսին:

Պ. Ֆասուլիճեանցը խոստացել էր վերոյիշեալ տիկիններին երգել անտրակտում մէկ ինչ որ «Աղուոր Պօղոսի» երգ:

— Այդ ի՞նչ երգ է, պարոն, հարցրի ևս:

— Այլ տեսնէք, պատասխանեց նա ինձ կարծ:

— Բայց պէտք է պատրաստել, կրկնութիւն անել:

— Ոչինչ պատրաստութիւն և կրկնութիւն հարկաւոր չէ:

— Երաժշտութիւն պէտք է լինի՞ թէ ոչ:

— Ո՛չ:

Վերջապէս ներկայացման նախընթաց օրը սկսեցին տարածել տէնտուն մէկ բրօշիւր զրուած ոտանաւորներով, որ սկսվում էր կարծեմ այսպէս՝ «Ինձի կրսնն պարոն Պօղոս»:

Ներկայացման զիշերը, հանդիսականների հաւաքուելուց առաջ, նա ցրուեց դահլիճի մէջ, բազկաթոռներ և օթեակներում այդ երեւելի «Աղուոր Պօղոսի» բրօշիւրը, որի նշանակութիւնը, ճշմարիտն ասեմ, ևս ինքս չէի հասկանում:

Առաջին թէ երկրորդ արարուածից յետոյ սկսեցին բեմը պատ-
րաստել այդ «երևելի» երգի համար. կախ տուին Սիվիլիայի Սափ-
րիչի օպերայից Սիվիլլա քաղաքի տեսարանը. աջակողմեան կու-
լիսում ցից արին Բօզինայի փոքրիկ պաշտգամբը, որի վերայ բարձ-
րացաւ տիկին Արամեանցը:

Պ. Ֆոսուլիճեանցը, ահագին թղթէ ժապաւէններ շինած,
մէկ անձոռնի լայն և երկար հին ֆրակ, քիթը հաստացրած ու կարմ-
րացրած, յօնքերի և աչքերի վերայ կպցրած կանաչ ու կարմիր
ներկեր, բեմ դուրս գնաց, առնելով հետը մէկ քանի նմանապէս ան-
ձոռնի հագնուած դերասաններ:

Ես զարհուրեցայ, նախագուշակելով սաստիկ շէտհալ:

— Պարոն Ֆասուլիճեանց, դիմեցի ես նորան, հագլիւ ծիծաղս
պահելով, թողէք ձեր «աղուոր խօրօզը» և յայտնեիք, որ այդ երգը
չի երգուիլ այս երեկոյ: Բայց ումը կասես:

Արագուորի բացուելու առաջին զանգը տուին, ես փախայ
վերև զգեստատունը, և երբ երգի առաջին բառերը հասան ական-
ջիս «ինչ աղուոր է, ի՛նչ աղուոր», ես ամօթից ականջներս փակեցի:

Չանցաւ հինգ րօպէ ես չը համբերեցի և դուրս եկայ կու-
լիսներէ պաշտգամբը. լսում եմ սաստիկ հեղնական ծիծաղ և
շուռց հանդիսականների մէջ, և իրարու ետեւից սկսեցին ծիծաղե-
լով, իրարու ծաղրելով բարձրանալ բեմից «Աղուոր խօրօզ» կատա-
րողները: Եկաւ և պ. Ֆասուլիճեանցը, որին իմ երևակայութիւնս
նմանեցրեց, այդ րօպէին, բանտից փախած մէկ յանցաւորի, որ
չի իմանում որ ծակը մոնի, որ ոչ ոք չտեսնէ նորան:

Ես հետաքրքրուեցայ բեմի վերայ պատահած անցքով և խնդ-
րեցի դերասաններից մէկին, ինչպէս լաւ յիշում եմ, պ. Բարխու-
դարեանցին, որ պատմէ ինձ բանի էութիւնը և նա, որ պ. Սու-
քիասեանցի նման ծաղրասէրներից մէկն էր, պատմեց ինձ հետեւեալը:

Երբ վարագոյրը բարձրանում է, հանդիպականներին, ինչպէս
ասացի վերև, ներկայացնում է Սիվիլիայի Սափրիչ օպերայի առաջին
գործողութեան զիրթը՝ Բօզինայի պաշտգամբով աջ կողմը, պաշ-
տամի դիմաց կանգնած է լինում դերասանների խումբը. կուլիս-
ներից դուրս է գալիս պ. Ֆասուլիճեանցը, առաջ է գալիս նախա-
բեմի վերայ և սկսում է:

Ինձի կըսեն պարոն Պօղոս,

Օրթագեղի աղուոր խորոզ,

Ինձի համար բոլոր⁷⁰ աղջիկներ
 Կընեն անուշիկ աչքեր.
 Ո՞վ չը զարնուիր իմ հասակիս,
 Պիւպիւլի պէս քաղցր ձայնիս
 Ի՛նչ աղուոր է, ի՛նչ աղուոր
 Բայը բօսը փառաւոր...

և այլ սորանից այլանդուի և անհամ, Ֆրանսերէնից թարգմանած,
 (ինչպէս յայտնած էր աֆիշում) ոտանաւոր:

Հանգիսականները լսում են սաստիկ սառնորտութեամբ, սպա-
 սելով թէ ետեից բան կայ: Ամեն մէկ կուպլէտից յետոյ դերասան-
 ները կրկնում են խմբով «ի՛նչ աղուոր է, ի՛նչ աղուոր», և այլն:

Երևակայեցէք այդ ժամանակուայ Թիֆլիզի հայ հասարակու-
 թեան խորթութիւնը դէպի Պօլսեցի հայերի լեզուի դարձուած-
 ները, այն ծաղրաշարժ, ռամիկ Թիֆլիզեցու ականջին դիպչող հըն-
 չիւնները՝ «Աղուոր խորոյ» և այլ բառերի նշանակութիւնը, և կը
 հասկանաք այդ երևելի «Աղուոր խորոյն» բարձրացած ֆիասիօն:

Երգի երկրորդ տունից յետոյ դերասանների խումբը, սկսում է
 մէկ մէկ փախչել բեմից, թողնելով մենակ խեղճ ֆատուլիճեանցին:

ԻԸ.

ԷԼԻ ՄԵԿ ԶՈՀ

«Մախլաս» ներկայացումից յետոյ պ. Սուդուկեանցը, փոփոխելով
 այդ պիեսի մէջ՝ թէ անձնաւորութիւնների բեմական դիրքը և թէ
 գլխաւորապէս նոցա բնաւորութիւնները, վերջապէս մէկ տարուց
 յետոյ, կարծեմ վերանորոգեց նորան բոլորովին և դուրս եկաւ «Էլի
 մէկ զոհ» կօմեդիան, սկզբում հինգ արարուածով: Իմ կարծիքով
 այդ պիեսը, չընայելով «Խաթաբալայի» յաջողութեանը, նորանից
 շատ բարձր է մոքերի բազմակողմանի հարստութիւններով, անձնա-
 ւորութիւնների կատարելագործութիւնով և, որ գլխաւորն է՝ բեմա-
 կան արհեստի կանոնների պահպանողութեան կողմանէ.

Եթէ առաջին անգամ այդ պիեսը չունեցաւ այն յաջողու-
 թիւնը, որ սպասում էինք մենք ամենքս, այդ նորանից էր, իմ կար-
 ծիքով, որ պ. Սուդուկեանցը, ամեն իւր այդպիսի մէկ նշանաւոր
 գրուածքում, աշխատում էր միշտ վերջացնել պիեսը ազդու և լաւ է
 ասել, շքեղափայլ է ֆէկտով, մինչ այդ էֆէկտը բեմի վերայ

իրագործելու համար նախ և առաջ հարկաւոր էր ունենալ սեպհահայկան թատրոն, կանոնաւորուած, պայմանով կապուած խումբ, գրականական անկողնապահ և ճիշդ քննութիւն ըստ Եւրոպական հասկացողութեան որին իմ ամբողջ թատրոնական գործունէութեանս միջոցին, երբէք ես չեմ պատահել մեր տեղական հայ մամուլի մէջ: Այն ժամանակուայ, այժմ կերպարանափոխուած, Մեղուն, մեր լեզուի ինքնակամ բէֆօրմատօր Հայկական աշխարհը և յետոյ մէկ գաղափարից միւս գաղափարը թռչող, «Մշակը», միշտ այսպիսի քննութիւններ են տուել թատրոնական ներկայացումների մասին. «այս ինչ ներկայացումը անց կացաւ լաւ, այն ինչ ներկայացումն վատ»: Երբեմն պատահել են և քննութեան նման բաներ, բայց այդ տեսակ քննութիւնները միշտ շողախուած են եղել մաղձով և լեղիով դէպի անձնականութիւնները, նաև Մշակի խմբագրութեան թատրոնական քննութիւնները, որ միշտ անցնելով մէկի ձեռքից միւսը, լինել կամ զգոյշ գրուած շողքորթութիւններով կամ զգուշիկ հայհոյանքներով և շատ անգամ մինչև այն աստիճան վիրաւորել են անձնաւորութիւններին, որոնցից ես, կարող եմ համարձակ խոստովանել, երբեմն հասել եմ ծայրահեղ յուսահատութեան, բայց միշտ զգուշելով կրքից, տարել եմ համբերութեամբ նորա արբանեակների արձագանքները, խմբագրած երբեմն իրան Մշակի խմբագրի տաղանտաւոր գրչով: Ուրեմն ինչպէս ասացի մենք չունէինք ոչ սեպհական թատրոն, ոչ պայմանով կապուած խումբ, ոչ ղրամական միջոց և զխաւորը՝ մամուլի քննութիւն, որ պիտի արտայայտէր փոքր ի շատէ արդէն կանոնաւորած Հայ թատրոնի պահանջը, աշխատէր մշակելու այդ լուսաւորութեան անհրաժեշտ հարցերից մէկը և իրագործէր նորա գաղափարը, որի ապագան արդէն բաւականին պարզուել էր այդ միջոցին, այսինքն 1867 թուականին, և եօթը տարուայ (1860-ից 1867-ի վերջը) արդէն ստացել էր քաղաքականութիւն և դառել էր Թիֆլիզի հայերի համար վճռուած հարց:

Երբեմն - երբեմն ճշմարիտ է Մեղուն խօսում էր այդ հարցի մասին, բայց ինքնակոչ հայ լեզուի բէֆօրմատօր Ստեփանէն, միայն վիճում էր և ահազին քանակութեամբ մէլան էր վառնում թէ էտառի տեղ պէտք է զգործածել, խմբագրի տեղ խմբագրող և այլն, և ոչ մի խօսք կամ միտք չէր արտայայտում Հայ թատրոնի իրագործելու մասին, իւր մեռած «Կռունկի» իսկ նորածին բայց կազ-

մուսճքով մաշուած «Հայկական աշխարհի» մէջ, բացի մէկ քանի նիհար և իւր լրագրի պէս մաշուած նախադասութիւններէլ» վերաբերեալ թատրոնական ներկայացումներին:

Ահա այդպիսի հանգամանքներում ասում եմ, «Էլի մէկ զոհի» պէս նշանաւոր պիեսը, որի ձշգութեամբ իրագործուիլը բեմի վերայ պահանջում էր կանոնաւորուած խումբ, սեպհական թատրոնի միջոցներ, չէին կարող յաջողուիլ հեղինակի գրուածքին և պիեսի իմաստին համեմատ: Պ. Սունդուկեանցը ներկայացման ժամանակ առաջին անյաջողութեանը պատահելու պէս ընկնում էր մոտատանջութեան մէջ և իբրև բարեխիղճ հեղինակ, հետևելով տօրա նորա մասնաւոր կարծիքներին, նորից վերցնում էր գրիչ և նորից փոփոխում հարիւր և մէկտեսակ իւր գրուածքը, մինչև որ իւր տաղանտի բնագոյում կանգնեցնում էր նորան այդ փոփոխութիւնների մէջ: Գուցէ ի վերջոյ, ինչպէս պատահեցաւ այդ «Էլի մէկ զոհի» երկրորդ թէ երրորդ անգամի ներկայացման, որ տուինք երեք գործողութեամբ, բաւականացրեց հանդիսականներին իւր համառօտութեամբ, տեսարանների արագընթացութեամբ, բայց ես համոզուած եմ, որ մինչև այսօր հեղինակը չի փարատել իւր կասկածը, որովհետև գրականութիւնը չի քննել և չի պարզել պ. Սունդուկեանցի բարձրացրած հարցերը նորա թատրոնական աշխատութեանց մէջ: «Էլի մէկ զոհի» մէջ վարթեցրած գլխաւոր հարցն էր՝ հին սերունդի հարստահաբող ճշնումը նոր սերունդի վերայ¹⁾: Թէև մի և նոյն հարցը բարձրացրել էր և հանգուցեալ Տէր Գրիգորեանցը իւր «Նինօի նշնուելու» մէջ և երկուսն էլ բարձրացրել էին մի և նոյն կարգով, այսինքն սիրահարութեան միջոցով, բայց ոչ մէկը և ոչ միւսը, իմ կարծիքով չը հասան իւրեանց նպատակին, բացի հարստահարող բէլլէֆֆները և զոհերի թոյլութիւնը և անձարութիւնը մեզ ցոյց տալուց: Պատճառը, դարձեալ կրկնում եմ, այն է, որ մեր գրա-

¹⁾ Էլի մէկ զոհի մասին, պ. Ամերիկեանցի խաղի առիթով, ճշմարիտ է, կար մէկ յօդուած՝ Իշխ. Բէհբութեանցի՝ Մշակի մէջ և եղել են առհասարակ պ. Սունդուկեանցի պիեսներին վերաբերեալ քննութիւններ և Մեղուում, բայց այդ քննութիւնները գրուած են ըստ մեծի մասին միայն գրելու համար, ուրոնց մէջ հազիւ թէ կարող էր հեղինակը ըմբռնել ճշմարտութեան պահանջը:

կանուլթիւնը մինչև այսօր անտարբեր է եղել դէպի անկողմնապահ քննութիւնը և, տեսնելով Տէր Գրիգորեանցի Նիկօլին (Նինօի նշանուիլ) և պ. Սունդուկեանցի Միքայէլին, (էլի մէկ զոհ) մէկին ի դէպ լիստ և դանդաղ, միւսին կրակոտ և գործնական, չի բողոքել, չի բղաւել ի լսողութիւն տիեզերքին, որ Թիֆլիզի հայութեան երիտասարդութիւնը չունի ինտէլիգենցիա:

Ինձ կասեն, Մշակը բողոքել է. ոչ, նա բողոքել է իւր սեպհական հայեացքի կէտից, նա բողոքել է Հայդելբերգի չորս պատի մէջ փակուած գերմանական համալսարանի շրջանից, չը ճանաչած, չուսումնասիրած մեր տեղական փտած երիտասարդութիւնը, որ հետզհետէ շատանում է և տարածում է իւր ճիւղերը ամենտեղ, ամեն շրջանում. այդ երիտասարդներն են բռնկերում, խանութներում, զանազան դիւանատներում նստած միջաները և կօլաները, կանայքը արտասահման տանող երիտասարդ վաճառականները, զանազան մաղաղներին զաղախեցի, շուշեցի և այլն գրիգորները, մարգարները և կիրակոսները, ահա որտեղ է այդ օր ըստ օրէ հայութենից անհետացող այդ սարսափելի, կարճ միջոցում հայութիւնը անհետացնող պժը Թիֆլիզում, որի տարածուելու առաջը պարտական է առնել զբաղանութիւնը:

ԻԹ.

ՏԵՐ ԱՍՍՏՈՒՐԵԱՆՑ

Դարձեալ պիտի ողջունեմ մեր խմբի հազուադիւտ երիտասարդ անդամներից մէկի գերեզմանը: Դառանանք դէպի «էլի մէկ զոհ» կատարելը: Բոլոր առաջնակարգ դերերի համար ունէինք դերասաններ, մնում էր մեկ դեր, որ թէև երկրորդական, բայց շատ նշանաւոր էր պիէսի մէջ, այն է հարուստ Բրիլիանտովի որդու «Թեթեալ» շրջմոլիկ Վանօի դերը: Այդ ժամանակ մեր խմբի մէջ մէկ գեղեցկատես, խոհեմ շարժուածքով, քաղցրահնչուն, զրաւիչ փոքրիկ տէնօրի ձայնով, փոքր ինչ թէև շեղուած բարոյական ճանապարհից, իւր հարուստ և բռնաբարոյ հօր վարմունքի պատճառով, բայց միշտ ազնիւ ընկերութեան յարաբերութեանց մէջ 17. թէ 18 տարեկան հասակով երիտասարդ, որի ազգանունն էր Տէր Ասատուրեանց: Այդ երիտասարդի հետ ծանօթանալուց յետոյ

նորա փափուկ զգայուն բնուորութիւնը ճանաչելուց յետոյ, մենք իրարու համարում էինք սերտ բարեկամներ: Մէկ անգամ նա ինձ յայտնեց իւր ցանկութիւնը մասնակցել մեր ներկայացումներին: Սկզբում նա կամեցաւ բեմ դուրս գալ փորձելու իւր փոքրիկ ձայնը մի որ և իցէ բոմանսի մէջ, և եթէ չեմ սխալվում, այդ փորձն անուշ թիծեռնակի երգելով և մեծ համակրութիւն գտաւ: Յետոյ փոքր ան փոքր դուրս եկաւ զանազան պիեսների մէջ երկրորդական դերերում:

Երբ «Էլն մէկ զոհ» արդէն պատրաստ էր և հեղինակը տարակուսեւ էր թէ ումը տայ այդ դերը, կարծեմ ես առաջարկեցի փորձել կրկնութիւններում Տէր Ասատուրեանցին: Առաջին և իսկ կրկնութեան ժամանակը, հանգուցեալ ընկերս արժանացաւ հեղինակի ծափահարութեանը:

Դերերը բաժանած էին այսպէս. Ստեփան Դանիլիչ Բրիլեանսովի դերը կատարում էր պ. Սուքիասեանցը նորա, որդուն՝ Տէր Ասատուրեանցը, անջկան՝ տ. Ս. Մելիք Նազարեանցը, Սէրգէյ Տարասիչի դերը՝ պարոն Ամերիկեանցը, նորա որդուն՝ ես, կնոջը՝ Տ. Արամեանցը, Եագօր Սիմոնիչի դերը՝ հանգուցեալ Միրադեանցը, նորա կնոջը՝ տ. Ս. Մելիք Նազարեանցը, անջկան՝ տ. Սաթիւնիկը և Բրիլեանսովի ծառայի դերը՝ դարձեալ հանգուցեալ Միրադեանցը:

Այսպիսի շքեղ միութենով (անսանբով) շատ քիչ է պատահել մեզ հետագայ ժամանակներում ներկայացում տալ:

Առաջին գործողութիւնը չառ յաջող անցաւ բայց փոքր ինչ ծանր տպաւորութիւն ունեցաւ:

Բացուեցաւ երկրորդ գործողութեան տեսարանը: Շքեղ սենեակ, հազար ու մէկ չնչին, բայց գեղեցիկ բաներով պարզարուած:

Մեծ հայլու առաջ կանգնած էր չնչական վանօ Բրիլեանսովը և պարապած էր իւր տուալէտի մանրամասնութիւններով, հագնուած մաքուր, դիզեցիկ: Խորամանկ ծառան (Միրադեանցը) բոլորովին ամփոփուած իւր մէջ, սաստիկ ուշադրութեամբ սրբում էր իւր պարոնի Ֆրակը: Ի՛նչ զղըգոց, ի՛նչ ծիծաղ բարձրացաւ հանդիսականների մէջ, երբ նոքա տեղեկացան այդ երկու տիպերից՝ աղայի և ծառայի մտերմական խօսակցութիւններից, թէ ինչով են պարապած նորանք:

— Ասա մօսիօ, ասում է պարոնը:

— Մոսիօ, ասում է ծառան:

—Մօսի՛ճ, յիմար.

—Մոսի՛ու, յիմար,

—Յիմարը դու ես, պատասխանում է պարոնը և այլն.

Ափսոս որ տեղը չէ այստեղ այդ գեղեցիկ տեսարանը ամբողջապէս հաղորդելու ընթերցողին:¹⁾

Առաջին կարգերում նստած հայ-ջէնդէլմէնները սկսեցին իրարու նայել և ծիծաղել քթի տակ, մտաբերելով ամեն մէկը, հարկիւր անգամ պատահած իւր և իւր ծառայի հետ այդ նման տեսարանը:

Հանգուցեալ Տէր Ասատուրեանցի մահից յետոյ «էլե մէկ զոհի» այդ դերը շատերն են խաղացել, բայց ոչ մէկը երբէք այդպիսի կատարելագործութեամբ չի կենդանացրել հեղինակի գրուածքը բեմի վերայ, ինչպէս Տէր Ասատուրեանցը:

Բայց պէտք էր որ կեանքի անգութ պահանջը, այդ ոյժը ևս խլէր մեր խեղճ թատրոնական բեմից: Առժամանակ ողջունելով քո գերեզմանիդ մէջ քո յիշատակը, թողնում եմ քեզ, հանգուցեալ ընկեր, որ կրկին դառնամ քո մէկ ուրիշ արտիստօրէն կատարած դերիդ, մէկ ուրիշ պիեսի մէջ:

Լ.

ԽՈՏՈՐՆԱԿԻՆ ԽՈՏՈՐՆԱԿ ՆԻ «KABKAՅԷ» ԼՐԱԳՐԻ ՖԵԼԷՏՈՆԸ

Ինչպէս վերևում յիշեցի, հանգուցեալ Տէր Գրիգորեանցը երբէք երկար ու բարակ չէր մտածում պիեսի գրելու համար, բաւական էր որ նա ըմբռնէր մէկ որ և իցէ գաղափար, մէկ իմաստ և խօսոյն կառնէր գրիչը և երկու կամ երեք զիշերուայ մէջ կգրէր ամբողջ մէկ պիես և կը գրէր այնպէս, որ ոչ ոք մեղանից չէր իմանալ երբէք թէ նա նոր բան է պատրաստում բեմի համար: Կը պատահէր այնպէս, որ կգար կրկնութեան և թմրի տակից կհանէր մէկ հաստ տետրակի գրած իւր ձեռքով, գեղեցիկ և մաքուր ձեռքով և շատ սառը ձեռով կառաջարկէր մեզ խաղալ նորա նոր գրուածքը, կամ պատահելով ինձ կամ ընկերներիցս մէկին, կխնդրէր հաւաք-

¹⁾ Շատ ավստոս, որ պ. Սունդուկեանցը մինչև այժմ ոչ չացնում է այդ պիեսի հրատարակութիւնը:

վել նորա մօտ, սովորաբար երեկոյեան թէյի ժամանակ, և կը կարդար իւր նոր գրուածքը, որ հրեք սովորութիւն չունէր շատ ուղղելու, նաև արագրելու. ինչպէս կը վերջացնէր պիեսը, այնպէս էլ կը յանձնէր իսկոյն ներկայացնելու:

Մէկ օր, եթէ չեմ սխալվում, «Մախլասի» ներկայացումից յետոյ, հանգուցեալը պատահեց ինձ ճանապարհին և կանգնեցնելով իւր կառքը, խնդրեց որ ես և ընկերներս գնանք երեկոյեան վեց ժամին նորա մօտ, մէկ նոր գրուած պիես լսելու համար:

Պիեսը կարգաւորեց յետոյ, իսկոյն սկսեցինք կրկնութիւնները և մէկ շաբաթուայ միջոցում տուինք նոր պիեսի ներկայացումն, պիեսի անունն էր «Խոտորնակին խոտորնակ»:

Մանրամասն խօսիլ այդ ներկայացման մասին, ես հարկաւոր չեմ համարում, միայն ցոյց տալու համար, թէ հեղինակը ինչ քունջ ու պոռնակի մէջ էր վնտրում, ինչպէս ասում են թիֆլիսցիք, իւր գրուածքի համար նիւթ գտնելու համար, ես կպատմեմ այստեղ կարճառօտ «Խոտորնակին խոտորնակ» գլխաւոր բովանդակութիւնը:

Հանգուցեալը որոնելէր և գտել մէկ ծեր մարդ, ժլատ, որդիներ, բայց մի և նոյն ժամանակ վաւաշոտ ծերունի: Այդ ծերունին ունի մէկ հասակ առած տղայ մօտ երեսուն տարեկան և մեծ կարողութիւն:

(Թիֆլիզի մօցիքուշների (հարսնախօսների) ղիւթական ինտրիգների ազդեցութեամբ, փոխանակ ամուսնացնելու իւր հասակ առած որդուն, ծերունին ամուսնանում է ինքը մէկ երիտասարդ և գեղեցիկ օրիորդի հետ: Օրիորդը ունի սաստիկ խարդախ և խորամանկ մայր, որ այն նպատակով միայն իւր 16 թէ 18 տարեկան Կէկէլին տալիս է բօփակ և քաւթառ Կարապետին, որ նա շուտով կմեռնի և իւր ունեցած չունեցած հարստութիւնը կը հաստատէ կնոջ վերայ, չը նայելով որ տանը կայ հասակ առած ժառանգ: «Սիրիլ տու զլուսիդ, վուրթի» խրատում է խորամանկ մայրը, իւր աղջկան, տու կուտեսնիս, թէ դիմ քիզ վրայ չի հաստատի, և մի և նոյն ժամանակ, թէ ինքը և թէ աղջիկը, զիշեր և ցերեկ աշխատում են հաւատացնել կասկածոտ ծերունուն, որ նորա որդի Օսէփը չապլէ, պաժարնի է (չըմոլիկ). թէ նա ցանկանում է իւր հօր մահը, որ շուտով ձեռք բերէ նորա կարողութիւնը:

Վերջապէս բանը հասնում է զանազան ջադուների և տան-

ջուած կասկածներից ծերունին չի դիմանում և մեռնում է, փա-
րատելով իւր կասկածները դէպի իրան սիրող որդին, անխեղով իր
«օձ» կնոջը:

Ահա ինչպիսի նիւթեր էր գտնում հանգուցեալ հեղինակը
իւր պիեսների համար, և ինչպիսի չնչին, ըստ Երևոյթին, նիւթից
նա շինում էր դրամա կամ կօմեդիա մէկ քանի գործողութիւններով:

Նիւթը գտնելուն պէս, նա այլ ևս չէր աշխատում մշակել, կապել
տեսարանը տեսարանի հետ, գեղարուեստական պահանջի կամ բե-
մական արհեստի համեմատ. նորա համար բաւական էր որ ցոյց տար
հանդիսականներին ծաղրալի ծերունուն պսակուած 16 տարեկան խո-
րամանկ օրիորդի հետ. թէ ինչպէս խորամանկ կինը թեթեւցնում է
իւր «քաչալ», քօփաի, քաւթառ. կարապետին», թէ ինչպէս բոլոր
շրջապատող ծերունուն թէ ազգականները և թէ բարեկամները
կամ ծանօթները յիմարացնում են նորան, և այլն:

Ես հաւատացած եմ, որ եթէ հանգուցեալ Տէր Գրիգորեան-
ցը, որի մէջ կար հարուստ բանաստեղծական հանճար, որ ըստ
իւր բնութեան, կենսական սովորութիւններին, պօլէտ էր զլիկից
մինչև ոտք, և որ միշտ ամեն լաւ թէ վատ դրութեանց մէջ հաս-
կանում էր և զիտէր մարդ լինելու արժանաւորութիւնը, և հաս-
կանում էր այդ բառի վսեմ նշանակութիւնը, և թէ ասում եմ, այդ
հանգուցեալ պովէտը, չշտապէր իւր թատրոնական գրուածքնե-
րում հանդիսանալ իբրև լոկ նկարիչ միայն, առանց գեղարուեստա-
կան պայմանները պահպանելու, այլ աշխատէր իւր ամեն մէկ նկատ-
ման առարկայի վերայ առաւել երկար և առաւել ծանր մտածել,
նորա գրուածքները չէին ունենալ իւր նմանը և նորա «կարապետները»
և «խոսքները» կը մնային յաւիտեան մեր ազգատիկ թէ գրակա-
նութեան և թէ բեմի համար անմահ տարտիւ Ֆիներ:

ԼԱ.

Խոտորնակին խոտորնակի ներկայացնելուց յետոյ, լաւ չեմ
յիշում, առաջին թէ երկրորդ ներկայացումից յետոյ, յանկարծ
«КАВКАЗЪ» լրագրի մէջ, որ այդ ժամանակ խմբադրում էր հանգու-
ցեալ Շվարցը, դուրս եկաւ մէկ ֆէլիէտօնական յօդուած, որի մէջ
ինքնակոչ ֆէլիէտօնիստի մէկը (ինչպէս յետոյ իմացայ, տեղական
զինմաղիսնի ուսուցիչներից մէկը) նկարագրելով Թիֆլիսի բարեկեն-

դանական (մեր ներկայացումն էր բարեկենդանին) զուարճութիւնները 'ի շարս զանազան սխանդալական անցքերի, ցիրկի ներկայացումների, յիշել էր ամենաթշուառօրէն և մեր ներկայացումներից մէկը, այն է՝ Վոտոօրնակին խոտորնակ ներկայացումն, որ անուանել էր տրագէդիա 5 թէ 6 արարուածով, որի մէջ հերոսը Վախ, վախ անելով, ընկնում է և մեռնում, փռուելով գետնի վերայ:

Այդ յօդուածը կարգալու պէս, ես իսկոյն հասկացայ, որ հեղինակը ոչ միայն ներկայ չի եղել իւր նկարագրած հայ ներկայացմանը, այլ և ոչ մէկը չի տեսել նորանից այդ տարուայ միջոցում, չնայելով, որ այդ տարում ուրիշ տարիներից աւելի էինք տուել շատ ուրիշ թէ տեղական և թէ եւրոպական բեպերտուարից ներկայացումներ:

Ես վերադարձայ նախ և առաջ հեղինակի այդ տեսակ հեղնօրէն հայեացքից զէպի հայութեան լռեալ որութեան սկզբունքներից մէկը, ինչպէս է թատրոնական ներկայացումն, նաև զզուեցայ հեղինակի անխղճութիւնից, որ չտեսած բանը առել էր իւր գրչի տակ և ծռմուել էր այնպէս, ինչպէս կամեցել էր, որ միայն զուարճացնէ իւր հայերի ներկայացումներին չտեղեակ ընթերցողներին, հայերի այլազգիների համար անհասկանալի բեմական բառառովը, երկրորդը և զլսաւորը վերաւորից ինձ այդ յօդուածի մէկ տեսակ ֆիսկալական մեկնութիւն տալը մեր վերոյիշեալ ներկայացմանը:

Պէտք է իմանալ որ այդ ժամանակները մենք իրաւունք չէինք ստացած ներկայացանելու ոչ մէկը մեր բեպերտուարի տրագէդիաներից, այսինքն պատմական կեանքից, ինչպէս Վրշակ Բ., Վարդան Մամիկոնեան և այլն, որոնք թէև առաջ ներկայացրել էինք, բայց ըստ նոր ցէնզուրական կարգադրութեանց, Ռուսաստանի ամբողջ թատրոններին վերաբերեալ, մենք ոչ մէկ տեղական պիես չունէինք իրաւունք ներկայացնելու, մինչև որ չստանայինք առանձին թոյլտուութիւն զորա համար:

Վերաւորուած սաստիկ բոլոր այս յիշեալ հանգամանքներից, ես գրեցի փոքրիկ նամակ «Кавказ» լրագրի խմբագրին, որի հետ բաւական ծանօթ էի, տարայ ինքս որ յանձնեմ: Երբ մտայ խմբագրատան դահլիճը, հանգուցեալ Շվարցը, որ այդ ժամանակ զբաղւած էր նորեկ Ռուսաց դերասանների և դերասանուհիների հետ, չը գիտեմ ինչ խօսակցութիւնով, ինձ տեսնելու պէս՝ մօտեցաւ ժըպ-

տալով և զանազան կօմպլէմէնտներով, բայց երբ նկատեց վրդովմունքս և երեսիս փախած գոյնը, նա մնաց սառած:

— Այդպիսի յօդուածներ, պարոն, ասացի ես, մեկնելով նորան ձեռիս բռնած նամակը, միայն ջինաստանում կարող են գրել:

— Ի՞նչ յօդուած, հարցրեց շուարած խմբագիրը:

— Դուք կարդացելէք ձեր կիրակուայ Ֆէլէտօնը:

— Բայց մի՞թէ վերաւորուել են ձեզ այդ յօդուածում:

— Դուք առաւել լաւ պիտի իմանաք ինձանից: Նա ուզում էր պատասխանել, ես ընդմիջեցի:

— Գիտէ՞ք ինչէ, պարոն Շվարց, ինձ ներեցէք որ ես խանգարեցի ձեր ժամանակը, բայց հարկը ստիպեց ինձ անելու այդ: Մի և նոյն ժամանակ, առաջ քան թէ կը կարդաք իմ նամակս, թոյլ առէ՛ք ինձ մէկ ինձ հետ պատահած անեկզօտ պատմել ձեզ:

Եւ չը սպասելով նորա համաձայնութեանը, ես պատմեցի:

«Սորանից մի քանի տարի առաջ, ասացի ես, Թիֆլիզի շրջակայ գիւղերի մէկի կալուածները չափելու ժամանակ, ունէի հետս երկու գիւղացի վրացի և երկու ռուս զինուորային:

«Կանգնած մէկ բլրի վերայ, երբ ես պարապած էի կիպրեզելիս դիտողութիւնովը, գիւղացի վրացիքը սկսեցին խօսիլ փայտի թանդութեան և սակաւութեան մասին և բնականաբար յիշումէին միշտ «շէշա» (փայտ) բառը: Ռուս զինուորներէից մէկը, որ իւր ընկերօջեց շատ վաղ էր մտել զինուորական ծառայութիւն, լսելով այդ «շէշային» վերաբերեալ խոսակցութիւնը, դարձաւ իւր գեռահաս ռուս ընկերօջը և ահա ինչ ասաց:

— Ахъ, проклятая Азія, чтобы сказать дрова, нѣтъ. «шеша» (ձմարիտ են ասել որ Ասիան անիծուած երկիր է, փոխանակ «լրօվայ» (փայտ) ասելու, ասում են «շէշա»):

— Ինչէք ուզում դորանով ասել, հարցրեց ինձ ծիծաղելով, հանդուցեալ խմբագիրը:

— Այն, պատասխանեցի ես, որ ձեր Ֆէլէտօնիստի համար մեր հայերէն ներկայացումները «շէշա» են: Այնու ամենայնիւ ինձ երկար ու բարակ հասկացնելուց յետոյ, թէ նորա աշխատակից Ֆէլէտօնիստը ոչինչ չար նպատակ չի ունեցել վերաբերեալ հայերէն ներկայացումներին, նա չտպեց իմ յօդուածս, բայց առաջնիկայ համարում, թերթի իսկ սկզբում յայտնեց, որ «Խոտորնակին խոտորնակ» պիտի զրամայ է տեղական կեանքից և ոչ թէ տրագիկիս:

Այդքան չնչին բաւականութիւն ստանալուց անգամ, այնպիսի խմբագրութիւնից, ինչպէս էր այն ժամանակուայ «Кавказ» ի խմբագրութիւնը, ես գոհ մնացի, որովհետեւ չը կար ուրիշ ճանապարհ հասկացնելու թէ խեղճ Շվարցին և թէ նորա աշխատակիցներին, որ փայտին կարելի է «չէշա» ասել վրացերէն և ոչ թէ անպատճառ «դրովա» մի և նոյն վրացերէն լեզուով:

ԼԲ.

Այդ ներկայացումից յետոյ վերջացաւ, կարելի է ասել, սկզբնական հայ-թատրոնի դարը: Թիֆլիզի բոլոր հասարակութիւնը, անտարբեր զանազան ազգութիւնների համար, սովորեցին նայել մեր ազգութեան փոքրիկ բեմի քաղաքական դոյութեան վերայ, իբրեւ իրողութեան, և անգամ դրօշակապաշտ «Кавказ»-ը սկսեց երբեմն երբեմն նուիրել փոքրիկ քննութիւններ մեր ներկայացումներին:

Իսկ խումբը սկսեց նուազել հետզհետէ: Խմբակի ղեկաւոր զործողները, ինչպէս պ. Ա. Սուքիասեանցը և Մանդլինեանցը, հեռացան Թիֆլիզից: Մնացինք պ. Ամերիկեանցը և ես:

Մեր տարաբախտութիւնից, փոխուեցաւ այդ ժամանակներում և թատրոնի վարչութիւնը: Ելիւան Թումանեանցը հեռացաւ թատրոնի վերաւանջութեան պաշտօնից և նորա տեղը բռնելին երեք բարձրաստիճան անձինք, որոնց հետ մենք այլ ևս չէինք կարող այնպէս համարձակ յարաբերութիւններ ունենալ, ինչպէս իշխան Թումանեանցի հետ:

Առաջին իսկ տուած ներկայացումից յետոյ, այդ եռապետական վարչութեան ժամանակ, մենք զգայինք, թէ ինչ ծանր է եղել գործ ունենալ անձանօթ մարդկերանց հետ, որոնք նայում էին մեր գործին շահասիրական կէտից և աշխատում էին օգուտ քաղել քաղաքային թատրոնի անանկայած կասսան հարստացնելու համար:

Այդպէս օրինակ, իշխան Թումանեանցի վարչութեան ժամանակ, մենք վճարում էինք մեր ներկայացումների համար վարձ 100-ից մինչև 150 ռուբլի և երբեմն պատմական զգեստ հաշնելու համար 15 ից մինչև 20 ռուբլի, և երբեք վճարած չէինք 170 ռուբլուց աւելի, բայց Թումանեանցի վարչութիւնը փոխուելուց յետոյ, մենք սկսեցինք վճարել ամեն մէկ ներկայացումի համար, բացի սովորական 150 ռուբլից, ամեն մէկ պատմական զգեստ հագնելու համար 2 կամ 3 ռուբլի, այնպէս որ մէկ որ և իցէ պատմական

ներկայացումն տալու համար, մենք վճարում էինք, բացի սովորական 150 ռուբլուց, և 50 ռուբլի հազուստի ծախք: Այդ բաւական չէր, մէկ քանի ժամանակից յետոյ թատրոնի զիշերուան միայն վարձը հասաւ 200 և 250 ռուբլու, որի պատճառը ես կը բացատրեմ իւր տեղը:

Սակուեցաւ այդ պահանջողութիւնը և տեւոյ այնքան ժամանակ, որ վերջապէս հայ թատրոնը վայր ընկաւ, չը նայելով իմ յաճախ բողոքներին և իմ հաշուետուութեանս հայ հասարակութեան, «Մշակ» շաբաթաթերթի միջոցով, որոնք պարզ ապացուցանում էին, թէ այդպիսի ահագին գումարներ վճարելով, հայ թատրոնի բեմը, այսօր թէ վաղը, պիտի ընկնի, մինչ դեռ կարելի է ունենալ Թիֆլիզի պէս հարուստ հայաբնակ քաղաքի մէջ փոքրիկ թատրոն հայերէն ներկայացումների համար, որ կարող է օգուտ վաստակել անգամ, թէ հայերէն թէ ուրիշ ներկայացումներից: Խօսողիս լսող չեղաւ և կիսամեռ հայկական թատրոնը, այժմ այս տողերը գրելու ժամանակ, մնում է, որ մօտենայ մէկը, ձեռք մեկնէ նորան և ազատէ մահից:

Բայց պէտք է խոստովանեմ, որ ոչ մէկը Թիֆլիզի վարչութիւններից այնպէս տմարդի, անազնիւ և անխճնտանքաբար չի վարուել մեր նորածին բեմի հետ, ինչպէս ներկայ թատրոնի անտրէպրէնիօրական վարչութիւնը, բաղկացած երկու երեւելի, իւրեանց հաշիւը և օգուտը միայն ճանաչող անձնաւորութիւններից, իտալացի պ. պ. Տուրօլայից և Նապօլէօն Սիէնէից:

Այս պարոնները, կարելի է համարձակ ասել, վերջին սարսուփերի հարուածը տուին խեղճ հայ թատրոնական բեմին, որից նա շատ տարիներից յետոյ դուցէ, հազիւ թէ կարողանայ բժշկուիլ:

Լ Գ.

ԿԱՐԴԻՆԱԼ ՐԻՇԼԻՍ

Իշխան Թումանյանցի վերջին տարուայ վարչութեան միջոցին, մէկ օր ես պատահամբ գնացի թատրոն, որի մէջ այդ ժամանակ տալիս էին խառն ռուսաց և իտալացոց ներկայացումներ և տեսայ «Բիշլիօ» պիեսի թարգմանութիւնը:

Գլխաւոր դերը խաղում էր Պետերբուրգից եկած մէկ Ագրամով ապգանուհով արտիստ. նա կատարում էր Բիշլիօի դերը, այդ երեսիլի քաղաքագէտ, ազգասէր Ֆրանսիացու դերը, այն պարթեւ, մի և

նոյն ժամանակ թոյլ կազմեաւքով, բայց հզօր հոգով և խորամանկ, Եւրոպայի հրամանատար կարգինալի դերը:

Թաարոնի դահլիճում շատ քիչ ժողովուրդ կար, եւ նստեցի իմ բարեկամներիցս մէկի կողքին, ինչպէս լաւ յիշումեմ պ. Ս. Ա...ցի մօտ:

Նա հարցրեց ինձ թէ արդեօք հաւանօ՞ւմեմ եւ այդ խաղը, նաեւ Ռիշլիօի դեր կատարողին:

— Շատ լաւ պիտէ, պատասխանեցի ես, բայց կատարումն թոյլ է:

Բարեկամս ծիծաղեց:

— Ուրեմն թարգմանիր և ներկայացրո՛ւ այդ պիեսը առաւել լաւ կատարելագործուած:

— Մէկ շաբաթից յետոյ, պատասխանեցի եւ բարեկամիս հեղնական նկատմունքին, դու կտեսնես հայերէն լեզուով Ռիշլիօ, մի և նոյն այդ բեմի վերայ:

Միւս օրը դոսայ պիեսը, հաւաքեցի ընկերներիս և խնդրեցի պ. Ս. կարինեանցին որ թարգմանէ:

Երեք թէ չորս օրում թարգմանութիւնը պատրաստ էր, մենք սկսեցինք կրկնութիւնները:

Բաժանեցինք դերերը այսպէս, Ռիշլիօի դերը վերցրի ես, նորահոգեորդի Իւլիայի դերը Տ. Սաթինիկը, Բարադասի, Ռիշլիօի թշնամեւ դերը, Ամերիկեանցը, Լիւդովիկոս XIV դերը՝ մէկ նոր դերասան կարապետեանց, այժմ ուսաց դերասան Давыдовъ, զը Մօպրայի, Իւլայի փեսայացունը՝ հանգուցեալ Տէր Ասատուրեանցը, Ռիշլիօյի պաժի դերը տղայ Գայիանէն ¹⁾, որ այդ ժամանակ դարձեալ սկսեց երբեմն մասնակցիլ մեր ներկայացումներին, իբրեւ արդէն գիմնագիծնի ուսանող երիտասարդ և ծօղէՖի, այդ խորամանկ եղբւրտ արեղայի դերը, պ. Ղուկասեանցը:

Իսկոյն ես վերցրի ներկայացման թոյլտուութիւն, կարել տուի Ռիշլիօի համար կարմիր դրազիդամից կարգինալական հագուստ և հրատարակեցինք աֆիշաները:

Պետերբուրգից եկած առաջնակարգ դերասանների համար այդ յայտարարութիւնը շատ յանդուգն թուեցաւ, և ներկայացման զի-

¹⁾ Երբեմն օրիորդ Գայիանէն:

շերը, կուլիս չկար թատրոնում, որի մէջ խցկուած չը լինէին երկու երեք հոգի այդ պարոններին:

Վերջին կրկնութեան ժամանակ ներկայ էր և պ. Ագրամովը, Ռիշլիօի դերակատարը ուսներէն պիեսում:

Ես դիմեցի նորան և խնդրեցի չը խնայել մեզ իւր օգնութիւնը իբրեւ փորձուած արտիստի օգնութիւն:

Ճշմարիտ և ներկայացման գիշերը եկաւ այդ պարոնը, բայց, պիտի խոստովանեմ, որ շատ փոշմանեցի նորան հրաւիրելուց, որովհետեւ, թէև նա ցոյց էր տալիս որ օգնում է մեզ, բայց տակից շատ բան էր խանգարում իւր զանազան անտեղի սրախօսութիւններով, իւր ընկերների հետ, վերաբերեալ մեզ, ծաղրելով մէկ դերասանի, միւս դերասանուհուն ևայլն:

Այնու ամենայնիւ Ռիշլիօն անսպասելի կերպով լաւ գնաց:

Հանդուցեալ Տէր Ասատուրեանցը, հազնուած շքեղ և զեղեցիկ, գերազանցեց իւրեան այնպէս, որ ես ինքս զմայլում էի նորա խաղով: Նաև ինձ հետ ունեցած երրորդ գործողութեան առաջին տեսարանում, ուր նա մանում է սպանելու ծերունի Ռիշլիօն նորա սենեակի մէջ և երբ կատաղութիւնից զոգուած հանում է (Դէ Մօպրան) սուրը և մեկնելով ղէպի Ռիշլիօն, բացաքանչում է. «Ես ուրիշ և ոչ ոքից օգնութիւն մի՛ սպաւիրա և յետոյ, երբ Ռիշլիօն խմանալով նորա ով լինելը պատասխանում է նորա սպառնալիքին «Չոքիր և ներողութիւն խնդրիր», ես կարգացի հանգուցեալ Տէր Ասատուրեանցի երեսին այդ ժամանակ սաստիկ շուարմունք, ամօթ և խղճի տանջանք: Նա արտիստ էր:

ԼԴ.

Ես հասայ իմ յիշողութեանս ամենադժուար և ամենադժոն մտաբերութեան: Այդ մտաբերութիւնը ինձ տանջել է, տանջում է և պիտի տանջէ, գուցէ յաւիտեան, որովհետեւ ես կարող էի նորա առաջն առնուլ, բայց չառայ, և այդ իմ թոյլ վարմունքովս մնասեցի ընդհանրական գործին, մէկ կողմը թողնելով իմ անձնական ստացած վերաւորանքներս:

Իշխան Թումանեանցի քաղաքային թատրոնի վարչութիւնը թողնելուց յետոյ, թատրոնի կառավարութիւնը անցաւ, ինչպէս վերեւը յիշեցի, նորընտիր եռապետական գիրեկտորների ձեռքը:

Ինձ համար այդ փոփոխութիւնը թէև զգալի էր, բայց այնուամենայնիւ ես յոյս ունէի շարունակել մեր ներկայացումները, մի և նոյն պայմաններով, ինչպէս իշխան Թումանեանցի ժամանակ:

Այս պատի առաջին շաբաթն էր, ես և ընկերներս արդէն սկըսել էինք պատրաստել պ. Սունդուկեանցի նոր գրուածքը՝ Պէպօն:

Ես ներկայացայ նոր դերիկտորներից մէկին և համարեա արդէն վերջացրի մեր պայմանները, այսինքն պիտի վճարէի ամեն մէկ ներկայացման համար 150 ռ. և պատահած ժամանակ, պատմական հագուստ ստանալու համար, երկու ռուբլի վարձ ամեն մէկ հագուստին: Այդ պայմանը վերջանալուց յետոյ, յանկարծ լսումս, որ կազմուել է մէկ ուրիշ խումբ, մէկ երիտասարդ պ. Վ. Մամիկոնեանցի վարչութեամբ, որ նմանապէս պատրաստութիւն է տեսնում շարունակ ներկայացումներ տալու համար, քաղաքային թատրոնում:

Ես առաջ չը հաւատացի այդ լուրերին, բայց երբ որ ամեն կողմից սկսեցի լսել մի և նոյնը, դիմեցի ուղղակի պ. Վ. Մամիկոնեանցին, որի հետ ես ծանօթ էի նորա երեսայութեան հասակից, նորա իւր հօր պանսիօնում գտնուած ժամանակը, և որին համարում էի իմ բարեկամներիցս մէկը:

Այս պատի երկուշաբթին էր, ինչպէս լաւ յիշումեմ, ես պատահեցի այդ պարոնին լեւրոպա՝ կաֆէտուն մտնելու ժամանակ:

Անիք մտանք կաֆէտուն միասին, նա ունէր իւր հետ մէկ քանի իւր նման պատասի ընկերներ:

Ես հարցրի նորան, թէ արդեօք ճշմարիտ են իմ լսած լուրերս, և և թէ պ. Մամիկոնեանցը կամենում է մասնակցել հայ թատրոնական խաղարկութեանցը, մեր ընկերութիւնը ուրախ կը լինի և պատիւ կը համարի հաշուել նորան իւր խմբի մէջ, իբրև օգտուէտ բեմական անձնաւորութիւն հայ թատրոնի համար: Բայց, նկատեցի ես մի և նոյն ժամանակ, որ նա գուցէ պիտի շարունակէ իւր ուսումը, որ նա կրելով հայ դերասանի անուն, որ ոչ մէկ միջոցով չի կարող ապահովացնել նորա ապագան, մեծ վնասներ կարող է պատճառել նորան և նա կափսոսայ իւր ընտրած ճանապարհի մասին և այլն: Մէկ խօսքով ես բացատրեցի նորան բոլոր այն զարհուրելի հեռանքները, որոնք կարող են առաջ գալ այդպիսի դեռահաս հասակում ընտրած անորոշ և խախուտ գործունէութիւնից:

Նա ինձ պատասխանեց որ իմ լսած լուրերս սուտ են, որ նա մտքով չի անցկացրել դերասան լինել, միայն թէ նորան գրել են

Պետերբուրգից, որ նա աշխատէ այնտեղի չքաւոր ուսանողների համար մէկ հայերէն ներկայացումն տալ մեր խմբի օգնութիւնով:

Ես յայտնեցի իմ համաձայնութիւնս և պատրաստութիւնը մեր ընկերութեան կողմից օգտաւէտ գտնուելու՝ այդ վե՛մ բարեգործական նպատակին և խոստացայ երկրորդ ներկայացումն, Զատիկից յետոյ, տալ յօդուտ Պետերբուրգի չքաւոր ուսանողների:

Այս խօսակցութիւնից յետոյ նա յայտնեց իւր ցաւակցութիւնը մեր բեմի անորոշ գոյութեան մասին, ու հիանալով իմ համբերութեանս վերայ, որ ես այդպէս հաստատ կամքով շարունակում եմ թատրոնական գործը, սկսեց հարց և փորձ անել, թէ ինչ տեսակ եմ ես դիմում սորան-նորան, ինչ ծանապարհով ստանում իրաւունք ներկայացման համար և այլն:

Ես յափշտակուեցայ երիտասարդ պարոնի համակրութիւնից դէպի մեր նորածին գործը և ոկսեցի պատմել նորան մի առ մի, թէ ինչպէս առաջ ես դիմում եմ գրաքննութեան վարչութեան, ինչ արգելքների եմ պատահում այն տեղ, յետոյ ինչ հնարքներով դիմում եմ թատրոնի վարչութեան, ոստիկանութեան և այլն:

Սորանից յետոյ մենք բաժանուեցանք միմեանցից, սեղմելով իւրաւոր ձեռք և ես համոզուեցայ բոլորովին, որ իմ լսած լուրերս սուտ են եղել և անգամ յանդիմանեցի ընկերներիցս մէկ քանիսին, որ նոքա հաւատ էին ընծայել այդ լուրերին, չիմանալով երիտասարդ Վ. Մամիկոնեանի ազնիւ զգացմունքը և սիրտը:

Այդ մեր խօսակցութիւնից երեք օր յետոյ, ես դիմեցի թատրոնի տնտեսական կառավարիչ դիրեկտորին, որ վերջացնեմ իմ բերանացի առաջարկած պայմաններս գրական ձևով:

Նախասենեակում մօտեցաւ ինձ այդ պարոնի գլխաւոր տանու ծառան և յայտնեց, որ ես ի զուր եմ նեղութիւն տալիս նորին գերազանցութեան, որովհետեւ Զատիկից յետոյ արդէն տուած է թատրոնական բեմը շարունակ հայերէն ներկայացումների համար պ. Մամիկոնեանցին և կանխիկ վճարած է եթէ չեմ սխալվում 200-ական ռուբլի երկու ներկայացման համար, ընդամենը 400 ռուբլի: Ես չհաւատացի լսածիս և կամեցայ անպատճառ տեսնուիլ նորին գերազանցութեան հետ:

— Նորին գերազանցութիւնը ժամանակ չունի ձեզ ընդունելու, իսկ եթէ իմ ասածիս չէք հաւատում, կարող էք դիմել թատ

րոնի խոսակցան խմբի ընթացիկ պ. Գործարարներն, որ կը հաստատէ իմ խօսքերիս ճշմարտութիւնը:

Ես դուրս եկայ այդ տեղից սաստիկ վերաւորուած: Նախ ինձ շփոթեց ծառայի յանդուգն վարուիլը (թէ և այդ տեսակ վարմունքների շատ էի պատահել ես իմ թատրոնական գործունէութեանս ժամանակ) յետոյ ինձ վերայ սարսափելի տպաւորութիւն ունեցաւ երիտասարդ Մամիկոնեանցի խաբեփայ վարմունքը ինձ հետ և այն մտածմունքը, թէ արդեօք ինչ միջոցներից պիտի ես ծածկեմ այն ծախսերը, որոնք արդէն սկսել էի ներկայացման պատրաստութիւնները տեսնելու համար:

Անարգուած և վրդովուած այդ անցքից, ես գտայ ընկերներիս և զնացիւք մեր ընկեր գերասանուհի տ. Արամեանցի մօտ. ուր հրաւիրեցինք տ. Սաթինիկին և ես զլսիս եկածը պատմելուց յետոյ, պահանջեցի նոցանից, որ եթէ Մամիկոնեանցը դիմէ նորանց, չը համաձայնին մասնակցել նորա ներկայացումներին, մեր մէջ կապած մասնաւոր պայմանադրութեան համեմատ:

Բայց.....վերջացում եմ այս զուլը կէտերով որովհետեւ շատ ծանր է ինձ համար ներկայումս այդ դառն յիշողութիւնը:

ԼԵ.

Ֆ Ա Ո Ւ Ս Տ

Խեղճութիւնը, ինքնասիրութիւնը և գուցէ իմ կոշտ վարմունքը յաղթեցին բարոյականութեանը և մեր զխաւոր ոյժը, տ. Սաթինիկը, ապստամբեցաւ մեր դէմ:

Շատ հնարքներ, շատ միջոցներ գործ դրինք թէ ես և թէ ընկերներս, դիմեցինք անգամ իշխան Թումանեանցին որ վերացնէր այդ երկրպագութիւնը, բայց ի զուր:

Ապրիլի սկզբում 1871 թուին, Թիֆլիզի հայ հասարակութիւնը իմացաւ պատերից կայցրած աֆիշներից, որ «սիրողների» խումբը պիտի ներկայացնէ յօգուտ Պետերբուրգի չքաւոր ուսանողների, Ֆաուստ օ պէր է տ կ ա (?) , չեմ յիշում քանի գործողութիւնով և քանի պատկերներով: Ֆաուստի դերը պիտի կատարէր Կարապետեանցը, Վալէնտինի դերը՝ ինքը ազնիւ երիտասարդ Մամիկոնեանցը, Մէֆիստօֆէլը դերը՝ պ. Գրիգորեանցը (այժմ Գրիգօ-

լօժֆ) և Զիբէլի դերը մէկ հարուստ ընտանիքից ամենաընդունակ երիտասարդ, որի խաղը ինձ հիացրեց և որի բեմական կեղծ անունը ես չեմ յիշում. թատրոնի դահլիճը լեքն էր: Ամենքը անհամբերութեամբ սպասում էին որ տեսնեն այդ հռչակաւոր Ֆաուստի ինչ լինելը:

Վերջապէս վարագոյրը բարձրացաւ, բեմի վերայ իտալացի տէնօրի նստարանի տեղը, մի և նոյն տէնօրի ղիրքով բազմած էր հայացած Ֆաուստը (կարապետեանց): Փոքր ժամանակից յետոյ նա վերկացաւ տեղից, մօտեցաւ նախաբեմին, փնթփնթաց մէկ քանի խօսքեր, յետոյ կարծեմ ուզում էր թռնաւորուիլ, բայց տարաբախտաբար դուրս եկաւ այդ ժամանակ յատակի տակից հայացած Մէֆիստֆէլը (Գրիգորեանց) մի և նոյն կրակներով, ինչպէս իտալացոց Ֆաուստումն է դուրս դալիս, յետոյ այդ երկու պտորնները պատմեցին իրարու իտալական օպերա Ֆաուստի բովանդակութեան խօսքերը և յանկարծ բացուեցաւ յետևի վարագոյրը և երևաց դարձեալ հայացած իտալացոց Մարգարիտան (տ. Սաթինիկ), նստած ջահրի տակ՝ կուլիսներից լսուեցաւ իտալական խմբի երգը, մէկ խօսքով հայերէն Ֆաուստը դուրս եկաւ մի և նոյն իտալացոց Ֆաուստի նման, այն զանազանութեամբ միայն, որ առաջնակարգ դերերի կատարողները խօսում էին իրարու հետ հայերէն և առաջին և վերջին անգամ բեմ՝ դուրս եկաւ մէկ անշնորհք տիկին, ըստ աֆիշայի տիկին Նուարդ, Մարմայի դերում:

Սիրողների այդ ներկայացումն այդ երեկոյ մօտ 800 ունեւոր տուաւ. յետոյ տուին կարծեմ դարձեալ երկու ներկայացումն, որոնցից ըստ երևութին պիտի մնար, յօգուտ չքաւոր ուսանողների, ծանրակշիռ գումար, բայց յետոյ, ինչպէս երևաց պ. Մամիկոնեանի տուած հաշուից Մեղու լրագրի մէջ, ներկայացումները չէին ծածկել ծախսը և ֆնաստել էին մէկ քանի ո. և մէկ քանի կօպէկ, որ իմ կարծիքով, ինչպէս ես յայտնեցի այդ ժամանակ մի և նոյն լրագրի միջոցով, պիտի վճարէին Պետերբուրգի չքաւոր ուսանողները, բայց նոքա չարին այդ և այդ պարտքը մնաց վճարելու սիրողների խմբին:

Այդ ներկայացումներից տուած ֆնասը հայ թատրոնական զաղափարին մինչև այսօր մնաց նախատինք այդ սիրողների խմբի համար, այն է, որ նոքա, վճարելով 200 ունեւոր ամեն մէկ ներկայացումի համար, միջոց տուին թատրոնի վարչութեան՝ այդ օրից

պահանջել միշտ այնքան գումար հայերէն ներկայացումների համար, մինչդեռ 150 ուրլի վճարելով, շատ անգամ չէինք կարողանում ծածկել մեր ծախսը:

ԼԶ.

Ես հասայ մինչև Պէպօի, պ. Սունդուկեանցի երեւելի թատրոնական գրուածը, բայց թողնում եմ շարունակելու այդ ժամանակից սկսած յիշողութիւնները, մինչև, ըստ հանդամանքների, յաջող ժամանակին կամ գուցէ և չկարողանամ շարունակելու, այնուամենայնիւ ես շատ բաւական եմ, որ կարողացայ արտայայտել մէկ քանի իրողութիւններ վերաբերեալ մեր թատրոնի փոքրիկ կարճ միջոցի պատմութեանը: Ես արի, ինչ կարողացայ, ըստ լատինական առածին, և թող ուրիշը գործէ առաւել շատ:

Վերջացնում եմ իմ կարճառօտ յիշողութիւններս, յաւելացնելով, որ եթէ Թիֆլիզի հայ հասարակութիւնը համակրէր այդ գործին, նորա սկզբնական յառաջադիմութեան միջոցին, այժմ մենք կունենայինք սկզական թատրոն, կանոնաւորուած խումբ և հարուստ ընկերապարտ: Առ այժմ թէև ես հեռացած եմ և սառած թատրոնական գործից, բայց յուսով եմ, որ ժամանակով պիտի զարթի այդ վսեմ դադափարի պահանջը և պիտի ստանայ նա քաղաքական կեանք, արհամարհելով իմ ժամանակակից փտած և մեռած Թիֆլիզի հայ հասարակութեան կործիքը, որ չիմացաւ գնահատել հայ թատրոնի վսեմ նշանակութիւնը:

Գ. ՉՄՇԿԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԺՕՐԺ ՍԱՆ և նորա վէպերի հայ թարգմանութիւնները.

Մարդկութեան ընդարձակ զերդաստանին արատկանող ազգերի մէջ չէ եղել և չկայ մի ժողովուրդ, որ բոլորովին զուրկ լինի հոգեւոր կեանքից. սորանում երևում է մարդու և անբան արարածների մէջ եղած զլնաւոր ու հական տարբերութիւնը: Մինչև անգամ ընկերական սանդուղքի ամենաստոր աստիճանի վրայ կանգնած հասարակութիւնների մէջ անյիշատակ ժամանակներից արդէն երևում է այդ տեսակ կեանքի սկզբնաւորութիւնը, որ արտայայտւում է ժողովրդական երգերի ու զրոյցների մէջ. և այն ազգը որ բնական կենսական զօրութիւն ունի, որ դատապարտւած չէ մանկութեան հասակից՝ օրօրոցից անհող ու անջուր բոյսի պէս թաւամիլ, այլ ընդհանրապէս իւր ընդունակութիւնները աճեցնելով՝ աստիճանաբար զարգանում, առաջ է դնում, վերջապէս մի հարուստ հոգեւոր կեանք է առաջացնում, որ իւր ծագումն առնում է նախնական կեանքից, ինչպէս որ պտղալից ծառը իւր սկիզբն առնում է մի փոքրիկ ու աննշան սերմից:

Այսպիսի բնական ու կանոնաւոր որ զարգացման զեղեցիկ օրինակ տալիս է մեզ հին ազգերից հելլենական աշխարհը, ուր սկզբնական երգերն ու զրոյցները մի հարուստ աղբիւր մատակարարեցին յետագայ ազգային բանաստեղծութեան և ուր կեանքն ու գրականութիւնը միշտ ձեռք ձեռքի տուած գնացին: Բայց կան ազգեր, և այս տեսակ ժողովուրդների թիւը մեծ է, որոնք չեն յաջողում ուղղակի մի ազգային գրականութիւն առաջացնել, որոնց մէջ գրականութիւնը նախնի հոգեւոր կեանքի շարունակութիւնը չէ, այլ սկզբումը տկար հետևողութիւն մի որևիցէ օտար գրականութեան, որ ժամանակ անցնելով՝ իւրացնում ու սեպհականում են, այսինքն ազ-

գայնութեան պատկեր են տալիս նորան, երբ միայն բաւական պատ-
րաստուած են այդ օտար բոյսը իրանց հողի վրայ բերելու ժամա-
նակ: Այսպիսի հետևողութեան օրինակ տալիս է մեզ Հռոմը, որ
իւր լուսաւորութիւնն ու գրականութիւնը Յունաստանից փոխ առած
և իւր սեպհական գործնական բնաւորութիւնը տուած է նորան.
ռօմանական և գերմանական ազգութիւնները, որոնք իրանց լուսա-
ւորութիւնը ընդունեցին Յոյներից ու Հռոմացիներից. վերջապէս
ռուս ազգը, որ Պետրոս Մեծի ժամանակներից սկսած է եւրոպական
և մասնաւորապէս Ֆրանսիական ու գերմանական քաղաքակրթու-
թեան ու գրականութեան հետեւիլ, և մինչև այսօր դեռ շարու-
նակում է այդ ճանապարհով գնալ:

Նոյնը պատահել է և մեզանում: Հայերը, թէև շատ ուշ և միայն
քրիստոնէական լուսաւորութեան ազդեցութեան ներքոյ, նոյնպէս դի-
մեցին յունական քաղաքակրթութեանը և մի վարմանալի գործունէու-
թեամբ արքնեցան տիղա իօսել նորան երասիսի ավերի վրայ: Սակայն
մի կողմից Հայաստանի հողը դեռ բաւական պատրաստ չէր, իսկ
միւս կողմից մանաւանդ քաղաքական անյաջող հանգամանքները
զօրաւոր արգելք եղան այդ գեղեցիկ գործունէութեան արդիւնքները
վայելելու. որով երդ դարու լուսաւորութեան նահատակների հե-
րոսական ջանքերը հայ ժողովրդի համար բոլորովին անպտուղ մնացին:

Մի և նոյն ճանապարհի վրայ ենք կանգնած և մենք այսօր:
Շատերի բերանից լսվում է այն անիրաւացի մեղադրանքը՝ թէ մեր
գրականութիւնը խեղճ է, աղքատ է, թէ մենք միայն թարգմանու-
թիւններով ենք պարապում: Եւ մի՞թէ կարող է այլապէս լինել:
Ի՞նչպէս կարող ենք սեպհական գրականութիւն ունենալ, այն էլ
հարուստ ու ճոխ գրականութիւն, երբ ինքը կեանքը աղքատ է,
երբ Հայն նոր է սկսում սթափիլ իւր դարեւոր քնից, նոր է սկսում
զգալ թէ ապրում է, և թէ զանազան մարդկային պարտաւորու-
թիւններ կան՝ որ պիտի կատարէ անշուշտ, եթէ կամենում է ուրիշ
ազգերի պէս գոյութեան արժանի լինել: Ամէն կողմից դանդաղանք են
լսվում՝ թէ մենք բանաստեղծներ չունինք, իբր թէ բանաստեղծները
սունկի պէս գետնի վրայ են բուսնում: Երեսուն տարի առաջ մի
Աբովեան գուրս եկաւ, որ իւր մէկ հատիկ վէպի մէջ ամբողջ հայ
կեանքի բովանդակութիւնը սպառեց. և եթէ լեզուն արգելք չլինէր,
նորա գիրքը այսօր էլ շատ կողմից նոր կը լինէր մեզ համար. նորա
նկարագրած և այսօրուան կեանքի մէջ մեծ նմանութիւններ կը գտնէր.

հայ ընթերցողը: Նորանից յետոյ հայ կեանքը այնպիսի զգալի փոփոխութիւնների չենթարկուեցաւ, որ իրաւունք ունենայինք սպասելու նոր բանաստեղծների երևան գալուն, որոնք իրանց գրուածների մէջ արտայայտէին այդ կեանքը. եւ իթէ երբեմն դուրս են գալիս քիչ շատ նշանաւոր տաղանդներ, նոքա արդի հայ կեանքի մէջ համարեա սնունդ չգտնելով՝ արեւմտեան գրականութիւններին են դիմում: Այս խօսքերն անտարակոյս ոչ միայն մեզ՝ ռուսիաբնակ հայերիս են վերաբերում, այլ և մեր թուրքիաբնակ եղբայրակիցներին, որոնք թէև պարծենում են թէ մեզանից աւելի մշակուած լիզու ու ճոխ գրականութիւն ունին, այնու ամենայնիւ նոցա բանաստեղծները, Պէշլիքթաշեանը, Սրապիոն Հէքիմեանը և ուրիշները, յայտնի խոստովանում են հայ կեանքի խեղճութիւնը, որովհետեւ նոքա գրեթէ միշտ հայկական հին կեանքովն են ոգևորվում և իրանց գրուածների համար նորանից նիւթ առնում:

Այս կողմից մենք, կարող ենք ասել, մի առաւելութիւն ունինք թուրքիաբնակ հայերից: Թողնենք որ մի քանի գրիչներ Աբովեանի օրինակին հետեւելով ձգտում են վիպական ճիւղը առաջացնել գրականութեան մէջ, մեզանում՝ մի քանի տաղանդների շնորհով, որպիսի են Գ. Սունդուկեանցը և հանգուցեալ բժիշկ Մ. Տէր գրիգորեանցը, ազգային թատրոնի հիմը դրուեցաւ, ուր հանդէս բերուեցան զլիաւորապէս վաճառական դասի այլ և այլ տիպերը ¹⁾. այն ինչ՝ Կոստանդնուպօլսում դեռ ևս շարունակում են

¹⁾ Ենթադիրքը իւր վերջին համարներից մէկի մէջ (թիւ 1873) փոքր ինչ չափազանցօրէն է խօսում վաճառական դասի ապագայ նշանակութեան վրայ հայ կեանքի համար: Նորա կարծիքով՝ ձերք սկսի այս դասը գործել, այն ատեն է ահա Հայոց ազգային վերակենդանութեան փողին հնչումը: Մեզ օրինակ առնենք Պուլկար (բուլղար) ազգը, աւելացնում է նա, ոչ թէ իր ապստամբական շարժմանը, այլ յառաջադիմութեան շարժմանը մէջ. եթէ ամբողջ տաճկական պաշտօնէութիւնը աչքիդ առաջն բերես, հինգ պուլկար պաշտօնեայ չես կրնար գտնել, մինչդեռ հայոց թիւը ասոնց հարիւրապատիկն է. ըսել է թէ պուլկարաց խելահաս մասը ազգին ապրուստի դուռ չէ ընտրած տէրութեան պաշտօնէութիւնը, այլ ապրուստի դուռ է ընտրել վաճառականութիւնը, քանի որ հայն ընդհակառակն կը փափագի որ Վրան պաշտօնեայ ըլլայ, և արդարեւ ալ ազգին մէջ տաղանդով, գրչով և լեզուագիտութեամբ առաջին տեղը բռնող դասը գրեթէ բոլորն ալ Բ. Վրան ծառայութեանը մէջ կը գտնուին: Ասոնք եթէ թերի կողմ մը ունին՝ հարուստ չըլլալին է, որ եթէ հարուստ ըլլային ու ամ-

ներկայացնել հին կեանքից առնուած և անբնական լեզուով ու ձևով գրուած ողբերգութիւնները, կամ եւրոպական լեզուներից թարգմանում են այնպիսի թատրոնական գրուածներ, որոնք եթէ իրանց բովանդակութեամբ այնքան անմատչելի չեն, զոնեա իրանց ուղղութեամբ փնտաւար են մեր հասարակութեան համար. այնպիսի գրուածներ՝ որոնց մէջ անառակութիւնն ու անբարոյականութիւնը զարհուրելի մերկութեամբ հանդէս են բերվում, ուր մոյրը սիրահարվում է հարազատ որդու վրայ ու նորանից սպանվում....

Արհնում ենք ուրիմ, քանի որ մեր կեանքը այնպիսի խեղճ դրութեան մէջ է, ուրիշ ոչինչ չէ մնում անել մեզ, բայց եթէ եւրոպական մտքերի թարգման հանդիսանալ և նոցանով հետզհետէ հարստացնել մեր աղքատիկ կեանքը: Դորա համար մեծ յարմարութիւն ունին վէպերը, որոնք ընթերցանութեան սէրը արծարծե-

սականի կարօտութիւն չունենային՝ թերևս ուրիշ կերպ կրնային ծառայել ազգին. սակայն դժբաղդաբար հարուստ չեն և դուռերնին ալ իրենց պաշտօնին համեմատ մեծ բացած են, չեն կրնար ալ պղտիկցնել, ուստի ուզեն չուզեն պիտի զոռշնանան ամենայն աչալըջութեամբ՝ որ պաշտօնագործ չլլան, ասոր համար շատ անգամ իրենց զգացմանց հակառակ կը վարուին: Բայց վաճառականք այսպէս չեն, այլ դրամ ունին և ամեն բան կրնան ընել եթէ ազգը ուզէ ասոնց ընել տալ. ուստի իբրև անփոփոխելի հիմնադիւծ պէտք է վաճառականաց զգացումն արթնցնելու քաղաքականութիւնը բռնել, եթէ երեսփոխան պիտի ընտրէ՝ վաճառականն ընտրէ, եթէ Քաղ. Ժողովական՝ վաճառականն ընտրէ, եթէ Թաղական՝ վաճառականն ընտրէ, եթէ հոգաբարձու՝ վաճառականն ընտրէ. եթէ Պատրիարքը տարին չորս ամիս իր տունէն և պատրիարքարանէն դուրս հոս ու հոն հիւր պիտի ըլլայ՝ ասոր երեք ամիսը վաճառականաց տունը անցնելով դանոնք յարգելու է: Այլընտրանք եթէ ազգային վերակենդանութեան մարմին մը կայ՝ այն ալ վաճառականն ու վաճառականութիւնն է. եթէ տղաղ Բ. Կուռը 1000 դրշ. ամսական պիտի առնէ ու վաճառականին քով 500, վաճառականին քովը զիր, զի վաճառականը համաշխարհաքաղաքացի է, ամեն օր ամեն ազգի հետ յարաբերութեան մէջ է. աւելի լաւ ընտրէ Աիւպէնկեան մը կամ Քարակէօղեան մը ըլլալ՝ քան Աբրահամ փաշա և Սարգիս պէյ, զի առաջնոյն կեանքը հիմնական է, մինչդեռ վերջնոյնը օրական, թէև ըլլայ առաջինն անշուք ու վերջինը չքեղ. իբրև առաջինը՝ կրնաս ծառայել ազգին, իբրև վերջինը՝ ոչ. և ինչո՞ւ համար է որ վերջիններն եթէ դրամական օգնութիւն մը ընեն ազգին՝ կուզեն անունին պահել (ծածկել). մի-թէ աւետարանական է ընթացքնին. բնաւ, այլ չեն կրնար անունին յայտնել, սակայն առաջիններն ատանկ ակնածութիւն չունին:

լով դեռ նոր կարգաւ սկսող ժողովրդի մէջ՝ մի և նոյն ժամանակ անզգայի կերպով լուսաւոր գաղափարներ և ուղիղ հայեացքներ են տարածում: Այս բանը կարծես մեզանից վաղ են ըմբռնել թուրքիայի հայ զրազէտները: Բանն այն է միայն, որ նոքա միշտ յաջող ընտրութիւններ չեն անում և վաղոր Սիօտի, Վիկտոր Հիւգօի, Ժորժ Սանի և սոցա նման բանաստեղծների կրթողական վէպերի հետ խառն թարգմանում ու հրատարակում են այնպիսի վէպեր, որոնք մոգին ոչինչ անունդ չեն տալի և միայն ընթերցողի երեւակայութեան վրայ են ներգործում: Այսպէս են, օրինակի համար, Ալէքսանդր Գիւմա հօր զործարանից դուրս եկած ըստ մեծի մասին անբնական վէպերը, կամ նորա որդու «La dame aux camélias» և «Le demi Monde» պէս անբարոյականութիւնը ազնուացնող ու սրբազործող վէպերը:

Վերջին ժամանակներումս հրատարակուած վէպերի մէջ ուշադրութեան արժանի են մանաւանդ Ժորժ Սանի երեք վէպերի հայկական թարգմանութիւնները, որոնց վրայ խօսելուց առաջ՝ հարկաւոր ենք համարում մի քանի կենսագրական տեղեկութիւններ տալ հաշակաւոր հեղինակի վրայ, որին անցեալ տարի կորցնելու դժբաղդով թիւնն ունեցաւ Ֆրանսիական զրականութիւնը:

Ժորժ Սանը ծնաւ 1804-ին և ծաղում է հին ազնուական ցեղից, որի նախահայրը համարվում է Մօրից Սաքսոնացին: Նորա բուն ազգանունն է Դիւպէն, անունը — Ամանսին — Լիւսիլ — Որօր: Իւր մանկութեան տարիները անցկացրեց նա Նօհանի դղեակում՝ մեծ մօր խնամակալութեան ներքոյ: Այս լուին ու մասլլ օթեանը, որ շրջապատած էր դիւղական կեանքի բանաստեղծական տեսարաններով, մեծապէս նպաստեց փոքրահասակ Ամանսինի բնական մտախոհութեան զարգացմանը և առատ սնունդ մատակարարեց նորա բեղմնաւոր ու վառ երեւակայութեանը: Տասներկու տարեկան հասակումն էր՝ երբ Փարիզի Գամ Անգլէշ վանքը տարուեցու, ուր դաստիարակվում էին նոյն ժամանակի ազնուականների աղջիկները: Վանական փակ կեանքը դարձեալ հեռու պահեց նորան մի քանի տարի բնութիւնից ու մարդկանց հասարակութիւնից և մի նոր զարկ տուեց նորա մտաւոր զարգացմանը այն ուղղութեան համեմատ՝ որ ստացել էր մանկութեան առաջին տարիներում: Տասներկու տարեկան հասակում դուրս եկաւ նա վանքից գլուխը լի նոր գաղափարներով և խիստ հայեացքով կեանքի ու մարդկանց պարտաւորութիւնների

վրայ, և կեանքի առաջին քայլափոխում արդէն մի մեծ հարուած ստացաւ ազգականների կողմից, որոնք հարկադրեցին նորան ամուսնանալ բարոն Կիւզըվանի հետ, որ իրանից անհամեմատ մեծ էր տարիքով և իւր գաղափարներով ու ձգտումներով բոլորովին տարբերվում էր նորանից: Կիւզըվանը մի անձնասէր ու շահասէր մարդ էր, որ լոկ նիւթական հաշիւներից զրոգւած ամուսնացել էր. նորա միակ սիրած առարկաներն էին զուիցերական կովերը և Նապօլէոնի սխրագործութիւնների զրոյցները: Ամուսնութեան առաջին տարիներից ձգտեցաւ նա փոխել իւր կնոջ հայեացքը կեանքի վրայ և իւր հայեացքներին յարմարեցնել: Ամանտինը բաւական ժամանակ լռութեամբ տարաւ իւր վշտերին, միակ մխիթարութիւն գտնելով իւր որդոց կրթութեան մէջ. սակայն վերջապէս համբերութիւնը հատնելով 1828-ին վերցրեց իւր երկու որդիքը (մի տղայ և մի աղջիկ) և իւր հարստութեան բոլոր իրաւունքները ամուսնուն թոյնելով նորանից ծածուկ գնաց Փարիզ, յուսալով որ գրականութեամբ կարողանայ առօրեայ ապրուստը ճարել: Բայց մայրաքաղաքում սպասում էին նորան անյաջողութիւններ և նեղութիւններ:

Այսպէս, անդրամ, առանց որոշ պարագմունքի և առանց ծանօթների մտաւ նա այս նոր Բաբիլոն: Իւր բնակութիւնը հաստատեց Լաֆինական թաղի մի մութ ու խոնաւ սենեակում և որդեցը տեղափոխելով մի տարրական ուսումնարանում՝ սկսաւ աշխատանք որոնել: Նա փորձեց թարգմանել, փոքրիկ յօդուածներ գրել, քթախոտի ու ծխախոտի սոււփեր նկարել, բայց այս պատահական ու ծանր պարապմունքները շատ ժամանակ էին խլում նորանից և մի և նոյն ժամանակ չափազանց ժլատութեամբ էին վարձատրվում: Սր աւուր վրայ պարտքերը աւելանում էին, խեղճ կինը ոչինչ ելք չունէր և համարեա կորստեան անպնդի վրայ էր կանգնած՝ երբ պատահմամբ ծանօթացաւ Ժիւլ Սանդօ անունով երիտասարդի հետ: Այս անձը նոյն ժամանակի սրամիտ ու տաղանդաւոր մատենագրներից միինն էր, ինքը թէև ծոյլ, անհոգ ու թափառասէր էր, բայց բարի և ազնիւ բնաւորութեան տէր: Ամանտինը իւր խելքով ու գեղեցկութեամբ գրաւեց Սանդօի սիրտը, ինքն էլ փոխադարձաբար սիրեց նորան առաջին անկիղձ ու բանաստեղծական զգացմամբ: Իւր կեանքի այս շրջանը քաղցր բաւականութեամբ յիշում էր Ժ. Սանդ մինչև խորին ծերութեան օրերում: Այս շրջանում սկսաւ նորա իսկական կեանքը և միանգամայն գրաւ նական հիմնատ գործունէութեան

Թիւնը: Երկու սիրահարները փոքր ինչ աւելի ընդարձակ բնակարան վարձեցին և սկսան միասին ապրել:

Ժիւլ Սանդօն այն ժամանակ յօդուածներ էր գրում «Ֆիգարօ» լրագրի համար, որի խմբագրապետն էր կատակասէր ու ծիծաղաշարժ Դըլատուշը: Սանդօն նորան դիմեց և իւր կնոջ համար մի պարապմունք խնդրեց: Բայց Դըլատուշը բացէիբաց մերժեց, Լուի-Բլանի նման նկատելով՝ Թէ կանանց գործն է բիժստէկսնէր պատրաստել: Այն ժամանակ երիտասարդ սիրահարները մի անմեղ խորամանկութեան դիմեցին իրանց նպատակին հասնելու համար: Սանդօն հագցրեց Ամանտինին իւր հին հագուստները, մազերը խուզեց, բեխեր կայրեց նորան և այնպէս ծալտեալ տարաւ ներկայացրեց Դըլատուշին, ասելով Թէ իւր կրասեր եղբայրն է, նահանգից նոր եկած, որ յառաջադիմութեան մեծ յոյսեր է տալիս: Դըլատուշը սիրալիր ընդունելութիւն արաւ նորեկին, խրախուսեց նորան, հաւատացնելով Թէ ինքը միշտ պատրաստ է նորածիլ տաղանդները պաշտպանել և գործ յանձնեց նորան:

Այն օրից ժ. Սանը սկսաւ գնալ դալ խմբագրատունը աշխատակցի օգնականի պաշտօնով, որի համար ամիսը 100 Ֆրանկ էր ստանում: Բայց «Ֆիգարօն» նոյն էր այն ժամանակ ինչ որ այսօր է. մի Թերթ որի մէջ արձանագրվում էին ամէն տեսակ գայթակղեցուցիչ անցքեր և որի աշխատակիցները անամօթութիւնը պարծանք էին համարում իրանց: Հասկանալի է որ այս նոր գործունէութիւնը չէր կարող չզարմացնել ժ. Սանին և իւր կեղտոտութեամբ զգուանք չյարուցանել նորա սրտում: Զուր աշխատեցաւ նա խեղդել իւր մէջ այդ զգացմունքը. վերջապէս չհամբերեց և չնայելով իւր չքաւոր դրութեանը՝ հեռացաւ խմբագրասնից:

Այդ մի և նոյն ժամանակ Սանդօն գրում էր իւր «Rose et Blanche» վէպը, բայց իւր սովորական ծուլութեամբ մինչև կէսը հասնելուց յետոյ՝ ձեռագիրը սեղանի տակ ձգեց և սկսաւ նոր վէպի նիւթի վրայ մտածել: Ամանտինը գտաւ տեսարակը, կարկաց և Սանդօն ծածուկ սուսուփուս աւարտեց նորա սկսածը. յետոյ ցոյց տուեց նորան իւր աշխատութիւնը: Ապշեցաւ մնաց Սանդօն. նորան հաւասարապէս նիւթ էին Ամանտինի ստեղծած կենդանի ու բնական տիպերը, նորա քնքոյշ ու անկեղծ յարաբերութիւնները դէպի վէպի հերոսները և Թեթեալ ու ճոխ ասացուածներով լի լեզուն: Վէպը հրատարակուեցաւ և լաւ ընդունելութիւն գտաւ:

Դորանից յետոյ շատ չանցաւ, Սանդօն ծանր կերպով հիւանդացաւ. նորան ուղարկեցին Ալժէրիա բժշկուելու համար: Երիտասարդ կինը դարձեալ մենակ մնաց, բայց այս անգամ արդէն փորձուած և ճանապարհը առաջին հարթած էր: Երկար ժամանակ գործ դնելով անցեալ Փրանսիական մատենագրների, բանաստեղծների և հանրագէտների գրուածները ուսումնասիրելու, և իւր բնական ընդունակութիւնները զարգացնելով՝ ձեռք զարկաւ նա անկախօրէն գրելու և մի քանի ամսում իւր առաջին վէպը — «Ինդիանան» աւարտեց: Գրքի ճակատին հարկաւոր էր հեղինակի անունը դնել, և Ամանտինը չէր իմանում թէ ինչ անունով հրատարակէ իւր աշխատութիւնը: Դըլատուշը հետեւեալ խորհուրդը տուաւ նորան. որովհետեւ, ասում էր նա, Սանդօն գործակցութեամբ գրած և նորա անունով հրատարակուած առաջին վէպը լաւ ընդունելութիւն գտաւ հասարակութեան կողմից, պէտք էր մի այնպիսի կեղծ անուն ստեղծել, որ մի և նոյն ժամանակ և անկախ լինէր և Սանն մականունը պարունակէր իւր մէջ (Սանդօն իւր գրուածները «Ժիւլ Սանն» անունով էր հրատարակում): Ամանտինը հաւանեցաւ Դըլատուշի պատճառաբանութեանը և «Ինդիանան» հրատարակուեցաւ 1831-ին «Ժօրժ Սանն» կեղծ անունով, որ հռչակաւոր բանաստեղծուհին մինչև վերջը պահպանեց:

«Ինդիանան» մեծ աղմուկ բարձրացրեց հասարակութեան մէջ. նորա բովանդակութիւնը ամէնի հետաքրքրութիւնը շարժեց, ամէնը ցանկանում էին իմանալ թէ ով է նորա հեղինակը, այդ թէ կին: Ժ. Սանը հարկադրուեցաւ առանձին և աւելի վայելուչ բնակարան ունենալ, ուր ժողովում էին բոլոր գրագէտները նորա բարեկամութիւնը վայելելու համար, և ուր ին. իանայի հեղինակը առնական զգեստները հագած և սիգար ծխելով այցելուներին հիացնում էր իւր զուարճալի խօսակցութեամբ:

Իւր գրականական գործունէութեան առաջին տարիներից արդէն Ժ. Սանը ցոյց տուեց որ հասարակ տաղանդի տէր մատենագիր է, այլ մի նուրբ ու խորամուխ հոգեբան, որ կանադի քնքոյշ ձեռքով բաց է անում մեր առաջ մարդկային հոգին և ցոյց է տալիս նորա լաւ ու վատ, լուսաւոր ու խաւար կողմերը: Ճշմարիտ է որ հազիւ երբեք յաջողեցաւ նորան խոշոր այրական բնաւորութիւններ նկարագրել, բայց նա համարեա երբեք՝ կամ շատ քիչ անգամ փորձեց այդ տեսակ տիպեր արտայայտել: Նա կին էր և աս

Հանգամանքը զօրաւոր կերպով ազդեց նորա գործունէութեան վրայ: Նորա համակրութիւնը գրաւեցին գլխաւորապէս այն տեսակ բնաւորութիւնները, որոնց հիմը կազմում են քնքուշութիւնը, անկեղծութիւնը, ներքին հոգեկան խանգը և անփորձութիւնը մարդկային յարաբերութիւնների մէջ, որոնք գիտեն բուռն սիրով սիրել և ամէն տեսակ վշտերի տանել համբերութեամբ: Այս յատկութիւնները ամէնից աւելի հեշտ էր նորան մարմնացնել կանացի բնաւորութիւնների մէջ, և այս պատճառով Ժ. Սանի հանձարի ոյժն ու վեճութիւնը ուսումնասիրելու է գլխաւորապէս նորա ստեղծած հերոսուհիների մէջ: Այստեղ նորա վրձինը ազատ ասպարէզ է գրտնում, իսկ անդամազննական դանակը հանում է մինչև ոսկորների ծուծը: Այստեղ նա հաւատարիմ սիրահարի պէս կանգնած է իւր պաշտելի առարկայի առաջ, որին իւր երկարատե կեանքի ընթացքում երբէք մոռացած չէ, այն է կնոջ հոգեկան ու հասարակական ազատութիւնը, ուր Ժօրժ Սանը հանդիսանում է ոչ միայն իբրև երևելի բանաստեղծ, այլև իբրև քարոզիչ ու մեկնիչ այն վարդապետութիւնների՝ որոնք զբաղեցնում էին և դեռ ևս զբաղեցնում են ֆրանսիական և միւս գրականութիւնները:

Արդէն իւր առաջին վիպասանութիւնների մէջ, որպիսի են «Ինդիանան» և «Ալալեստինը», Ժ. Սանը անողորբելի ու յամառ պաշտպան է հանդիսանում իւր սեռի, որի գլխաւոր առաքինութիւնը համարում է նա սէրը — l'amour c'est la vertu de la femme: Նորա այն ժամանակի գործունէութեան արձագանգ կարող է համարուիլ հետևեալ բացազանչութիւնը. «Խեղճ կանայք, խեղճ հասարակութիւն, ուր սիրտը ողնչում չէ գտնում ձշմարտ առաքինութիւն, բայց եթէ ամէն տեսակ պարտաւորութիւնների մոռացման մէջ»: Ի հարկէ նա չէր կարող չոր ու ցամաք դատողութիւններով պաշտպանել կնոջ հասարակական իրաւունքները, — նա բանաստեղծ էր, և այս պատճառով իւր զաղափարների ձշմարտութիւնը պիտի ապացուցանէր այնպիսի յարաբերութիւններ ու բնաւորութիւններ պատկերացնելով որոնք թէև ամէն տեղ են պատահում, բայց ոչ ոք չկարողացաւ այնպէս նրութեամբ դիտել կեանքի մէջ և ոչ էլ այնպէս ձշողութեամբ արտայայտել գրականութեան մէջ: Կնոջ դրութիւնը բարոյքելու միակ հնարը նա տեսնում էր հասարակական պայմանների փոփոխութեան ու վերանորոգութեան մէջ: Նորան իրաւամբ անուանեցին հասարակական ախտերի բանաստեղծ, և այդ

ախտերի ճիշտ նկարագրութեամբը ցոյց տուեց նոցա զարհուրելի ու զղուհի երևոյթները: Բայց զորա համար բաւական էր հարեանցի ու անհոգաբար անցնիլ այն վէերի մօտով, որ ժամանակակից հասարակական խնդիրները ամէն կողմից բաց են անում մեր առաջ, այլ հարկ էր անձամբ իջնել այդ անդունդները, հմուտ բժշկի պէս շօշափել ժամանակակից հասարակութեան բազկերակը և ուշադրութեամբ ականջ դնել նորա սրտի անկանոն բաբախմանը: Ընդհանուր ապականութեան ազդեցութիւնը կատարելապէս ըմբռնելու և ուրիշներին բացատրելու համար՝ պէտք էր քրքրել ու գտնել նորա բուն պաղծառները, — և Ժօրժ Սանը չզարհուրեցաւ այդ ուղեորութիւնից, որ նոյնքան սոսկալի էր որքան և Դանտի ուղեորութիւնը դժոխային աշխարհում: Եւ միթէ կարո՞ղ էր նա այդ ուղեորութեան ընթացքում յուսահատ ողբեր չարձակել մարդկային ցածութեան վրայ, ուր բանաստեղծուհին ամէն տեղ Աստուած ու երկինք է որոնում, և նոցա տեղ գտնում է միայն կասկած և դժոխային յուսահատութիւն: «Ինչի՞ վրայ է գանգատում այդ թշուառ ու կատաղի արարածը, ասում է Ժ. Սանը իւր վէպերից մէկի մէջ. ի՞նչ է կամենում նա, ղում վրայ է կատաղում, ինչի՞ է թաւալում գեանի վրայ և խեղդվում ցեխի մէջ: Ինչի՞ նա միշտ գազանի նման անասնական վայելչութիւնների ետեւից է լինում, և ինչի՞ համար է այդ վայրենի մենչեւոր, այդ անմիտ գանգատները, երբ նորա կուպիտ ցանկութիւնները բաւականութիւն չեն ստանում: Ինչի՞ համար ստեղծեց նա այդ նիւթական կեանքը, որի մէջ մահ է գտնում կեանքի բարոյական կողմը: Ա՛խ, ահա այն ախտի արմատը որ ոչնչացնում է բարոյական կեանքը: Յիբէլան (երկրի աստուածութիւնը), այս բարեբար ստնտուն, տեսաւ թէ ինչպէս ցամաքեցաւ իւր ստինքը ջրմ ու անկուշտ շրթունքներից: Նորա զաւակները, իրանց ջերմախտային յափշտակութեան մէջ սարսափելի կատաղութեամբ վիճեցին մայրական ստինքի համար: Ոմանք իրանց անուանեցին գերդաստանի անդրանիկ զաւակներ, երկրի իշխաններ, և նոր սերունդներ դուրս եկան մարդկութեան ծոցից: ... Եւ երկիրը բաժանուեցաւ իբրեւ մի կալուած, — նա՛ որին երկրպագութիւն էին մատուցանում իբրեւ դիցուհու, վաճառելի ապրանք դարձաւ, թշնամիները կողոպտեցին նորան և մաս մաս կտրտեցին: Հասարակ մարդիկը, նորա օրինաւոր զաւակները, որոնք կարող էին բնութեան համաձայն ապրիլ, հետզհետէ մինչև այն աստիճան բռնաբարուեցան ու ճնշուեցան, որ

աղքատութիւնը յանցանք ու ամօթ համարուեցաւ, հեղութիւնը — թուլութիւն, անմեղութիւնը — անկրթութիւն, իսկ յափշտակութիւնը — փառք, զօրութիւն ու հարստութիւն: Այն ժամանակ ստուածութիւնը բուն դրաւ մարդու սրտի մէջ և նորա բարոյականութիւնը այնպէս խանգարուեցաւ, որ մոռացաւ թէ իւր մէջ երկու բնութիւն կայ: Մարդու ժամանակաւոր բնութիւնը հասարակութեան մէջ այնպիսի դժուար պայմաններ գտաւ իւր գոյութեան համար, այնքան աղբիւրներից մոլորութիւններ հանեց, այնքան կարիքներ ստեղծեց՝ որ իւր կոչման հակառակ էին, մինչև այն աստիճան ապականուեցաւ ու փոփոխուեցաւ, որ մարդկային կեանքի մէջ այլ ևս ժամանակ չմնաց հոգևոր կեանքի համար: Մարդու բոլոր ցանկութիւնների, կրքերի, ձգտումների և կարիքների նպատակն են մարմննաւոր վայելչութիւնները, այսինքն հարստութիւնը: Ահա ինչ կէտի ենք հասել այսօր: Այնպիսի մարդիկ՝ որոց համար այնքան զգալի չեն համեղ կերակուրների, լաւ հագուստների վայելչութիւնները և արդեան քաղաքակրթութեան գլուարձութիւնները, այժմ այնքան հազուադէպ են, որ նոցա կարելի է մատների վրայ համարել: Նոցա յիմար են համարում և հասարակական կեանքից արտաքսում, — նոցա անուանում են բանաստեղծներ:

«Ինդիանայի», «Անդրէի» և «Էտն Լէօնի» մէջ յարձակուելով կեանքի անբնական ու միաստակար երևոյթների վրայ, Ժ. Սանը հետևեալ վէպերի մէջ (Ժակ և Լէլիա) ուղղակի պատերազմ է հրատարակում հասարակութեանը: «Լէլիան» մանաւանդ զրգռեց կեղծաւորների ու մոլեռանդների զայրոյթը, որոնք իրանց կուրուքեան մէջ յամառ մնալով՝ ամէն տեսակ հայհոյանքներ թափեցին նոր Սիբիլ լայի գլխին, որ այրական անվեհերութեամբ խաբէութեան քողը պատռել և մերկրացրել էր հասարակական կեանքի փթած ու նեխած վէրքերը: «Ճանապարհորդի նամանակների» մէջ ստարաշարժ տողեր կան այն անարդարների մասին, որ պիտի կրէր հեղինակը անմիտների ու կեղծաւորների կողմից: «Ճանապարհորդների նամանակները», որ շատ կողմից կարող են համեմատուիլ Ժան-Ժակ Բուսօի «Խոստովանութիւնների հետ», ներկայացնում են մեզ հեղինակի կեանքի այն շրջանը, երբ մի րոպէ երկմտութեան մէջ ընկելով՝ կարծես հաւատ չէ ընծայում իւր սեպհական ոյժերին ու ձգտումներին, զարմանում է այն համարձակութեան վրայ՝ որով սովորական ճանապարհից շեղուել է և հարկաւոր է համարում փոքր ինչ հանգրս»

տանալ, որպէս զի յետոյ աւելի արիութեամբ շարունակէ իւր ընտրած ճանապարհը: Այս շրջանում ժ. Սանը գրեց մի քանի վէպիկներ իտալական կեանքից տուած նիւթերի վրայ, որոնց մէջ փայլում է նորա բանաստեղծական տաղանդը, բայց չեն երևում այն նուրբ խորհրդածութիւնները կենսական խնդիրների վրայ, որոնցով լի են նորա նախընթաց վէպերը:

Այդ ժամանակները մեծ ազդեցութիւն գործեց նորա վրայ երկու նշանաւոր անձերի ծանօթութիւնը. առաջինն էր Պիէր Լըրու, որին ժ. Սանը անուանում է իւր բարեկամն ու եղբայրը հասակի կողմից, և իւր հայրն ու սւսուցիչը գիտութեան կողմից: Երկրորդն էր Ֆէլիստէ դը-Լամընէ, այն կաթոլիկ քահանայն՝ որ իւր ասպարէզն սկսաւ կոյր հաւատ ընծայելով հռոմէական եկեղեցու սահմանադրութիւններին և աւարտեց ծայրահեղ հասարակապետական ու ռամկավարական սկզբունքներ քարոզելով, որ հեռզհեռէ անցաւ սորկութիւնից դէպի ազատութիւնը, ազատութիւնիւնից դէպի ընդհանրական եղբայրութիւնն ու մարդասիրութիւնը: Լամընէն մեծ ներգործութիւն ունեցաւ Ֆրանսիական նոր գրականութեան վրայ իւր «Հաւատացողի խօսքերը», «Ժողովրդի գիրքը» և «Սրդեան սորկութիւնը» գրուածքներով, որոնց մէջ ջերմ զգացմունքներով ու եբրայական մարգարէների հոգևով արդարութեան և եղբայրութեան նոր աւետարան էր խոստանում: Ժորժ Սանն էլ ենթարկվում է այդ ազդեցութեանը և այնուհետև նորա գրուածքների մէջ արտայայտվում են պերճախօս քարոզչի կրօնական սկզբունքները, որոնց համար նոր մարգարէուհուն գերեզմանումն էլ հալածում են կաթոլիկութեան կոյր ու մոլեռանդ արբանեակները: Ինչի՞ համար: — Որովհետև նա հռոմէական եկեղեցու սահմանադրութիւնների հակառակ խօսեցաւ և ցանկացաւ բռն քրիստոնէական (բայց ոչ կաթոլիկութեան մոքով) սիրոյ գաղափարի վրայ կառուցանել ապագայ ազատութեան շէնքը: Այս ուղղութիւնը արտայայտուեցաւ նորա ամենանշանաւոր վէպերից մէկի՝ «Սպիրիդիոնի» մէջ: Այստեղ հեղինակը զարմանալի կերպով ցոյց է տալիս՝ թէ ինչպէս վեհ հոգին և ազնիւ սիրտը ամէն տեսակ վշտեր ու թշուառութիւններ կրելով, որոնք բոլորում են անյագ ցանկութիւնից դէպի գիտութիւնը, կասկածանքից, թերհաւատութիւնից, յուսահատութիւնից և անտարբերութիւնից, վերջապէս հասնում է գերազոյն և մի և նոյն ժամանակ քրիստոնէական բարոյականութեան, որի միջնորդութեամբ

միայն կարող է գլուխ գալ սօսիական (ընկերական) վերանորոգութիւնը) Այս հայեացքը աւելի բացայայտ կերպով արտայայտեց նա երկու մեծ վէպերի—«Կօնսիւէլլօի» և «Կոմսուտի Ռիւֆօլշտատի» մէջ, որոնց մէջ տիրապետում են «Սպիրիդիոնի» հիմնական գաղափարները: Այս վէպերի միջնորդութեամբ հասարակութեան վերին դասերի մէջ տարածած մտքերը արդէն առաջուց աւելի որոշ կերպով արտայայտել էր նաև ժողովրդի համար «Le compognon du tour de France» գեղեցիկ վէպի մէջ: «Կարելի էր մի բոլորովին նոր գրականութիւն ստեղծել, ասում է հեղինակը յառաջաբանի մէջ, նկարագրելով բուն ժողովրդեան վարքն ու բարքը, որ վերին դասերին համարեա անծանօթ մնացած է: Այս գրականութիւնը արդէն իւր սկզբնաւորութիւնն առել է նոյն իսկ ժողովրդի մէջ և շուտով հանդէս պիտի գայ. նորանից պիտի վերամկրտուի վիպական յեղափոխական մուսան, որ իւր ծագման օրից իւր ելքն ու ընտանիքն է որոնում»:

Այս վէպի մէջ յայտնած մտքերի ու գործ դրած յանդուգն լեզուի դէմ նոր կատաղութեամբ զինաւորուեցան Ժ. Սանի Թշնափները: Նոյն իսկ «Revue des deux Mondes ի» խմբագիր Պ. Բիւլօզը վարհուրեցաւ. բանաստեղծուհու յայտնած գաղափարներից և մերժեց իւր հանդիսի էջերի մէջ հրատարակել նորա վէպերը: Այնուհետև Ժ. Սանը Լուի Վիարդօի և Պիէր Լըրուի գործակցութեամբ հիմնած «Անկախ, անդէսի» մէջ հրատարակեց իւր վէպերը, ինչպէս որ նորանից առաջ «Միւրսիի հինգ նամակները» և «Օրիորդ Լակէնտինի» հրատարակել էր Լամընէի «Աշխարհ» լրագրի մէջ: Իւր հանդէսի մէջ հետզհետէ հրատարակելով «Փոքրիկ Ֆալէտ», «Յովհաննա», «Ֆանշէտ», «Պ. Անտուանի մեղքը» և ուրիշ վէպեր, որոնք չնայելով իւր բազմաթիւ Թշնամիների յարձակմունքներին՝ Ժ. Սանի համբաւը տարածեցին ամբողջ Եւրոպա, Պ. Բիւլօզը հարկադրուեցաւ հաշտուիլ հանձարեղ բանաստեղծուհու հետ և այնուհետև Ժ. Սանը իւր վէպերի մեծ մասը հրատարակեց «Revue des deux Mondes ի» մէջ, որոնցից վերջինն է «Ֆլամարանդ» մեծ վէպը, Ժ. Սանի բանաստեղծական լեզուի ամենագեղեցիկ արդիւնքներից մինը:

Վերջացնելով մեր գուցէ արդէն շատ երկար նկատողութիւնը Ժ. Սանի գրուածների վրայ, չենք կարող չժխել մի երևելի մատենագրի այս զարմանալի կնոջ գործունէութեան մասին ասած գեղեցիկ խօսքերը: «Վէպերի սովորական կարդացողը հազիւ թէ բաւա-

կանութիւն զգայ ծ. Սանի գրուածներէց: Նորա վէպերի գեղեցկութիւնները վայելելու համար՝ պէտք է ջերմ սրտով համակրել ժամանակի խնդիրներին ու շահերին, մասնաւոր Նորա ցաւերին, մրցումներին և յոյսերին: Այս պատճառով յայտնի է որ Սանի վէպերը գրուած են ոչ տհաս պատանեկութեան և ոչ զառանեալ ծերութեան, այլ հասուն մտքի տէր մարդկանց համար: Ընթերցողի սիրտը պէտք է դեռ կենդանութեամբ լի լինի, որ նորա հոգին կարողանայ զգալ այն սքանչելի կայծակի ելեքտրական հարուածները, որով մի կնոջ ձեռքը լուսաւորեց ներկայի մնայլ ամպերը, որպէս զի մեր սէքերի առաջ բանայ անպագայի հորիզոնը: Ծ. Սանի վէպերը զուարճալի պատմութիւններ չեն՝ որ կարելի լինի կարդալ ժամանակ անցկացնելու համար. դո՞քա արտայայտութիւններ են մի զօրաւոր հոգու, որ ձգտում է դէպի ճշմարտութիւն, մի հոգու, որ համաշխարհային է և ծարաւ է հոգեկան ազատութեան. դո՞քա խոստովանութիւններ են մի սրտի, որ փորձել է բոլոր կրքերն ու տանջանքները, որ միշտ որոնում է սէր և միշտ խաբւում է, շատ շուտ յուսահատւում է և միշտ նոր յուսով է վառւում, որ ամփոփել է իւր մէջ կնոջ սրտի խոր զգացմունքը և այր մարդու սրտի զօրութիւնը, որի համար սէրը փիլիսոփայութիւն է և մարդկութեան ծառայելը նորա կրօնը:

Ժ. Սանի գեղեցիկ յատկութիւններից մինն էլ այն է՝ որ չընայելով իւր թեթեւ ու բեղմնաւոր գրչին, վերին աստիճանի ընտիր ու գրաւիչ լեզուի տէր է. այնպէս որ կարելի է համարձակ ասել թէ Բոսօից յետոյ ոչ ոք այսպիսի գեղեցիկ լեզուով չէ գրել Ֆրանսիայում: Սորանից երևում է որ հռչակաւոր հեղինակի թարգմանչի վրայ բաւական ծանր պարտաւորութիւն կայ դրած, որ ամէն անփորձ գրչի գործ չէ. այն է՝ ընտիր և միևնոյն ժամանակ պարզ մտքեր ընտիր և միանգամայն պարզ լեզուով արտայայտել: Գծբաղդաբար հայ թարգմանիչները այս պայմաններից ոչ մէկը չեն կատարել. նոցա մտքերի մէջ շատ անգամ այնպիսի մթութիւն, լեզուի մէջ այնպիսի խառնափնթորութիւն է տիրապետում, որ դժուարանում ես հասկանալ թէ ինչ են կամենում ասել:

Առնենք «Էօն Լէօնին» և «Ֆլավին», որ անցեալ տարի թարգմանել է Զմիւռնացի գրադէտ Պ. Գ. Մսերեանը: Ի՞նչպէս հեղինակի գեղեցիկ իմաստները թարգմանչի անտաշ գրչի տակ խրթնացած, միմեանց վրայ կուտակուած են. ի՞նչպէս քնազրի գրաւիչ լեզուն իւր

Համն ու հոտը կարգրել է հայ թարգմանութեան բազմաշատ ու անճոռնի ձևերի մէջ, ուր միևնոյն բառը երկու և մինչև երեք ու չորս ձևով են գործ դրուած, ուր ռամկի բերանը պտտող հնչիւնների հետ խառն գտնուածես զրոց լեզուի յատուկ բառեր ու ոճեր, ուր երևում է միշտ ձգտում, թէ և շատ անգամ անյաջող կերպով, օտար բառերը հայացնելու, ուր ֆրանսիական լեզուի յատուկ ասացումաձևները բառացի թարգմանութեամբ հանդէս են բերվում, ուր բուն հայերէն բառերը չզիտեմ ինչ դիտաւորութեամբ ծռմովում են, ուր... բայց այս ուրերին վերջ չկայ, և ես աւելի լաւ եմ համարում մի քանի օրինակ առաջ բերել, որպէս զի անպատ խօսած չլինիմ: Գերանունների մէջ Պ. Մսերեանը չէ բաւականանում «այս, այդ, այն» ձևերով. նա գործ է ածում նոյնպէս (երևի հայ լեզուի ճոխութիւնը ցոյց տալու նպատակով) և հետևեալ ռամկական ձևերը. «աս, սօի, ասիկա. առ, առի, առիկա. ան, անի, անիկա». նոյնպէս «ինձ և ինձ, ինձի, քեզ և քեզի, մեզ և մեզն», դերանունական մակբայների մէջ՝ «այսպէս, ասանկ և սանկ, այնպէս և անանկ. անանկէ նէ». գոյականների մէջ՝ «տարաձայնութեան և յատկութիւնի, յաջողութեան և կարողութիւններու». բայերի մէջ՝ «լինիլ և ըլլալ ¹⁾, փսխենք (փսխչինք), զպնել (զպչնել): Բացասական բայերի ընդունուած գործածական ձևը սրբազրիւով՝ աւտում է. «չիմացեր էի, չտեսեր էր, չգնացեր էինք», փոխանակ՝ չէի իմացեր, չէինք գնացեր:

Այս ձևերի հետ մէկ կողմից թարգմարիչը գործ է ածում այնպիսի զրաբար բառեր ու գուրցուածներ, որոք նոր լեզուի մէջ բոլորովին անսովոր ու անտեղի են. այսպէս են հետևեալները «գողցես, հանգիստ լեր, բոլորով սրտիւ, առաթուր կոխել, ի գթել (քթթել) ական, ևս քան զևս, մերթ ընդ մերթ», ևայլն. իսկ միւս կողմից ծանօթ և արդէն քաղաքականութիւն ստացած բառերը ծռմովում է. նա ասում է՝ «խելանի (փոխանակ՝ խելացի մարդ, կանային (կանացի) սիրտ, հոտեան (հոտաւէտ) փունջ»: Օտար բառե-

¹⁾ Գեղեցիկ օրինակ է առողջ դատողութեան և հաստատ համոզման Պ. Մսերեանի լինել բայի առիթով արած ծանօթութիւնը, որ ահա բառաւ բառ բերում ենք այստեղ. «Մեր ուրիշ գործերու մէջ ըլնիլ կը գործածէինք իբրև ամենէ հարադատ աղաւաղումը մեր էական բային, ներկայ գործին ու Ֆլավիին մէջ ըլլալ սկսանք գործածել հրատարակչին խնդրանք, թէ և լինել նախամեծար կը համարէնք»:

րից այնպէս խորշումէ նա՝ որ երբ հնար չունի թարգմանել կամ նմանը հայերէնի մէջ գտնել, ինքնահնար բառեր է ստեղծում՝ մի մասնիկի կամ մինչև տառի փոփոխութեամբ. այսպէս են՝ «փիւսական» (Ֆիզիկական), կրիտիս (կրիտիկա), անտիկրօնական (հակակրօնական) և այլն:

Այս բաւական չէ: Պ. Մսերեանի օտարամոլութիւնը այն աստիճանի է հասնում՝ որ ոչ միայն նախադասութեան անդամները և նոյն իսկ նախադասութիւնները անսովոր կերպով է դասաւորում, ¹⁾ այլ և այնպիսի մանր ոճեր ու յատուկ ասացուածներ, որոնք իւրաքանչիւր լեզուի սեպհական են, ուրեմն և անթարգմանելի, բառացի թարգմանութեամբ գործ է ածում հայերէն, այնպէս որ շատ անգամ հայ ընթերցողը Ֆրանսերէն պիտի մտածէ որ կարողանայ թարգմանչի ասածը ըմբռնել. *sa figure avait un air triste* նախագասութիւնը Պ. Մսերեանը թարգմանում է այսպէս. «իր դէմքը վատակից հով մ'ունէր»: Ֆրանսերէն գիտացողը հասկանում է ի հարկէ թէ ինչ է ուզում ասել թարգմանիչը. իսկ չգիտացողին մնում է թարգմանչի մեկնութեանը դիմել: *Mordre la poussière* ոճը հայերէն նշանակում է պարզ մեռնիլ. մեր նախանձախնդիր թարգմանիչը առանց խղճահարուելու ասում է մի տեղ՝ «աւազը խածաւ ու մեռաւ», գնա՛ գլուխդ կոտրէ որ հասկանաս.... Աւերորդ է ասել որ ամէն լեզու ունի այդպիսի յատուկ ոճեր, որոնք արտայայտում են իւրաքանչիւր ժողովրդի սեպհական հայեացքը և բոլորում են ազգային կիանքի հանգամանքներից: Ի՞նչ կը լինէր եթէ այդ տեսակ ասացուածները մէկ մէկ ընտրէինք բոլոր եւրոպական լեզուներից և կուտակէինք մեր լեզուի մէջ: չին հայերը ասում էին, օրինակի համար, «բարձ և պատիւ աւազութեան շնորհել», կամ

¹⁾ Օրինակի համար, կարծելով թէ յարաբերեալն անշուշտ յարաբերականից անմիջապէս նախադաս պիտի վարուի, նա ասում է. «Մէկ երկու առաքելնի մաւրդեր ու՝ որոնց վեհանձնութիւնը պիտի ձանձրացնէ, ձեռքն է: Ահա՛նքի ամէն փոփոխութիւներ ու՝ որոնք ընկերութեան տարբեր տարբեր աստիճանները կը ներկայացնեն, մէջ է կ'անցնի»: Այսպիսի և սորա նման շատ օրինակներ կարող էինք բերել, որոնք բարձրաձայն բողբոլում են թարգմանչի բռնաւոր վարմունքի դէմ և որոնք մէկ մէկ ապացոյց են՝ թէ ինչ ծուռ հասկացողութիւն ունին առհասարակ մեր տաճկաբնակ գրագէտները լեզուի մշակութեան վրայ: Բայց այս խնդրի վրայ թողնում ենք ուրիշ անգամ աւելի ընդարձակօրէն խօսելու:

«ուսանիլ առ ոտս այս ինչ առն».—որովհետեւ Հայոց Թագաւորը մի որ և իցէ անձի նախարարական պատիւ շնորհելով՝ տալիս էր նորան և առանձին բարձ ունենալու իրաւունքը, որի վրայ արեւելեան սոս վորութեամբ նստում էր նա արքունիքում Թագաւորի ներկայութեանը. սորանում երեւում էր գլխաւոր և երկրորդական նախարարի մէջ եղած զանազանութիւնը: Երկրորդ ասացուածը մեկնում է մեզ մի ուրիշ ասիական սովորութիւն, որով Հայ ուսանողները Հին Ժաժամանակ (ինչպէս և այժմ դեռ կատարւում է Պարսկաստանում և Թուրքիայում) ծալապատիկ նստած ուսուցչի առաջ չոզած դասէին առնում: Ի՛նչ ծիծաղելի բան կը լինէր ուրեմն, եթէ այսօր ապէինք՝ Ասլանեան Ստեփան փաշան Օսմանեան Սուլթանից բարձ և պատիւ աւագութեան ստացաւ, կամ՝ Ալիափաշ Մարկոսի ոտքը ուսում առաւ: Մեր նախնիքը նստում էին «գան ըմպել», իսկ մենք այժմ գորա հակառակ ասում ենք «ծեծ ուտել». այս երկու զուր ցուածներն էլ ոչ միայն անթարգմանելի են որ և իցէ օտար լեզուով, այլ նոյն իսկ հայերէնի մէջ մէկը միւսի տեղ (գան ուտել, ծեծ խմել) գործ դնելը մեծ անմտութիւն կը լինէր. այդ կը նշանակէր լեզուն միայն նիւթականապէս ըմբռնել, որին կարելի էր ուզած ձեռք տալ, այնպէս՝ ինչպէս որ Ժաժամանակի նորաձեւութիւններին հետեւելով, ամեն օր վրայի զգեստներդ ու գլխի գտակդ փոխում ես:

Մի ուրիշ ուշադրութեան արժանի հանգամանք: Գիտենք որ հայերէն Հին և Նոր լեզուները պարսկերէնի, տաճկերէնի, Ֆիններէնի նման՝ սեռերի զանազանութիւնը չեն ճանաչում. այդ մի այնպիսի պակասութիւն է, որի համար կարող ենք ցաւել միայն և միտթարուիլ որ մեր լեզուն ուրիշ կողմից այնպիսի հարստութիւններ ունի, որոնցից զուրկ են ուրիշ լեզուները: Հնարել այս կամ այն ձեւը մայրենի բարբառի պակասութիւնը լրացնելու ցանկութեամբ՝ այդ կը լինէր Հասկանալ ամենեւին լեզուի նշանակութիւնը և աննպատակ աշխատիլ: Բայերի պարագաները, օրինակի համար, անվերջ են, որոնցից ոմանք մէկ՝ ուրիշները ուրիշ լեզուի մէջ բացատրուած են. ամենահարուստ լծորդութիւն ունեցող լեզուն չէ կարող այդ բոլոր պարագաները բովանդակել իւր մէջ: Անհնար է մի որ և իցէ գործողութիւն արտայայտել, առանց արտայայտելու այդ գործողութեան կատարուելու Ժաժամանակը. և սակայն այս կողմից շատ լեզուներ խոստովանում են իրանց թերութիւնը: Մեր ոսկեդարեան ներկայացուցիչներից մէկը Գիտնեսիոս Թրակացու քերաս

կանութիւնը յունարէնից հայերէն թարգմանելիս՝ աշխատել է այնպիսի ձևեր հնարել, որոնք հելլենական լեզուին սեպհական և հայ լեզուի հոգուն բոլորովին օտար են. այսպէս են՝ բայերի մէջ ըղձական և ուրիշ ժամանակները, երկուորական թիւը բայերի և դերանունների մէջ, իգական սեռը դերանունների մէջ: Մեր նիւթից դուրս է այս բոլոր ձևերը մէջ բերել այստեղ, որոնց վրայ զուցէ ուրիշ անգամ առիթ ունենանք խօսելու: Այս անգամ կը բաւականանանք միայն մէկ-երկու խօսք ասելով իգական սեռի վրայ, որ «Ֆլավի» թարգմանիչը մի քանի թուրքիաբնակ գրագէտների օրինակին հետեւելով գործ է դնում ոչ միայն գոյականների, այլ և ածականների ու դերանունների մէջ:

Հայերէն լեզուն երեք բառ կամ մասնիկ ունի արական յատուկ անուններից իգականներ կազմելու համար. դու խտ (պարսկերէն դու խ տ ա ր — դուստր), ու հ ի (ուր հ ի — աղջիկ) և ան ոյ շ . ինչպէս՝ Խոսրովիդուխա, Տիգրանուհի, Վարդանոյշ: Սոցանից ու հ ի գործ է ածվում մի քանի հասարակ անունների համար էլ. Թաղուհի, կայսրուհի, աշակերտուհի, բարեկամուհի. սակայն ժ. Սանի թարգմանիչները այս մասնիկը կպցնում են անխափր ամէն գոյականների և մինչև ածականների վրայ, նոքա տառով են՝ «մանկուհի, Թոռնուհի, լուացուհի (լուացարար կին), հաւատուհի և կրօնուհի (կրօնաւորուհի), Թշուառուհի: Ինչևիցէ, զիցուք թէ լեզուն տալիս է մեզ իրաւունք այս մասնիկը քիչ թէ շատ ընդհանրացնել (նկատելու է որ մեր խօսքը միայն գոյական անունների համար է). բայց ի՞նչ ասենք Թուրքիայի այն գրագէտներին, որոնք անցեալից չխրատուելով՝ ձգտում են դերանունների մէջ էլ իգական սեռը հաստատել: Արդարև Դ. Թրակացու քերականութեան հայ թարգմանիչը (որ ըստ ոմանց Դաւիթ Անյաղթն է եղել, իսկ ըստ այլոց՝ Մեսրոպ Մաշտոցը) ցուցական դերանունների համար հետևեալ իգական ձևերն է ստեղծում. ս ա, դ ա, ն ա դերանունների համար՝ ս է, դ է, ն է. ս ուր ա, դ ուր ա, ն ուր ա — ս էր ա, դ էր ա, ն էր ա, և այլն: Չնայելով որ Դաւիթ Անյաղթի և Մովսէս Խորենացու նման հեղինակներ (վերջինս Պիտոյից գրքի մէջ) գործ են դրել այդ ձևերը, այնու ամենայնիւ նոքա հետնողներ չունեցան ոչ գրականութեան և ոչ մանաւանդ կեանքի մէջ, այլ իրանց հետ միասին մեռան: Այժմ մեր Թուրքիաբնակ գրագէտները, որոնցից մինն է և «Ֆլավի» թարգմանիչը, կրկնում են միևնոյն սխալը. նոքա կամենում են անկարելին

հնարաւոր անեւ և բռնի մտցնել նոր լեզուի մէջ այն՝ ինչ որ նորա հոգուն հակառակ է և ինչ որ մի ժամանակ չկարողացան անել հին լեզուի համար նորա ամենանշանաւոր ներկայացուցիչները: Տեսնենք թէ այս ընթացքը ո՛ւր կը տանի մեր Արիստաբքներին....:

Ժ. Սանի երրորդ վէպի—«Օրիորդ Լազէնթինի» (կարգա՝ Լա-կէնտինի) հայկական թարգմանութիւնը Պ. Գր. Չիլինկիրեանի գործն է, նոյնպէս զմիւռնացի գրագէտ: Ինչ որ առաջին երկու թարգմանութիւնների վրայ ասացինք, բոլորը վերաբերում է, ի հարկէ, և այս վէպին. միայն աւելի ճիշտ լինելու համար՝ այսքանը կ'աւելացնենք այստեղ, որ Պ. Չիլինկիրեանը այն առաւելութիւնն ունի իւր հայրենակցից, որ նորանից խթին ու դժուարիմաց է և գուցէ միայն այն պակասութիւնը՝ որ ղերանունների մէջ իզական սեռ չէ ընդունում: Իբրև օրինակ ահա մի փոքրիկ հատուած նորա թարգմանութիւնից:

«Ի բնէ անտի բնաւորութիւնս զուարթ և միտքս հանդարտ եղած է: Հոգիւս առաջին զարթումը տեղի ունեցաւ ձկերովը մեղմ և թոյլտու կրօնքի մը գոգը, շնորհիւ բարի այլ իր հետևութիւններովը խիստ ուղղութեան մ'որու հանդիպեցայ, շնորհիւ եռանդաւ վառ տրամաբանութեան տեսակ մը հարկաւորութեան զոր ունիմ»:

Ներեցէք, Պ. Չիլինկիրեան. ձեր ընթերցողները որքան էլ «եռանդավառ տրամաբանութեան» տէր լինին, այնու ամենայնիւ շատ զլուխ պէտք է քորեն որ ձեր ասածները ըմբռնեն, իսկ մարսելով գուցէ միայն ջայլամի ստամոքս ունեցողները կարողանան մարսել:

ԳՐԻՉ

ՊԱՆԴՈՒԹՅ ՎԱՆՑԻՆ, նամակներ, երգեր, առածներ, առեղծուածներ, գրեց Արիստակէս վարդապետ Տէր Սարգսենց: Կոստանդնուպօլիս, 1876 (166 երես փոքր 8 ածալ):

Ամէնին յայտնի է այն ցաւալի իրողութիւնը որ մենք շատ վայրկիւբոյ, կիսատ թերատ տեղեկութիւններ ունինք հայ ժողովրդի զանազան դասերի մոաւոր ու տնտեսական վիճակի վրայ, և մեր գրագէտների այս ծանրակշիռ խնդրի վերաբերութեամբ յայտնած մտքերը ըստ մեծի մասին անորոշ ենթադրութիւններ են, որոնց վրայ հիմնուած որոշումներն ու վճիռները ծանրախոհ մարդու աչ-

քին՝ աւագին վրայ կառուցուած շինութեան արժէքն ունին։ Ոչ միայն զանազան գաւառների ժողովրդի թիւն ու պարապմունքը, կարիքն ու ցաւերը անճանօթ են մեզ, այլ և նոյն իսկ Հայաստանի տեղադրութեան վրայ խօսող գրադէաներից տասնից ինը թիւր կամ անճիշտ հասկացողութիւններ են հաղորդում մեզ։ «Ձեռքդ առ մէկ պատմութիւն մը՝ նկարագրող մէկ տեղի կամ գաւառի, իրաւամբ նկատում է Սբուանձտեան Գարեգին վարդապետը, ձեռքդ առ Հայաստանի աշխարհագրութեան տախտակ մը, և գնահատոնց ցոյց տուած տեղը. տես, ատոնց ի հիւսիս ցոյց տուածն 'ի հարաւ կը գտնես, անոնց ցոյց տուած Հայոց ձորն՝ քո տեսածէն տարբեր կողմ մը. անոնց Աշտիշատը՝ քո տեսած Աշտիշատէն զատ և տարբեր. ո՛ր Ողկան բերդը, ո՛ր Սառունք. ո՛ր Հարք և Ապահունիք, ո՛ր Հաշտեանք. և այլն, և այլն։... Այնքան առարկաներ կան գրելու, և սլաքագրելու, այնքան թագուցեալ գանձեր կան հետաքրքրելու և 'ի լոյս հանելու, մեր լեզուին և պատմութեան ճիսութիւն տալու նիւթեր, և ուղղելու շատ մը սխալներ, որոնց մասին միայն առաջարկութիւն մը շինելու ծրագիրը՝ ստուար հատորներ կը կազմէ։ Յաւալի է որ փոքր 'ի շատէ հասկանալու և գրելու շնորհք ունեցող ազգայինները, այսպիսի արդիւնաւոր և պարծանք բերող աշխատութիւնը սիրած ու գործ բրած չեն իրենց։ Պօլսոյ մեր լրագիրներն ալ յատուկ նշանակութիւն մը տուած չեն այսպիսի խնդրոյ մը։ Պատմութեան, աշխարհագրութեան դասագիրք շինողները, հետևող եղած են առաջուց գրուածներուն միայն. և զայն շատ տեղ կրճատած, տարակուսելի տեղերու և դէպքերու անուններուն վրայ՝ տարակոյս մ'ալ երենք թողած են մեզ։ Բառարան շինողները շատ մը գրաբառ բառերուն յարմարական նշանակութիւն մը տուած են քմածին, և շատ մը իրաց ալ նոր բառ, նոր անուն յօրինած են հետևելով ուրիշ ազգաց նոյն իրին տուած բառի նշանակութեան կամ ստուգարանութեան։ Հարկ չկայ կարծեմ ապացոյցներ մէջ բերել։» Մինչև ե՞րբ պիտի տևի այս անբնական ընթացքը։ Ի հարկէ մինչև այն ժամանակ՝ երբ մեզանում երևան կը դան այնպիսի բանիմաց ու անճաշկար անձինք, որոնք ամէն տեսակ դժուարութիւնների ու արգելքների յաղթելով՝ յանձն կ'առնեն շրջել Հայ երկրի ու նորսփրկութեան եղած ժողովրդի մէջ, կը քրքրեն, կը հետաքոտեն նորացաւերը և առ հասարակ ձեռնամուխ կը լինին կատարելու այն մեծ գործը, որ ուրիշ ազգերի մէջ միայն կառավարութիւնները և ըն-

կերուլթիւններն են գլուխ բերում: Մենք զոցանից ոչ մինն ունինք
և ոչ միւսը, ուրեմն և մեր բոլոր յոյսը պիտի դնենք առ այժմ,
ինչպէս արդէն ասացի, անձնուէր ու գործի կարեւորութիւնը հաս-
կացող անհատների վրայ, որոնց ջանքերով այսօրուան խօսքը վաղը
կարող է արդիւնաւոր գործ դառնալ:

Կայ մեզանում մի դասակարգ, որ ժողովրդի հետ ունեցած
սերտ յարաբերութիւններին նայելով՝ կարող էր, որ մինչև անգամ
իւր կոչմամբ պարտաւոր էր այս գեղեցիկ գործը յանձն առնել. այս
դասակարգն է կուսակրօն հոգեւորականութիւնը: Բայց ի՞նչ հայեացք
ունին արեղաները այդ յարաբերութիւնների վրայ, ի՞նչպէս են հաս-
կանում նոքա իրանց կոչումը ժողովրդի նկատմամբ: Խաչատուր Ա-
բովեանցը իւր «Աղասիի» մէջ բաւական ճիշտ որոշեց կուսակրօն
հոգեւորականութեան ժողովրդի հետ ունեցած յարաբերութիւնների
եղանակը: Երևանի հայ հասարակութիւնը մի վանական արեղայի
հանդիսաբար ընդունելիս՝ իշխանների մէկը մի բարեմաղթական ճառ
է ասում նորան որ աւարտվում է այս խօսքերով. «Գշեր ցերեկ մեր
խնդիրքն էն ա, որ Աստուած մեր Աթոռը շէն ու պայծառ պահի,
մեր հոգեւոր տիրոնչ կեանքը երկար անի, ինչ ունինք՝ ձերն ա,
մեր որդիքն էլ տեղն ընկած տեղը ձեր ուղուրին կը
ծախենք, թաք ըլի ձեր աչքը մեզ վրայ քաղոր ըլի»: — «Օրհնեալ
լինիք, Աստուած ձեր հաւատն օրհնի, Աստուած Հայոց ազգը միշտ
շէն ու պայծառ պահի, պատասխանեց եպիսկոպոսը, դուք որ կաք
Լուսաւորիչ պապի գառներն էք, հալ բաթ որ ձեր եղբ պէտք
է ուտենք, ձեր կաթը կթենք, ձեր բուրթը խուղենք,
շոր կարենք, թէ չէ հօ՞ մերն ա էն սև քարը, ոչ թուր ունինք
որ չափմիշ անենք, ոչ իշխանութիւն՝ որ զօռով խլենք: Ինչ որ կը
տաք, մենք էլ պէտք է աչքըներս խփենք, ձեռներս դէմ անենք,
էն առնինք, ձեզ օրհնող ըլինք, ընդով եօլայ գնանք»:

Այս հայեացքը դեռ բոլորովին հնացած չէ մեզանում: Հայ
ժողովուրդը արեղայի աչքում այսօր, ինչպէս և երեսուն քառասուն
տարի առաջ, այն հեզ ոչխարների հօտն է, որի կաթը պէտք է
կթել, բուրդը խզել անխնայ, թէև հօտը սխաւ է արդէն զգալ
որ հովիւների խոտացած փոխարէնները — օրհնէնքը և աղօթքը
Աստուծոյ սեղանի առաջ — իւր զոհաբերութիւնների հետ համե-
մատելով այնպիսի բաներ են, որոնցից մի շօշափելի օգուտ չէ տես-
նում:

Վանական հոգևորականութեան այս հայեացքը բոլորովին բնական է և բղխում է նորա բռնած դիրքից ժողովրդի վերաբերութեամբ: Աբեղան փոքր հասակից ընտանիքի գրկից բաժանուելով և վանքի չորս պատերի մէջ մեծանալով մոռանում է որ ինքը երբեմն ունեցել է ծնողք, եղբայրներ ու քոյրեր, ազգականներ ու բարեկամներ, միով բանիւ գերդաստանի ու հասարակութեան անդամ է եղել: Հասարակութիւնից հեռանալով նա կազմում է մի ինքնուրոյն կատար, որ հասարակութեան ոչ մի դասակարգին չէ պատկանում, հեռաւարտ նորա օգուտներն ու ֆնասները իւր սեպհական շահերն ու ֆնասները չէ համարում, նորա ուրախութիւնների ու վշտերի վրայ անտարբեր աչքով է նայում: Նա այսքան գիտէ որ ինքը իւր կուսական կեանքի փոխարէն՝ կոչուած է իւր օրերը անգործութեան մէջ անցնելու և ուրիշների երեսի քրտինքովը ապրելու:

Բայց ինչպէս որ չկայ կանոն առանց բացառութեան, այսպէս և չէ կարելի ասել թէ մեր կուսակրօն հոգևորականութեան ամբողջութիւնը միապէս անարժան լինի իւր կոչմանն ու պաշտօնին: Կան ընդհակառակն անձինք (թէև այս վերջինների թիւը այնքան փոքր է, որ կարելի է մատնետով համարել նոցա), որոնք ոչ միայն մեծամեծների դուռը բախում են կթելու ու խուզելու նպատակով, այլ մտնում ու շրջում են գլխաւորապէս հասարակութեան աղքատ ու տառապեալ դասակարգերի մէջ, աչքով դիտում, ձեռքով շօշափում են նոցա դառն կեանքի բոլոր հանգամանքները՝ մի որ և իցէ դեղ ու դարման անելու նպատակով:

Այս վերջինների շարքում, Խրիմեանների, Սրուանձտեանների հետ մի պատուաւոր տեղ պիտի բռնէ ժամանակին «Պանդուխտ Վանցին» գրքուկի հեղինակ՝ արժանապատիւ Արիստակէս վարդապետը Տէր Սարգսինց: Վաղուց է որ Կոստանդնուպօլսի հայ հասարակութիւնը պարապած է Հայաստանի մշակ գաղթականների խնդրով, այն բեռնակիրների՝ որոնց թիւը օր աւուր վրայ բազմանում է Թուրքիայի մայրաքաղաքում և ուրիշ առևտրական կենտրոններում ¹⁾:

¹⁾ Շատ ժամանակ չէ որ «Ueber Land und Meer» գերմանական պարբերական թերթի մէջ երևեցաւ մի պատկեր, որ ներկայացնում էր մի քանի քաջալանջ հայ մշակներ, ոմանք կանգնած և թեքըր կանթած, իսկ միւս-

Բայց տեղական մամուլը, ինչպէս ուրիշ շատ բաներում, այսպէս և այստեղ չօգնեց հասարակութեան հիմնաւորապէս ծանօթանալու այս խնդրին, որպէս զի պէտք եղած միջոցները գործ դրուէին գաղթականութեան առաջն առնելու, որի աղէտալի հետեւանքները ակնյայտնի են ամէնի համար: Այս կողմից Արիստակէս վարդապետի աշխատութիւնը, որքան էլ քիչ մշակուած լինի, այնու ամենայնիւ մեծ ծառայութիւն կարող է մատուցանել հասարակութեանը: Տասը-տասներկու նամակի մէջ, որ ղարիբ մշակի և նորա մերձակորների բերանից են դրուած, նոցա հասկացողութեան ու լեզուի համեմատ, հեղինակը ներկայացնում է մեզ մի ամբողջ դասակարգի—մշակների կենսական պայմանները, որոնք օտարութիւն գնալով՝ անտանիլ աշխատանքից և վշտակրութիւնից ճնշվում ու մեռնում են, անմխիթար վիճակի մէջ ու հացի կարօտ թողնելով իրանց թշուառ ընտանիքը:

Հեղինակի մի երկտող ծանօթութիւնից երևում է որ այս անգամ միայն մի քանի վերքեր է ներկայացնում մեզ. նա խոստանում է իւր աշխատութեան երկրորդ և երրորդ հատորներում շարունակել իւր նամակները, որոնց հետ առաջին հատորի պէս՝ տեղի են ունենալու հաւաքածունքի վանի ժողովրդական երգերից, առակներից և հանելուկներից: Այս առիթով մենք չենք կարող չլիշեցնել արժանապատիւ Հօրը, որ աւելի կանոնաւոր ու բնական կը լինէր իւր գլխաւոր նիւթը ամփոփել այս առաջին հատորի մէջ, և վերջին երկու հատորները նուիրել բուն ժողովրդական արդիւնքներին: Այս պատճառով մենք այս անգամ զբաղւում ենք միայն «Պանդուխտ վանցի» հետ, թողլով վանի ժողովրդական արդիւնքների վրայ խօսելու այն ժամանակ երբ յաջորդ հատորները լոյս կը տեսնեն:

Վերոյիշեալ նամակները այնքան բնական կերպով գրած են, նոցա մէջ գործ դրուած լեզուն այնքան ճիշտ է, բացատրութեան եղանակը այնպիսի աննման արտայայտութիւն է ստորին կարգի ժողովրդի մտածողութեան եղանակին, որ եթէ այստեղ ու այնտեղ չպատահէինք մի իսկ, մի այգի, մի աննպատակ և սորա նման

ները բեռների վրայ նստած: Այս պատկերը Պ. Ճանիկ Արամեանի շնորհով վիմագրութեամբ բազմաթիւ օրինակներով և այժմ գտնվում է Կ. Պօլսի Իւրաքանչիւր հայ ընտանիքի մէջ, ամիրայի պալատից սկսած մինչև վերջին արհեստաւորի խոճիթը:

մի քանի ուրիշ բառերի, որոնք գրաւոր լեզուի յատուկ ու սեպհական են, եթէ երբեմն մտքերի ներդաշնակութիւնը չխանգարուէր մի քանի իմաստներով՝ որոնք նամակագիրների տեսութեան հորիզոնից քիչ բարձր են, ընթերցողը կարող էր կարծել թէ արդարեւ պանդուխտ վարդիւ և նորա ազգականների ու բարեկամների գրչից դուրս եկած են: Մի կէտ կայ միայն որ ոմանք գուցէ աննշան համարեն, բայց մեր կարծիքով մեծ կարեւորութիւն ունի մանաւանդ այսպիսի մի աշխատութեան մէջ, այն է ուղղագրութեան միօրինակութիւնը, որ հեղինակը շատ տեղ ճշտութեամբ չէ պահպանում: Սրուանձտեան Գարեգին վարդապետը իւր «Գրոց ու Բրոցի» մէջ հաւատացնում է թէ Թուրքիայի գաւառացիք՝ բուն Հայաստանի մէջ ծնած ու բնակած հայ ժողովուրդը, լեզուի տառերը ռուսիաբնակ Հայերիս պէս են արտաբերում, և ոչ Պօլսեցոց նման: Իսկ մեր հեղինակը, որ նոյնպէս վանեցի է, իւր բռնած ընթացքով ոչ միայն հերքում է իւր հայրենակցի խօսքերը, այլ և մոլորեցնում է մեզ: Իւր նամակների մէջ նա անխտիր գործ է դնում դիւ և տիւ (դու), ձե և ծե, աղբիւր և աղպիւր, գուլթան և կիւլթան, խիւզիւտ և խիւկիւտ, ոսկի և վոսկի. վերջին ձևերին մանաւանդ աւելի յաճախ ենք սլատահում, որից երևում է կարծես թէ վանեցոց արտաբերութիւնը աւելի մօտիկ ու նման պիտի լինի Պօլսեցոց քան մեր արտաբերութեանը:

Մի ուրիշ աչքի զարկող անուշադրութիւն այն է, որ չնայելով որ այս նամակները երկար տարիների ընթացքում են գրուած, բայց իւրաքանչիւրի տակ, ուր որ միայն տարեթիւը նշանակած է, անփոփոխ գտնում ենք 1875 թուականը: Բացի սորանից, առաջին նամակից երևում է որ վարդի մշակութեան գնալու գլխաւոր պատճառն եղաւ ծնողական կայքի կողոպտուիլը աւագակների ձեռքով, երբ իբր թէ սպանուեցաւ և վարդի հօրեղբայրը. բայց մօր նամակի մէջ բերուած մէկ օրօրից երևում է որ այդ վերջին եղելութիւնը, այսինքն հօրեղբոր սպանութիւնը, կատարուեցաւ վարդի մանկութեան օրերում, կամ գուցէ այն ժամանակ՝ երբ դեռ այս վերջինը աշխարհ չէր եղած:

Որովհետեւ մեր ընթերցողների մեծ մասը շատ սակաւ ծանօթ են գաղթական մշակ դասի կեանքի պայմաններին, այս պատճառով աշխատեցանք առանձին ներկայացնել յիշեալ կեանքի երկոյթները, նայելով այն նիւթի քանակութեանը՝ որ մատակարար-

րում է մեզ մեր հեղինակը: Դորանով, կարծում ենք, աւելի զուար-
ձութիւն պատճառած ենք ընթերցողին, քան եթէ բաւականանայինք
մի քանի դատողութիւններով, որոնք նիւթի անծանօթ լինելու
պատճառով գուցէ նորա համար անհասկանալի կը փնային: Բացի
սորանից, բացատրութեան այս եղանակը առիթ տուեց մեզ Վանի
բարբառի բառական ու ձևական ճոխութիւնները հանդէս բերել,
որոնք նոյնպէս ընթերցողներին շատերին անծանօթ են:

ԳՐԻԶ

Assises d'Antioche — reproduites en français, et publiées au sixieme
centenaire de la mort de Sempad le connétable leur ancien tra-
ducteur arménien. Dediées à l' Académie des inscriptions et belles—
lettres de France, par la société Mekhithariste de Saint—La-
zare. Venise, Imprimerie arménienne médaillée. 1876

Ընդհանուր պատմութեանը փոքր 'ի շատէ հմտութիւն ունե-
ցողին յայտնի կրէնի 'ի հարկէ Խաչակրաց արշաւանքն, և նորա իշ-
խաններին ոմանց Պաղեստինիոյ և Սիրիոյ դարերով տիրապետելը:
Թէպէտ ինքնին հասկանալի բան էր, որ այնքան ժամանակամիջոցում
նոյն իշխանութիւնները ստացած կամ կազմած կը լինէին իւրեանց
համար հաստատուն վարչական ձևեր, ընդ որս և օրէնքներ՝ մանաւանդ
դատաստանական ատեանների համար. այո՛, մի քանի տեղերի մասին,
որոնցից մինն է և Անտիօք, մինչև իսկ հաստատապէս իմացուել էր, որ
նոքա ունեցած են եղել օրինաց արձանագրուած մատեաններ. սակայն
Եւրոպացի գիտնականների բոլոր ճգանց և խուզարկութեանց մինչև այսօր
չը յաջողեցաւ ձեռք բերել այն հին յիշատակարանները (բացի երբե-
ստղէմինը), որոնք ոչ միայն ինքնին հետաքրքրական, այլ և կարող կը
լինէին եւրոպայի ժամանակակից օրէնքների վերայ լոյս ձգել, որով-
հետև այն ժամանակ նա ևս օրէնքների համար դեռ չուներ հաս-
տատուն արձանագրութիւններ: — Ո՞վ էր կարծում, որ եւրոպային
չը յաջողուած սոյն եւրոպական դանձի դիւտը Հային յաջողուէր: Ո՞վ
էր երևակայում մանաւանդ, որ այն հայացած, այսինքն հայ լե-
զուով գտնուէր: Սակայն մի յաջող դէպք այն չը կարծածն ու չե-
րևակայածն՝ իբր իրողութիւն 'ի լոյս հանեց:

Աորանից միայն մի քանի տարի առաջ վենետիկի Մխիթարեան հարբը Կ. Պօլսում ազնուական Մանուկ Ասլանեանի մօտ գտնուումն մի փոքրիկ ձեռագիր մատեան, հայերէն լեզուով և «Անսիզ Անտիոքայ» անունով, որ իւր պատմութիւնը բարեբաղդաբար կրելիս է լինում իւր յառաջաբանում: Տեսնենք ինչ է պատմում նա իւր հետաքրքրական բարբառով:

«Աստանօր սկիզբն առնեմք ողորմութեամբ և օգնականութեամբ մեծին Աստուծոյ՝ ի գիր արկանել զսովորութիւնքն և զԱնսիզն ¹⁾ զՊարոնութեան մայրաքաղաքին Անտիոքայ. զիր լիճ ²⁾ ճորտերուն և զպարոնացն սովորութիւնն և զիրաւներն՝ զոր ունին առ իրար. և են զլուսբ ժէ ի ցանկք ածած: Զորս խնդրեցի ես Սմբատ ծառայ Աստուծոյ և Գունդուստապլ ³⁾ Հայոց, և որդի Կոստանդեայ և Եղբայր բարեպաշտ Ժաղաւորին Հայոց Հեթմոյ և Տէր Պապառօսին ⁴⁾, ի մեծաղարմ իշխանաց իշխանէն և յարեան մերձաւորէն մերոյ ի Սիր ⁵⁾ Սիմոն յԱնտաքոյ Գունդուստապլէն: Եւ ինքն ունէր զոր ի Բրինձ ⁶⁾ Պրմնդին ⁷⁾ Ժամանակն Սիր Փէր ⁸⁾ Տարաւդեղին և Սիր Թումաս Մարաջախտն ⁹⁾ և այլ իմաստուն և գիտուն իշխանայքն Անտաքոյ էին գրով հաստատել: Եւ հանգուցեալն ի Բրիստոս Սիր Մանսէլ գունդուստապլն իր հայրն էր առել ի նացմէ (նոցանից) և իր որդւոյն Սիր Սիմոնին պարգեւել և ինք վասն իմ սիրոյս և հաւասիս ինձ պարգեւեաց, և ես աշխատեցայ և փոխեցի ի հայ լեզուս: Եւ արդ վասն զի սովորութեամբ այն Անսիզոյն կու գնայր ազգս մեր և դարպասս ¹⁰⁾ Հայոց, և սղալումն ինչ կու գայր մեզ վասն սովորութեան և վտանգութիւնք ոգոց, և պղերգանք ինչ վասն հարցանելոյ անդ զմեծամեծ դատաստանսն, և ես ուժգին տենչմամբ և բազում աշխատութեամբ գտի զայ և հալծեցայ ¹¹⁾ ի փոխելն. և երբ փոխեցի ես յուղարկեցի դարձեալ ի յԱնտաքոյ դարպասն, որ զիմընդ զիմեցին և հաստատեցին իրենց ձեռնգրերովն և վկայութեամբ ու ստոյգ է և ըզորդ բան բանի: Եւ արդ որ կամի ճշմարտութեամբ ուղղել զԱնսիզս և զիրաւունքս, նայ այս է ըզորդ Անսիզն Անտաքոյ: Եւ արդ որք օգտիք և կամ շահիք սովաւ, ինձ Սմբատայ

¹⁾ Assises դատաստանական օրէնք. ²⁾ lige աւատառու. ³⁾ connétable սպարապետ. ⁴⁾ բերդ մի ի Կիլիկիայ. ⁵⁾ Sire տէր, իշխան. ⁶⁾ prince իշխան. ⁷⁾ Boémund. ⁸⁾ Pierre Պետրոս. ⁹⁾ Maréchal գօրավար. ¹⁰⁾ արքունիք, դատաստանական ատեան. ¹¹⁾ փոյթ տարայ:

« մեղաց թողութիւն հայցեցէք. և որ վզենկիք ¹⁾ դուք չէք յիսնէ
 « վզենկել, այլ 'ի յիրաւանցն. ես անդատապարտ եմ. և եթէ որ
 « վատ ասէ 'ի վզենկելոցն՝ նա Աստուծոյ իրաւանցն ասէ և ոչ ինձ:»

Ահա այս ձեռագիրն է, որից Մխիթարեանները օրինակելով
 տպագրուեցին:

Հայոց պատմութիւն ընթերցասիրողին արդէն յայտնի կը լինի
 սոյն Մմբատ անունը թէ իւր գործերովն և թէ մանաւանդ իւր ան-
 գին ժամանակագրութեամբն: Ուրեմն սորա հեղինակը, կամ լաւ
 ևս՝ թարգմանը. ապրելիս է եղել **ԺԳ** դարու առաջին երեք քա-
 ռորդումը, երբ Նիկեիոյ հայկական թագաւորութիւնը խաչակրաց
 արշաւանքի առթիւ փոխադարձաբար ծանօթացել և սերտ յարա-
 բերութիւն էր կապել Եւրոպիոյ հետ, և հարեան դարձել այն
 կողմերում հաստատուած խաչակիր իշխանութեանց: Հայերը, որք
 միշտ և ամէն բարի բանի դիւրամէտ են եղել, դժբաղդաբար առանց
 աղբիւրը ինդրելու, բնական էր որ այս մերձաւորութեանց մէջ թոյլ
 տային իւրեանց երկիրը Ֆրանկների պէսպէս ազդեցութիւններին են-
 թարկուելու: Այլ և այլ կարգերի, կանոնների և սովորութեանց
 հետ, վերջապէս երեւցաւ, որ նաև օրինաց ամբողջ մատենաներ են
 փոխ առել նոքա իւրեանց հարեան դարձած Ֆրանկ վարչութիւն-
 ներիցը:

Ինչպէս Մմբատի յառաջաբանիցը երևում է՝ սոյն օրէնքները
 վաղուց արդէն մտած էին եղել Հայաստանում, և ազգային դար-
 ձած, այնպէս որ Մմբատը վերջապէս շատ իմաստուն խորհրդով
 հարկաւոր է համարում հայերէնի թարգմանել այն՝ 'ի դիւրութիւն
 դատաւորաց միանգամայն և ժողովրդեան: Բայց առանց նախագու-
 շակելու 'ի հարկէ, թէ նա իւր այս ձեռնարկութեամբ մի և նոյն
 ժամանակ այնպիսի՝ օգտակար ծառայութիւններ էլ է անում, որոց
 արժէքը անգնահատելի և մշտնջենաւոր կը լինէին: Եւ յիրաւի
 Մմբատը սորանով՝ բացի ժամանակաւոր նպատից նաև ազատեց յա-
 ւիտենական կորուստից նախ սոյն իսկ օրէնքները, Բ, որ մեզ Հայե-
 րիս համար աւելի յարգելին է, միջին դարու հայկական, գէթ այն
 կողմերի, բարբառը, որովհետև նա աշխարհաբար է թարգմանել
 այն, եթէ ոչ բոլորովին անխառն, գոնէ գլխաւորապէս նորա տիպը
 կրող: Ուրեմն Մմբատը իւր այս մի միակ գործովը օգտակար է հան-

¹⁾ Վզենկիլ մնասուիլ, պատժուիլ, տուժել:

դիսանում թէ իւր ժամանակին և թէ ապագային, թէ Եւրոպիոյ և թէ իւր իսկ հայրենեաց: Սրհնեալ լինի ուրեմն նորա յիշատակը:

Շնորհակալութիւն նաև Մխիթարեան հարց, որոց հոգատարութեամբ յաւերժացաւ սոյն անգին աւանդը:

Ինչպէս արդէն գրքի վերոյիշեալ տիտղոսիցն երևում է՝ Մխիթարեանք այն հայերէնից վերաթարգմանել են Ֆրանսերէն, և տպագրել երկու լեզուովն ՚ի միասին, այսինքն մի երեսը Ֆրանսերէն և միւսը հայերէն՝ դէմ առ դէմ: Սկզբում դրել են նաև մի երկար յառաջաբան (19 երեսից բաղկացած) միայն Ֆրանսերէն լեզուով:

Բուն օրինագիրքը շատ ստուար է, այլ բաղկանում միմիայն 76 երեսներից, այն էլ երկու լեզուով, ուրեմն իսկապէս 38 երեսներում կը բովանդակէր եթէ միայն մի լեզուով լինէր: Նա բաժանւում է երկու մասերի. Ա՝ Ալնսիզ պարոնաց և լիճ ճորտերոյ (ընդ ամէն փէ գլուխ). Բ. Ալնսիզ քաղաքականաց (ընդ ամէն ԻԱ գլուխ):

Իբրև յաւելում տպել են Մխիթարեանները սոյն գրքի վերջում նաև Ա՝ Էրուսաղեմի նոյն ժամանակուայ դատաստանագրքիցը մի գլուխ (CXLV), որ հաստատուած է եղել Սմբատի և իւր հօր մէջ ծագած մի ժառանգական վէճի առթիւ. Բ. մի նամակ, որ Սմբատը 1248-ին Սմբղանդից Կիպրոսի Հենրիկոս Թագաւորին է գրում—երկուսն ևս նոյն ժամանակուայ Ֆրանսերէն լեզուով և արդէն տպագրուծ, —վերջապէս իբր Գ. յաւելումած՝ մի «յիշատակարան Սմբատայ ՚ի ճաշոց գիրս», որ գրած է եղել իւր իսկ ձեռքով և ոտանաւոր՝ ընդ ամէնը 59 տող՝ ուր և պարունակում է իւր գերդաստանի և ժամանակի մասին համառօտ տեղեկութիւն:

Թերևս աւելորդ չթուի այստեղ այն օրէնքներից մի համառօտ գլուխ յառաջ բերել, որ ահաւասիկ.

« Վասն սովորութեան հեծնելոյ գրաստնոյ և կամ այլ ազգ անասնոց զինչ և իցէ »:

« Եթէ որ ձի ծախէ կամ ջորի կամ այլազգ գրաստ որ նման է սոցին, և տարոյն ու աւուրն ընդ ներքս է հարուն ¹⁾ այն է, նա ²⁾ « տան ՚ի տէրն. որ է ծախսողն, ու զիր գինն առնու անողալ և անընդդիմախօս, որ ոչ վասն պոմնի ³⁾ և կամ թխթի չմնայ. զի « յայտ տեղդ կու քակէ անսիգն զամէն ազգ պոման սովորութեամբն « Անտիոքայ:

¹⁾ Կից. ²⁾ նէ, թէ, եթէ. ³⁾ պայմանի:

«Եւ եթէ որ գնէ գրաստ՝ զինչ ու լինի, և տանի յիր տունն
 « ու ալկէ ¹⁾, և ուննայ յիր տունն ինչպի վաղն, ու տան ջուր, նա
 « իր է, այլ չդառնայ: Ապա քան զջուրն տալ յառաջ, թէ իր
 « չթվինայ ²⁾ նա կարէ դարձընել. ապա երբ տարապայ ³⁾ մի ջուր
 « տայ, նա վասն ոչինչ ազգ պատճառի չկարէ որ դարձընել, քա-
 « լէլ ⁴⁾ թէ հարուն այնէ մէն: Եւ եթէ որ ՚ի մազատն ⁵⁾ գրաստ
 « ծախէ կամ գնէ, նա. այնուհետեւ գնողին բախտ է. զի իրք որ
 « ի մազատն ծախուի, նա (թէ) կտոր մի միս է գնել ի վերայ տալս-
 « տըլին, և այլ բնաւ վասն ոչինչ ազգ պատճառի չդառնայ:
 « Ես այս է անսիրդն գրաստնոյն ծախելոյն և գնելոյն:» (Ման
 Բ. զլուխ ժԸ):

Ս. ՄԱՆՈՒԷԼ ԱՆԱՆԵԱՆ

1876 զեկտ. 16

Ս. Պետերբ.

ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ, հեղինակութիւն Հեկտոր Ժօրժ բժշկի, Թարգմանեց
 Ս. Էթմէքճեան: Կոնստանդնուպօլիս, 1876. Գին մէկ քառորդ մէճիտիյէ:
 Mens sana in corpore sano.

«Ամէն բանից առաջ առողջութիւն» բացադանչում ենք առ-
 օրեայ խօսակցութիւնների մէջ. «առողջութիւն լինի, և ամէն բան
 կարելի է ուղղել», մտիթարում ենք միմեանց երբ մի որևիցէ զրժ-
 բաղութիւն է գալիս մեր զլխին, երբ մի նիւթական փնաս ենք
 կրում: Երկարատեւ աշխատութեան կորուստ, անանկութիւն, աղ-
 քատութիւն, դժբա բոլորը ոչինչ են՝ երբ ունինք հարստութիւնների
 գլուխն ու սիղբնապատճառը — առողջութիւնը: Այս է ահա մեր
 սովորական հայեացքը առողջութեան վրայ, և սակայն ամէն օր ա-
 պացուցանում ենք թէ որքան քիչ ենք գնահատում այդ մեծ բա-
 րիքը և ինչպէս անխնայ ենք վատնում մեր զօրութիւնները, որ բնու-
 թիւնը պարգևել է մեզ արդիւնաբեր աշխատութեան մէջ գործ
 զնելու մեր և ուրիշների օգտի համար:

Կասկած չկայ որ եթէ առողջութիւնը հարկաւոր է ամէն մար-
 դու բարեկեցութեան համար, նա անհրաժեշտ է մանաւանդ ժողո-

¹⁾ Կերակրէ. ²⁾ չհաւանի. ³⁾ անգամ. ⁴⁾ բացի. ⁵⁾ աճողորդ:

փոքի այն դասերի համար, որոնք ճակատի քրտինքով են ծարուժ իրանց օրական ապրուստը: Մեր ժողովուրդը, նոյն իսկ օտարների կարծիքով համբերող, տոկուն ու աշխատասեր է համարվում: Արդ, այս ազգային գեղեցիկ յատկութիւնները պահպանելու առաջին պայմանը առողջութիւնն է. այդ ամէնքը շատ լաւ են հասկանում: Ամէնքը հասկանում են նոյնպէս վատառողջութեան գլխաւոր պատճառները, դիտեն, օրինակի համար, թէ խոնաւ բնակարանները զանազան անբուժելի հիւանդութիւնների պատճառ են լինում, թէ ոգիւնք ըմպելիների չափազանց գործածութիւնը թոյնի պէս են ներգործում մարդու մարմնի վրայ, թէ անսանձ կեանքն առհասարակ անժամանակ գերեզման է տանում մարդուն... Այսպիսի տխուր երեւոյթների շատ անգամ ականատես ենք լինում, այնու ամենայնիւ չենք խրատվում, այլ մեր բռնած ընթացքով հաստատում ենք այն խօսքի ճշմարտութիւնը թէ՛ Սովորութիւնը երկրորդ բնութիւն է մարդու համար:

Ի հարկէ հին սերունդին, եթէ ոչ անհնարին, գոնեա շատ դժուար է այդ արմատացած սովորութիւնները թողնել տալ: Դորա փոխարէն մեր բոլոր ուշադրութիւնը պիտի դարձնենք նոր սերունդի վրայ, ուսումնարանները յաճախող պատանիների ու պատանուհիների վրայ, որպէս զի ապագայ հայ հայրերն ու մայրերը առողջ ապրիլ դիտենան և այսպէսով գալոց սերունդները առոյգ ու քաջառողջ լինին: Դաստիարակութեան գործը չէ լոկ միտքն ու սիրտը կրթել. նա հոգ պիտի տանի և մարմնի առողջութեան վրայ, որ իբրեւ կարեւոր ճիւղ իւր տեղը պիտի գտնէ կրթութեան ծրագրի մէջ: Դաստիարակները միշտ աչքի առաջ պիտի ունենան այն ճշմարտութիւնը թէ նոյն իսկ մտաւոր զարգացման համար հարկաւոր է որ մարմինը առողջ, լինի, համաձայն լատինական առածին որ ասում է թէ՛ Առողջ մարմնի մէջ առողջ միտք կը լինի, Mens sana in corpore sano.

Այս է ահա և մեր առաջ դրած գրքի նպատակը: Հեղինակը, Պ. Հեկտոր Ժօրժ, որ մի գիտնական բժիշկ և միանգամայն բնական պատմութեան ուսուցիչ է, իւր աշխատութիւնը գրած է իբրեւ դասագիրք Ֆրանսիայի ուսումնարանների համար, համաձայն այն ծրագրի որ ազգային կրթութեան պաշտօնէի առաջարկութեամբ սորա-նից մի քանի տարի առաջ կազմեց Փարիզի բժշկական ակադեմիան: Ամբողջ գիրքը վեց դասի կամ գլխի է բաժանուած, հետևեալ բո-

վանդակութեամբ. 1) Մթնոլորտական մարմինների, այսինքն օդի, լուսի, ջերմութեան, չորութեան, խոնավութեան և քամիների ազդեցութիւնը մեր մարմնի վրայ: 2) Մեր մարմնին դիպչող նիւթերը, այսինքն հագուստ, բաղանիք և բառի ընդարձակ առմամբ նաեւ բնակարանները: 3) Մեր մարմնի սնունդը և առհասարակ կերակուրների յարմարումը խառնուածների, պարապմունքների ու կլիմաների համեմատ: 4) Ըմպելիք, այսինքն ջուր, խմորեալ ըմպելիք (գինի, գարեջուր և այլն), ոգելից ըմպելիք (օղի, ռօմ և այլն) և հոտաւէտ ըմպելիք (սուրճ և թէյ): 5) Մեր զգայարանների վրայ տանելու խնամքը առողջապահութեան նկատմամբ, նոյնպէս և մարմննաւոր ու մտաւոր աշխատութիւնների հաւասարակշռութեան վրայ: 6) Մարզեր և մասնաւորապէս մարմնամարզութիւն:

Այս համառօտ բովանդակութիւնից երեւում է թէ մինչև որ աստիճան հետաքրքրական ու գործնական տեղեկութիւններ է պարունակում Պ. Հեկտոր Ժօրժի աշխատութիւնը, և որքան յարմարութիւն ունի ազգային դպրոցների մէջ իրրեւ դասադիրք ընդունուելու: Մեզանում մի ժամանակ առաջարկութիւն էր եղել Ներսիսեան Դպրոցի վերին դասատան աշակերտներին հաղորդել առողջապահութեան ամենակարեւոր կանոնները, և այս առաջարկութիւնը հիմնվում էր գլխաւորապէս այն հանգամանքի վրայ՝ որ Դպրոցի աշակերտների մեծ մասը, զանազան տեղեր ցրուելով իրրեւ քահանայ կամ ուսուցիչ, իրանց առողջապահական հմտութեամբ մեծ օգուտ կարող էին բերել հայ հասարակութեանը և մանաւանդ գիւղական ժողովրդին: Այս առիթով պարտաւորութիւն ենք համարում նորոգել այստեղ մի և նոյն առաջարկութիւնը, որ մեր կարծիքով շատ դիւրին է իրագործել: Եթէ միայն Դպրոցի վարչութիւնը կամենայ ուշադրութիւն դարձել այս կարեւոր խնդրի վրայ, կը համոզուի որ բաւական է ուսման ընթացքը աւարտող աշակերտներին վերջին երկու ամիսը շաբաթը երկու ժամ զբաղեցնել առողջապահութեան դասառութեամբ, այսինքն ընդամէնը տասնվեց դաս տալով նոցա, որ մեր կարծիքով բոլորովին հերիք է՝ եթէ աչքի առաջ ունենանք նիւթի չափաւոր քանակութիւնը և աշակերտների տարիքն ու պատրաստութիւնը:

Առողջապահութեան պայմանների մէջ կայ մէկը՝ որի վրայ նոր ժամանակներում միայն ուշադրութիւն դարձրեց քաղաքակիրթ աշխարհը, թէև ամենամեծ կարեւորութիւն ունի, խօսքը մարմնա-

մարզութեան վրայ է: Ոչ միայն դատական ազգերը, Յոյներն ու
 Հռոմայեցիները, այլ և ասիական ժողովրդները, Պարսիկները, Հայերը,
 մինչև անգամ Զինացիները գնահատում էին մարմնի առողջութիւնը
 և այդ նպատակով զանազան մարզեր էին անում: Յոյները բացի
 ողիմպիական խաղերից՝ ունէին առանձին մարզարարաններ կամ, ինչ-
 պէս որ իրանք ասում էին, գիմնազիոններ, ուր երիտասարդները
 վարժվում էին աւագել մէջ վազ տալով, սկաւառակ ձգելով, ձի
 հեծնելով, նիզակ արձակելով և այլն: Պարսկաստանում աշ-
 խատում էին զարգացնել պատանիների Ֆիզիկական զօրութիւնները՝
 կրթելով նոցա նետաձգութեան, ձիարշաւի և նիզակի գործածու-
 թեան մէջ: Հայաստանում, բացի մարզարաններից, նոյն նպատակին
 ծառայում էին որսերը, որոնց համար երբեմն նաև արուեստական
 անտառներ էին տնկում: Յունաստանի ականաւոր ուսուցիչները այն-
 պիսի խրատներ են թողել մարմնամարզութեան վերաբերութեամբ, որ
 կարող են օրինակել լինել և մեր ժամանակների համար: «Ով որ իւր
 մարմինը կրթում է, ասում է Սոկրատ, նա առողջ է և պնդակազմ,
 և սորանով կարող է ազատել իւր կեանքը վտանգի ժամանակ, ծա-
 ռայել բարեկամներին, օգուտ բերել հայրենիքին, փառք ու պա-
 տիւ ստանալ և ուրախ կեանք վայելել: Մարմինը ներգործում է ա-
 մէն մարդկային առաքինութիւնների ժամանակ, և այս պատճառով
 պէտք է որքան կարելի է լաւ կրթել նորան: Եթէ մարմնի զարգաց-
 ման և կազդուրելու վրայ հարկաւոր ուշադրութիւնը չեն դարձնիլ,
 այս անուշադրութեան անհրաժեշտ հետևանքը կը լինի մոռացկո-
 տութիւն, հոգեւոր անկումն և մեղամաղձութիւն, որ այնպէս վատ է
 ներգործում մտածողութեան կարողութեան վրայ, որ բանը
 մինչև կատարեալ յիմարութիւն է հասցնում և շատ անամ ստա-
 ւած դիտութիւնների կորստեան պատճառ է դառնում»:

Նոր աշխարհը Պեստալոցցիին էր սպասում որ մարմնամարզու-
 թեանը իւր պատուաւոր տեղը տայ մանուկների դաստիարակութեան
 գործի մէջ: Այս մեծ մանկավարժի շնորհովն է որ այսօր Զուլիցե-
 ռիայի և Բէլգիայի մեջ մի փոքրիկ քաղաք չկայ որ իւր մարզարանը
 չունենայ. իսկ գերմանացիք, մանաւանդ Հիւսիսային Գերմանիայում,
 առանձին խնամք են տանում մարմնամարզութեան վրայ, որ իրանց
 վերջին յաջողութիւնների գլխաւոր պատճառներից մինն են համա-
 րում: Նոյն նշանակութիւնը տալիս են այսօր մարմնամարզութեանը

Եւրոպայի մնացած ազգերը: Կը լինի՝ արդեօք մի օր որ այս արուեստը մեր գպրոցների պատերից էլ մնւտ գտնէ...

Առողջապահութեան հայ թարգմանիչը զգալով, ինչպէս երևում է, թէ Պ. Հեկտոր Ժօրժի աշխատութիւնը գէթ առ այժմ իբրեւ դասագիրք չի ընդունուիլ տաճկահայ ուսումնարաններում, նշանակում է նորան ժողովրդի ընթերցանութեան համար: «Հարիւր տարիէն աւելի է որ գիրքեր կը տպենք, ասում է Պ. Էթմէքճեանը յառաջաբանի մէջ, բայց ցայսօր մեր գրոց մեծագոյն մասը աղօթագիրք և վիպասանութիւններ են: Ամենէն հանճարեղ բանաստեղծներէն սկսեալ ամենէն ստորին վիպասաններու գործերը հայերէնի թարգմանեցան գրիչներու և գրչակներու ձեռամբ և ընթերցողներ դասն. շատ բնական էր այս երևոյթը վասն զի ամեն գրահանութիւն նոյն լեզուն խօսող ժողովրդեան մտաւոր և բարոյական վիճակին հայելին է: Եւ փոքր ինչ յետոյ աւելացնում է. «Ամենահաստատ կերպով համոզուած ըլլալով թէ կրթութիւնը պիտի վերակենդանացնէ չայ ազգը և թէ կրթութեան ամենամեծ մասը կը կազմեն գիտութիւնները՝ իմովսանն կուզեմ աշխատիլ գիտութիւնները ընդհանրացնել մեր մէջ վերոյիշեալ ժողովրդական գիրքերէն թարգմանելով կամ անոնցմէ մեր ժողովրդեան մտաւորական վիճակին յարմար քաղուածներ ընելով »:

Չենք կարող չհամակրել Պ. Էթմէքճեանին ու յաջողութիւն չմտղթել նորան իւր զեղեցիկ և օգտակար ձեռնարկութեան մէջ, մանաւանդ որ թարգմանչի հարկաւոր պայմաններն ունի. նորա լեզուն, չփշելով մի քանի մանր զանցառութիւններ, ընդհանրապէս պարզ, ամփոփ ու դիւրամբոնելի է: Միայն թոյլ ենք տալիս մեզ մի նկատողութիւն անել, որից ցանկալի կը լինէր որ մեր թարգմանիչը օգուտ քաղէր իւր ապագայ գործունէութեան մէջ: Պարոնը երբեմն մոռանում է կարծես թէ աշխարհաբար է գրում, այն էլ ժողովրդի համար. նորա թարգմանութեան մէջ պատահում ենք երբեմն այնպիսի գրաբար ձևերի ու դարցուածների, որոնք բարձրաձայն բողոքում են նոր լեզուվ շարադրուած գրքի մէջ տեղաւորուել նուն համար. այսպէս են օրինակի համար՝ «դուն ուրեք, փոքր միւս ևս, իմովսանն, ի կիր արկանել, յաղազս հարկաւորութեան մարմնական դաստիարակութեան, աշխատութիւնը ի պատուի է» և այլն: Գարձեալ ի՞նչ նշանակութիւն ունի բայերին գրաբարի վերջաւորութիւններ տալ և ասել «կը յառաջանայր, կամիմք, դանդաղեմք»

ևայլն: Չենք կարծում թէ Պ. Եթմէքճեանն էլ տաճկահայ գրա-
գէտներէից մի քանիսի նման են թաղրում լինի թէ այս ընթացքը բռ-
նելով՝ աշխարհաբարը կամաց կամաց «կը մաքրուի» և վերջապէս գրա-
բարը «կը թագաւորէ» և՛ գրքերի և՛ կեանքի մէջ: Եթէ այդպիսի
մի բան անցնում է Պ. Եթմէքճեանի մտքից, թող հաւատայ մեզ
որ այդ անիրագործելի երազ է, մի ցնորք որի օրինակը ոչ մի գրա-
կանութիւն չէ ներկայացնում մեզ և միայն այն օգուտն ունի որ
նոր լեզուն իւր բնական սահմանից հանում և նորա կանոնաւոր
զարգացումը ընդհատում է:

Վերջապէս չենք հասկանում թէ ինչ պիտաւորութեամբ France
և français բառերը Պ. Եթմէքճեանի գրքում թարգմանվում են Գալ-
լիա կամ Գաղղիա, գաղղիացի և Ֆրանսա, Ֆրանսացի,
իբր թէ երկու առանձին երկրների ու ազգերի անուններ լինէին:
Մենք կարծում ենք թէ ժամանակ է արդէն վերջին ձևերը ընդհան-
րացնել, այսինքն Ֆրանսիա և Ֆրանսիացի: Բաւական չեղաւ
որքան ժամանակ Եւրոպայի քաղաքակիրթ ազգերից մէկին իւր բար-
բարոսութեան դարերի անունովն անուանեցինք:

ԳՐԻԶ

Русско-Армянский Словарь, сост. Гаврииломъ Ирицпуховымъ. Второе издание,
дополненное (?) и исправленное (!). Издание Ал. Шахъ-Азизова. Բառարան ի
Ռուսաց լեզուէ ի Հայ, աշխատասիրեալ ի Գաբրիէլէ Երեցփոխեանց, Երկ-
րորդ տպագրութիւն, նորանոր փոփոխութեամբք և յաւելուածովք: Թիֆ-
լիս, 1876.

СКОЕЪ и. ПРИЖОЕЪ.

ПРИЖОЕЪ и. СКАЧОЕЪ.

СКАЧОЕЪ и. ПРИЖОЕЪ.

Մայրենի բարբառը և մանաւանդ օտար լեզուները տեսակա-
նապէս և մի և նոյն ժամանակ հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրե-
լու մեծապէս նպաստում են բառարաններն ու քերականութիւնները:
Նոսիր բառարանների մէջ մինչև անգամ, իբրև օժանդակիչ մասն,
սովորաբար աւանդվում է ուսումնասիրող լեզուի քերականու-
թեան համառօտութիւնը, որի մէջ խօսվում է 1) ստուգաբանու-
թեան կամ բառերի կազմութեան ու կրած փոփոխութիւնների

վրայ, 2) բաղդասութեան կամ բառերի համաձայնութեան ու խնդրառութեան վրայ, 3) առողանութեան կամ լեզուի տառերի ու բառերի արտաբերութեան վրայ և վերջապէս 4) ուղղագրութեան ընդհանուր կանոնների վրայ:

Մեր մէջ, պէտք է խոստովանել, առաջին ընտիր բառարանները հրատարակեցին Մխիթարեան վարդապետները: Չսօսելով երկհատոր Հայկազեան բառգրքի վրայ, որ իւր ճոխութեամբն ու բառերի ստույգ մեկնութեամբը կարող է մրցիլ ուրիշ ազգերի Ակադեմիան ասած բառարանների հետ, Մխիթարեանք այս դարու սկզբում հետզհետէ հրատարակեցին Ֆրանսիական, անգլիական և իտալական լեզուների բառարաններ ու քերականութիւններ, որոնք քիչ օգուտ չբերին մեզ յիշեալ լեզուների ուսումնասիրութեան մէջ:

Դժբաղդաբար նոյնը չէ կարելի ասել ռուսերէն լեզուի համար: Այն օրից երբ Հայաստանի մի մասին վիճակուեցաւ ռուսաց կայսրութեան հետ միանալ, հայ ժողովրդի մի մասի համար անհրաժեշտ եղաւ ռուսերէն լեզուի գիտութիւնը, որի ուսումը թեթեւեղեղ մտքով մի քանի աննշան փորձեր եղան: Առաջին քայլն արաւ Ալամդարեան Յարութիւն վարդապետը իւր ռուս-հայ բառգրքովը, 1821-ին, որին հետեւեցաւ 1839-ին Պօպօվի ռուս-հայ բառգիրքը Մոսկուայում: Վերջինը իւր մեծամեծ թերութիւնների պատճառով համարեա անգործածելի մնաց. իսկ Ալամդարեանի աշխատութիւնը երկար ժամանակ գործադրուեցաւ, չնայելով որ չափազանց անկատար էր և հազիւ ինը հազար բառ էր պարունակում: Վերջապէս 1854-ին Գաբրիէլ Երեցփոխեանցը հրատարակեց Թիֆլիսում իւր «Բառարանը ի Ռուսաց լեզուէ ի Հայ»: Չեմ յիշում Աղէքսանդր Խոնդաբաշխանի հայ-ռուս բառգիրքը, որ իւր տեսակումը միակ փորձն եղաւ և ոչ մի հետեւող չունեցաւ:

Թէ ի՞նչ ընդունելութիւն գտաւ իւր ժամանակին հանդուցեալ Երեցփոխեանցի բառգրքի առաջին տպագրութիւնը, մինչև որ աստիճան համապատասխանում էր նա այն ժամանակի հասարակութեան պահանջներին, այդ բաւական դժուար է որոշել ներկայումս: Այսքան կարելի է հաստատապէս ասել թէ 1854-ին, այսինքն սորանից համարեա մի քառորդ դար առաջ, երբ կեանքը դեռ այնպէս զարգացած չէր, երբ ուսումնարանները հազուադիւրս երևոյթներ էին մեզանում, Ռուսաստանի հայ հասարակութեան պահանջները համեմատաբար շատ թոյլ, շատ սահմանափակ էին. ամենայն մտաւոր

վաստակ, որքան էլ թերի ու պակասաւոր լինէր, «մարդասիրական ներողամտութեամբ» էր ընդունւում, այսինքն առհասարակ առանց քննութեան էր մնում, և հեղինակների «ջերմեռանդ աշխատութիւնը» վարձատրւում էր մի քանի մեկենասների ձեռնտուութեամբ:

Մեր հեղինակը իւր աշխատութեանը ձեռնամուկ լինելիս՝ հետեւեալ երկու կարեւոր հանգամանքները աչքի առաջ ունեցաւ. նախ՝ «հայազգի պատանեակք զոգ յամենայն տեղիս ուսանելով զլեզու Ռուսաց, հանդիպին մեծամեծ դժուարութեանց ի թարգմանութեան. բազում երեւելի և օգտակար վաստակք ականաւոր մատենադրաց Ռուսաց կան և մնան վասն նոցա անմատչելի միմիայն առ ի չդոյէ լիակատար բառարանի», և երկրորդ, «թարգմանք ատենական տեղեաց, մանաւանդ յայս կոյս կովկասու ի թարգմանելն զպաշտօնական և զայլ թուղթս դժուարանան յեղուլ զայնս ըստ իսկական բառից և իմաստից»: Այս նպատակներից առաջինին չէր կարող կատարելագէս հասնել հեղինակը, և այդ ինքն իսկ իւր կամքի հաւանակ խոստովանում է, երբ ասում է թէ՝ «Բաջ հասու եղեալ անշուշտ կարեւորութեան ընդարձակ բառարանի, ես ի բազում ամաց հետէ ջան ի գործ եղի և կազմեցի զբառարան ի Ռուսաց ի Հայ, յորում բովանդակին հարիւր քսան և հինգ հազար բառք Ռուսաց:... Այլ որովհետեւ տպագրութիւն այսօրինակ մեծ ի բառարանի զանցանէ զչափու իմում կարողութեան, ես թողի առ այժմ զտպագրութիւն նորին, և քաղեալ յայնմանէ զառաւել կիրառական բառս իբրու 45 հազար (այսինքն ընդարձակի համարեա երրորդ մասը) կարելին ճիշդ ստուգաբանութեամբ ըստ այլ և այլ նշանակութեանց նոցին ձեռն արկի տպագրութեան վերջնայս ի 1852 ամի»: Մնում է ուրեմն երկրորդ նպատակը, որ առաջինի հետ համեմատելով շատ աննշան է, այսինքն ատենական տեղերի թարգմանների գործը թեթեւացնել, և արդարեւ երեցփոխեանցի բառարանը զլսաւորապէս այդ նեղ շրջանումն էր պոռայ գալիս, այսինքն կոնսիստորիաների և հոգեւոր կառավարութիւնների մէջ:

Կարծեմ այս մի քանի խօսքերը բաւական են ցոյց տալու, թէ ինչ մեծ յանդգնութիւն պիտի ունենայ մի մարդ, որ համարձակում է ներկայումս այսպիսի մի զիրք տպագրել առանց հիմնաւոր ու արմատական փոփոխութիւնների: Հրատարակիչը, Պ. Աղէքսանդր Շահազիզեանցը, անշուշտ կամ պիտի ենթադրած լինէր թէ մենք ոչինչ յառաջադիմութիւն չենք արել այս քսան-քսանհինգ տար-

ուան ընթացքում, կամ պարզ արհամարհել, բանի տեղ չէ դրել մեր հասարակութիւնը, կարծելով թէ մի կերպով կը կարողանայ ծածկել այդ արհամարհանքը: Դժբաղդաբար իրիւրի ընթացքը ստիպում է մեզ ընդունել վերջին ենթադրութիւնը, և ահա ինչի համար: Երբ անցեալ տարի լսուեցաւ թէ Պ. Շահազիզեանցը կամենում է ձեռնամուկ լինել Գ. Երեցփոխեանցի Բառարանի երկրորդ տպագրութեանը, մի բանասէր զգուշացրեց նորան հայ լրագիրներից մէկի մէջ ցոյց տալով յիշեալ բառգրքի պակասութիւնները: Եւ արդարեւ Պ. Շահազիզեանցը «զգուշացաւ» և սկսաւ աւելի «խոհեմութեամբ» առաջ տանել իւր ձեռնարկութիւնը: Փոքր ինչ ժամանակ սպասելով որ վերոյիշեալ յօդուածի գործած տպաւորութիւնն անցնի, ձայն տալով թէ պատրաստում է Բառարանի երկրորդ տպագրութիւնը, որի մէջ մտնելու են նշանաւոր փոփոխութիւններ և յաւելուածներ, և ահա անցեալ նոյեմբեր ամսին հրատարակիչը պարզեց հասարակութեանը յիշեալ Բառարանը մկրտուած «նորանոր փոփոխութեամբք և յաւելուածովք» (sic!):

Հրատարակչի մտքրած առաջին և գլխաւոր «փոփոխութիւնը» հետեւեալն է. Երեցփոխեանցը աչքի առաջ ունենալով անշուշտ թէ ինչ մեծ դժուարութիւն է պատճառում օտարազգիներին շեշտադրութիւնը ռուս լեզուի բառերի արտաբերութեան մէջ, հարկաւոր էր համարել իւրաքանչիւր բառ շեշտել: Պ. Շահազիզեանը աւելորդ շուայլութիւն համարելով ռուս բառարաններ յօրինողների այս ընդհանրական սովորութիւնը, առ հասարակ շեշտերը վերցրել է և միայն մէկ-երկու նմանաձայն բառերի մէջ է պահել, ինչպէս են 3МОРЪ և 3АМОРЪ, ВЕРХОМЪ և ВЕРХОМЪ: Նոյնպէս աւելորդ է համարել նա արտատպել առաջին հրատարակութեան վերջում դրած գոյական և ածական անունների հոլովումների պատկերները և բայերի վերջաւորութիւնների ցանկը, երևի այն հիման վրայ թէ այդ բաները հիմնաւորապէս ուսուցանում է քերականութիւնը, և թէ լաւ է մի բան ամենեւին չլինի քան թէ անկատար լինի: Ահա ինչպէս է հասկանում հրատարակիչը դրքի ճակատին դրոշմած «նորանոր փոփոխութեամբք» բառերի նշանակութիւնը:

Իսկ յաւելուածները... Համեմատելով երկու տպագրութիւնների հենց Ա տառի վրայ եղած բառերը, դտնում ենք որ երկրորդի մէջ միայն տասնութ բառ աւելի կայ, այնպէս որ ենթադրելով թէ ռուս այբուբենի երեսուն գլխաւոր տառերի մէջ միջին թուով

տանտութական բառ աւելացած լինի, դուրս է գալիս որ նոր հրատարակութիւնը հնից 540 բառ աւելի է պարունակում: Թէ որքան չնչին ու աննշան է այս թիւը, այդ ակներև կը լինի ընթերցողի համար՝ եթէ կամենայ համեմատել նորատիպ բառարանը ուրիշ այդ տեսակ մի հրատարակութեան հետ. օրինակի համար Րէյֆի համեմատական բառարանների ռուսական բաժինը, որ լեկատար չէ կարող համարուիլ, B առաւի վրայ մօտ 3400 բառ ունի, իսկ Պ. Շահազիզեանի հրատարակութիւնը միայն 2000 բառ. ուրեմն առաջինը վերջինից երկու երրորդ անգամ աւելի ճոխ է: Յայտնի է որ եթէ մի կողմից լեզուները իրանց հիմնական օրէնքները հաստատուն ու անփոփոխ են պահում, միւս կողմից նոքա անդադար հարստանում են նոր նոր բառերով, կամ եղած բառերի նոր նոր նշանակութիւններով, որոնք գործ են դրվում կեանքի մէջ մտած նոր մտքերը արտայայտելու. ուրեմն և կարելի է ասել թէ ոչ մի գիրք այնքան փոփոխութիւնների ու յաւելումների չէ ենթարկվում՝ որքան մի լեզուի բառարանը: Իբրև ապացոյց բաւական է յիշել որ նոյն Րէյֆի բառգրքի ռուս բաժնի երկրորդ տպագրութիւնը (1853) առաջինից (1844) հինգ հազար բառ աւելի է բովանդակում: Ի՛նչ զանազանութիւն այս և Պ. Շահազիզեանի հրատարակութեան մէջ:

Բառերի մեկնութիւնների մէջ հրատարակիչը մի նշանախնդ անգամ չէ աւելացրել կամ պակսեցրել: Մեծ ճարտարութիւն հարկաւոր չէ ցոյց տալու այն ծիծաղելի մեկնութիւնները, որոնց պատահումես համարեա գրքի իւրաքանչիւր երեսին: Եթէ հանգուցեալ Նրեցիփոխեանցը փոքրիշատէ արդարանալու տեղիք ունէր, ասելով թէ շատ անգամ դժուարանում է ռուսերէնին համապատասխանող բառեր գտնել հայերէնի մէջ, և այս պատճառով յաճախ ստիպուած էր մի բառ երկու երեք բառով կամ ամբողջ նախադասութեամբ բացատրել, այսօր բարեբաղդաբար անթիւ բառեր ունինք ընդհանրացած, որոնցից հրատարակիչը աւելորդ է համարել օգուտ քաղել: Այսպէս օրինակի համար КОМПЕТЬ բառը մեկնած է ժողով ատենակալաց (?) վասն խորհրդածութեան և վճռոյ որ և իցէ մասին արքունի կառավարութեան, իսկ КОМИСИЯ բացատրուած է լոկ «յանձնարարութիւն» բառով. այն ինչ առաջինի համար ունինք ամասնաժողով՝ բառը, իսկ երկրորդը բացի «յանձնարարութիւնից» վարվում է նաև «յանձնաժողովի» մտքով: Конгрессы և конференция համանիշ բառերից առաջինի մօտ դրած է հետև-

եալ բացատրութիւնը. «կանգրէս, ժողով թագաւորաց կամ նախարարաց վասն վճռելոյ զգործս վերաբերեալս տէրութեանց», երկրորդի մօտ—«խորհուրդ, բանակցութիւն, խորհրդանոց». մինչ կարելի էր կարճ ու աւելի հասկանալի կերպով ասել «դեսպանաժողով կամ արքայաժողով»: Программа բառի երկար ու ձիգ բացատրութիւններն մէջ՝ «յայտարարութիւն զտպագրելի մատենէ, զհեղինակութենէ, կամ զլրագործ». նախագաղափար որ և իցէ զիտութեան կամ արհեստի. բնաբան տուեալ վասն ուսումնական շարադրութեան»—զուր կ'աշխատիք դնեն ծրագիրս սովորական բառը: Крѣпкій ածականը երկար բարակ բացատրութեանց յետոյ, կրկին յիշվում է առանձին — крѣпкій իբրև գոյական անուն և մեկնվում է «Աստուած»: Ինչով մեղաւոր են всемогущій, всевѣдущій, всевышній ածականները, որոնք նոյնպէս աստուածային յատկութիւններ են արտայայտում, և սակայն իբրև գոյական ընդունուած չեն բառգրքում,—այդ հրատարակչին հարցնելու է: Дирекція բառի առաջ դրած է հետեւեալ մեկնութիւնը. «ուսումնարանական կառավարութիւն. հաւասարութիւ առնելն զօրաց»: Այս հիման վրայ մի անփորձ համբակ «дирекція тифлисского театра» խօսքը կարող է համարձակ թարգմանել թիֆլիսի թատրոնի ուսումնարանական կառավարութիւնը: Այսպէս նաև политика (քաղաքագիտութիւն, քաղաքականութիւն) բառը մեկնած է՝ «գիտութիւն արքունի կառավարութեան. նպատակը կամ զիտաւորութիւնը կառավարչութեան (?), զիտութիւն վարելոյ ընդ մարդկանց» (մարդկան). энциклопедія (հանրագիտութիւն) բառը բացատրած է՝ «համօրէն ուսումն, բովանդակութիւն համօրէն գիտութեանց», роль (դեր) բառը—«բանը, պաշտօն դերասանի», և այլն և այլն:

Օտար բառերը, որոնք այս կամ այն աղղի կեանքի յատուկ երևոյթները արտայայտելու են ծառայում, զարմանալի կերպով են մեկնվում բառարանի մէջ: Այսպէս мѣръ (le maire) և бургомистръ (der Bürgermeister) բառերից առաջինը ֆրանսերէն լեզուին սեպահական է, երկրորդը գերմաներէնին, և նշանակում են «քաղաքապետ, աւանապետ»: Երեցփոխեանցը այս բառերից մէկը մեկնում է՝ «մեր, իշխան քաղաքի, նախարար. իսկ երկրորդը—«վաճառապետ» (?): Фирманъ տալիս են Օսմանեան սուլթանները և Պարսից շահերը, իսկ указъ—Ռուսաստանի կայսրները: Ի՛նչպէս զանազանէ միմեանցից այս բառերը նորուս համբակը, մինչ երկուսն էլ բառգրքի

մէջ մեկնած են՝ «հրովարտակ, հրաման կամ հրամանագիր»: Кон-
кордаты մեկնած է «դաշնագրութիւն, դաշնակցութիւն, միաբանու-
թիւն», այն ինչ այս բառը գործ է ածվում մասնաւորապէս չռոմի
պապի կապած դաշինքների համար մի որ և իցէ թագաւորի հետ:

Բառարանի հեղինակը մի գովելի ձգտում էլ է ցոյց տալիս, այն
է հարստացնել ռուսերէն լեզուն այնպիսի օտար բառերով, որոնք
միայն տեղացի ռուս ժողովրդի բերանումն են պտոյտ գալիս: Եթէ
шамая բառը կարողացաւ տեղ գտնել ռուս բառգրքի մէջ, մի և
նոյն հիման վրայ պէտք է գետեղուէին абазы (աբասի), муша (մշակ)
և սոցա նման բառերը: Ափսոս որ հրատարակիչը չմտածեց օգուտ
քաղել այս նոր աղբիւրից, որի համար նա աշուշտ արժանի կը լի-
նէր ռուս Ակադեմիայի երախտագիտութեանը:

Չեմ յիշում ուրիշ աններելի վանցառութիւններ, որոնք իմ-
րև միմի գեղեցիկ ժառանգութիւն Բառարանի առաջին տպագրու-
թիւնից անցել են երկրորդի մէջ: Պատահում են երբեմն հանելուկ-
ներ, որոնց լուծումը հեղինակը և նորան հետեւելով հրատարակիչը
ընթերցողի սրամտութեանն են յանձնում: Եթէ չէք բաւականա-
նում прыжокъ տ. скачокъ, скачокъ т. прыжокъ օրինակով, ահա
ձեզ մի ուրիշը. пианистъ, пианистка բառերի նշանակութիւնը իմա-
նալու համար՝ Բառարանը ուղարկում է մեղ фортепианистъ բառը
որոնելու. բայց հանելուկը անլուծելի է մնում, որովհետև վերջին
բառը ամենեկին յիշատակած չէ: Յաջորդ piano, пианофорте բառերը
բացատրելու համար հեղինակը դարձեալ սար ու ձոր է ուղարկում
մեզ. գտնում ենք фортепиано, բայց հանելուկը դարձեալ
հանելուկ է մնում, որովհետև հեղինակը այդ բառը հայերէն մեկ-
նում է «Ջօրտէպիանօ»: Ի՛նչ անլեզու մարդիկ են եղել այդ բոլոր
пианистъներն ու фортепианистъները:

Պ. Շահագեղեանցի հրատարակութիւնը ունի և մի ճշմարիտ
յաւելում, որից զուրկ էր առաջին տպագրութիւնը. այն է պատ-
մական և աշխարհագրական անունների երկու փոքրիկ ցանկեր, որ
երևի ինքը հրատարակիչն է կազմել: Տէր Աստուած, որքան սօցիտու-
թիւն է երևում այդ մի քանի էջերի մէջ. ի՛նչպէս համարեա իւ-
րաքանչիւր բառ ծռմռած է անձոռնի տառադարձութեամբ, ծիծա-
ղելի թարգմանութեամբ և ուղղագրութեան կոպիտ սխալներով:
Ամենածաղրաշարժ զաւելտը չէր կարող այնքան զուարճացնել ձեզ
որքան այդ ցանկերի ընթերցումը: Ինքներդ դատեցէք:

Ամէնքը դիտեն (ի հարկէ բացի Պ. Շահազիզեանից) որ մեզանում օտարազգի անձերի անունների համար կան հետեւեալ վերջաւորութիւնները, է՝ և ո՞ր արական անունների համար, է՝ և իգականների համար: Այսպէս ասում ենք՝ Օգոստոս, Հերովդէս, Նուէն, Յովհաննա: Հրատարակիչը մէկ կողմից Աղէքսանդրա և Անաստասիա անունների մօտ, իբր թէ աւելի բացայայտութեան համար, փակագծում աւելացնում է «իգական անուն», որ չլինի թէ յիշեալ անունները արականների տեղ ընդունինք. իսկ միւս կողմից Варвара իգական անունը թարգմանում է հայերէն «Վառվառէս»:

Առանձին ճարտարութիւն է ցոյց տալիս պարօնը, երբ աշխատում է բուն ռուս անուններին համապատասխան բառեր գտնել հայերէնում, և հայ անուններին ռուս անուններ: Այսպէս Дарья իգական անունը նա թարգմանում է հայերէն «Գարեհ», իսկ Վուշեղ հայկական անունն համար ռուսերէնում գտնում է Мюсель բառը:

Գեղեցիկ ու աննման են մանականոց հրատարակչի գործ զրաժ տառադարձութիւնները. Викторъ և Викентій անունները նա հայերէն կնքում է Բեկտոր և Բեկենտի, Колхида (կողքիս) — Կալիքոս, Галиция — Գաղեկիա, Словянинъ — Սլլաւացի, Кореджіо — Կոռեցիօ, Мексика — Գաւառ Մեկսիկոնի, Бенгалия — Բանգալայ, Мюнхенъ — Մունխն, Швеція — Սվէտք: Նա հնար է գտնում Екатерина և Катерина անունները զանազանել հայերէնում — Կատարինէ և Կատերինէ. իսկ Бухарія և Хива անունները մի և նոյն բառով թարգմանում է Թուրքաստան:

Բացի սորանից հրատարակիչը ուսուցանում է մեզ որ այսուհետեւ տպագրութեան արհեստը գտնողին անուանենք «Հուտտեմբերգ», Նիւտըն մատեմատիկոսին՝ «Նուտոն», Յուլիոս Կեսարին՝ «Յուլիոս կայսր», Ոկտաւիանոսին՝ «Օքտավիոս», Գարեհ՝ Վշտասպեանին՝ «Գարեհ իստասպոս», Ողիսեւսին՝ «Ողիսեւոս»:

Յոյս ունինք որ Պ. Շահազիզեանցը չի նեղանալ մեզ վրայ այս մի քանի նկատողութիւնների համար. նա չէր կարող սպասել որ քննադատութիւնը համակրութեամբ խօսի իւր հրատարակութեան վրայ: Չար լեղունները հաւատացնում են մինչև անգամ թէ նա զարմանում էր թէ ինչպէս տեղական հայ մամուլը մինչև հիմայ ներդաժնութեամբ լռեց և իւր տհաճութիւնը չյայտնեց նորան, որ առանց պատրաստ լինելու ձեռնամուկ իղաւ մի այնպիսի ծանր դործի՝ որպիսի է մի լեզուի բառարանի հրատարակութիւնը: Եթէ կայ

մի բան որի համար չէ կարելի չգովել Պ. Շահազիզեանին, այն է որ նա, իբրև գործնական մարդ, գիտէ հանգամանքներից շահուիլ. նա գիտէ որ մենավաճառութիւնը ունի իւր մեծամեծ օգուտները և թէ ամէն փտած ապրանք կարելի է «սաղացնել» քանի որ լաւը ոչ ոք չունի: «Բառզիրք, յօրինելը մի օրուան գործ չէ. մինչև որ մէկը մի ընտիր բառարան պատրաստէ, ես եղածը կ'արտասուեմ» (ի հարկէ ոչ մեծ քանակութեամբ), հատը կը ծախեմ չորս ուսուցիչի և կը շահեմ 4800 ուսուցիչ, որից հանելով ծախքը՝ զրպանումն կը մնայ մօտ 3000 ուսուցիչ զուտ արդիւնք: Փորձը ցոյց է տալիս որ Պ. Շահազիզեանը չսխալուեցաւ իւր հաշիւում:

ԳՐԻԶ

ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿ

Անցեալ նոյեմբեր ամսի 16ին փարիզի Ֆրանսիական Ակադեմիան իւր տարեկան հրապարակական նիստն ունեցաւ: Այդ օրը բազմաթիւ հասարակութեան ներկայութեանը բաժանուեցան զանազան մրցանակներ, որոնց տնօրինութիւնը յանձնել են այդ հաստատութեանը մի քանի առատաձեռն ու իմաստուն բարերարներ: Այս մրցանակները երեք զլխաւոր տեսակների են բաժանւում. մրցանակ պերճախօսութեան, մրցանակ գիտնական արժանաւորութեան համար և մրցանակ առաքինութեան:

— Ի՛նչպէս, բացառանշում են զանազան ձայներ մեր հասարակութեան մէջ. վարձատրել մի գիտնական զրուածք, մի մտաւոր կամ ճարտարութեան արդիւնք, մի բան վերջապէս որից կարելի է մի շօշափելի օգուտ տեսնել, այդ դեռ հասկանալի է: Իսկ առաքինութիւնը, այսինքն ազնուութիւնը, բարերարութիւնը, անշահասէր բարեկամութիւնը, անխարդախ հաւատարմութիւնը, հերոսական անձնուիրութիւնը... դոքա այնպիսի զեղեցիկ բաներ են, որոնց վրայ ներելի է զուցէ միայն զրքերումը կարգալ, իսկ կեանքի մէջ գործ դնելը աւելորդ դժնկիխօտութիւն է:

Արդարև մենք «գործնական» ժողովուրդ ենք, մեզ համար անհասկանալի են, վերացական ու անգործադրելի են այն բոլոր բաները, որոնց մէջ մի անմիջական շահ չենք տեսնում, մի բան որ մեր «տնտեսական» օգտին չէ ծառայում, որ ոչ փող է որ վերցնես

խօսոյն գրպանդ դնես, ոչ ուտելու բան՝ որ բերանդ տանես, ոչ հագնելու՝ որ վրադ ծածկես: Այս հասկացողութիւնը մինչև այն աստիճան արմատացած է մեզանում, որ եթէ ժամանակ առ ժամանակ երևում են մի քանի անձնաւորութիւններ, որոնք մահուան անկողնում յիշում են իրանց վաղանցուկ կեանքի բոլոր ունայնութիւնը, մտաբերում են թէ ընտանեկան նեղ ու եսական շրջանից դուրս կայ մի ուրիշ աւելի ընդարձակ շրջան, մի հայ հասարակութիւն ու ժողովուրդ, որի հետ կապուած են զանազան մարդկային ու ազգային պարտաւորութիւններով, և ցանկանում են գոնեա աչքերը վերջին անգամ խփելու ժամանակ լցուցանել այդ սուրբ պարտաւորութիւնները, իրանց ստացուածքի մի մասը նուիրելով այս կամ այն ազգային հաստատութեանը նպաստելու կամ մի նոր հաստատութիւն հիմնելու դիտաւորութեամբ, — մենք՝ կենդանի մնացածներս աշխատում ենք զանազան անվայել միջոցներով ու գաղտագողի ճանապարհներով այդպիսի ազգային սեպհակաւորութիւնները մեր օգտին դարձնել, կամ գոնեա մի չնչին ակնկալութեամբ այնպիսի ընթացք բռնել, որ բարերարների կամքը չերաս գործուի և ազգը մեծամեծ բարիքներից զրկուի:

Այս բոլորը բղխում է նորանից, որ բարոյականութիւն սսած բանը մեր առօրեայ բաւարանից բոլորովին արտաքսուած է: Ազնիւ սկզբունքների տէր անհատներ այնքան հազուադիւս են մեզանում, որ կարելի է մատով ցոյց տալ նոցա. սորա հակառակ ամէն քայլափոխիդ պատահում են ստոր ձգտումների տէր մարդկանց, որոնց թիւը օր աւուր բազմանում է. ո բովհետև հասարակութիւնը ոչ միայն անպատիժ է թողնում, այլ և կողմնակի կերպով խրախուսում է նոցա:

Օրինակներն անթիւ ու անսահման են, և ես ասածիս ճշմարտութիւնը հաստատելու համար՝ վկայ եմ բերում նոյն իսկ իմ ընթերցողին, որ խոստովանում է անշուշտ թէ ազնուութեան օրինակները շատ անգամ են կրկնուել և կրկնվում են այս կամ այն տեղի հայ հասարակութեան մէջ: Բայց բանն այն է՝ որ ինչպէս վերևը ակնարկեցի, ինքը հասարակութիւնը մասամբ մեղաւոր է այդպիսի գործողութիւնների կրկնուելուն, և ահա ինչպէս: Անտարակոյս դու նկատել ես, ընթերցող, որ երբ մի մարդ ամենայն սրբութեամբ ու ճշգրտութեամբ է կառարում իւր հասարակական պարտաւորութիւնները, այսինքն եթէ ուսուցիչ է՝ արի է իւր պաշտօնի մէջ, եթէ դպրոցի հոգաբարձու կամ եկեղեցու երեցփոխան է՝ հաւատա-

ըիմ տնտես է իւր խնամքին յանձնուած ազգային սեպհականութեան վրայ, եթէ որբերի ու չքաւորների խնամակալ է՝ իւր հովանաւորութիւնը անխտիր տարածում է ամեն կարօտեալների վրայ, եթէ մի որ և իցէ բարերար կամակատար է՝ արդարութեամբ ու անաչառութեամբ է գործադրում ազգին ժառանգած բարիքը, ոչ մի բան չէ բացվում այդպիսի արժանաւոր անձին շատագովելու, նորա գեղեցիկ ընթացքը հրապարակ հանելու, որպէս զի առաքելութիւնը հետևողներ ունենայ, իսկ վատ ձգտումների տէր մարդիկը զգուշանան ու երկնչին հասարակական ձայնի դատապարտութիւնից: Սորա հակառակ երբ մի մարդ չէ ճանաչում իւր պարտաւորութիւնները, երբ, օրինակի համար, ուսուցիչը դահլիճ է, հոգաբարձուն՝ «հոգեբարձ», երբ երեսփոխանը կողոպտում է եկեղեցու զանձանակը, խնամակալը խլում է որբերի ու չքաւորների հացը, կտակակատարը յափշտակում է ազգային ժառանգութիւնները, սուրբ գործի սպասաւորները երգմանգանց են հանդիսանում, բարերարեալները՝ ուխտադրուժ, — այդպիսի յաճախ կրկնուող դէպքերում ի՞նչ է անում մեր հասարակութիւնը: Գուցէ մէկ երկու ձայն թոյլ կերպով պախարակեն այդպիսի մարդկանց վարմունքը, այն էլ մոռնալով անկիւններում, որ չլինի թէ մի երրորդ անձ լսէ նոցա փախոցը: Իսկ հրապարակում, մասնաւոր և հասարակաց տեղերում, ո՛հ, այդ ուրիշ բան է. ամեն մարդ, ես, դու, ամբողջ հասարակութիւնը յարգ ու պատիւ ենք ցոյց տալիս այն մարդուն՝ որ չպիտի համարձակէր լոյս աշխարհ երևիլ, ողջունում ենք նորան, ձեռքը սեղմում, պատուաւոր տեղ ենք առաջարկում նորան նստելու...

Կասկած չկայ որ այդպիսի հասարակութեան մէջ, ուր առաքելութիւնը ստիպուած է մոռնալ խորշերում թարթափիլ, իսկ մոռնութիւնը ընդհակառակն յանդգնում է մերկանդամ հրապարակ գալ, ծուռ ու թիւր կարծիքներ են թաղաւորում անուութեան ու բարոյականութեան վրայ: Մեր զգացմունքները այնպէս բթացած են, սրտերը այնքան կոշտացած, մտքերը այնչափ ապականուած, որ կարողութիւն չունինք զգալու կամ ըմբռնելու այն առաքինական սխրագործութիւնները, որոնց օրինակները ուրիշ հասարակութիւնների մէջ յաճախ են պատահում: Թող ընթերցողը ինքը դատէ:

Մի օր երկու մշակ մի տախտակի վրայ կանգնած բանում են մի կիսաշէն տան վրայ: Տախտակը այնքան բարակ է՝ որ նոցա ծանրութիւնից թեքվում է և երկուսին էլ մահ է սպառնում. եթէ

Երկրակոտոր կամ Մարկոտոր իւր կեանքը չզոհէ, երկունսն էլ պիտի մեռնին: — «Դու գիտես, Մարկոս, ասում է մէկը, որ ես կին ունիմ և որդիք... — Ճշմարիտ է», պատասխանում է միւսը, և ահագին բարձրութիւնից ցած է գլորվում: Հրաշալի անձնագոհութիւն, որ ոչ միայն տեսնողի՝ այլ և լսողի վրայ դիւթական ազդեցութիւն է գործում. ամբողջ մարմինդ սառնում է, աչքերդ լցվում են արտասուքով, ոչ մի բառ չես կարողանում գտնել այդ հերոսական անձնութիւնը ջատագովելու...

— ...մարտիրոսութիւն, ժպտալով բացագանչում են շատ ձայներ, երեք կէտի տեղ արտաբերելով յայտնի բառ:

Գուցէ ոմանք չափազանց համարին մեր խօսքերը, գուցէ ասեն թէ մենք միայն մեր կեանքի խաւար կողմերն ենք նկատում, թէ առհասարակ նախանձայոյզ չենք մեր ազգային յատկութիւններին: Այսպիսի անիրաւացի մեղադրանքներից ազատ մնալու համար՝ շտապում ենք յայտնել թէ մեր դիտաւորութիւնը չէր ամենեւին ժխտել մեր ժողովրդի լաւ յատկութիւնները և ցոյց տալ թէ Հայը զուրկ է ազնիւ ու բարոյական զգացմունքներից: Բայց հայ ժողովրդի ո՞ր դասակարգի մէջ փայլում են աւելի այդ զգացմունքները. կրթեալ ու յառաջադէմ համարուած հասարակութեան մէջ: Ոչ ամենեւին, այլ ստորին դասակարգերի մէջ, այնպիսի մարդկանց շրջանում, որոնք ուսման հոտը չեն առել, «յէր քէնից ջոկել չգիտեն, որոնց միակ ուսուցիչը բնութիւնն է եղել, և որոնցից ամէնից քիչ իրաւունք ունէինք սպասել հերոսական սխրագործութիւնների: Բնեցէք Թիֆլիսի հայկական բեմի վրայ տասը տարուան ընթացքում դուրս բերուած անձնաւորութիւնները, և կը տեսնէք որ մէկը միւսից ստոր բնաւորութիւնների տէր են: Նոցա մէջ մաքուր աստղի պէս փայլում է մի հասարակ ձկնորս, Պէպօ անունով, որ թէպէտ նիւթապէս աղքատ է, բայց սրտով հարուստ է ու վեհանձն: Մի անգամ միայն փորձուեցաւ՝ լաւ կողմից ներկայացնել մի ազնիւ երիտասարդ, Միքայէլ Բուզբանտովին, բայց այն էլ չյաջողեցաւ, և պատճառը յայտնի է. որովհետեւ Բուզբանտովները հազուադէպ երևոյթներ են կեանքի մէջ: Սոցանից առաջինը մի կատարեալ տիպ է, մի ամբողջ դասի ներկայացուցիչ, իսկ երկրորդը լոկ մի ուրուագիծ է, որ դեռ չէ կերպաւորուել, որոշ գոյն չէ ստացել:

Այո՛, առաքինութիւնը ուրիշ ամէն մարդկային արժանաւորութիւններից աւելի վարձատրութեան արժանի է, և այս հէնց այն

պատճառով որ նա զարմանալի անշահասիրութեամբ աշխատում է ծածկել իւր սխրագործութիւնները և վարձատրութիւնից փախչում է: Պէտք է գիտենալ որ ինքը առաքինութեան մրցանակի հիմնադիրը, բարոն դը Մոնտիոնը (1733 - 1820), իւր կենդանութեան ժամանակ շատ անգամ տուել էր այս տեսակ առաքինութիւնների օրինակը. Աւետարանի ասածին պէս՝ նորա ձախ ձեռք չգիտէր թէ ինչ է գործում աջ ձեռք: Իւր երկարատև կեանքի ասպարէզում նշանաւոր դեր խաղալով իբրև դատաւոր, մատենագիր, պետական խորհրդական, նահանգական կառավարիչ, վերանորոգիչ և նախանձաւոր ակոյեան Տիւրգօի, մի և նոյն ժամանակ երբէք չէր մոռանում բարերարութեան գործերը, որ միշտ աշխատում էր աշխարհից ծածուկ պահել. միայն նորա մահից յետոյ մթութեան քօղը վերապա և մի առաքինի մարդու կեանքը ցոյց տուեց աշխարհին: Արդարև Մոնտիոնը ամէն կերպով նմանում էր նոցա՝ որոնք վայելում էին իւր բարերարութիւնները. միակ զանազանութիւնն այն էր՝ որ ինքը մեծ հարստութեան տէր էր, իսկ նոքա աղքատ էին, և այս հանգամանքը Մոնտիոնի աչքին աւելի էր բարձրացնում իւր բարեբանների արժանաւորութիւնը: Ամենայն տարի քիչ քիչ զոհում էր նա իրան կեանքի յարմարութիւններից և միայն ամենակարեւոր պիտոյքներն էր լքում, ասես թէ նախանձում էր աղքատներին և չէր կամենում զանազանուիլ նոցանից:

Մոնտիոնը դեռ 1785 ին սահմանել էր առաքինութեան մրցանակները, որոնք իւրաքանչիւր տարի բաժանվում էին արժանաւոր անձերի մինչև 1692ը, երբ Ֆրանսիական յեղափոխութեան առաջնորդների կարգադրութեամբ վերացուեցաւ այդ գեղեցիկ հիմնարկութիւնը: Իսկ Մոնտիոնի մահից յետոյ, երբ նորա կտակը բացուեցաւ, Ֆրանսիան իմացաւ որ նա ահագին զումար էր ժառանգութիւն թողել այլ և այլ հիմարկութիւնների համար, այսինքն երեք միլիոն Ֆրանկ հիւանդանոցներին, առանձին զբամազլուխ գիտնական և գրականական արժանաւոր արդիւնքները պատկերւ համար, և վերջապէս առաքինութեան վարձատրութիւնները վերանորոգում և զումարը աւելացնում էր: Հռչակել հերոսական սխրագործութիւնները, հռչակել խաւարի մէջ ծածկուող անունները, որպէս զի առաքինութիւնը առաքինութեան քաջալերութիւն տայ և լիաբուռն ցանուած սերմերը բեղմնաւոր հողի մէջ ընկնին, ահա այս է եղել հիմնադրի դիտաւորութիւնը. և Ֆրանսիական Ակադեմիան իւրա-

քանչիւր տարի նշանակած օրը ամենայն արդարութեամբ կատարում է իւր տնօրինութեան յանձնուած գործը:

Այստեղ կամենում ենք յիշել այն անձերի անունները և նոցա առաքինութեան գործերը, որոնք անցեալ նոյեմբերին արժանացան մրցանակ ստանալու:

Առաջինը մի աղքատ նաւաստի է հարաւային Ֆրանսիայից, Ժան Թիալ անունով: Երկար ժամանակ մի նաւակի տէր է եղել նա և ջրասոյզների առաջնորդ մեծամեծ ընկերութիւնների ծառայութեան մէջ, նախ իւր երկրում, Գարօն գետի վրայ, յետոյ Սէն-Լուի նաւահանգստում, վերջապէս Եգիպտոսում՝ Սուէզի պարանոցի վրայ: Ժան Թիալը, որ այսօր յիսունեօթը տարեկան հասակումն է, բնակում է Կօրդ-Տօլօզան գիւղում՝ Կաստէլ Սարազէն գաւառի մէջ: Այս զարմանալի մարդը անթիւ ու անհամար դէպքերում իւր կեանքը վտանգի մէջ է դրել ուրիշների կեանքը փրկելու համար. թէ մի նաւ ընկղմելու մօտ լինի, մի գերդաստան կործանման անդնդի վրայ կանգնած լինի, իւր նմաններից մինը մահուան կուլ գնալու մօտ լինի, նա միշտ մի և նոյն անվնէրութեամբ շտապում է վտանգեալների օգնութեանը առանց երբէք տատանելու, առանց տեղի տալու վտանգի մեծութեան առաջ: Իւր նաւակը, թիակները, մի քանի պարան, զոյգ ուժեղ բազուկներ, — սոքա են նորա միակ զէնքերը: Ի բնէ հնարագէտ, տոկուն ու համարձակ լինելով՝ նա շուտով հարկադրում է թշնամուն թոյլ տալ իւր որսը: Ոչ միայն գետի, ծովի կործանիչ ողողների դէմ է մաքառում, նորան պատահում է նոյնպէս կռուիլ սպանիչ մեքենաների դէմ. և այս բոլորը կատարում է նա ամենապարզ, ամենաբնական կիրպով:

Թէ որ ժամանակից են սկսում նորա սխրագործութիւնները, այդ յայտնի է: Վերջին քաջասրտութեան գործերը այնպիսի զարմանալի տպաւորութիւն արին հասարակութեան վրայ, որ սկսան հետազօտել նորա անցեալ կեանքը: Պէտք է խոստովանել որ դիւրին գործ էր այդ: Թիալը այն անձերիցն է՝ որոնք ոսոխին յաղթելուց յետոյ՝ լուռ ու մունջ ասպարէզից քաշվում, մթութեան մէջ ծածկվում են: Այնու ամենայնիւ ճշմարտութիւնը էր կարող բռնորովին թագուն մնալ. առաքինի մարդու գործերի մեծ մասը հռչակուեցան և մինչև ֆարիզի Ակադեմիայի դռներից մուտք գտան: Թիալի սխրագործութիւնների ծանօթ ցուցակը բացվում է 1837ին, երբ երիտասարդ նաւաստին տասնեօթը տարեկան հասակումն էր: Մի

որ վեց ձիով լծուած կառք իւր կառավարի հետ պիտի խեղդուէին Գարօն գետի մէջ. Ժան Թիալը փրկուած է նոցա: 1841ին մի երիտաւարդ ընկնում է յիշեալ գետը. Թիալը, որ այդ միջոցին աշխատում էր մերձակայ կամուրջի վրայ, տեսնում է թէ ինչպէս այն թշուառը կռվում է մահուան դէմ ու անյայտանում է. իսկոյն ընկնում է ջուրը, ծածկվում է ալիքների մէջ, բռնում է խեղդուողին, դուրս է բերում նորան կիսամեռ և կեանքը փրկում է: 1850ին, մինչև նաւակով անցնում է Թօ լճի վրայ, յանկարծ մի փոթորիկ է բարձրանում. արդէն նաւահանգիստն էր մտնում, երբ կատաղի հողմի ու ալիքների հետ խառն մարդկային ձայներ են հասնում ականջին: Մի նաւ երկաթով բարձած՝ ընկղմելու վրայ էր. նաւատիրոջ ընտանիքը ներքին սենեակի մէջ փակուած՝ յուսահատական աղաղակներ էր արձակում: Ժան Թիալը իսկոյն իւր նաւակը ուղղում է դէպի այն կողմը, հասնում է ալէկոծեալների մօտ, խրախուսում ու սրտապնդում է նոցա, արձակում է պարանները և իւր զարմանալի ոյժն ու ճարտարութիւնը գործ դնելով՝ ընկղմող նաւը կապում և յաջողում է պահել նորան ջրի երեսին՝ մինչև որ մրրիկն անցաւ:

Այս միևնոյն Թօ լճի վրայ մի քանի ամիս յետոյ, փոթորիկը մի շոգենաւ էր ձգել քարքարոտ ծանծաղի վրայ: Սոսկալե՛ տեսարան. նաւը զարհուրելի ցնցումներից ամեն բոպէ սպառնում է խորտակուիլ և մէջիններին ջրատակ անել. նաւաստիների բոլոր ջանքերը զուր են անցնում մօտահաս վտանգի առաջն առնելու: Ի՛նչ է անում Ժան-Թիալը. նա վերցնում է մի երկաթի լծակ, խրում է ծանծաղի մէջ, անց է կացնում իւր զէնքը նաւի ողնափայտի տակ, և իւր ուսով յաջողում է այդ ահագին ծանրութիւնը բարձրացնել: Նաւը արձակվում է ծանծաղից և առաջ է շարժվում, մէջինները փրկվում են: 1860ին, Բաբաստենի սահանքի ետեւից, մի մեծ նաւախմբի միջից յանկարծ մի նաւակ առաջ է քշվում ջրի հոսանքից և զնում է խորտակուելու ժայռերի դէմ: Մեծ է վտանգը, որովհետև այս անգամ նաւաստիները երկու մատաղահաս օրիորդներ են: Ժան Թիալը իւր ածուխով բարձած նաւակը ջրի ընթացքի հակառակ է կանգնեցնում, գետի բարկութիւնը իւր վրայ է դարձնում, մեղմացնում է այն հարուածները որ սպառնում էին երկու օրիորդներին, և այդպէսով փրկում է նոցա՝ իւր կեանքը վտանգի մէջ դնելով: 1853ին, իւր անվահերութեամբ Մուսսակում փրկեց մի նաւ չորս նաւաստիներով, որոնք քիչ էր մնացել Սուրբ Կատարինէ կամրջի

սխններից մէկի դէմ խփուէին: Դորանից քիչ յետոյ ժան Թիալը երևում է Սէն Լուի նաւահանգստում, ուր շոգեշարժ մեքենան վառող մշակներից մէկի կեանքը փրկեց: Արդէն մեքենայի ատամները պատառոտելէին խեղճի շորերը և մարմինը ջարդոտել: Թիալը կայծակի արագութեամբ հասնում, նաւը կանգնեցնում է և թշուառ մշակին հրեշն բերանիցը խլում է:

Պէտք է գիտենալ որ ժան Թիալը աղքատ է. նա շատ անյաջողութիւններ է ունեցել իւր ծովային փոքրիկ վաճառականութեան մէջ և պարտքերի մէջ ընկել: Ի՞նչ էք կարծում, նա իւր խեղճութիւնը պատճառ բռնելով ազատ կը համարի իրան պարտքերից. քաւ լիցի, այդ ամենամեծ անպատուութիւն կը լինէր նորահամար: Նա այնպիսի անուան տէր է, որ հասարակաց յարգանքը վայելել է միշտ. նորա ազգականների մէջ կան քահանաներ, կրօնաւորութիւններ և մինչև անգամ կուսանոցի արքայուհի. հայրը որ երկար ժամանակ ծովային զինուոր է եղել, թօշակ էր ընդունում Նապոլէօն Աից Սիրէն նաւի ալատման նպատակուն համար: Թիալը վճռում է գնալ Եգիպտոս՝ Սուէզի պարանոցի վրայ աշխատելու, յուսալով որ պանդխտութիւնը միջոց կը տայ իրան պարտքերը վճարելու:

Հազիւ թէ իւր տեղը հասնում է, մի երիտասարդ Յոյն խեղճուելուց ազատում է, նա փրկում է և մի ուրիշն կեանքը, որին մի մեքենայ պիտի կուլ տար: Ժամանակ անցնելուց յետոյ հայրենիքը վերադառնալով, նա բաղդ ունեցաւ զիւղական եկեղեցին և ուսումնարանը կրակի բոցերից ազատելու. բարձրանալով մի տանիքի վրայ, նա կովում է հրդեհի դէմ՝ ինչպէս որ մինչև այն ժամանակ կռուել էր փոթորիկի դէմ: Ի՞նչ ասենք վերջապէս այն սխրագործութիւնների համար որ ժան Թիալը կատարել է 1875 ին Տուլուզի շրջակայքում: Նոյն ժամանակի լրագիրներից գիտենք թէ ինչ զարհուրելի աւերածներ գործեց հեղեղը. ընդարձակ դաշտեր ողողուեցան, ամբողջ գիւղեր սրբուեցան, քաղաքի թաղեր տարուեցան ջրից: Ժան Թիալը նստում է իւր նաւակը, անցնում է սրնթիաց Գարօնը, դուրս է գալիս ջրով ծածկուած դաշտերի վրայ, այն տեղից մտնում է մի մեծ ու ընդարձակ անտառ, ուր անթիւ խոջնդոտների հանդիպելով վերջապէս հասնում է դժբաղդութեան տեղը, ուր փուլ եկող աների միջից ցաւալի աղաղակներ են լսում. Թիալը արագութեամբ անցնում է պատից պատ, աւերակից աւերակ, բարձրացնում է վերաւոր-

ներին և մահից փրկում է նոցա՝ որոնք էլ ոչ մի օգնութեան յոյս չունէին: Այն օրը ութսուն հոգուց աւելի փրկուեցան նորահոյ, որոնք հռչակեցին հերոսի քաջագործութիւնները և առիթ տուին ծանօթանալու մի կեանքի՝ որ երբէք չէ մտածել վարձատրութիւններ ստանալ:

Այս բոլոր սիրագործութիւնները աչքի առաջ ունենալով՝ ֆրանսիական Ակադեմիան պարտք համարեց իրան հասարակաց երախտագիտութիւնը յայտնել ժան Թիալին և 2000 ֆրանկի վարձատրութիւն տալ նորան:

Բայց բացի հրդեհից, հեղեղի ու մեքենայի ատամների դէմ կռուելուց ուրիշ միջոցներ էլ կան իւր նմաններին փրկելու: Բարոյական սիրագործութիւնը, որ այնքան քաղցր ու խաղաղական է, ունի նոյնպէս իւր գեղեցիկ օրինակները՝ որքան և արիական քաջագործութիւնը, որ դէմ առ դէմ մարտուում է մահուան հետ: Համեմատեցէք, օրինակի համար, Ժ. Թիալի հետ Մարի-Անտուանէտ Կիլեար օրիորդին, և կը գծուարանաք վճռել թէ այս երկու անձնաւորութիւններից որը աւելի հաստատամտութիւն ու անվիհերութիւն ցոյց տուեց իւր կեանքի ընթացքում: Օրիորդ Կիլեարը, որ ծնունդէն ստոր աստիճանիցն է, իւր փոքրիկ ժառանգութիւնը, իւր աննշան դրամագլուխը և իւր ամբողջ կեանքը զօհել է փոքրահասակ չքաւոր աղջկանց ապագայ բարօրութիւնը պատրաստելու: Միայնակ, առանց պաշտպանի, համարեա առանց միջոցների, նա ընտրեց իւր համար մի գերդաստան այն էակների միջում, որոնք դատապարտուած էին իւր նման թշուառ կեանք վարելու: Այնուհետև նա մենակ չէր, որք ու չքաւոր մանուկները նորա քոյրերը, նորա աղջիկներն էն. նա կերակրում է նոցա, բնակեցնում, կրթում, ձեռքերին մի արհեստ է տալիս և կեանքի ճանապարհի վրայ դնում: Եւ այս արդէն քառասունհինգ տարի շարունակ կատարում է նա փառիգում, այն անբարոյական համարուած քաղաքում:

Օրիորդ Կիլեարը 1831 ին հիմնեց իւր ձեռագործութեան — ապաստանարանը Բէթիւն փողոցի մի տան մէջ: Քսանչորս տարի յետոյ այդ տունը ուրիշի ձեռքը անցնելով՝ նա ստիպվում է իւր հաստատութիւնը մի այլ տեղ փոխադրել. Սէն-Ժակ փողոցում վարձում է մի հին ու անբնակ տուն, որի վերանորոգութեան համար մեծամեծ ծախքեր անելուց յետոյ՝ բնակեցնում է այնտեղ իւր օրիկներին: Ոչինչ չէ զարհուրեցնում այս անվիհեր հոգուն. այժմ ինչպէս և առաջ ամէն բան հոգում, ամէն բանի հասնում է նա:

իւր ծնողներից մնացած համեստ ժառանգութիւնը համարեա բոլորովին սպառուեցաւ, բայց աշխատանքը, կարգը, խնայողութիւնը, մասնաւոր և հրապարակական նուիրատուութիւնները օգնում են նորան անդադար նորոգելու իւր նիւթական միջոցները: Նախատեսութիւնը մի շատ գեղեցիկ բան է, և սակայն այդպիսի դէպքերում ամենազօրաւոր անձը կը վհատէր ապագայի վրայ մտածելով: Սակայն Սր. Կիլեարը խրախուսվում է մտաբերելով աւետարանական խօսքը թէ՛ «Շատ է աւուրն չար իւր», և այդ ամէնօրեայ դժուարութեանը յաղթում է նա ամենայն օր, երջանիկ համարելով իրան երեկոյեան որ նոյն օրուան արգելքի առաջն առել է, և վճռելով նոյն հաստատամտութեամբ յաջորդ օրը շարունակել իւր գործը: Եւ ահա քառասունհինգ տարի է որ նա կատարում է այդ գեղեցիկ գործը յոյսը դնելով Նախախնամութեան վրայ, իւր հովանաւորութիւնից չափի զրկէր այն որբիկներին, որոնց միակ նեցուկն էր այդ ազնիւ հոգին: 1854-ին, երբ Սր. Կիլեարը հեռացաւ Բէթիւն փողոցից, նա արդէն երկու հազար չքաւոր գերդաստանների մանուկներին կեանք էր շնորհել, իւր հացով ու սրտով կերակրել էր նոցա: Ամէն տարի հասակաւոր օրիորդները ապաստանարանից դուրս գնալով նորեկ փոքրերի համար տեղ են բաց անում, և այդպէսով բարեգործութիւնը երբէք չէ ընդհատվում: Մարդ չէ կարող չզարմանալ այն անընկճելի արիւնթեան ու հաստատամտութեան վրայ՝ որ ցոյց տուեց այս բարի էակը իւր երկարատե գործունէութեան ընթացքում, և այն գթառատ ողորմածութեան վրայ՝ որ մարդկային թշուառութիւնը աչքի առաջ ունենալով անդադար նորոգվում ու զօրանում է նորա մէջ:

Յրանսիական Ակադեմիան 2000 Ֆրանկի մրցանակ տալով Սր. Կիլեարին, խոստովանեցաւ թէ չէ կարող արժանապէս վարձատրել այդ պատկառելի անձի կէս դարու ընթացքում ցոյց տուած անձնազոհութիւնը, որի համար նա աւելի մեծ վարձատրութեան արժանի է — հասարակաց երախտագիտութեանը:

Ահա մի ուրիշ տեսակ պատմութիւն, նոյնպէս հետաքրքրական, նոյնպէս սրտաշարժ: Այստեղ խօսքը բազմաթիւ փոքրահասակ որբերի վրայ չէ, որոնց մի անընկճելի հոգի ժողովում ու պատուարում է, այլ միայն երկու աղքատ ու երկարատե անյաջողութիւններից վհատած ծերունիների վրայ, որոնց մի ուրիշ անձ, նոյնպէս աղքատ՝ բայց երիտասարդական հաւատով լի, օգնում է երկար

տարիներին ընթացքում: Լօկէք այս զարմանալի անցքը: Երկու ծե-
րունի ամուսիններ կաղնկալ քաշվում են վանդօմ քաղաքը: Այրը
վաթսուն տարեկան է, կլին էլ համարեա հասակակից է նորան:
Ո՛հ, դառն է եղել այս երկու արարածների կեանքը. ինչ դործի որ
կպել են՝ միշտ անյաջողութիւնների են հանդիպել և իրանց ունե-
ցածի մի մասը կորցրել: Պ. Նէրանը (այսպէս է կոչվում մեր ծե-
րունին) առաջին կայսրութեան վերջին պատերազմների զինուորնե-
րիցն է, որ փորձեց մի փոքրիկ ուսումնարան բանալ Փարիզում:
Այդ բանի համար, բացի կառավարութիւնից ստացած վկայաթղ-
թից, նա ունէր և մի առանձին արժանաւորութիւն. նա սիրում էր
ուսման և կրթութեան գործը: Տիկին Նէրան ոչ միայն լաւ ու գոր-
ծունեայ տանտիկին էր՝ այլ և մի կրթեալ անձ, որ խոստանում էր
արժանաւոր օգնական լինել իւր ամուսնուն: Բայց աւանդ, ջերմե-
ռանդ դործակատարութիւնը միշտ բաւական չէ արժանանաւոր
մարդկանց ջանքերը պսակելու. պէտք է փոքր ինչ բաղդ ունենալ:
Անյաջող դանուելով իրանց առաջին փորձի մէջ, երկու ամուսին-
ները մի ուրիշ ուսումնարան են հիմնում Փարիզում հասարակ ժո-
ղովրդի զաւակների համար, որ մի և նոյն անյաջող վախճանն է ու-
նենում: Արդեօք աւելի բաղդաւոր կը լինին նոքա վանդօմում:
Խեղճ մարդիկ, դժբաղդութիւնը այնտեղ էլ է հալածում նոցա:
Արդ 1851-ին, քսան տարուց աւելի ամէն տեսակ աշխատութիւն ու
զոհողութիւն յանձն առնելուց յետոյ, ախուր և յուսահատական
վիճակի մէջ են ընկնում, երբ հասնում է վանդօմ Լուի Բէլանժէ
անունով երիտասարդը և վերակացուի պաշտօնով մտնում է նոյն
քաղաքի լիցէոնը:

Լուի Բէլանժէն անդրանիկ զաւակ է մի բազմանդամ զերդաս-
տանի՝ որ մեծ նեղութեամբ է ապրում Մայանսում, իւր միակ յոյսը
դնելով այս բարի անձի օժանդակութեան վրայ: Վանդօմի լիցէոնում
վերակացուի պաշտօն ստանալու ժամանակ Բէլանժէն երեսուն տա-
րեկան էր. ուրեմն վաղուց արդէն սովորել էր նա մոռանալ իւր
անձը և ամէն տեսակ զրկողութիւնների տանել ուրիշներին օգնելու
համար: Այստեղ պատահում է նա ծերունի ամուսիններին, տեղե-
կանում է թէ ինչպէս անողորբելի բաղդը հալածել է նոցա երկար
ժամանակ, և սերտ բարեկամութեան կապով կապվում է նոցա հետ:
Բանի որ դեռ նիւթական միջոցները չէին ներում, Բէլանժէն ան-
ձամբ օգնում էր իւր բարեկամներին: Իւր հանգստութեան ժամերը,

իւր ազատ օրերը նա նուիրում է Պ. և Տ. Նէրաներին, երբեք մասնակցում է նոցա աշխատութեանը, նպաստում է նոցա ուսումնարանը բարեկարգելու, երբեք առաջնորդում է նոցա փարիզ և իւր կարողութեան չափ պաշտպանում՝ երբ նոքա վերջին անգամ փորձում են իրանց բաղդը: Զուր ջանք, անօգուտ վաստակ. հարկ է կրկին վերադառնալ Վանդօմ: Ի՛նչ կը լինէր նոցա վիճակը՝ եթէ լուի Բէլանժէն այնտեղ չլինէր. նա է այնուհետեւ նոցա միակ յոյսն ու ապաստանը: Մի քանի ժամանակից յետոյ Բէլանժէն տարրական ուսուցչի պաշտօնն է ստանում. նա այժմ պիտի բնակէր ու կերակուէր լիցէոնում ամէնը 100 Ֆրանկ ռոճիկ ստանալով: Այս փոքրիկ գումարը նա երկու մասն է բաժանում. մի մասը ուղարկում է Մայանս իւր ընտանիքի համար, իսկ միւսը պահում է իւր մանր ծախքերի և անձնական պիտոյքների համար: Այս պիտոյքներից առաջինը, կարելի է ասել միակ պիտոյքը, իւր ծերունի բարեկամների օգնելն է: Շուտով տարրական ուսուցիչների վիճակը փոխվում է, նոքա այլ ևս բնակարան ու սնունդ չեն ստանում և դոցա փոխարէն 2000 Ֆրանկ ռոճիկ են ընդունում: Իսկոյն Բէլանժէն առանձին տուն է վարձում և Նէրա ամուսինների հետ միասին բնակում և կերակրվում է, տան կառավարութեան բոլոր ծախքը իւր վրայ առնելով:

Քսանհինգ տարի է որ Վանդօմի լիցէոնի համետ ուսուցիչը այսպիսի քնքոյշ ու անձնուէր բարեկամութեան օրինակ է տալիս: Նորա անունը հռչակելու համար՝ Վանդօմ քաղաքը սպասեց որ նորա գեղեցիկ դործը իւր վախճանին համնի: Տիկին Նէրան անցեալ տարի մեռաւ. մինչև վերջին շունչը անբաժան էր նորանից այն անձը՝ որին Նախախնամութիւնը սահմանել էր իբրև հարազատ որդի և ամենաքնքոյշ նեցուկ լինել այդ ընտանիքի համար: Պարոն Նէրան այսօր ութսունհինգ տարեկան է. նա այլ ևս չէ մտածում իւր անցեալ դժբաղդութեան վրայ, չափազանց ծերութիւնից համարեա երեսայ է դարձել. միակ բանը որ նա յիշում է՝ Բէլանժէն ցոյց տուած խնամքն է, և անդորր հոգւով սպասում է իւր վերջին բաժնին, վասն զի գիտէ թէ կայ մէկը որ պիտի փակէ իւր աչքերը:

Ճրանսիական Ակադեմիան 1500 Ֆրանկի մրցանակ շնորհեց լուի Բէլանժէնին: Միևնոյն ժամանակ Ակադեմիան ցաւակցութիւն յայտնեց որ չէ կարողացել աւելի վաղ վարձատրել Վանդօմի տարրական ուսուցչին. այդ նորա համար ամենալաւ յանձնարարութիւնը

կը լինէր ազգային լուսաւորութեան մինիստրի առաջ: Այսպիսի ուսուցիչներ նոյնքան պատիւ են բերում կրթութեան գործին՝ որքան առաջին կտրգի գիտնականները, որովհետեւ ուսումը միայն խօսքով չէ լինում՝ այլ և բարի օրինակով:

Վանդօմի ուսուցչի ծեր բարեկամների համեստ օթեանից գնանք այցելէնք մի գեղեցիկ բնակարան, որ կառուցած է ծերերի միանգամայն և մանուկների համար, մի ճշմարիտ մտաւոր և բարոյական ողորմածութեան ապաստանարան: Նորմանդիայում կայ մի փոքրիկ քաղաք Սուրդըվալ անուանով, որ հազիւ 4—500 բնակիչ ունի, բայց այնտեղ կը գտնէք մի բան որի համար շատ մեծ քաղաքներ կարող են նախանձիլ: Տեսէք այն հոյակապ տունը որ շինած է սրբատաշ քարերից և ծածկուած ամուր տանիքով. ցաւագար ծերերի և որբ մանուկների բնակարան է այդ: Մտէք ներս, անցէք բոլոր սրահները, տեսէք թէ ինչ կարգ, ինչ խնամք կայ այնտեղ: Անեակների դատաւորութեան, ինչպէս և արտաքին ճարտարապետութեան մէջ ընտիր ճաշակ է փայլում. բայց այդ դեռ ոչինչ է բարոյական ճարտարագետութեան առաջ: Ամեն ինչ զարմանալի կերպով կարգաւորած է այնտեղ ոչ միայն աչքերի զուարճութեան, այլ և հոգեկան մխիթարութեան համար: Ո՞վ է հիմնել այդ ապաստանարանը. արդեօք նահանգական կամ գաւառական կառավարութիւնը: Ոչ, այլ մի խեղճ՝ ողջիկ, օրիորդ Բօն Վիկտուար, ազգով Տօլմէր, որ այժմ՝ կրօնաւորական զգեստը հագնելուց յետոյ, յայտնի է Քոյր Անտուան անունով: Անկարելի է նկարագրել այն բոլոր նեղութիւններն ու չարչարանքները որ կրել է, այն արգելքները որոնց հանդիպել է նա իւր ձեռնարկութեան մէջ. այս միայն կ'ասեմ թէ բոլոր ականատես մարդիկը, Նորմանդիայի եպիսկոպոսը, ազնուականները, տեղական ժողովուրդը, մեծ ու փոքր, հարուստ ու աղքատ, բոլորը միաբերան Ակադեմիայի ուշադրութիւնը դարձրին այս հազուագիւտ անձի վրայ: Աւելորդ է ասել որ շատերը օգնել են նորան իւր ձեռնարկութեան մէջ. բայց նորա արժանաւորութիւնն այն է որ քսաներկու տարի շարունակ հաստատամտութեամբ ձգնել է իւր յղացած գաղափարը արդիւնագործելու անասելի դժուարութիւնների յաղթելով: Ներկայումս Քոյր Անտուանը դիտաւորութիւն ունի ապաստանարանի կից մի ձեռագործի ուսումնարան բանալ փոքր աղջկանց համար և մի առանձին բաժին՝ ուր ամեն օր հաց պիտի թխուի չքաւորներին ձրի բաժանելու, իսկ տեղական մշակնե-

րին աժան գնով ծախելու: Ինչ որ Սուրդըվախ բարերարուհին ա-
րել է քսաներկու տարուան ընթացքում, բաւական երաշխաւորու-
թիւն է թէ ինչեր պիտի գործէ նա մինչև իւր վերջին օրը:

Ֆրանսիական Ակադեմիան հրապարակաւ յայտնելով հասարա-
կաց երախտագիտութիւնը Քոյր Անտուանին՝ 1000 Ֆրանկի մրցանակ
ընծայեց նորան:

Մինչև այժմ, որբերին, փոքրահասակ անտէր աղջկանց, անկար
ծերունիներին խնամք տանողները աղքատ անձեր են՝ որոնք նոյն իսկ
իրանց թշուառութեան պատճառով աշխատել են թշուառների վի-
ճակը թեթեւացնել: Ահա մի ուրիշ կարգի օրինակ: Մի նահան-
գական նօտարի աղջիկ է, որ կարող էր առատութեան մէջ ապրիլ,
ամուսնանալ, որդիք մեծացնել, բաղդաւոր ու պատուաւոր կեանք
վարել, և ամեն ինչ զոհում է, հարստութիւն, հանգստու-
թիւն, յոյս, ներկայ և ապագայ, չքաւոր ծերունիներին ծառայե-
լու համար: Խօսքը օրիորդ Ֆելիսի Բիէրմանի վրայ է, որ ծնաւ Լան-
ժէ քաղաքում: Չնայելով իւր ջերմեւանդ բարեպաշտութեանը,
այնուամենայնիւ նա վանք չէ մտել որ բոլորովին չբաժանուի հօրիցը:
Դուցէ այսպէսով նա կամեցել է անձամբ փորձել և ուրիշներին էլ
ուսուցանել թէ մինչև որ աստիճան կարելի է անձնուրաց լինել,
որքան բարիք կարելի է անել, ինչպէս կարելի է աշխարհային բա-
ներից հրաժարուիլ առանց աշխարհից բաժանուելու: Ֆրանսիական
Ակադեմիային ուղարկուած նամակները միաձայն հաստատում են թէ
Լանժէի բարերարուհին անսահման բարերարութեան հետ անսահ-
ման ազնուութիւն էլ ունի: Կամաւորապէս աղքատանալով, իւր
անքուն հոգսերի, աչալուրջ կարգապահութեան, խնայողութեան,
զոկողութիւնների շնորհով, ինչպէս նաև հասարակութեան կողմից
գտած համակրութեամբ ու օժանդակութեամբ նա կարողանում է կե-
րակրել իւր շուրջը հաւաքուող ծերունիների դերդաստանը: Պա-
տահում են յաճախ ծանր ժամեր, անտանելի բոպէներ, շատ ան-
գամ նոյնպէս իւր ժողոված թշուառների մէջ պատահում են ան-
տաշ բնաւորութեան, պահանջող ու կոպիտ կամքի տէր մարդիկ:
Ո՛րքան դժուրութիւն է հարկաւոր դառն օրերին տանելու, որքան
համբերութիւն ու հեզութիւն կոշտ բնաւորութիւնները մեղմաց-
նելու: Որիորդ Բիէրմանը զիտէ իւրաքանչիւրի սիրտը շահել, իւրա-
անչիւրի բնաւորութեան յարմար վարուիլ, և այդպէսով դժուա-
ւութիւնների առաջն առնում է: Բացի այս յատկութիւններից, մի

ուրիշ արժանաւորութիւն էլ ունի նա, այն է բարի օրինակ լինել ուրիշներին: Շարունակ բարիք անել, ամենայն հաստատամտութեամբ և անձնուրացութեամբ օգնել կարօտեալներին՝ բարոյական զօրութեան ապացոյց է. իսկ ուրիշների մէջ յարուցանել մեզ հետ բարերարութիւն անելու ցանկութիւնը, այդ նշանակում է բազմացնել մեր ոյժերը: Օրիորդ Բիւրմանը ունեցաւ այդ վարձատրութիւնը. նորա երկու աղախինները, Էմիլիա և Աննա, միշտ անբաժան են եղել իրանց տիրուհուց, միշտ մասնակից են եղել նորա բարեգործութիւններին, միշտ ուրախակից ու ցաւակից են եղել նորա մխիթարական ու դառն ընկերներին:

Ֆրանսիական Ակադեմիան շնորհեց օրիորդ Ֆելիսի Բիւրմանին մի ոսկի մեդալ 1000 Ֆրանկի արժողութեամբ: Միևնոյն ժամանակ Ակադեմիան հրապարակաւ յայտնեց իւր շնորհակալութիւնը Էմիլիա և Աննա աղախիններին իրանց անձնուէր ծառայութեան համար:

Ուրիշ երեք ոսկի մեդալներ նոյն արժողութեան որունցան երեք կանանց իրանց բարի գործերի համար: Առաջինն է Մադլէն Բօզ Էյրօ, Վերին Լուար գաւառից, որ քառասուն տարի շարունակ նուիրել է իւր անձը չքաւորների ու տկարների ծառայութեանը: Շատ ընտանիքներ է փրկել նա, շատերին յուսահատութեան ճանապարհից յետ է դարձրել, և Ակադեմիան վարձատրելով նորան ոչ թէ մի առաքինութեան գործ կամեցաւ վարձատրել, այլ մի ամբողջ առաքինի կեանք: Նրկորդն է Մադլէն Ֆլօրի, նոյն գաւառից, մի հովուուհի՝ որին իւր հայրը 1830ին իբրեւ ժառանգութիւն թողել է մի մեծ գերդաստան թոյլ ու պակասաւոր անձերից բաղկացած. բթամիտ և խելագար արարածներ՝ որոնք առաջուց դատապարտուած էին կեանքի ու մահուան բոլոր տանջանքներին: Հայրը իրաւունք է ունեցել իւր յոյսը դնել Մադլէն աղջկան վրայ. միայն նա կարող էր աշխատել և նա աշխատեցաւ բոլորի համար: Ինչ որ վաստկում է սարերումը, հազիւ թէ կարող է բաւականանալ իւր սեպհական ապրուստի համար. նա բաժանում է իւր աշխատածը այն թշուառների հետ, որոնց խնամքը ճակատագիրը իրան է յանձնել: Ահա արդէն քառասուն տարուց աւելի է որ Մադլէնը պահպանում է նոցա, և այս առաքինական վարմունքի համար իրաւամբ վայելել է տեղացի ժողովրդի վարմանքն ու յարգանքը: Նրորդն է մի այրի կին, Մաշլնէզ մականունով, որ ծնած է Վօկուէօրում, իսկ այժմ բնակւում է Սէն Սէրվան քաղաքում: Տիկին Մաշլ-

նէզը այսօր ութսունչորս տարեկան է. նորա ամբողջ կեանքը ողորմածութեան գործերի մէջ անցաւ: Նորա ամուսինը, որ երկար ժամանակ զօրքի մէջ ծառայել էր զնդապետի պաշտօնով, մասնակից էր եղել նորա բոլոր բարերարութեան գործերին: Անգաւակ լինելով՝ նոքա որդեգրում էին որբ մանուկներ, և ծերունի ղինուորականի թօշակը ամբողջապէս նուիրվում էր այդ գործերին: Բարեսիրտ գնդապետը վախճանեցաւ 1875 ին, և փոքր որբիկները զրկուեցան նորա թօշակի երկու երրորդ մասից: Ահաղեմիան վարձատրելով ութսուն ամեայ այրի կնոջը, կամեցաւ մտիթարել նորա ծերութիւնը և ուրախացնել նորա վերջին օրերը:

Բացի սորանից Ահաղեմիան բաժանեց տասներեք մեղալ զանազան անձերի, իւրաքանչիւրը 500 Ֆրանկի արժողութեամբ, և եօթը մեղալ՝ իւրաքանչիւրը 300 Ֆրանկի արժողութեամբ:

Թէև ընդամենը միայն քսանութ հոգի վարձատրութիւն ստացան, բայց Ֆրանսիայի զանազան անկիւններից հարիւր երեսուն եօթը հոգու համար յանձնարարութիւններ եկան, և այս միայն 1875 թուականի համար: Ի հարկէ Ահաղեմիան չէր կարող բոլորին վարձատրել. նա ստիպուեցաւ ընտրութիւն անել և մրցանակները ամէնից արժանաւորներին տալ բարերարների նշանակած պարգևները:

Այս առիթով նոյն օրուան նշանաւոր նստի նախագահը, Պ. Սէն Բընէ Տայլանդիէ, իւր ճառի մէջ հետեւեալ ուշադրութեան արժանի խօսքերն ասաց.

«Ոչ, բարութեան աղբիւրը չէ ցամաքել. Ֆրանսայի սիրտը բաբախում է ինչպէս միշտ բաբախել է մեր պատմական կեանքի ամենալաւ տարիներում, նա միշտ միեւնոյն վեհ սիրան է, մի ընդհանուր մարդասիրութեան կենտրոն, որ միեւնոյն ժամանակ կրօնի կենտրոն է: Արդարև, մեր անկեղծ քննութիւնները պարզ ցոյց են տալիս, որ այս բոլոր անձնապէս գործողութիւնների մէջ, կամ գոնէ համարեաւ բոլորի մէջ, կարող եմ ասել տասնից ինն անգամ, կրօնական զգացմունքն է եղել զլիաւոր շարժառիթը, այնպէս որ անկողմնասէր և նախապաշարմունքներից ազատ փիլիսոփան ստիպուած է խոստովանել թէ Ֆրանսիայի ժողովուրդը, ազգի ընդհանրութիւնը որ հեռու է ամեն տեսակ կուսակցական մեքենայութիւններից, արհեստական խռովութիւններից և գրգռեցուցիչ վիճաբանութիւններից, մի առողջ ու հաստատուն հիմն ունի, մի անքակտելի քրիստոնէութեան հիմն:

«Եւ մի մոռանաք, խնդրեմ, որ այս պարգեւաբաշխութեան մասնակից են լոկ աղքատ դասի մարդիկ. այսպէս է եղել Պ. դը Մօնդիօնի կամքը: Ի՞նչ կը լինէր Զուրեմն, եթէ միւսնոյն աշխատանքը յանձն առնէինք Ֆրանսիական հասարակութեան բոլոր դասերի վերաբերութեամբ: Չարակամ բամբասողներ ասացին. Ֆրանսիան մեռնելու վրայ է: Չափազանց մեծացնելով մեր թշուառութիւնը, անկարող լինելով հասկանալ մեր կեանքի շնորհալի կողմերը, նոքա անարգաբար մեզ են յարմարեցնում այն խօսքը՝ որ Սալվիանոսը ասել է հին Հռոմի ապականութեան վրայ. *Populus ramanus moritur et ridet* (Հռոմէական ժողովուրդը մեռնում է և ծիծաղում է): Կոպլիտ բացազանչութիւն, Պարոններ. Ֆրանսիան չի մեռնիլ: Վկայ եմ բերում Կերկրի մէկ ծայրից միւսը, հիւսիսից հարաւ, արեւելքից արեւմուտք, այնքան առաքինութիւններ՝ որ աշխարհին անծանօթ են. վկայ եմ բերում այնքան ծանրախոհ մարդիկ որոնք հաւատարիմ հետեւողներ են իմաստունի այս խօսքին թէ՛ Բարերարը չէ աղաղակում, աղաղակողը չէ բարերարում:

«Հին կտակարանի Աստուածը ասում էր նահապետին. «Եթէ կայ յիսուն արդար այդ քաղաքում, եթէ կայ քառասունհինգ արդար, եթէ կայ քառասուն, կամ երեսուն, կամ քսան արդար, եթէ կայ զոնեա տասն արդար, չեմ կործանիլ քաղաքը այդ տասն արդարի սիրոյ համար:» Ո՛հ, որքան աւելի արդարներ կան երկրի իւրաքանչիւր գիւղի, իւրաքանչիւր աւանի մէջ, որի մահը համարձակում են մարդարէանալ: Ո՛րքան փրկիչներ կան՝ որ Աստուած տեսնում է ընկերական սանդուղքի ամեն աստիճանների վրայ, որքան ընտանիքներ կան՝ որոնց մէջ պահպանվում են հայրենիքի ճշմարիտ աւանդութիւնները. քանի՛ պատուաւոր տներ, քանի՛ աշխատասէր արհեստանոցներ: Եթէ միաքը շփոթվում ու զարհուրում է նկատելով այն զայթակղեցուցիչ երևոյթները՝ որոնցից ոչ մի քաղաքակրթութիւն զուրկ չէ, հոգին անդորրութիւն է գտնում ու կազդուրվում է այցելելով այն սուրբ տեղերը՝ ուր բաբախում է Ֆրանսիայի սիրտը:»

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

«Փորձի» առաջին համարում մենք ցոյց տուինք, թէ ինչ պարտականութիւններ է դնում Ռուսաց դրական օրէնքը մեր Հոգեւոր Վարչութեան վերայ ազգային ուսումնարանների բարեկարգութեան մասին, զանազան բարեգործական հաստատութիւնների հիմնարկութեան մասին, եկեղեցական կալուածների կառավարութեան մասին, վիճակագրական ցուցակներ կազմելու մասին, և այլն և այլն: Այս բոլորը մեր Հոգեւոր Վարչութեան պարտականութիւնն է, մի պարտականութիւն, որ նոյն իսկ օրէնքն է պահանջում: Բայց մեր Հոգեւոր վարչութեան վերայ դրած են և ուրիշ շատ պարտականութիւններ, որ թէև օրէնքը չի պահանջում, այնու ամենայնիւ նոցա իրագործելը մնալով օրինաց սահմանների մէջ, նոցա կատարումը Հոգեւոր Վարչութեան պարտականութիւնն է:

Մի համառօտ հայեացք ձգենք մեր բարձր Հոգեւորականութեան դործունէութեան վերայ՝ ինչպէս իւր օրինաւոր պարտականութիւնների սահմանում, այսպէս և այն ընթացքի մէջ, որ մենք սպասում ենք նորանից՝ համաձայն այն նշանակութեան, որ նա ունի հայ ազգի կեանքի մէջ: Այս համառօտ տեսութեան մէջ մենք աչքի առաջ կունենանք վերջին տասը տարիների շրջանը, որ իբրև մեր ժամանակի ամենամօտ շրջան՝ ամենից աւելի կարող է գրաւել մեր ընթերցողների ուշադրութիւնը:

Այս ժամանակամիջոցում Ս. Էջմիածնում հիմնուել է ձեմարան, մի հաստատութիւն, որի անհրաժեշտ կարեւորութիւնը վաղուց զգալի էր բոլոր հայերիս: ձեմարանը իւր նշանակութեան հա-

մեմատ մի բարձրակարգ ուսումնարան է: Ճեմարան մտնելու համար հարկաւոր է գիտենալ այն բոլորը, ինչ որ ուսուցանոււմ են միջնակարգ հոգևոր ուսումնարաններում, որպիսի է, օրինակի համար, Թիֆլիսի Ներսիսեան ուսումնարանը: Բայց արդեօք մեր բարձրագոյն հոգևոր վարչութիւնը մտածե՞ց ճեմարանի համար ուսանողներ պատրաստելու ղիտաւորութեամբ միջնակարգ ուսումնարաններ բանալ զանազան հայաբնակ կենտրոններում: Ոչ: Սակայն ճեմարանը ուսանողներ պիտի ունենայ և ահա մենք տեսնում ենք, որ լքմիածնում բացվում է մի միջնակարգ դպրոց և այս միջնակարգ դպրոցը պիտի ճեմարանի համար ուսանողներ պատրաստէ, այնպէս որ թէև լքմիածնում այժմ գտնուող վարժարանը «ճեմարան» անուն է կրում, բայց նա իսկապէս ոչ թէ մի բարձր ուսումնարան է, ինչպէս որ խոստացուած է մեզ, այլ միջնակարգ դպրոց:

Այսպիսի մի հաստատութիւն, մեր կարծիքով, երեք վատ հետևանք պիտի ունենայ. նախ՝ ամեն մանկավարժական կանոնների հակառակ է փոքր տղայոց հեռացնել իւրեանց ծնողներից ու մայրենի երկրից և բերել մի տեղ, ուր նոքա զրկուած պիտի լինին ընտանեկան խնամքներից և հոգացողութիւններից, երկրորդ՝ այդ մանուկներին զանազան տեղերից ու կլիմաներից լքմիածնի մէջ հաւաքելով, ուր կլիմայի պայմանները այնքան յաջող չեն, որքան յանկալի կլիմեր, պատրաստում են մեզ համար ոչ թէ մոօք և մարմնով առողջ անդամներ, այլ գուցէ սորա հակառակ՝ թոյլ ու անպէտք անդամներ. վերջապէս երրորդ անյարմարութիւնն այն է, որ դորանով ճեմարանի ծախքը կրկնապատկւում է, որովհետև նա երկու մասն պիտի բաժանուի՝ միջնակարգ և բարձր դասարաններ: Այն ինչ մենք կարծում ենք, թէ աւելի խոհեմ ընթացք բռնած կը լինէր հոգևոր վարչութիւնը իւր գործունէութեան մէջ, եթէ նա ճեմարանը հիմնելուց առաջ իւր բոլոր ջանքը դործ դրած լինէր ամեն հայաբնակ տեղերում ժամանակակից պահանջների համեմատ տարրական և միջնակարգ ուսումնարաններ հաստատել: Ուր որ ժողովուրդը ունեւոր է, այնտեղ ուսումնարան հիմնելու էր ժողովրդականների ծախքով ու աշխատութեամբ, իսկ ուր որ նա անկարող է այդ բեռը տանել, շտապելու էր իւր նիւթական և բարոյական օգնութիւնը հասցնել: Այս ժամանակը միայն ճեմարանի բարոյական դրութիւնը կարող էր ապահովուած համարուիլ:

Եթէ գործը այս կէտից սկսուած լինէր, այսօր մի փառաւոր

պատկեր պիտի ներկայացնէին մեր ուսումնարանները: Տարրական վարժարաններում կը սովորէին քաղաքի և գիւղերի բնակիչների բոլոր մանուկները. նոցանից աւելի ընդունակները կը մտնէին միջնակարգ դպրոցներ, իսկ այստեղ յաջողութեամբ աւարտողները՝ էջմիածնի ձեմանարանը, որ այս հանգամանքում կարող էր իւր ուսանողներին բարձրագոյն ուսում տալ աստուածաբանական, փիլիսոփայական և մանկավարժական գիտութիւնների մէջ: Այն ժամանակ մենք կարող էինք վստահ լինել, որ ազգի կողմից կրած ծախսերը արդարեւ անօգուտ չեն գնում և առատ պտուղ են տալիս:

Այսպէս ուրեմն վերջին տասը տարուայ ընթացքում մեր Բարձրագոյն Հոգեւոր Կառավարութիւնը հիմնել է միայն մի ուսումնարան, որ թէև բարձր ուսումնարանի անուն է կրում, բայց ըստ ինքեան ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի միջնակարգ ուսումնարան: Մենք ասում ենք միայն մի ուսումնարան, որովհետև այս կամ այն հասարակութեան իր աւուրը տալ ուսումնարան հիմնելու, այդ չի նշանակում որ այդ ուսումնարանները հիմնում է Բարձրագոյն Հոգեւոր Կառավարութիւնը, այլ այդ դպրոցները, ի պատիւ մեր ազգին, հիմնվում են ժողովրդեան ծախքով և աշխատութեամբ... բայց ցաւալին այն է՝ որ ամենայն տեղ հայր այդպիսի գործերի համար միջոցներ չունի և այս պատճառով մնում է անուս և տգէտ:

Երկրորդ և կարելի է ասել իւր սկզբունքով փառաւոր գործ պէտք է համարել մեր ժամանակի համար թեմական վերատեսուէչների պաշտօնի հաստատութիւնը:

Տեսուր պատկեր են ներկայացնում մեր ծխական ուսումնարանները թէ քաղաքներում և թէ մանաւանդ գիւղերում. հին շինութիւն, խոնաւ և ցածր սենեակներով, կամ աւելի լաւ ասելք, սենեակով, ձմեռը ցուրտ, ամառը շոգ, կոտրած նստարաններ ու սեղաններ, երեսայոց գոյնը դեղնած, առանց դասադրքերի և դասական պիտոյքների, իսկ նոցա վարժապետը մի թշուառ անձն, որ հազիւ իմանում է իւր դասախօսած առարկան: Ուսումնարանների այս դրութիւնը տարտամ հանգամանքի մէջ ձգեցին մեր ուսումնարանների գոյութիւնը... Ծխական ուսումնարանների դրութիւնը բարեփոխելու համար հոգեւոր իշխանութիւնը որոշեց ենթարկել նոցա վերատեսուէչների հսկողութեանը: Սոքա ուսումնարաններ պիտի բանային այն տեղերում, ուր ուսումնարան չը կար ուրեմն և աղբիւրներ պիտի գտնէին նոցա պահպանութեան համար: սոքա պէտք է փոխէին ուսումնարանների անյարմար և քիչ

սակար բնակարանները, նոցա պահանջողութեան յարմար դասա-
գրքեր պէտք է որոշէին և միջոցներ պիտի գտնէին այս գրքերը
գնելու աշակերտների համար, վերջապէս օրինաւոր ուսուցիչներ պիտի
որոնէին երեխայոց ուսում տալու համար և ոչ թէ լոկ վարժա-
պետք անուն կրելու... Այս բոլոր պահանջմունքները իրագործող ան-
ձանց արդեօք ի՞նչ պայմանների մէջ է գրեւ հոգեւոր վարչութիւնը:

Հետեւեալ օրինակը կարող է հարցիս պատասխանը լինել:

Վրաստանի և Իմերէթի Հայոց հոգեւոր վիճակը սլարունա-
կում է իւր մէջ անբողջ Թիֆլիսի, Քութայիսի և մասամբ Նիսապէտ-
պօլի նահանգը: Այս ահագին տարածութեան վերայ բաղմաթիւ Հայեր
են բնակում թէ քաղաքներում և թէ գիւղերում, սոքա ունին և
բաղմաթիւ ծխական ուսումնարաններ թէ արական և թէ իգական
սեռի համար: Այդ բոլոր ուսումնարանները Հոգեւոր վարչութիւնը
որոշեց. յանձնել մի անձի, այն ինչ նոյն տարածութեան մէջ տէ-
րութիւնը երեք նահանգական վերատեսուչ ունի իւրեանց երեք օգնա-
կաններով, որոնցից ամեն մի վերատեսուչը ստանում է 2500 ռ.
տարեկան ռոճիկ, իսկ օգնականը 1300 ռ: Հոգեւոր վարչութիւնը
աւելորդ համարեց տեսչին օգնական տալ, իսկ իրան տեսչին որո-
շեց նշանակել տարեկան ռոճիկ... 800 ռ. ¹⁾ Գորա մէջ հաշուելով
ճանապարհի և դիւանական ծախսերը:

Այս թուանշաններից կարելի է եզրակացնել, թէ ի՞նչ աստի-
ճանի մարդիկ պիտի առաջարկէին իւրեանց աշխատանքը այնպիսի մի
վեւմ գործ առաջ տանելու, որպիսի է ուսումնարանների վարչու-
թեան գործը:

Կարծես մի բացառութիւն էր կազմում մեր այս ընդհանուր
գրութեան մէջ Վրաստանի և Իմերէթի թեմական վերատեսուչ
Ստեփաննոս քահանայ Տէր Ստեփանեանցը, որ թէ իւր մանկավարժական
պատրաստութեամբ (սա ստացել է իւր ուսումը Մոսկվայի Նազարեան
ձեմարանում և ապա երկար ժամանակ վարժապետութիւն է արած
Գորու գաւառական դպրոցում) և թէ իւր բնաւորութեան սեփական
յատկութիւններով միանգամայն համապատասխանում էր իւր վեւմ

¹⁾ Այս գումարն էլ կազմվում է հետեւեալ կերպով. 500 ռ. տալիս է
Ներսիսեան դպրոցը, որ վերատեսչի հետ ոչինչ գործ չունի, իսկ 300 ռ.
Ախալցխայի ուսումնարանը, որի հետ վերատեսուչը շատ փոքր գործ
ունի....

կոչման ու ծանր պաշտօնին: Առանձին սիրով ու եռանդով սկսեց նա իւր գործը: 1874 թուականին Հայոց լրագիրները լցուեցան զանազան տեղերից եկած թղթակցութիւններով, որոնցից տեղեկանում էինք Հ. Տէր Ստեփանեանցի աշխատութեամբ բացուած երկսեռ ծխական վարժարանների մասին: Նոյն 1874 թուին Հ. Տէր Ստեփանեանցը կազմեց մի ժողով, որ խորին տպաւորութիւն գործեց բոլոր մասնակից եղողների վերայ և մեծ ու գործնական արդիւնք պիտի ունենար Հայոց ուսումնարանների համար, եթէ յարատւութիւն ունեցած լինէր. մեր խօսքը ուսուցչական ժողովի մասին է, որի սկզբնապատճառն եղաւ արժանապատիւ հայրը: Զանազան կողմերից հաւաքուեցան Թիֆլիս այլ և այլ առարկաների ուսուցիչներ. քահանայ, սարկաւազ, աշխարհական. բարձրագոյն ուսում ստացած և ոչ մի տեղ կանոնաւոր կրթութիւն չստացած վարժապետները հաղորդում էին միմեանց իւրեանց փորձերի արդիւնքները, վիճաբանութեամբ որոշում էին դասատուութեան եղանակները, ծանօթացնում էին միմեանց դասախօսութեան եղանակներն առանձին փորձական դասերով և այլն... մի քաղցր, մի անսովոր ապաւորութիւն էին անում այդ ժողովները...

Անցան ամիսներ և մեր վերատեսչի եռանդը սկսաւ նուազել. իւր ստացած ռոճկի մեծ մասը նա ճանապարհի ծախքի վերայ էր գործ դնում, չասենք, որ նա պէտք է պահէր ընտանիք... Մենք լսած ենք, որ մեր թեմական վերատեսուչը միջոց չունէր մինչև անգամ մի գրագիր վարձել դիւանական գրադրութիւն անելու... Երբ տէրութիւնը Գօրի քաղաքում ուսուցչական դպրոց բացեց, Տէր Ստեփանեանցը ընդունեց այդտեղ Հայոց կրօնի և լեզուի ուսուցչութիւնը, թողնելով վերատեսչութեան պաշտօնը:

Մեր Հոգեւոր իշխանութիւնը այն աստիճանի թեթեւ աչքով է նայում այսպիսի գործի վրայ, որ սորանից մի քանի ամիս առաջ խօսակցութեան առարկայ էր դարձել այն համբաւը, թէ Հ. Տէր Ստեփանեանցի վրայ կամենում են թողնել և թեմական վերատեսչի պաշտօնը, պարտականութիւն դնելով նորա վերայ այցելել ազգային ուսումնարանները միայն ամառուայ արձակուրդներին և տօն օրերին, այսինքն այն ժամանակ, երբ Հայոց ուսումնարանների վերատեսուչը, որպէս Գօրու պետական ուսուցչական դպրոցի վարժապետ, ազատ է, իսկ մեր ուսումնարանները փակ են... Հ. Տէր Ստեփանեանցը չէ համաձայնել ընդունելու այդ պայմաններով վերատեսչի պաշտօնը:

Դեռ յայտնի չէ, թէ արժանապատիւ հօր տեղ ո՞վ է նշանակվում։ Իսկ առ այժմ, ինչպէս լսել ենք, վերատեսչի պաշտօնը զանազան տեղերում յանձնել են ծխական վարժապետներին, այսինքն այնպիսի անձանց, որոնք իրանք կարօտ են մանկավարժական առաջնորդութեան։

Թէ ի՞նչ հետեւանքներ ունեցաւ վերատեսչի ընտրութիւնը միւս թեմերում, այս մասին մենք մանրամասն տեղեկութիւններ չունինք, միայն լսած ենք, որ այն տեղերում ռոճիկները աւելի սակաւ են նշանակուած և իրանք տեսուչներն էլ անհաստատ են իրանց պաշտօնի մէջ։ Այդ վերատեսուչներից (sic!) մէկը իւր պաշտօնը թողել է գաւառական (գոնէ նահանգական լինէր) վարժապետ դառնալու համար, մի ուրիշ տեղ թեմական վերատեսչի պաշտօնը տուել են մի անուս արեղայի, որովհետեւ նա յանձն է առել այդ պաշտօնը վարել... ճիշդաբար։

Ահա այսպէս են իրագործվում մեր մէջ այն սրբազան պարտաւորութիւնները, որոնք զրուած են մեր հոգեւորականութեան վերայ օրէնքի գորութեամբ։ Եթէ այս կողմից Հոգեւոր Վարչութեան գործունէութիւնը այսքան թոյլ է — ուրեմն պէտք է արդեօք զարմանա՞նք, որ նա բոլորովին անփոյթ է եղել կատարելու իւր բարոյական պարտաւորութիւնների մեծ մասը, այն պարտաւորութիւնների, որ նորա վերայ դրել է Հայոց աղգի պատմութիւնը իբրեւ միակ հաստատութեան վերայ, որ ազգութեան գաղափարի ամենամեծ կապն է։ Մենք միայն մի երկու օրինակ կը բերենք։

Սուրբ Եջմիածինը, իբրեւ հայութեան կենտրոն, պէտք է ամենայն ջանք գործ դնէ մեր հնութիւնները պահպանելու։ Արագիրների մէջ անդադար կարգում ենք, թէ այս կամ այն վանքը որ իւր արձանագրութիւնների մէջ թանգագին պատմական գանձեր է պարուհակում, հայկական զարգացած ճարտարապետութեան գեղեցիկ կենդանի արձան է — անտէրութիւնից քանդվում է, թէև ունի վանահայր (շատ անգամ բարձրաստիճան հոգեւորական է լինում) — ի՞նչ հոգս է քաշում արդեօք սորա մասին մեր Հոգեւոր Վարչութիւնը։ Մենք լսում ենք որ շատ վանքերում, շատ դիւղերի ու քաղաքների մէջ, մասնաւոր ընտանիքներում զտնվում են զանազան հին գրաւոր յիշատակարաններ, որոնք մեծ մասամբ տգիտութիւնից ոչնչանում են, — դուցէ այդ բանումն էլ աւելի մեղաւոր են մեր հոգեւորականութեան անդամները, քան թէ նոքա, որոնք տգիտութեան մէջ խմորուած են։ Ո՞ւր յայտնի չէ այն տխուր անցքը, որ պատահել է

Սիմօն կաթողիկոսի օրով: Այս ազգային հնութիւններին նախանձախնդիր հայրապետը խմանալով որ Սեանայ վանքում շատ հին ձեռագրեր կան թափթփած, թողոտ ու խոնաւ տեղերում, զնում է յիշեալ վանքը հնութիւնից մնացած գանձերին փրութիւն անելու: Վանականները վախենալով որ մի գուցէ իրանց անհոգութեան պատիժը ստանան, բոլոր ձեռագրերը Սեանայ ծոցն են ածում... Տարիները իւրեանց հետ տանում են ժողովրդի հին սովորութիւնները, ծէսերը, աւանդութիւնները, մինչև անգամ խօսուն լեզուն: Ժողովուրդը ունի երգեր, որոնց մէջ յայտնում է իւր փրութիւնը և ուրախութիւնը, երբ է մեր Հոգեւոր Վարչութիւնը հրաւիրել հայ հասարակութեանը՝ ընկերութիւններ կազմել՝ սովորութիւնները, նախապաշարմունքները, աւանդութիւնները և այլն հաւաքելու և գրի անցնելու, ազգի դրութիւնը ուսումնասիրելու նպատակով:

Մեր ազգը ունեցել է երեւելի մարդիկ, որոնց յիշատակը ազգի մէջ վառ պահելը մի զօրաւոր դաստիարակիչ միջոց պիտի համարուէր: Երբ է մեր Հոգեւոր Վարչութիւնը յիշեցրել մեզ մեր այդ երեւելի մարդկանց սխրագործութիւնները, երբ է Սուրբ Էջմիածինը հաւաքել աշխարհիս զանազան կողմերում ապրող հայ յերին տօնելու այս կամ այն երեւելի հայի յօբէյեանը...

Սրբազան, թէ և ոչ պարտադիր, պարտականութիւնների վերարերութեամբ մեր Հոգեւոր Վառավարութեան գործունէութիւնը, համարձակում ենք ասել, խիստ սկզբնական դրութեան մէջ է:

Պարտաւորութիւններ դնելով մեր Հոգեւոր Վարչութեան վերայ, մենք կը մեղանչէինք արդարութեան դէմ, եթէ չխօսէինք և այն հանգամանքի մասին, թէ արդեօք նա նիւթ ա կան միջոցներ ունի՞ իւր պարտաւորութիւնները իրագործելու:

Մեր Հոգեւոր Վարչութիւնը միշտ գանդատաւոր է եղել իւր միջոցների սղութեան համար, իսկ հասարակութեան մէջ թաղաւորում է մի առանձին յամառութեամբ այն կարծիքը, թէ Սուրբ Էջմիածինը տասնապատիկ աւելի եկամուտ ունի քան թէ ծախք: Այս կարծիքի հետեւանքն է, որ մեր հասարակութեան մէջ զարթեցաւ այն խնդիրը, թէ Սուրբ Աթոռը պարտական է իւր եկամուտների և ծախքերի հաշիւը տալ ազգին: Մեր դրականութեան մէջ այդ հաշիւը խստութեամբ պահանջող հանդիսացաւ մի լոռազիր, որ ընթերցող հասարակութեան մէջ յայտնի է իւր խոհեմ և անշահասէր ուղղութեամբ մեր ազգային հարցերում: Շատերը զար-

մանում են թէ «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը ի՞նչպէս է հաշիւ պահանջում Սուրբ Աթոռից, քանի որ մեր Հայրապետները երբէք ոչ ոքի հաշիւ չեն տուել և քանի որ ժողովրդի այդ իրաւունքը ոչ մի օրէնքով չի ապացուցանւում: Եւ ի՞նչ օղուտ կարող են բերել, աւելացնում են նոքա, այն թուանշանները, որոնք ամեն տեսակ հաշիւների մէջ առաջ են բերվում, քանի որ հասարակութիւնը զրկված պէտք է լինի այդ թուանշանների ճշգումթիւնն ստուգելու իսկական դործքերից և թղթերից: Եւ վերջապէս այդ ստուգութիւն անել ցանկացողը որպիսի՞ իրաւամբ պէտք է ներկայանայ Սուրբ Աթոռին, իբրեւ մի անհատ Հայ, թէ իբրեւ ներկայացուցիչ մի որեւիցէ հասարակութեան:

Արդարեւ եթէ այս խնդրի վերայ խիստ օրինական կէտից նայենք, նորա պատասխանը բացասական պէտք է լինի: Եթէ Հայոց եկեղեցական պատմութեան աւանդութիւնների կէտից նայենք, գուցէ դարձեալ բացասական պատասխան պիտի տանք նորան — բայց միանգամայն գրական կլինի պատասխանը, եթէ խնդիրը քննենք բարոյական և դործնական տապարիզի վերայ:

Ինչո՞ւ դարձեալ այդ խնդիրը, ինչո՞ւ մեր լրագրութիւնը և նորա հետ էլ հասարակութեան բազմութիւնը պահանջում են, որ Սուրբ Աթոռը ներկայացնէ ազգին եւ եւ մտից հաշիւը:

Ահա, վստահանում ենք ասել, սորա խիստական պատասխանը:

Ազգին յայտնի է, որ Սուրբ Աթոռը մեծ մեծ կալուածներ ունի, յայտնի է որ այդ կալուածները թէև զանազան բարձրաստիճան անձանց աղբեցութեամբ շատ անգամ իւրեանց արդիւնաբերութեան համեմատ պակաս գնով կապալաւ են տրվում, բայց և այնպէս՝ նոցա բերած եկամուտները նշանաւոր գումարներ են կազմում: Ազգը գիտէ որ Սուրբ Աթոռի զանազան անուններով ստացած հարկերը (պողի և այլն) բաւական մեծ քանակութեամբ մնում են Ս. Աթոռի զանձարանը, ազգին յայտնի է որ Սուրբ Աթոռը հաշուից դուրս մեծ մեծ գումարներ է ստանում զանազան տեղերից, ազգը մասնաւորացի է անում, օրինակ, Սերովլէ եպիսկոպոսի կտակած գումարը, Հօլլանդիայից եկած գումարները, Հնդկաստանից ստացուած գումարը, որոնց քանակութիւնը հարիւր հազարների է հասնում... Միւս կողմից, ազգը տեսնում է, որ Սուրբ Աթոռը դիմում է և կարգէ դուրս հարկերի, այլապէս չենք կարող անուանել այն եղանակը, որ դործ է գրվում «Արարատ» ամսագիրը

քահանաների մէջ տարածելու և մանաւանդ 150 ուսուցիչներու «ճաշոցները ծախելու ժամանակ»¹⁾։ Սուրբ Աթոռի եկամուտների մասին այսքանը յայտնի լինելով, միթէ բնական չէ՞տք է համարուի, այն հարցը՝ թէ ո՞ւր են դնում այդ գումարները։

Ս. Էջմիածինը պահում է մի ճեմարան, որ դեռ ևս միջնակարգ ուսումնարանի չորս դաստուռն ունի, ուրեմն և նորա ծախքը համեմատաբար փոքր է։ Թէմական վերատեսուչների ունեցած նիւթական ապահովութեան խնամքը վերելք տեսանք. Էջմիածնից դուրս եղած ուսումնարաններին օգնութեան չափի օրինակ կարող է լինել Սրբազան Մանկունու հեռագրական պատասխանը Դավրիժի ազգայնոց, որոնք աղերսազիր էին ուղարկել ազգլի և եկեղեցու զինին, խնդրելով սեպհականացնել Դավրիժի ազգային ուսումնարանին տարեկան 100 ուսուցիչ, որ Սուրբ Աթոռը ստանում է Պարսկաստանում

¹⁾ «Ճաշոցների» ծախելու եղանակի մասին մենք չառ բան էինք լսել ու կարդացել, բայց չէինք հաւատում, ստիպում էինք մեզ չհաւատալ, քանի որ անծանօթ էինք Ներսիսեան ուսումնարանի Հոգաբարձութեան նստի մէջ «ճաշոցների» վերաբերութեամբ պատահած անցքին։ Յայտնի է, որ Ներսիսեան ուսումնարանի աղբիւրներից մէկը քանի մի ուխտատեղիների եկամուտն է, որի քանակութիւնը, ցաւալի է ասել, տարէցտարի պակասում է ժողովրդի ջերմեռանդութեան հետ։ Թեմական կոնսիստորիան, որի երկու գերապատիւ անդամները նշանակուած են «ճաշոցների» ծախելու, կարգադրել է այդ ճաշոցներից երեք հատ ուղարկել վերոյիշեալ ուխտատեղիքը և մի և նոյն ժամանակ ուսումնարանից պահանջել ամեն մէկ զրբի համար 100 ուսուցիչ (50 ու. զինումն է արած) ընդ ամենը 300 ուսուցիչ։ Ուսումնարանի Հոգաբարձութիւնը աչքի առաջ ունենալով, որ ճաշոցներից ստացած գումարը նշանակուած է յօգուտ Էջմիածնայ ձեմարանի, այսինքն յօգուտ մի ուսումնարանական հաստատութեան, որին Ներսիսեան Դպրոցը համանման է, թէ այս դպրոցը պարտքեր ունի և ինքը կարօտ է դրամական օժանդակութեան և թէ վերոյիշեալ ուխտատեղիքը ունին իւրեանց համար ճաշոցներ, որ դեռ պիտանի են,—որոշեց խնդրել իւր սրբազան հայտազանին՝ միջնորդել Նորին Վեհափառութեան առաջ, որ դպրոցը այդ ծախքից ազատուի։ Բայց որովհետեւ սրբազան նախագահը յայտնեց, որ այդ ծախքը ուսումնարանը պարտական է իւր վերայ առնել, որովհետեւ Նորին Վեհափառութիւնը «ճաշոցներից» գոյացած գումարին մի առանձին նշանակութիւն է տալիս, հոգաբարձութիւնը որոշեց՝ այդ ծախքը ընդունել և զրբել կոնսիստորիային որ վերցնէ 300 ուսուցիչ այն 1100 ուսուցիչ, որ նա պարտական է դպրոցին։

Թաշուրդ նիստին ներկայացաւ հոգաբարձութեան Էջմիածնից յատուկ

գտնուող մի կալուածից: Սրբազան Մանկունու այդ պատասխանը պարունակում է իւր մէջ մի ամբողջ կառավարչական սխառմ: Եթէ Ս. Էջմիածինը այս և այն ուսումնարանաց բաժանէ իւր ստանալիքը, ապա ինքը ինչով ապրի... Ուզում ենք ասել որ Սուրբ Աթոռը միանգամայն ոչինչ նիւթական խնամատարութիւն չունի Էջմիածնի պատերից դուրս ազգային ուսումնարանների և հաստատութիւնների մասին, այն ինչ այդ պիտի նորա գլխաւոր պարտականութիւնը լինէր: Իսկ թէ ինչ կենցաղավարութիւն ունին Էջմիածնայ վանականները և ուրեմն ինչքան ծախք պէտք է գնայ նոցա վերայ, այդ հարցը վճռում է հանգուցեալ Արէլ Արքեպիսկոպոսի վիճակը, որ երկար ժամանակ Սինոդի անդամ լինելով և գրականութեան մէջ յայտնի անձն՝ ամենաթշուառ աղքատութեան և զրկողութիւնների մէջ կնքեց իւր երկրաւոր կեանքը: Եթէ սորան աւելացնենք ժողովրդի մէջ տարածուած համոզմունքը, թէ

ուղարկուած մի բարձրատիճան հոգևորական զանազան ապառիկներ ժողովելու, որ սկսաւ հաւատացնել հոգաբարձութեանը, թէ ինքը կարդացել է կոնսիստորիայում 1900 ուրբու վերաբերեալ գործը և թէ այն կարծիքն է ստացել, որ ոչ թէ կոնսիստորիան է պարտական այդ գումարը դպրոցին, այլ թէ ընդհակառակն դպրոցը երկու այդքան (հաշուելով և այն որ սա ստացել է այդ պարտքի հաշվում) պարտական է վերադարձնել կոնսիստորիային և ուրեմն առաձնապէս վճարել և 300 ուրբլին: Հոգաբարձութիւնը պատասխանել է դերապատիւ հօրը, թէ կոնսիստորիան այդ պարտքը վաղուց ընդունել է, այդ պարտքի հաշվում՝ վաղուց սկսել է մաս մաս բաւականութիւն տալ դպրոցին. իսկ եթէ Գերապատիւ Հայրը նոր փաստեր է գտել գործի մէջ յօգուտ կոնսիստորիայի, որ հոգաբարձութիւնը չգիտէ և իրաւունք չունի առանց օրինաւոր ապացուցի ընդունել, թող զրէ դորա մասին նոյն իսկ կոնսիստորիան և այն ժամանակ հոգաբարձութիւնը իւր տնօրէնութիւնը կանէ: Այստեղ դերապատիւ հայրը ճաշոցների խնդիրը կրկին առաջ բերելով, այնպէս բարկացել է, այնպիսի սպառնալիքներ է տուել հոգաբարձութեան հոգևոր բարձր իշխանութեան կողմից և այնպիսի բառերով ու եղանակով, որ մենք մամուլի յարգը պահպանելու համար, չենք կարող թոյլ տալ այստեղ առաջ բերել:

Եթէ գերապատիւ Հայրը իրան թոյլ է տուել այսպիսի վարմունք ներս. դպրոցի հոգաբարձութեան հետ, ուրեմն ինչքն կարող էր նա անել փոքրիկ քաղաքներում և գիւղերում:

Դարձեալ չհաւանք որ «ճաշոցի» փողը հատուցանելու անկարող լինելու պատճառով, Ածղուրի գիւղի եկեղեցին վակուեցաւ....

Հողերը իշխանութեան մօտ եղող այս և այն թէ եկեղեցական և թէ աշխարհական անձինք մեծ դումարներ են կիտել, անշարժ կայքեր արել և այլն, այն ժամանակ մի թէ ազգը բարոյական իրաւունք և մինչև անգամ պարտաւորութիւն չունի՞ հաշիւ պահանջել, թէ ո՞ր են գնում այն դումարները, որ նա տալիս է եկեղեցուն ոչ թէ մասնաւոր մարդոց հարստացնելու, այլ ընդհանուր ազգի շահերի համար...

Ոչ մի Հայի գլխում չէր ծնիլ Սուրբ Աթոռից հաշիւ պահանջելու գաղափարը, եթէ նա տեսնէր ազգի մէջ ցրուած բաւականաչափ ազգային ուսումնարաններ, զանազան մարդասիրական հաստատութիւններ, ընկերութիւններ այս և այն ազգային գործերի համար, երբ նա տեսնէր, որ Սուրբ Աթոռը մի տեղից վեր առած դումարները միւս օգնութեան կարօտ տեղն է ծախսում, ստորագրութիւններ է բաց անում և նոյա միջոցով իրագործում է այլ և այլ ազգային նպատակներ, պարտաւոր նուիրատուութիւններ է հաւաքում, մինչև անգամ եկեղեցական հարկեր է որոշում այս կամ այն պաշտօնեաներին վարձատրելու համար...այն ժամանակ, կրկնում ենք, և ոչ մի Հայ չէր մտածիլ հաշիւներ պահանջել, այլ մեր խորին համոզմամբ, մի առանձին առատաձեռնութեամբ իւր նուէրները կը գնէր Նորին Վեհափառութեան առաջ: Մեր ազգը շատ բարոյական սկզբունքներից վուրկ է, բայց այն անժխտելի մեծ արժանաւորութիւնը ունի, որ առատաձեռն է ազգային և եկեղեցական գործքերի մէջ:

Ընթերցողները յաւելուածի մէջ կը ծանօթանան Տաճկաստանի Սահմանադրութեան հետ: Այդ սահմանադրութեան մանրամասն քննութիւնը, Հայոց ազգի վերաբերութեամբ, թույնելով միւս անգամին, երբ արդէն յայտնի կլինի, թէ Սահմանադրութեան շնորհիւ տեղական հաստատութիւնները ինչ տեսակ կը կազմակերպուին, այս անգամ պարտաւորութիւն ենք համարում միայն յիշել, որ եթէ այդ Սահմանադրութիւնը իրագործուի այնպէս, ինչպէս Բարձրագոյն Դուռը և Սուլթանը խոստանում են և ոչ թէ այնպէս, ինչպէս մինչև այժմ խոստացել են զանազան իրադէները և խաթիւները, Հայերի համար Թիւրքիայում մի նոր դարապշտութիւն պիտի սկսուի, դարապշտութիւն, որ գուցէ վարձատրէ Հայերին նոյա հինգ դարու

ստրկութեան մէջ քաջաճ նեղութիւնների և զրկողութիւնների համար: Այս խորհրդաւոր բողոքին մենք ոչինչ աւելի անելու չունինք, բայց եթէ յիշեցնել մեր սահմանադրական ազդայիններին ժամանակիս երկու երեւելի անձանց մտքերը:

«Հասարակական գործերը վարելու համար, ասում է Զօն Մախարա-Միլը, և մանաւանդ ազատ հիմնարկութիւնների գործունէութեան ուղղութիւն տալու համար՝ ամենից աւելի հարկաւոր են հետեւեալ յատկութիւնները. ընդունակութիւն համաձայնելու, ցանկութիւն միաբանութեամբ գործ կատարելու մի քանի զիջողութիւններ անելով հակառակորդին, և կարողութիւն լաւ միջոցները այնպէս ձեւակերպելու՝ որ որքան կարելի է քիչ վերաւորուն այն անձինքը, որոնք հակառակ հայեացք ունին իրերի վերայ»:

Մի այլ մարդ, որի խօսքերը ուղղում ենք առաջ բերել, թէ և այնպէս նշանաւոր և յայտնի է, ինչպէս Մախարա Միլը, տակայն նորա ասածը նոյնքան նշանակութիւն ունի: Մեր խօսքը անցեալ տարի վախճանած ժողարդէնի վերայ է, որ 1848 թուին արդարութեան նախարար Օդիլլեօն Բարրօից Մօնպէլիէ քաղաքի պրօկուրորի պաշտօն ստանալով, հետեւեալ խօսքերով որոշեց հրապարակական գործիչների ծրագիրը: «Բոլլ տուէք ինձ, պարոններ, յիշեցնեմ ձեզ, հին Հռոմի օրինակներից մինը: Ապպիւսեան ճանապարհի վերայ հռոմէական հասարակապետութիւնը մի տաճար էր կառուցել. յանուն պատուոյ եւ ազնուութեան: Ահա, պարոններ, իմ քաղաքական համոզմունքը: Միայն այս աղբիւրից պետութիւնը կարող է ստանալ իւր զօրութիւնը, հասարակական կեանքը՝ իւր արժանաւորութիւնը, իսկ իւրաքանչիւր քաղաքացի — իւր կեանքի կանոնները...»:

Եթէ վերոյիշեալ մտքերի վերայ աւելացնենք և այն մի քանի դադափարը, որ այս 1877 թուի սկզբում Փարիզի փաստաբանների զլխաւորը՝ պ. Բէտօլօն՝ յայտնեց իւր ատենաբանութեան մէջ երկասարգ փաստաբաններին, գուցէ դորանով լրացնենք այն բոլորը, ինչ որ ի սրտէ ցանկանում ենք մեր ապագայ սահմանադրական ազդակիցներին:

Յոյսերդ մի՛ դնէք երբէք, ասաց պ. Բէտօլօն, այն յանկարծական ու շրջուցիչ յաջողութիւնների վերայ, որոնք մեծ մասամբ ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մի խաբուսիկ երևոյթ մի անցողական

ստուեր: Հասարակութեան վստահութիւնը ծանր ու դանդաղ կերպով է ձեռք բերվում: Միայն աշխատանքով և զիտութեամբ, հաստատամտութեամբ ու տաղանտով, ժամանակին կարող էք հասնել այս ցանկալի վստահութեանը: Զեղսպասում է մի մեծ կռիւ, որի համար պիտի պատրաստուիք. մեծ կը լինի ձեր վարձատրութիւնը, եթէ այդ կռուի մէջ յաղթող հանդիսանաք: Դուք կունենանք կեանքի ամենաքաղցր միտթարութիւններից մինը, այսինքն՝ այն համոզմունքը, թէ ամեն բանի համար դուք ինքներդ ձեզ էք պարտական, ձեր ծառայութիւններին, ձեր անձնական ջանքերին, թէ դուք ինքներդ էք ստեղծել ձեր անկախութիւնը:

ՌԻՄՆ Է ՊԱՏԿԱՆՈՒՄ ԳԵՐԱԳՈՅՆ, ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ

(Նկատողութիւն 1877 թուականի «Кавказскій календарь» օրացուցի վերայ)

Այն կազմակերպութեամբ՝ որ Հայաստանի Մեծ Լուսաւորիչ Դ-րդ դարու սկզբին տուել է Հայոց Եկեղեցուն, կազմակերպութիւն՝ որ համաձայն է Առաքեալների սահմանած Եկեղեցական Կառավարութեան սկզբնական ձեւին, — Հայոց եկեղեցական զսպակարգութեան մէջ առաջին տեղը բռնում է Սրբազնագոյն Կաթողիկոսը, որին ընտրում է լոյր Եկեղեցին, այսինքն ինչպէս հոգևորականները, նոյնպէս և աշխարհականները: Հայոց եկեղեցական օրէնքով նորան է պատկանում գերագոյն հոգևոր իրաւասութիւնը և եկեղեցական վարչութեան գերագոյն իշխանութիւնը: Առաքելական աւանդութիւններին հաւատարիմ մնալով, Հայոց Եկեղեցին յաջորդաբերում սրբութեամբ պահպանեց իւր սկզբնական եկեղեցական կազմակերպութիւնը, շնայելով որ իւր շուրջը համարեա անընդհատ տեղեկն ունեցել հալածանքներ և թափուել է հայ մարտիրոսների արիւնը. իւր կազմակերպութիւնը պահպանելու համար՝ նա ստիպուած էր լինում յաճախ Սուրբ Էջմիածնի Մայր Աթոռը ժամանակաւորապէս տեղափոխել աւելի ապահով տեղեր: Ժեյրդ դարում Շահ-Աբբաս Պարսից թագաւորի Հայաստանում զործած տերմունքներից ու ասպատակութիւններից յետոյ, Էջմիածնի Աթոռը ծանրաբեռնուեցաւ անհասուցանելի պարտքերով և պարտական կառավարիչների դրած ծանր հարկերով, և այս պատճառով Էջ-

միաձնի կաթուղիկոսները ստիպվում էին հեռանալ Էջմիածնից ինչպէս նուիրատուութիւններ ժողովելու համար, որպէս զի պարսից շահասիրութեան բաւականութիւն տան, այսպէս և մի քանի խնդիրներ ու տարակուսութիւններ լուծելու, որոնք ծագում էին իւրեանց ահագին տարածութեան վերայ ցրուած ժողովրդի մասներում:

Այսպիսի ծանր ժամանակներում կաթուղիկոսներից ոմանք ընտրում էին իրանց համար օղնականներ կամ իշխանակիցներ, իսկ Ժորդիարու առաջին տարիներում կազմուեցաւ Էջմիածնում մի Սիւնհոդոս մի քանի եկեղեցական անձինքներից, որոնց հետ կաթուղիկոսը խորհրդակցում էր եկեղեցական վարչութեան վերաբերեալ գործերի մասին: Այսպիսի կազմակերպութիւն ունէր Հայոց Եկեղեցական կառավարութիւնը, երբ 1829-ին Էջմիածինը և հին Հայաստանի մի մասը միացաւ Ռուսաստանի հետ: Դորանից յետոյ տէրութիւնը հրատարակեց 1836-ին մի «կարգապիշութիւն» (Պօթէիա) յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ» (որ յետոյ մտաւ 1857-ին հրատարակուած օրէնսդրութեան XI հատորի I մասի մէջ), որով պահանջվում էր ընդհանրապէս մինչև այն ժամանակ եղած եկեղեցական վարչութեան կազմակերպութիւնը:

Այս կանոնադրութեան Բ-րդ գլուխը պարունակում է զանազան կանոններ ամենայն Հայոց ընդհանրական կաթուղիկոսի մասին, իսկ Գ-րդ գլուխը Էջմիածնի Սինոդի մասին: Ընդհանրական կաթուղիկոսի մասին սահմանուած կանոնների մէջ բացայայտ առած է թէ «Գլխաւոր կառավարութիւն» Լուսաւորչական Եկեղեցւոյ Հայոց պատկանի Պատրիարքին Էջմիածնի, իբրեւ ծայրագոյն կաթուղիկոսի Հայկազանց: Սմա գործակից լինի յամենայն Էջմիածնայ Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոդոսն» (յօդ. 914), թէ կաթուղիկոսը ընտրվում է ամբողջ Հայոց ազգից (յօդ. 915), թէ ժամաստցութեան ժամանակն անուն Պատրիարք կաթուղիկոսին յիշատակի անմիջապէս զինի կԱՅՍԵՐՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՌՈՒՍԱՅ և Օգոստոս փառ Տան Նորա (յօդ. 925), թէ Էջմիածնի կաթուղիկոսը, «իբրեւ հոգեւոր շովուապետ Հայկազանց» ձեւնադրում է Թեմական Առաջնորդներին և միւս բոլոր Եպիսկոպոսներին (յօդ. 928), թէ «Պատրիարքն տայ զվախճանական վճիռ ամենայն պարզ հոգեւոր գործոց» (յօդ. 929), թէ Էջմիածնի Ծայրագոյն Պատրիարքը

իրաւունք ունի վարձատրելու Հայոց Եկեղեցու ուխտի անդամներին լանջական խաչերով, «արախչիներով և կամիլաւհաններով» (յօդ. 930), թէ Եջմիածնի կաթողիկոսը, «ի բ ր ե ւ ը ն դ հ ա ն ր ա կ ա ն հոգեոր հո վ ե ւ Հ ա յ կ ա ղ ա ն ց առաքէ զՀայրապետական կոնդակառ Լուսաւորչական Հայս ամենայն տեղեաց և կոչմանց» (յօդ. 931) և այլն: Կանոնադրութեան յաջորդ (Գրդ) գլխում՝ «յաղագոս Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոդոսին Եջմիածնի», որ կաթողիկոսի նախագահ հովութեան ներքոյ է գտնուում, որոշ մեկնած է՝ թէ նորա գործու նէութեան շրջանի մէջ մտնում են վարչական և դատաստանական գործերը (յօդ. 938, 939), բայց և այս գլխում հաստատուում է՝ թէ ամենայն պարզ հոգեւոր գործերի մէջ կաթողիկոսը վճռական ձայն ունի: (յօդ. 943), և թէ այդ գործերը ոչ մի դէպքում Սինոդը չի կարող առանց կաթողիկոսի վճռել «ի ժամ պարապութեան Պատրիարքական Աթոռոյն» (յօդ. 945):

Վերոյիշեալ բացատրութիւնից հետո է կարծեմք՝ 1, թէ Ծայրագոյն Պատրիարքի և կաթողիկոսի իշխանութիւնը մի եկեղեցական հիմնարկութիւն է, որ իւր գոյութիւնն առնում է Հայոց Եկեղեցու սկզբնական ժամանակներից, իսկ Եջմիածնի Սինոդը մի վարչական հիմնարկութիւն է, որ ծագեցաւ այս դարու սկզբում Եկեղեցու ծանր հանգամանքների մէջ գտնուած ժամանակ և յետոյ Կանոնադրութեան հիման վերայ փոփոխութիւնների ենթարկուեցաւ 2, թէ կաթողիկոսի իրաւասութիւնը տարածվում է Հայոց Եկեղեցու ամբողջ հօտի վերայ, որի մեծ մասը Բուսաստանի սահմաններից դուրս է գտնուում ¹⁾: Իսկ Սինոդի իշխանութիւնը իւր քննութեան

1) Եջմիածնի Հայրապետական Աթոռը իւր հօտի հետ միացնող բարոյական կապերը այնքան ամուր և սերտ են, որ ամենայն հանգամանքներում՝ երբ մի որ և իցէ դժբաղդութիւն է գալիս Հայոց գլխին, Զմիւռնիայում լինի, կ. Պօլսում, Պարսկաստանում թէ Ղզլարում, Նորան են դիմում ու յայտնում իրանց վիշտը և Նորանից են սպասում կարեկցութիւն և օգնութիւն: Կաթողիկոսական Աթոռի վիճակը գրաւում է ամէն կողմերի Հայոց ուշադրութիւնը. անցեալ ամառ մի քանի եւրոպական թերթեր սուտ լուրեր տարածեցին՝ թէ Եջմիածնի կաթողիկոսը նեղ դրութեան մէջ է գտնուում, կ. Պօլսում հաղարար Հայեր դիմեցին Պատրիարքարան և պահանջեցին, որ անմիջապէս պէտք եղած միջոցները գործ դրուին կաթողիկոսի պատիւն ու ազատութիւնը պաշտպանելու համար. զայրոյթը այն աստիճանի էր հասել, որ այս անտեղի լուրերը հերքել ցանկացող անձինք անարգանքների և մինչև անգամ հարուածների ենթարկուեցան:

ենթարկուող գործերում՝ սահմանափակվում է կայսերութեան սահմաններով, և այս պատճառով սա մի տեղական հիմնարկութիւն է:

Այսպէս ուրեմն՝ ինչպէս պատմութեան և Հայոց Եկեղեցու, նոյնպէս և կայսրութեան օրէնքների հիման վերայ Մայրաքոյն Պատրիարքն ու կաթողիկոսը ունի անձնական հոգեւոր իրաւասութիւն, Եջմիածնի Սինոդից անկախ, և կարծես թէ անկարելի պիտի լինէր շփոթել այս երկու հիմնարկութիւնները, որոնք այնքան տարբեր են միմեանցից թէ բնաւորութեամբ, թէ ծագմամբ և թէ իրանց զործողութիւնների շրջանով, այն ինչ կովկասեան ֆոխարքայի Կլիւսւոր Կառավարութեան հրատարակած այս տարուան «կովկասեան Օրացուցի» մէջ ցոյց է տուած, թէ Հայոց Եկեղեցու կառավարութեան մէջ առաջին տեղը բռնում է Եջմիածնի Սինոդը և կաթողիկոսը միայն իբրեւ Սինոդի նախագահ, նոյն կովկասեան Օրացուցի մէջ Հայոց Եկեղեցու Կառավարութեան վերաբերմամբ՝ միշտ առանձին յիշատակվում էր ամենայն Հայոց Մայրաքոյն Պատրիարքն ու կաթողիկոսը և ապա Եջմիածնի Սինոդը, համաձայն Կանոնադրութեան, որի մէջ կաթողիկոսի և Սինոդի մասին իբրեւ տարբեր հիմնարկութիւնների վերայ առաջին գլուխներումն է խօսվում:

Մենք կարծում ենք, որ այս պատահել է անզգուշութեան սխալից և հարկաւոր համարեցինք այդ տարակուսութիւնը պարզաբանել այս նկատողութեամբ:

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Ա.

Աէքսանդրապօլից չուելս. Արագածի եւ Մասիսի տնտեսական կողմերի համեմատութիւնը. Քուրդերի եւ Զօբանքեարանի թուրքերի ասպատակութիւնը հայ գիւղերի վերայ.

Մարդարաբադի դաշտը. Նախանք եւ Հօբօմ:

Անցեալ 1875 թուականի մայիսին ճակատագիրը յանկարծ ձգեց ինձ Ախուրեանի քարքարոտ ափերից դէպի մայր Արաքսի ճահճոտ ափերը: Ես անցայ մշտնջենական ձիւնով ծածկուած Արագածի հարաւ - արեւմտեան լանջով՝ ոտքիս տակ առնելով բազմաթիւ գիւղեր: Արագածի լայնատարած լանջերը ծածկուած գոյնզգոյն ծաղիկներով՝ մայիսեան արեւի ճա-

ռազայթների տակ ներկայացնում էին մի խայտաճամուկ տեսարան: Կարկաջասահ առուակները բազմաթիւ ձորակների միջից վազում էին դէպի ստորոտը: Եւ միջոց եւմ ունեցել պտըտել Արագածի բոլոր շուրջը: Համեմատեցէք այս սարը հսկայածէ Մասիսի հետ: Որքան Նոյեան լեռը ներկայացնում է ձեր աչքին ամայի և չոր լանջ ու ստորոտ, այնքան Արագածը կարող է պարծենալ իւր շրջապատ բազմաթիւ գիւղերով, որոնց նա կաշկանդում է իւր յորդաբուդի աղբիւրներով, լայնատարած արօտատեղերով և արտատեղերով: Արագածի ձիւնապատ զազաթը համեմատաբար աւելի փոքր է քան Մասիսինը. բայց առաջինի ջրերի առատութիւնը պայման է շրջապատ բազմաթիւ գիւղօրէից բարօրութեանը, այն ինչ վերջինը փոքրաթիւ առուակներ դուրս հոսելով՝ կուլ է տալիս իւր հալուածքը իւր կէնտրօնական վիթխարի ջրապահարանի մէջ, ինչպէս կարծում է ճանապարհորդ Վաղները:

Ուրեմն եթէ գիւղատնտեսական կէտից նայենք Մասիսի վերայ՝ սա բոլորովին խոնարհվում է Արագածի առաջ, որ իւր պողաբերութեամբ դեռ ևս հնումը պարարտացնում էր շատակեր Շարայի որկորը:

Քուրդերը, որ ձմերային ժամանակ բնակում են Ախուրեանի ափերումը Անիի աւերակներից ցած և Եջմիածնի չրջաքնակ Չօբանքարանու թուրքերը՝ մօտ 500 տուն, իբրև վրանաբնակ ժողովուրդ, ամառնային ժամանակ դրականապէս իջնում են Արագածի բարձրավանդակ արօտատեղերի վերայ մինչև մշտնջենական ձիւնապատ գիծը: Անասնապահութեան համար աւելի խոտաւէտ բարձրավանդակներ ներկայացնում են Արագածի հիւսիս—արևմտեան կողմերը, ուր իջանելով՝ Չօբանքարանցիք մեծ վատահութեամբ և անպայման յանդգնութեամբ արտայայտում են իւրեանց, դարերով բնականացած ձգտումները դէպի գողովիւնը: Նոցա արօտատեղերը սահմանակից են Ալէքսանդրապօլու գաւառի շատ գիւղերին, որոնք են Գանադրմազ, Հաջի-Խալիլ, Դըրիս-Գադրման, հայի Գիւղալ-Գարայ, Նորաչէն, երկու Արբիս-Վալի, Սգեանլար, Դըփչաղ, Մահմուդջուղ, Բողաղ-քեասան և այլ շատ հայաբնակ գիւղեր:

Չօբանքարանցիք, իբրև անգործ բազմութիւն, գիշերային ժամանակ վրաններից դուրս գալով յարձակվում են վերոյիշեալ գիւղերի, գոմերի, ջրաղացների վերայ և առանց ընտրողութեան յափշտակում են ամենայն բան. բացի դորանից գիւղացոց արտերը դարձնում են ոչխարների և ուղտերի արօտներ: Ողորմելի Շիրակացիք գլուխը կոր, ձեռները ծոցին, նայում են թուրքերի բարբարոսական արարմունքների վերայ: Եթէ հայերից մի քանիսը վստահանում են պաշտպանել իւրեանց սեփականութիւնը, այն ժամանակ անշուշտ պատահում են կռիւ, ծեծ և երբեմն մարդասպանութիւն: Շատ անգամ հայերի արտերը արածեցնելով՝ պահապան արտատիրոջը կապում կաշկանդում են և իբրև գերի՝ Արագածի ժայռապատ ձորերումը պահում: Տողերիս գրողը, հիմնուելով դրական փաստերի վերայ, կարող է ցոյց տալ բազմաթիւ օրինակներ, մինչև անգամ որոշ որոշ գիւղերի համար:

Գարնանը, երբ սկսվում է Չօբանքեարանի շարժումը դէպի Արագած, նոյն միջոցին սկսում է վերոյիշեալ գիւղականների սրտերի բաբախումը:

Ամառնային ժամանակ Ալէքսանդրապօլի^ա պօլիցիական կառավարութիւնը դարձուած է լինում գիւղացոյ գանգատներով: Պօլիցիական աստիճանաւորը, որ նշանակուած է այդ կողմերը կառավարելու, բնակում է չատ հեռու, այն է փամբակու ձորի Ղարաքլիսա^ա գիւղում:

Ոստիկանութիւնը, փոխանակ ընդհանուր միջոց գտնելու այդ չարիքի դէմ, հետախոյզ է լինում միայն առանձնակի յանցաւոր պատահմունքներին: Առանձնակի հետախուզութիւնը կարող է արդեօք արմատախիլ անել հասարակաց չարիքը: Այդպիսի միջոցները անկարող են զրոնքնում թուրքերի դարեւոր, կոպիտ բնաւորութեան դէմ: Քանի որ թուրքերը պէտք է վարեն թափառական կեանք՝ սորա ուղղակի հետեանքը այլոց սեփականութեամբ ապրելն է:

Արագածի արևմտեան ստորոտից դէպի Արաքսի և Ախուրեանի փերը տարածվում է լայնածաւալ դաշտ, որի վերայ այս տեղ և այն տեղ իբրև առանձնակի օվաղիս դրած են մի քանի գիւղեր: Արագածը այս կողմից չի արտահոսում այնպիսի առատ գետեր, որպիսիք են Աբարանու գետը, որ հիւսիս-արևելեան լանջից գնում է դէպի Աշտարակ և Ղարանղոյ, որ հոսում է դէպի Ալէքսանդրապօլու հարաւային կողմը: Այստեղ կան թէև բազմաթիւ առուակներ, բայց նոքա հազիւ հազ բաւականացնելով բարձրագիւղ գիւղերի կարօտութիւնը, ոչ մի ժամանակ չեն հասնում Սարգարաբաղի լայնատարած դաշտին, որ մնալով առանց ոռոգման, չի կարող հրապուրել մշտակեաց բնակիչներ:

Չի կարելի կարծել, որ այդ ահագին տարածութիւնը Հայաստանի իշխանութեան ժամանակ մնար անջրդի, այլ ընդհակառակն այժմ ևս կարելի է նկատել ջրանցքի^ա հետք, որ տարած է դէպի այս դաշտը Ախուրեանի ձախ ավից,^ա Ղէյղաշ և Բաշ-Շօրադալ գիւղերի մօտերքից:

Անցեալ 1874 թուականին Ալէքսանդրապօլում մի քանի անձանց մէջ յղացաւ մի միտք, այն է՝ կազմել մի ընկերութիւն և վերոյիշեալ հին ջրանցքով ջուր տանել Ախուրեանից դէպի Սարգարաբաղ: Այդ հասարակագում ընկերութեան^ա արագընդ^ա երևեցան եղբարք Նալեանք, որոնք նոյն թուին ինդրագործ եղան կովկասեան կառավարութեանը՝ թոյլ տալ նորանց յայտնի պայմաններով ոռոգել մինչև 10,000 դեհատին հող Սարգարաբաղի դաշտում: Այդ ժամանակը մի ոմն Հօբօմ անունով գերմանացի, իւրեան սարսափելի կարողութեան տէր յայտնելով ցանկացաւ ջրահեղձ անել ոչ միայն Սարգարաբաղի դաշտը, այլ և Նրեանի նահանգի բոլոր անջրդի տեղերը:

Գլխաւոր կառավարութիւնը բաց ասեց Նալեանց եղբայրներին ընկերութեանը: Իսկ կրեսոս Հօբօմը մեծ պատրաստութիւններով եկաւ Նրեան, ջրապատեց իւրեան երևելի գործակատարներով, շափ ու ձև արեց, թըն-

դացրեց մթնոլորդը, մինչև անգամ ընդարձակ նիւթ դարձաւ Մշակի թղթակցին:

Քանի որ ամենայն բան այսպէս շարուած ընթանում էր, քանի որ բազմութեան աչքը ապշած էր Հօբօմի տիտանեան ձեռնարկութիւնով, յանկարծ Երևան քաղաքումը տրաքեց սապոնի փրփուրը և Հօբօմը անդարձ անյայտացաւ:

Թէ այսպէս և թէ այլպէս՝ ոռոգման օգտաւէտ միտքը Երևանու նահանգում արդէն ծագել է մեր հասարակութեան մէջ: Այսօր երևեցան Նալեանք և ունի Հօբօմ, մինին բաց ասացին, միւսը Եղիայի կառքը նըստաւ, բայց այնուամենայնիւ դորանց ձայնը չի մնալ առանց հետեանքի. վաղը դուրս կգայ մի բարեխիղճ ընկերութիւն, որ կարող է ընդունակ լինել իրագործելու այլոց մտածածը, ինչպէս արեւ են դնելու Կօխանովը և պարոն Շանգիրէյը, որոնց մասին խօսք կլինի հետագայ նամակներումս: Եւ այսպէս շատ ցանկալի էր՝ օր-առաջ տեսնել այդ մտքերի իրագործութիւնը, որից կախուած է ահագին տարածութեան պողաբերութիւնը և հետևաբար տեղական ժողովրդի բարօրութիւնը:

Բ.

Էջմիածին. միսրանութեան անմիաբանութիւնը եւ երկու բեկորներ. Ե Ներսիսի գերեզմանը. Նօթաքիները. մատենադարանը. Առաքել պատմագրի գերեզմանը. Ղազարապատ եւ Պլան:

Առաջածի բարձրավանդակ ստորոտից դեռ ևս շատ մղոններ հեռու, լայնատարած դաշտի կէնտրօնում, մայիսեան կանաչազարդ այգիներով և ծառատաններով շրջապատած՝ իւր սրածայր գմբէթը ցոյց տուաւ Սուրբ Էջմիածնի վանքը, հայոց Լուսաւորչի այդ յիշատակը, որ մօտ 16 դար անշարժ վկայ է եղել Հայաստանի տառապանքներին և թշուառութիւններին:

Որովհետեւ ևս առաջին անգամն էի ոտք դնում այդ կողմերում, վանորոյ միտքս զանազան պատմական տղաւորութեանց ներքոյ՝ ձօնվում էր հազար և մի յիշողութեանց մէջ: Այն միտքը որ Սուրբ Էջմիածինը եղել է և է այժմ դարևոր կէնտրօն հայոց հոգեւորականութեան, ու հայը բազմաթիւ տառապանքների ճնշողութեան տակ դեգերելով կասալի, Պալտիկի, Բոսֆորի և Գանդէսի ափերում՝ այնու ամենայնիւ սրտով և յիշողութեամբ կալած էր սուրբ Գրիգորի տաճարի հետ. այն միտքը, ասում եմ, տալիս էր ինձ վստահութիւն. յուսալ և տեսնել այդ անապատումը շատ և շատ ուրախալի երևոյթներ: Ահա եկայ, ահա հասայ այն գիւղը, որ կայացնում էր մի ժամանակ գահաքաղաք Վաղարշապատը: Անցայ նորա ուրը մօլոր, նեղ և աղտոտ փողոցներով և հասայ Սուրբ Գրիգորի տաճարի մօտը և բարձր պարսպին: Մտնելով ներս, դուք տեսնում էք լայն

քառակուսի հրապարակ, շուրջը՝ պարսպապատին կպած՝ շարք շարք սենեակներ միաբանութեան համար, իսկ մէջ տեղ կանգնած սուրբ տաճարը: Սենեակները շինած են զանազան ձևի և առանձին մուտքերով: Ներսի պատերը և առաստաղը զաջած են, այն ինչ յատակը աղիւսածածկ է: Միաբանից մեծ մասը ծառաների համար առանձին կացարան չունենալով՝ հարկադրուած է միատեղ կեցութիւն ունենալ:

Այս սենեակները, առողջապահական կէտից նայելով, չեն կարող ներկայացնել ոչ մի յարմարութիւն: Նորանց փոքրութիւնը, ցածութիւնը, օդի և լուսի սակաւութիւնը, ձմրան սառնութիւնը, ամառնային խոնավութիւնը, կայլն, կայն, իւրաքանչիւր նկատողի աչքին են զարնվում: Բայց Աստուծոյ ընտրեալները կրօնական եռանդով զրգուռած՝ պատրաստ են տանելու այսպիսի նեղութիւններին: Ինձ պատմում էին, որ Վեհափառ Հայրապետը մտադիր է այդ սենեակների տեղ շինել նորերը զիմադիր շարքով, մէջտեղ հասարակաց անց (կօրրիգօր) մի հասարակաց մանդրով: Ես չգիտեմ իրադրո՞ւե՞լ է արդեօք այս միտքը, թէ ոչ, միայն բաւական է ասել «յետինն չար, քան զառաջինն»:

Վանքի հարաւային կողմումը շինած է երկար ու ձիգ սեղանատունը, որի քարեայ նստարանները և սեղանը ներկայացնում են նոյն հակառողջապահական երեոյթները: Բայց բարեբախտաբար՝ միաբանութեան շատ փոքրաթիւ մասը, այն է ան ձայն փոքրիկները միայն ճաշում և ընթրում են այստեղ, այն ինչ զօրեղները հասարակաց սեղանից ճաշը պահանջում են իւրեանց խոցերը: Յարաբերութեանց, կեցութեան, մինչև անգամ ուտելեաց վերաբերութեամբ՝ միաբանութեան մէջ ակնյայտնի նկատելի է երկու բեկոր, Վեհափառական և խցական:

Շօշափելի կերպով ջոկնվում են Ռուսաստանցիք և Տաճկաստանցիք: Տաճկաստանցիք, թէև նոքա լինէին աշխարհական, սենեկապետներ, մառախապետներ են, իւրեանց սնունդը և կեցութիւնը ստանում են Վեհաբանում, այն ինչ մնացելով մահկանացուները ստանում են հասարակաց սեղանատանից, այդ երկու բեկորները սարսափելի կերպով աչքի են զարնվում: Սորանից յետոյ ինչ սխալմունք, եթէ «միաբանութեան» փոխանակ գօրծածես «անմիաբանութիւն»: Ռուսաստանցիք աշխատում են դէպի իւրեանց թեքել Վեհաբանականների վեհ ուղղորդութեան մի մասը, որ զօրանով գոնէ երջանիկ լինին իւրեանց ողորմելի խցերումը:

Շատ անգամ հայ լրագրութիւնը որ և է հարցի համար զիմում է միաբանութեանը: Եթէ միաբանութիւն բառը նա հասկանում է շատ անհատների համաձայն միութիւն, որ ունենային միատեսակ համոզմունք, ձգտումք, ցանկութիւն, ուղղութիւն, կայլն, այն ժամանակ նա շատ կը վստաւի, ըստ որում Էջմիածնում կայ միաբանութեան լոկ անունը..... Դէ՛հ, բաւական է. այսպիսի զգալի լարերին զարնելը վնաս է:

Պարսպի կենտրոնումը կանգնած է Սուրբ Էջմիածնի վանքը, որի զըլխաւոր արեւմտեան դուռը տանում է ուղղակի դէպի Վեհաբան: Այս դրան

աջ կողմումը Ե Ներսէս Կաթողիկոսի գերեզմանի վերայ դրած է գեղեցկաքանդակ մարմարիոն քար, որի արձանագիրը սկսվում է «պաշտպան հայրենեաց» նշանաւոր բառերով: Ափսոս որ այս գեղեցիկ տապանաքարը ընկնում է ամեն ոտքի տակ:

Հետաքրքրական երևոյթ: Երբ ես գնում էի Ե Ներսիսի տապանաքարը՝ նորանով զբաղուած էին և երեք մշեցի մշակներ: Իմ հարցիս, թէ սա ում գերեզմանն է, պատասխանեցին չիյն անք: Երբ յայտնեցի, որ այս ինչ Կաթողիկոսի տապանն է, այդ պանդուխտ հայերը իսկոյն չոքեցին և զլիաքաց համբուրում էին անմուռաց տապանաքարը: Որքան ջերմ զգացմունք, որքան պարզ հաւատ ունին դէպի Էջմիածին այն հայերը, որոնք հեռաւոր տեղերում երևակայութեամբ և պատմական յիշողութեամբ են ճանաչում նորան:

Անցնելով Վեհարանի արևմտեան ճակատը՝ ձեր աչքին ներկայանում է գեղեցիկ շաղրվաններով մի ծաղկաւետ պարտէզ, որի մէջ զբօսնում են երկու եղջերու և երկու երեք սիրամարդ, որոնցից որձը իւր սիրալիլ զգացմունքը յայտնելու համար էգերի առաջ, քնարած լայն տարածում է իւր խայտաճամուկ պոչը: Պարտիզի հարաւային ծայրումը կանգնած է մի հնադարեան տուն, վիթխարի սիւներով: Սա է Սուրբ Էջմիածնի Հայոց Սիւնհոգոսը, որի ծառայողները զգում են շինութեան խոնավութեան ազդու ներգործութիւնը:

Էջմիածնի միաբանութիւնը վարում է բոլորովին առանձնական կեանք. հազիւ կտեսնէք հաղորդակցութիւն միմեանց հետ. չկայ ընդհանուր խորհրդակցութիւն, չկայ հասարակաց ընթերցարան, ուր ստացուէին զանազան գրեանք և պարբերական թերթեր միաբանութեան համար: Այս ուրախալի երևութի թշուառ բացակայութեան պատճառը, իմ կարծիքով, հարկաւոր է որոնել նոյն իսկ միաբանութեան անմիաբանութեան և անտարբերութեան մէջ դէպի ներկայ ժամանակի հոգին և շարժումը: Հետևաբար այս անտարբերութիւնը կախուած է միաբանութեան մտաւոր զարգացման աստիճանից:

Իմ Էջմիածին եղած ժամանակ շատ հետաքրքրական էր լսել շարականի տեսակ տեսակ ձայները, որ նօթա սովորողները տարածում էին զանազան եղանակով խուցերի բաղմաթիւ պատուհաններից: Այս խառնխուռն մեղեդիները անսովոր և հանգամանքին անծանօթ ականջին կարող էին երևի իբրև մի տարօրինակ երևոյթ: Միով բանիւ Էջմիածնի միջնոլորդը թնդում էր շարականի ձայներով: Այս տեղ կարելի էր տեսնել շատ կողմերից եկած գիւղացի տիրացուներ, որոնք ձայնագրութիւն սովորելով՝ պատրաստում էին իւրեանց քահանայական ասպարիզին: «Մեղու Հայաստանի» թերթը մի ժամանակ արդարացի նկատել էր, որ Էջմիածինը քահանայացուների վերաբերութեամբ ամենայն զիտութիւն զոհում է ձայնագրութեանը: Այդպէս, իմ տեսած տիրացուները իւրեանց փայլուն ապագան տեսնում էին լոկ ձայնագրութեան մէջ, չունենալով ոչինչ հասկացողութիւն մյլ ուսման վերայ.....

Էջմիածնի ձեռագրերով հարուստ մատենադարանը զետեղվում է երեք սենեակի մէջ, որոնք առաջինից աստիճանաբար ցածանում են: Նա զբաղւում է նոյն իսկ վեհարանի կարգումը: Մատենադարանի առաջին սենեակը կարելի է անուանել պատկերանոց: Նորա պատերը զարդարուած են Հայոց և Ռուսաց թագաւորների պատկերներով: Երջանակների մէջ նոյնպէս կախուած են բարձրագոյն հրովարտականք, որ տուած են զանազան կաթողիկոսների հաստատութեանց համար իւրեանց պաշտօնումը: Իսկ ներկայ վեհափառի հաստատութեան հրովարտակը մեծ ու տափարակ արկղի մէջ դրած է սենեակի մէջ տեղի սեղանի վերայ: Երկրորդ սենեակից սկսվում է իսկ մատենադարանը: Գրեանքը դարսուած են համարներով երկայն տախտակների վերայ: Գրեանց կարգումը կան այնպիսի Աստուածաշունչներ և այլ ձեռագրեր, որ 900 տարեկան են: Կայ և մի ձեռագիր Աստուածաշունչ, կարծեօք Հէթում թագաւորի, որի սեփական կնիքը դրօշմած է եղել թերթերից միսի ներքեի անկիւնումը, բայց տարաբաղդաբար, այժմ այդ հետաքրքիր պատմական յիշատակը անհետացել է: Նորան կըտրել գողացել են: Թերթի քառակուսի պտկասորղը, իբրև յաւիտենական նախատինքի դրօշմ, պիտի միշտ յիշեցնէ սրբապիղծ ձեռքի սխաղագործութիւնը: Մատենադարանի գրեանց ցուցակը արդէն յայտնի է հանգուցեալ Յակոբ Կարինեանցի աշխատութիւնից: Մատենադարանը յանձնուած է Ն... վարդապետի անմիջապէս հսկողութեանը:

Էջմիածնում կայ թէև արժանի ուշադրութեան թանգարան, բայց հանգամանքի բերմամբ ես բաղդ չունեցայ տեսնել:

Սուրբ Էջմիածնի վարչութեանը դուստանք չէ, որ գրականութեան մէջ յայտնի անձների յիշատակը չի պահպանում ապագայ սերնդի համար: Զորքոյնակ Ն... վարդապետի հետ երբ շրջում էի Էջմիածնի հին գերեզմանատան մէջ, Հայրսուրբը յիշեց, որ այս տեղ հանգչում է 17-դ դարու Առաքել պատմագրի մարմինը: Տարաբաղդաբար որքան սրտնեցինք և որքան տապաւնագիր կարդացինք, այնու ամենայնիւ չկարողացանք գտնել Դավրիժեցի Առաքել վարդապետի գերեզմանը:

Այդ վարդապետը, ինչպէս յայտնի է, արձանագրել է իւր ժամանակակից՝ այն բոլոր անցքերը և աղէտները, որ կրել են ողորմելի հայերը պարսից և օսմանցոց ձեռքից 17-դ դարու առաջին կիսից: Բացի դորանից, նա աւանդել է մեզ շատ պատմական հաստուածներ Էջմիածնի կաթողիկոսաց, վանքերի և շէհաստանի հայերի վերաբերութեամբ: Աշխատասէր վարդապետի գիրքը մտել է գրականութեան մէջ, իսկ գերեզմանը անհետացել է Էջմիածնի մէջ, Էջմիածնի գանձարանին ճրը աւելի թանգ կնստէր, պատմալրի վերայ յիշատակաբան կանգնեցնելը, թէ Ներսէսից հրաւիրած երաժշտութեան ուսուցչին իւրաքանչիւր այցելութեան համար վճարած տասնական ռուբլին:

Ընդհակառակն, Էջմիածնայ վարչութիւնը չի մոռացել հոգալ այն անձանց կեցութեան վերայ, որոնք զանազան հեռաւոր երկրներից գալիս

են այցելութիւն սուրբ Գրիգորի տաճարին և որոնք կարող են ըստ արժանւոյն վարձատրութիւն անել միաբանութեանը..... Այս նպատակի համար չինած է մի քառակուսի տուն, շարք-շարք սենեակներով, որ աս-վում է Ղազարապատ: Այդ սենեակները և նորանց մէջ երբեմնապէս բնակող ուխտաւորներին կառավարող վարդապետը կոչվում է հիւր ընկալի մ այցելութեան ժամանակ այստեղ էին զետեղուած ձեմարանի աշակերտները և նոցա դասատները՝ ձեմարանի թշուառ դրութեան պատճառով:

Ղազարապատից դէպի հարաւ, 200 քայլաչափ հեռու, քառանկիւնի ձևով, լախատարած բազով չինած է վանքի անաւնոցը, որ իւր կանոնաւոր շինութեան համար կոչվում է պլան: Այդ տեղ, մեծ քանակութեամբ պատրաստում են միաբանութեան համար. պանիր, իւղ, մածոն, կաթ և այլն, նոյն իսկ վանքական անասուններից: Պլանի վերայ հսկողութիւնը յանձնուած է մի առանձին վարդապետի: Չնայելով այս տեսակ ուտելիքի բազմաքանակ պատրաստութեանը, այնուամենայնիւ իւրաքանչիւր տարի Էջմիածնի միաբանութեան համար ժողովում են իւղ, պանիր և ցորեն իւրաքանչիւր հայ տանից երկամու, Թիֆլիզի, Լիսավետապօլու, գուցէ և Անդրկովկասի և այլ բոլոր նահանգներումը:

Վանքի պարսպի արեւմտեան կողմումը՝ ահագին հրապարակի շուրջը կառուցած են կարգով 132 հատ խանութներ, որ ասվում է բազար և որոնց եկամուտը անցնում է Աթոռի գանձարանը: Հիւսիսային պարսպից դուրս, դարպասից մինչև նորոտկառոյց ձեմարանը ձգվում է մի գեղեցիկ ծառադարձ լախարձակ ձեմելիք, ուր համարեա ոչ ոք չի զբօսնում, ըստորում ճանապարհները, գուցէ անհոգութիւնից, ծածկուած են լինում խիտ բոյսերով:

Գ.

Ե Ներսիսի լճակը եւ անտառը, վերջինի վիրաւորանքը. ձեմարանը, նորա առողջապահական կողմը, աշակերտների ընդունակութիւնը եւ վարժապետների անընդունակութիւնը. Գայիանէի անապատը. Գարոց ամառգիրը. Վաղարշապատի երկսեռ դըպրոցները եւ հոգաբարձուհի խանութները:

Ո՛վ առաջին անգամ ոտք է դնում Սուրբ Էջմիածնում՝ չի կարող ուշադրութիւն չդարձնել այն յիշատակների վերայ, որ թողել է Ե Ներսէս կաթողիկոսը: Խօսքս լճակի և լախատարած անտառի վերայ է: Ղազարապատից դէպի հարաւ, 50 քայլաչափ հեռաւորութեամբ, արեգակի ճառագայթների հետ խաղում է սալապատ լճակի խաղաղ մակերեսից, որ երբեմնապէս վրդովվում է ձկների անհոգ խայտալուց: Լճակը ունի քառանկիւնի ձև և երկարութեամբ ձգվում է դէպի հարաւ, մինչև լախատարած անտառի սահմանը: Նա չինած է կոփածոյ քարերից, աւելի քան երեք տ-ժէն խորութեամբ: Շուրջը ներկայացնում է սալապատակ և ծառադարձ ձե-

մեկը: Հարաւային ծայրումը յինած է մի փոքրիկ ջրաղաց առանց գործածութեան՝ լճակի ջրի պակասութեան պատճառով: Լճակը կենդանի է միայն այն առւակով, որ անցնում է վտերի և Ղաղարապատի գաւթով: Յայտնի է, որ լճակի գոյութեան նպատակն է նպաստել անտառի ոռոգմանը:—

Անտառը, որ Ներսէս Լաթուզիկոսի անմոռաց աշխատութիւններից մինն է, ընդարձակ և լայնահիստ դրութեամբ, քառակուսի ձևով տարածվում է սուրբ Գայիանէի վանքից դէպի հարաւ: Սոսնի, չինարի, ծիրանի և այլ տեսակ ծառերը տնկած են կանոնաւոր կերպով և ունին շատ լաւ հասակ չինութեան համար: Անտառի հրապարակը բաժանած է խաչաձև լայն ճանապարհներով, որոնց արանքների տափարակները ծածկուած են ճահճային խոտերով և ծաղիկներով: Այդ անտառը այժմ կարող է համարուիլ Աթուի հարստութեան թանգազին աղբիւրներից մինը: Բայց տաքաղդաքար այստեղ ևս նկատվում է տնտեսական անհոգութիւն էջմիածնի վարչութեան կողմից: Այդ թշուառ անտառը դեռ ևս չի տեսել իւր վերայ ոչ մի վերակացու, որ ունենար փոքր ի շատէ հասկացողութիւն անտառգիտութեան վերայ:

Անտառագիտութիւնը բնական դիտութիւնների կարգումը աննշմարելի տեղ չէ բռնում: Անտառը տնտեսութեան համար այնքան նշանաւոր աղբիւր է, որ յանցանք է արհամարհել նորան: Անտառագիտութիւնը ունի իւր ճիշտ կանոնները, որոնք ցոյց են տալիս, թէ ի՞նչպէս հարկաւոր է պահպանել անտառը, երբ և ի՞նչպէս հարկաւոր է կտրատել ծառերը և մաքրել նորանց տակը, այս և այն տեսակ ծառերի կտրված բունները արմատից ո՞րչափ բարձրութեամբ պիտի լինին, որպէս զի նոյն արմատը չչորանայ և ընդունակ լինի կրկին ճիւղեր տալ. և այլն և այլն: Գերմանացի բնագէտ Բոսմէյէրը յօրինել է մի հաստափոր գիրք «Ան տ ա ռ» վերնագրով, որ համարեւ ամեն լեզուով թարգմանուած է և որ կարող էր գեղեցիկ ձեռնարկ լինիլ էջմիածնի վարչութեանը: Այդ գրքի մէջ ամենևին չէ յիշած, որ մշակներին կարելի է հրամայել իրանցզլխու ծառեր կտրել որտեղ և ինչպէս կամենում են: Անտառը շիւղա փլաւ չէ, որ ինչ կողմից ուզենաս՝ ուտես:

Ներկայ վեհափառի հրամանով, Ներսիսի լճակից դէպի արեւմուտ, անկած է մի նոր փոքրաղիւր անտառ: Այս երեոյթը ուրախալի է, բայց իմ կարծիքով առաւել լաւ է արդէն դարդացած ահագին անտառը լրջութեամբ պահպանել, քան աշխատել մի կտոր մանուկ անտառի վրայ:

Սուրբ էջմիածնի նորակառոյց ձեմարանը, որի հիմնադիր հանդիսացողը եղել է ներկայ վեհափառը, առաւելապէս Հաշտարխանի թեմի արդիւնքով, որպէս ձայնում է չինութեան ձակաւոր երկար արձանագրութիւնը, կանգնած է վանքի արեւելեան պարսպից դուրս: Նորա գլխաւոր մուտքը նայում է դէպի հիւսիս — դէպի Վաղարշապատը: Այս կողմից նա պատըսպարուած է երկաթեայ երկայն վանդակով, իսկ յետքի կողմից բաց է և տանում է դէպի ընդարձակ դաշտը: Չեմարանի չինութեան արտաքին տեսքը շատ հոյակապ է: Երկու յարկի պատահաններն ևս նայում են դէպի

հիւսիս և հարաւ: Ներքնայարկում ղետեղուած են դասատները, սեղանատունը և խոհանոցը. իսկ վերնայարկում ննջարանները, գրատունը և վարչութեան անդամների կացարանները: Այն յայտնի է, որ խոհանոցի և դասատանց մերձաւորութիւնը մեծ անյարմարութիւն է մինչև անդամ վտանգաւոր, ինչպէս ցոյց տուեց թշուառ փորձը: Ճեմարանի շուրջը չկայ մի այնպիսի յարմար տարածութիւն, անտառ, ձեմելիք որ աշակերտները ազատ ժամանակ խաղային, զբօսնէին և չ'ենթարկուէին արևաքիլայրող ճառագայթների ներգործութեանը:

Դասատները առողջապահական կէտից նայելով ունին նոյնպէս անյարմարութիւններ: (Ոմանք շատ փոքր են, ոմանք շատ մեծ): Նստարանների դասաւորութիւնը այնպէս է, որ լոյսը թափանցում է մի դասատան մէջ ետեից, միւսումը կողքից, երրորդումը առաջինից և այլն: Այն ինչ ուսումնարանական առողջապահութիւնը հերքում է այդպիսի տարօրինակ կանոնները, որոնք մանուկ ուսանողների տեսողութիւնը խանգարում են: Մի քանի դասատուների ծաւալը համեմատութեամբ աշակերտաց թւոյն, փոքր է. վաճառող չի կարող պարունակել իւր մէջ այնքան օդ, որքան անհրաժեշտ է սլայմանեալ թուի շնչառութեան համար, որ կարող է արտադրել շատ վատ հետեանքների մանուկների ֆիզիքական զարգացման համար: Չմոռանանք, որ առողջ մի տղը կարող է ծնուի առողջ ուղեղից:

Չնայելով որ աշակերտաց թիւը միայն 75 է, այնուամենայնիւ նրնջարաններումը նկատվում է նեղութիւն, որի պատճառով մահճակալները դրած են միմեանց շատ մօտ: Ննջարանների պատուհանները չունին ոչ մի օդանցոյց օդի նորոգութեան համար, որ անհրաժեշտ պիտոյք է: Ինչ կվերաբերի կերակուրների արժանաւորութեանը, սեղանի կարասիքներին, անկողնի և աշակերտաց հանդերձի նրբութեանն ու մաքրութեանը, ճշմարտութիւնը պահանջում է ասել, որ նորանք անհման ընտիր են և նախանձելի:

Դուցէ՛ վերոբերեալ սողերը միքանի ընթերցողների ականջին անախորժ ձայն տան, բայց «հարկաւոր է սիրել Պղատօնին, իսկ ճշմարտութիւնը առաւել»: Նոյն իսկ ճշմարտութիւնը պահանջում է յայտնել, որ ճեմարանի վարչութիւնը իւր սանիկներին չի ապահովացրել բժշկութեան կողմից: Էջմիածնի դաւառական բժշկին Աթոռ վճարելով տարեկան 600 բուրլի միաբանութեան և աշակերտների բժշկութեան համար, հարկադրուած է վնասում շարժանքով սպասել բժշկի վերադառնալուն պիղերից, ուր գնացել է ծառայութեան գործով:

Քանի անգամ տեսած եմ, որ բժշկի բացակայութեան պատճառով, հիւանդ աշակերտները օրերով յանձնուած են մնացել ֆէլդշերի անմիջապէս հանձնարին: Վաճառի կառավարութիւնը իւր համար աւելի օգտաւէտ է համարում 600 ուրլով երազական բժշկութիւն ունենալ, քան երկու այնքան վճարելով՝ ունենալ մշտական բժիշկ: Այդ խնայողութիւնը

ամենահարկաւոր է, ասլա թէ ոչ վանքը չէր կարող միքանի հազար մանէ-
թի մախմուրեայ և մետաքսեայ անկողին կարել տալ Պարսից Շահի կար-
ծիքական գալստեան առիթով և նոյն ցանկացողները...

Ճեմարան մտնելով դուք կտեսնէք կովկասու ամեն կողմից և կէտից
եկած և մի տեղ գումարուած աշակերտներ, որոնք դուրս են եկել բազմա-
տեսակ, տարբեր դադախաւորների հասարակութիւններից, իսկ այժմ ժողոված
մի տեղ ստանալու միաձև, միանման, մի ուղղութեամբ կրթութիւն և ու-
սում ապագայ հոգևորական դասը արմատական կերպով վերանորոգելու:
Ով միջոց կունենայ այժմ ևս մօտ խօսակցել այս աշակերտների հետ, նա
անշուշտ կտանէ իւր հետ միտիթարական տպաւորութիւն նորանց ընդհանուր
մտաւոր զարգացման և ընդունակութեան վերաբերութեամբ: Ես բազմ ևս
ունեցել տեսնել նախանձելի ընդունակութիւն Ախալցխացի, Շուշեցի, Ղզ-
լարցի և այլ աշակերտների մէջ: Այս զարգացումը նորանք ոչ թէ ստացել
են ճեմարանից, այլ բերել են իւրեանց հետ: Յանկալի է, որ ճեմարանի
վարչութիւնը աչքերը ծածկած ձեռքն ընկածը չբերէ և ուսուցիչ չլինէ, այլ
զգոն և աշալուրջ ընտրողութեամբ թող համապատասխան լինի այդ գեղե-
ցիկ և յուսալի ընդունակութիւններին: Նորա մինչև այժմեան փորձը բոլո-
րովին գովելի չէ, իսկ ապագայ ընտրողութիւնը՝ մեզ անյայտ:

Էջմիածնի վանքից մօտ 150 քայլաչափ դէպի հարաւ, Ե Ներսիսի
անտառի սկզբումը, առանձին պարսպի մէջ կանգնած է սուրբ Գայիանէի
բաւականին հոյակապ վանքը, որի հիմնադրութիւնը պատկանում է Գրիգոր
Լուսաւորչուն: Մի ժամանակ աւերուելուց յետոյ կրկին նորոգուած է Եզր
և Փլիպպոս կաթողիկոսների հոգացողութեամբ: Գորանից յետոյ երկար
միջոց մնալով ամայի՝ ժամանակի անգութ ձեռքերը չէ թողել դորան ա-
ռանց չօչափելու:

Այդ դրութեան մէջ մնալով նա վերջերումս անցել է Հայր Վահան
Բաստամանցի ձեռքը, որի արեղայանալու պայմանների մէջ գրած է և
այդ վանքի բոլորովին յանձնումն Հայր Վահանին՝ 10 ամեայ ժամանակով:
Վերջինը ընտրելով իւրեան ընակութիւն Գայիանէի պարսպի մէջ, կարելի է
ասել, բոլորովին փոխել է վանքի դէմքը: Հայր Վահանը վեհափառի հրա-
մանով իւր Ռուսաստան ճանապարհորդած միջոցին չէ մոռացել և իւր ա-
նապատը: Նա ժողովել է այնտեղ բաւականին գումար, որով շինել է վանքի
մէջ յարմարաւոր բեմ, նոյնքել է քայքայուած տաճարի անկիւնները, կար-
կատել է պարիսպը, հին դարպասը ծածկելով բացել է նորը, որի առաջ ձգ-
վում է մի լայն յարմար ճանապարհ: Վանքի դուռը դարպասից բաժանել է
ընդարձակ փայտեայ վանդակով: Պարտիզի մօտ, եկեղեցու արևմտեան
դռան առաջ, բացի այլ շինութիւններից, կանգնեցրել է իւր կեցութեան հա-
մար գեղեցիկ սենեակներ, որոնց մէջ դրած է այժմ և տպարանի մամուլը,
որ սեփականութիւն է Հայր Վահանի: Մամուլի գլխաւոր նպատակն է ծա-
ռայել «Գպրոց» մանկավարժական ամսագրին, որ արդէն ծանօթ է հայ ժո-
ղովրդի ընթերցող մասին:

Հայր Բաստամեանը իւրեան նպատակ ընտրելով իւր կարողութեան չափ նպատակ հայ ուսումնարաններին իւր խմբագրութեամբ հրատարակուող յիշեալ ամսագրի միջնորդութեամբ՝ յանձն է առել նոյնպէս և շատ զփուարութիւններ: Նա ստիպուած է հոգալ տպարանի գոյութեան ծախքը «Դպրոցի» եկամտից, որ գտնվում է աննախանձելի դրութեան մէջ, ստորագրողները սակաւութեան պատճառով: Իբրև մասնաւոր խմբագրութիւն՝ նա պարտաւորուած է ամենայն տպագրելի յօդուած ուղարկել Թիֆլիզի ցենզուրայի քննադատութեանը: Բացի դորանից, նա իբրև խմբագիր պատասխանատու է մեր առաջ իւր ամսագրի ուղղութեան, ճշտութեան և կատարելութեան համար: Բայց Հայր Բաստամեանը մնալով միայնակ, կատարում է խմբագրութեան, սրբագրութեան և աշխատակցութեան պաշտօնը, որ մի անձի զօրութիւնից վեր է: Այս աննախանձ դրութեան մէջ էր և 1863-64 թուականներում Հիւսիսստիւայի խմբագրութիւնը: Այդ հանգամանքն է պատճառ, որ ինչպէս Հիւսիսստիւայի, նոյնպէս և Դպրոցի թերթերը ծածկւած են աւելի թարգմանութիւններով, քան ինքնուրոյն յօդուածներով ու հետեւաբար՝ դորանից ծագում է ամսագրի չոր ու ցամաքութիւնը:

(Այս խօսքերից ընթերցողը ի զուր կեզրակացնէ, որ ես իբր քննողական կարծիք եմ տալիս «Դպրոցի» ընդհանուր ուղղութեան և յօդուածների ընտրութեան վերայ. քաւ լիցի. այդ նպատակը ես չունիմ: Ես այստեղ խօսում եմ միայն այն հանգամանքների վերայ որ կարող է տեսնել անցաւոր ճանապարհորդը, և որոնք փոքր թէ շատ համապատասխան են իմ ընտրած նպատակին և նամակներին վերնագրին):

Վաղարշապատ գիւղումը, Էջմիածնի հոգեւոր իշխանութեան աչքի առաջ, կան երկսեռ դպրոցներ մի և նոյն եկեղեցու գաւթում, բայց առանձնակի տներով մէջ: Տարաբաղդաբար ես միջոց ունեցայ տեսնել երկու դպրոցը ևս: Տարաբաղդաբար եմ ասում ոչ առանց հիման: Տղայոց դպրոցը բաղկացած է երկու դասատւից: Դասական գրքերի ընտրողութիւնը թողնուած է աշակերտների և նորանց ծնողաց ամենանուրբ ճաշակին: Չի երեւում ոչ մի վարչական վերահայեցողութիւն: Հոգաբարձուք համարեան չեն ճանաչում միմեանց: Ուսուցիչը ուշանում է կամ չէ գալիս՝ հարցնող չկայ: Ուսուցիչների և հոգաբարձութեան մէջ չի երևում ոչ մի կապ: Հոգաբարձուք տրանջում են երբեմն տեսուչ այդ ուսումնարանների վերայ Հայր Վահան Բաստամեանցի միահեծան կառավարութեան վերայ: Նոյն հոգաբարձուք անբաւական են Էջմիածնի իբր անտեղի և անդադար միջամտութիւնից դպրոցական գործերում:

Թէ և ճշմարտութիւնը չթագցնելով կարող եմ ասել, որ Հայր Բաստամեանցը տեսչութիւնից հրաժարուելով, դորանից աւելի մեծ քաղաքական քաջութիւն չէր գործիլ, բայց հոգաբարձուաց տրտուռը սորա և նորա դէմ չափազանցեցրած է, և ցոյց է տալիս նորանց անհոգութիւնը, ծուլութիւնը և մինչև անգամ տգիտութիւնը դպրոցական գործի մէջ: Խուլամայ ուսողը պէտք է իմանայ որ կերածը խուլամայ է և ոչ այլ պտուղ. մտաւոր անապատ-

րաստութիւնը կհարկադրէ կապիկին դնել ակնոցները պոչի վերայ, փոխանակ աչքերի: Ես չգիտեմ ինչպէս հաւատ ընծայեմ, որ եթէ հոգաբարձութիւնը Ժիր լինելով ու քաջ ճանաչելով իւր նպատակը՝ գործադրէր իւր ազնիւ ձգտումները, իսկ Էջմիածինը ընդունակ լինէր պարիսպ դնելու նորա առաջ:

Այս գպրոցի դրութիւնից վրդովուած՝ ես մտայ օրիորդաց՝ դպրոցը: Ահա ձեզ խայտառակութիւն ազգի մարդկան: Ես ամենայն ճշտութեամբ կներկայացնեմ այստեղ այն բոլորը, ինչ որ տեսայ մտածս միջոցին: Դըպրոցը կազմուած է երկու ընդարձակ սենեակից: Մուտքից աջ սենեակումը՝ անմիջապէս յատակի վերայ նստած էր մի փոքրիկ օրիորդ և պարապում էր ձեռագործութեամբ: Նոյն սենեակում, թախտի վերայ նստած երկու միջանասակ կին՝ շերամի ճիճու էին կերակրում. (Մայիսին էր): Որքան մօտ փոխադարձ յարաբերութիւն—շերամապահութիւն ու օրիորդական դպրոց. դպրոց և շերամ:

Օրիորդաց աղմուկը լսելով ձախ կողմի սենեակում՝ ես շուտով գտայ դասատունը, ուր և մտայ: Պատերի մօտ դրած մի շարք նստարանների վերայ նստած էին ուսանողուհիք: Գասատան մէջ տեղ կանգնած, մի քանոն ձեռքին, կարգը պահպանում էր (?) ինձանից բարձր մի օրիորդ: Ուսուցչի հոտը ամենին չէր զգացուում: Իմ հարցիս, թէ ո՞ր է ուսուցիչը, քանոնաւոր կարգապահը յայտնեց, սր ուսուցիչ չունին: Մօտենալով նստարաններին՝ ես նկատեցի դասադրքերի ընտրողութեան մէջ մի ևնոյն բարիլոնեան խառնակութիւնը: Այդ միջոցին աչքիս առաջ ցցուեց շերամապահ կանանցից մինը՝ բերանը ծածկած և ոտերը բոլորովին մերկ (եղանակը տաք էր, փառք Աստուծոյ): Նորա հրամայողական կարգապահութիւնից ես իմացայ, որ դպրոցի ղեկը այդ տիկին Րօլանի ձեռքումն է: Արդարեւ իսկոյն յայտնուեցաւ, որ տիկին Րօլանը է և վերակացունի, և վարժուհի, և ձեռագործուհի, և...և...և ամենատեսակ ուհի.....

Իմ հարցիս, թէ ո՞ր են ձեր ուսուցիչները, ամենատեսակ ուհի ն պատասխանեց որ ուսուցիչ չունին, այլ հոգաբարձուհիք, որոնք այս ինչ և այն ինչ մեծաւորների կանայքն են, յանձնառու են եղել ձրիապէս դասախօսութիւն անելու, բայց ղեռ չեն բարեհաճել գալ այսօր: Իսկոյն ժամացուցիս վերայ նկատեցի, որ տասներկու երրորդ ժամն է, ուրեմն հոգաբարձուհի ուսուցչուհի խանութները ղեռ ևս զբաղուած են սուրճի պատրաստութեամբ, որից յետոյ կբարեհաճեն անշուշտ գալ դպրոցը: Այս թշուառ տեսարանից զդուած ես թողի առաջին, դուցէ և վերջին անգամ այդ դպրոցները, որոնց միջոցով Վաղարշապատից յոյս ունին մի քանի տարուց յետոյ հասնել Եւրոպական ծայրահեղ կրթութեան և լուսաւորութեան.....

Դ.

Երեւան, նորա հասարակաց ընթերցարանը, տիտղոս հայ երիտասարդներին, երկսեռ դպրոցներ, ճանապարհի փոշին եւ այգիները. Արտաշատ գիւղը եւ Արտաշատ մայրաքաղաքը, սորա հիմնարկութեան տեղը. Խոր վիրապը, նորա մենաստանը, Օթեաց խաչը. մենաստանի կալուածքը:

Մայիսի վերջին թուերում, երբ մուտ գործեցի Երեւան քաղաքը, վերջինը այգեստանայց առատութիւնից ներկայացնում էր գեղեցիկ կանաչազարդ տեսարան. Տեսարանը աւելի շքեղ էր, երբ նայում էի Կոնդանու նով քաղաքի շրջապատող լայնանիստ այգիները, իւրաքանչիւր տան բակի մեծ և փոքր պարտէզները բոլորովին փոխում էին Երեւանի դէմքը: Վերջին ժամանակները կառավարութեան հոգացողութեամբ բացուած են նոր կանոնաւոր փողոցներ, որոնցից գլխաւոր այգիների միջով դալիս է Թիֆլիզու նոր խճուղուց և հեղեղի ժամանակ լինում է անձրեւաջրի ահագին քանակութեան ասպարէզ: Երբ յորդութեամբ թափվում է անձրեւ, Քանաքեռու բարձրութիւններից հոսում է սարսափելի հեղեղը ուղղակի դէպի քաղաքի կենտրոնը և ահաբեկ է անում անհոգ բնակիչներին: Անհոգ եմ ասում, ըստ որում այդ հասարակութիւնը չունի մինչև անդամ կրիայի շարժումն:

Քաղաքային նշանաւոր գումարը թողած սորա և նորա ձեռքում՝ Երեւանը մինչև այսօր չէ արել ոչ մի հասարակաօգուտ գործ: Չունի քաղաքային հասարակաց բանկ, չի կարող որոնել որ և իցէ միջոց սոսկալի հեղեղի առաջը առնելու և այլն և այլն: Իսկ նա, հասարակութիւնը, այգիներում և ձեմելիքներում դրօսներով՝ իւր կեանքի ապահովութիւնը յանձնել է կառավարութեան հսկողութեանը: Մասնաւոր խօսակցութեան ժամանակ իւրաքանչիւր անհատ տրտնջում է հասարակութեան վերայ, այն ինչ հասարակութիւնը կազմուած է այդպիսի անհատներից: Ես մի քանի անգամ ակնաստեա եմ եղել սոսկալի հեղեղին, որ յորդութեամբ ծածկում էր բոլոր ստորագիւր փողոցները և տները: Այդ միջոցներումը ոտաւոր և ձիաւոր ոստիկանութիւնը թէև լինում էր անդադար շարժման մէջ, բայց բոլորովին անգոր հեղեղի կատաղութեան դէմ: Այդ անդադար յետ ու առջ շարժումը կարելի է մեկնել Լուիլովի առակով՝ «մենք էլ վարում էինք»:

Երեւանը կարող է պարծենալ միմիայն իւր հասարակաց ընթերցարանով, ուր ստացվում են հայ և ռուս պարբերական թերթեր և գրեհներ:

Երեւանու հայ հասարակութիւնը ունի երկու դպրոց՝ տղայոց և օրիորդաց: Առաջինը գտնվում է սուրբ Սարգսի եկեղեցու դաւթումը և բաղկացած է յարմարաւոր դասատուներից, իսկ ռուսում և ռուսամական նպաստ— Աստուած թող հասցնէ: Դասատուների պատերը զարդարում են 1849 թուականում տպուած Տատեհանի հաշուով հայերէն աշխարհագրական քարտէզ—

ները, որոնց թղթի մասերը քրքրվելուց՝ կտաւի վերայ կազմում են որոշ որոշ կղզիկներ: Այս դպրոցը նորա համար է այսպիսի յաջող դրութեան մէջ, որ նա հասարակ դպրոց չէ, այլ սեմիինարիայ է. «մենք էլ վարում էինք»:

Օրիորդաց դպրոցը գտնվում է Պօղոս Պետրոսի եկեղեցու մօտ և յանձնուած էր Յովսէփ քահանայ Մելիանցի տեսչութեանը: Երկու-նեղ սենեակ կազմում են երկու դասատուն: Օրիորդները նստած էին սաստիկ սղմուած: Գաս սերտելու եղանակը անդէր աննէն էր: Մ. Մսերեանցի կարճառօտ հրահանգը առանց տառափոխութեան գիտեն անգիր: Իմ մտածս միջոցին Ռուսաց լեզուի ուսուցիչը, 7—8 մանր, 8 տարեկան օրիորդները, աղիւսէ յատակի վերայ չոքեցրած, դաս էր հարցնում: Մանկավարժը այնքան բարեսիրտ էր, որ իմ ներկայութեան միջոցին հրաման տուեց նորանց իրեանց տեղերումը նստելու: Թշուառ երեւոյթ: Ինչ որ այլ տեղ հակամանկավարժական է, նոյնը Երևանում ճիշտ մանկավարժական է... Երևանու դպրոցների վերաբերութեամբ մի և նոյն տրտունջն էի լսում Եջմիաթնի անտեղի և անդադար միջամտութեան համար, ինչպէս Վաղարշապատումը: Բայց եթէ այդ տրտունջը որքան հիմնաւոր է, ես չեմ կարող լուծել:

Երևանից փոստայի ճանապարհը տանում է դէպի հին Նախիջևան: Մինչև սուաջին իջևանը — Աղ Համզալի — առանձին ուշադրութեան արժանի սուարկայ չէ ներկայացնում ճանապարհորդին, բայց մի փոքրիկ հայ գիւղ՝ Նորազաւիթ անուանով, որի մէջ կայ հին, բայց այժմ նորոգուած եկեղեցի, որ կարծում են հիմնուած լինի ԺՆ դարումը: Երևանից միայն 7—8 վերստ հեռաւորութիւն ունենալով այդ եկեղեցին ունենում է քաղաքից շատ ուխտաւորներ:

Կաւախառն ճանապարհը բարձրացնում է թանձր փոշի, որ ոչ միայն ծածկում է ձեր երեսը և հագուստը, այլ և անխնայ մտնում է ձեր քիթը և բերանը: Հակառակ սորան, ճանապարհի փոշոտ աչքերը զուարճանում են ճանապարհի երկու կողմի միմեանց կից այգիներով և խիտ առ խիտ կանդնած հսկայաձև սոսիներով: Այս տեսարանը շարունակվում է քսան վերստ աւելի երկարութեամբ՝ մինչև Իւվա գիւղը, որից սկսում է լայնատարած ընդարձակ աղաշաղախ դաշտը: Այս կողմերի տները և այգիների հաստ ու բարձր պարիսպները շինած են կաւից:

Շինութեան փայտի պակասութիւնը, անտառ չլինելու պատճառով, հարկադրել է բոլոր Արարատեան դաշտի բնակիչներին հոգալ այդ պիտոյքի մասին: Արդարև շատ տարիներ առաջ նոքա արդէն մտածել են դորա մասին և հետեանքն այն է, որ այժմ ամեն գիւղում կանգնած են բազմաթիւ սոսիների շարքեր: Փայտի պակասութիւնը առաջին դարումը անգամ գգալի է եղել Արարատեան դաշտում, ինչպէս հաստատում է Խորենացին (գիրք բ. գլ. 41) որ Երուանդ հայոց թագաւորը ընդարձակ անտառ է ձգած եղել Ախուրեան գետի մօտ, այժմեան Թալինու սահմանումը, որ ասվում էր անտառ ծննդոց, չրջապատել է նորան պարսպով և ձգել է

նորա մէջ վայրի անասուններ: Խոսորով փոքր նոյնպէս անտառ տնկեց Դվին քաղաքի մօտ, որ դեռ ևս Ե դարումը կրում էր նոցա անունը. (Խոր. գիրք Գ. ՂԼ. 8):

Այն լայնահիստ տարածութիւնը, որ Երևանի շրջակայքից համարւմ է մինչև Շարուրայ դաշտը, այժմ բաժանւում է երեք սահմանի (մահալ) այն է՝ Զահնգի բասար, Գարնի բասար և Վեդի բասար, երեք գետակի անուններով: Ինձ համար աւելի հետաքրքիր է Գարնի բասարը, որ գտնւում է երկու յիշեալ սահմանների մէջ: Հետաքրքիր է, ասում եմ, այն պատմական տխուր յիշատակներով, որոնք կապուած են այդ տաճկացած անուան հետ: Այդ սահմանումն էին զետեղւում Արշակունեաց բաղդազուրկ մայրաքաղաքը — Արտաշատ և Գուին: Նայեցէք այժմ այդ երկու, միմեանցից 5—6 վերստ հեռաւորութեամբ, հայաբնակ, աղքատիկ գիւղերին որոնց մինի անունն է Արտաշատ, միւսինը Գուին: Չննեցէք, տեսէք, նմանութիւն կայ արդեօք այն հոյակապ մայրաքաղաքներին, որոնց իւրեանց փարթամութեամբ և հարստութեամբ աչքի փուշ էին դարձել Պարսից, Արաբացոց ու Հռոմէացոց: Լարեցէք ձեր տեսողութիւնը, գուցէ կարողանաք նշմարել այդ թանձրամածի միջով Արտաշէս առաջինին և Կարթագինեան հերոսին, այն առիւծասիրտ Աննիբալին, որոնք չափ ու ձև են անում Արտաշատը հիմնելու այդ տեղ, ուր միանում են Արաքսը և Մեծամօր գետը, որ և կոչւում էր Աղատ, կամ յունարէն Սելետերոս, այժմ Գարնիչայ: Լարեցէք ձեր լսողութիւնը, գուցէ ձեր ականջին հասնի մայրաքաղաքի աղմկալից ուրախութեան ձայնը Սաթինիկի և Արտաշէսի հարսանիքի առիթով: Գուցէ դուք լսէք ժողովուրդի աղաղակի մէջ երգիչների ձայնը «Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեան Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտի հարսնութեան Սաթինկան»: »

Յառաջ գնա, մտիւր այն դահլիճը, գուցէ սարսափեալ այն ազգային ահեղ ժողովից, որ կազմում են հինգերորորդ դարու մեր քաջ և սուրբ Նահատակները — հոգևորականք և աշխարհականք: Տես ինչպէս միահամուռ կերպով վճռեցին ղէնքով պատերազմել երկրորդ Յազկերտի դէմ և զոհել իւրեանց՝ մեր հաւատը և աղբութիւնը պահպանելու: Տես, ահա Նղիշի մօտ կանգնած է ճակատամուխ, անվեհեր Վարդանը և կարծես արտասանում է պատկառելի ժողովի առաջ իւր վերջին խօսքը այսպէս.

- « Թող լռէ մունջը, անդամալոյծը,
 - « Կամ որոց քաղցր է թշնամու լուծը,
 - « Բայց մենք որ ունինք հոգի և սիրտ քաջ,
 - « Եկ անվախ ելնենք թշնամու առաջ,
 - « Գոնէ մեր փառքը մահով յետ խենք
- ու այնպէս լռենք: »

Բայց, սիրելի ճանապարհորդ, կանգնիր, մի՛ մտառանջուիր, մի՛ մօտենար, մի՛ որոնիր Արտաշատը, նա 1085 տարի է, որ անգութ թշնամեաց ձեռքով կործանուել է, անհետացել են նորա ակերակները: Գիւղա-

ցին խոփով հարդում է այժմ նորա փրատակների կոյտերը և հողի տակից աղիւսներ հանելով՝ հանգստութեամբ տնակ է շինում իւր հաւերի համար:

Արտաշատ քաղաքի տեղի վերաբերութեամբ ծնվում է կասկածանք, թէ արդեօք ճրտեղ է նա եղել, խոր վիրապի չուրջը, թէ այժմեան Արտաշատ անունով գիւղի տեղը: Արեւմտեան պատմագիրները, Պլուտարքոս և Ստրաբոն, խօսելով Արտաշատի հիմնարկութեան վերայ, ցոյց են տալիս, որ Արտաշէս առաջինը՝ Հաննիրալի խորհրդով և ցուցմունքով հիմնեց Արտաշատը: Դօքտօր - Պրօֆէսօր Ստեփաննոս Նաղարեանցը նոյնպէս ընդունում է, որ «Արտաշատ կառուցել է Արտաքսիաս զօրապետը Անտիոքոս մեծի, ֆարկեդօնացի Հաննիրալի խորհրդակցութեամբ: (Հիւսիսափայլ 1860 թ. Սեպտեմբեր. երես 28):

Իսկ Մովսէս Խորենացին ամենեւին չէ յիշում Աննիրալի ներկայութեան մասին և քաղաքի հիմնարկութիւնը յատկացնում է միւս Արտաշէսին, որ Թադաւորեց Քրիստոսի 88—128 թուականը, (գիրք բ. գլ. 49.) ընդհակառակը Լուկուլլոսի արշաւանքի ժամանակ Հայաստանի վերայ՝ Արտաշատը արդէն ծաղկեալ դրութեան մէջ էր, որ Հռովմայեցոց զօրապետը կորբուցօնը 50 փրկչական թուականին նուաճեց և աւերեց նորան:

Շուպէն աչքի առաջ ունենալով այս հակառակ կարծիքները՝ ընդունում է, որ Աննիրալի ցոյց տուած տեղը եղել է այժմեան Արտաշատ գիւղը, իսկ յետոյ մայրաքաղաքը տեղափոխուել է փոքր ինչ դէպի հարաւ նորանից, այժմեան Խոր վիրապի շուրջը, Արաքսի ձախ ափի վերայ, ուր կան գետնի տակին բազմաթիւ աւերակներ և սն պէտք է լինի Խորենացու Արտաշատը:

Այժմեան Արտաշատ գիւղի արեւմտեան կողմում կան հողաբլրակներ, որ գուցէ լինէին մայրաքաղաքի ամրոցի պարիսպները: Իսկ հիւսիսային կողմումը կայ մի բաւականին բարձր բլրակ որ, ասում են, անուանւում է և այժմ Տրդատայ թախտ: Թէ այսպէս և թէ այնպէս՝ հաւատարի է, որ խոր վիրապը եղել է Արտաշատի ամրոցի մէջ: Ուրեմն Խորենացու Արտաշատը, գուցէ, շարունակուելով դէպի հիւսիս՝ խառնւում էր Աննիրալի Արտաշատին, ուր կայ այժմ Արտաշատ գիւղը:

Փոստայի ճանապարհի այն տեղից, ուր դրած է այժմ Իւլիս հայ գիւղը, թեքվելով դէպի հարաւ, 3—4 վերստ հեռու ձեր չաքին կներկայանայ, Արաքսի ձախ ափումը, մի ժայռոտ բլրակ, որի արեւելեան լանջի օձապտոյտ ճանապարհը տանում է դէպի ամրոցաձև շինութեանց քառակուսի քարեայ բարձր պարիսպները: Դարպասից անցնելով ներս, գաւթի մէջտեղ արձանանում է մի հոյակապ, քարակոփ, դմբեթայարկ եկեղեցի, ունենալով արեւմտեան կողմից, նոյն իսկ պարսպի մէջ, մի այլ փոքրիկ, մատրանման եկեղեցի: Այդ մենաստանն է Խոր վիրապը, որ արդէն յայտնի է մեր պատմագիրներուց և որ կազմում էր յանցաւորների ու մահապարտների պատժարանը: Հայ պատմագիրների համաձայն ցուցմունքը չէ տալիս ոչինչ կասկածանաց տեղիք, որ սա ինքն է այն Խոր վիրապը, որի մէջ տաճարներ

տարի զփնդակ կեանք անցրեց Անակի որդի Գրիգորը Հայոց Տրդատ թագաւորի հրամանին համաձայն՝ սորա հօր խոսքովի սպանման պատճառով Անակի ձեռքից։ Այստեղ լուսափայլում է նախկին մարդկերանց կոպիտ վրիժառու բնաւորութիւնը, որ անմեղ որդին պարտական էր կրել մեղաւոր հօր պատիժը և այդ հնադարեան կոպիտ բնաւորութիւնը մնացել է լիովին մինչև այժմ թուրքերի մէջ։

Նրախտապարտ հայկական եկեղեցին ազնիւ քաջութիւն է գործել, որ մինչև այժմ տօնում է Գրիգորի վիրապից դուրս գալը։ Ըստ որում Հայաստանի մէջ քրիտոնեութեան հաստատուիլը և Գրիգորի ձեռքով շինած բազմաթիւ ուսումնարանները տարածած լոյսը իւր սկիզբն առնում է այդ վիրապից, որ մնալով մինչև այժմ՝ յիշեցնում է մեզ անցեալ դարերի իրողութիւնները։

Վերոյիշեալ մատրանման փոքրիկ եկեղեցու սեղանի հարաւային կողմումը, բնմի պատի մէջ, այժմ նկատելի է մի փայտեայ փոքրիկ դռն, որից անցնելով հարկաւոր է երկուտակուիլ։ Նորանից ահա սկսվում է մի փայտեայ հասարակ աստիճան (սանդուղ) նեղ և անձուք մուտքից, դէպի վիրապի յատակը։ Նախապէս առնելով վառած մոմեր և առաջնորդ ունեւում մի 10 - 12 տարեկան վանքի երեխայ, ես թիկունքս պատին քսելով՝ զգուշութեամբ իջայ աստիճաններով վիրապի յատակը։ Մանդուղքի աստիճանների թիւն է 28, ուրեմն վիրապի խորութիւնն է մօտաւորապէս 16—18 ուսաց արշին։ Վիրապի մէջ մուկն է ու քալաչէն պատերը կոնաձև բարձրանալով՝ մատրան յատակի տակ կաղմում են մի կամար։ Վիրապի յատակիցը մօտ՝ պատերի մէջ կան մուկը անցքեր, որ իմ առաջնորդ երեխան բացատրում էր, թէ սոքա այն օձերի տեղերն են, որ մի ժամանակ Սուրբ Գրիգորի հետ ապրում էին և այժմ էլ երբեմնապէս երևում են ու հետքեր թողնում այս պատահանների փափուկ հողափոշու վերայ։ Առաջնորդիս առասպելական անմեղ համոզմունքը ներշնչած էր նորա վանքի շրջանից, ըստ որում այն խոնաւ խորութեան մէջ օձերը ոչինչ գործ չունէին։ Վիրապի արեւելեան կամարումը կայ մի ամենափոքրիկ լուսամուտ, որ անմեղ ուղղեցոյցս հաստատում էր, թէ այս լուսամտից էր մի կին հայ հասցնում Սուրբ Գրիգորին։

Թէ այսպէս և թէ անպէս, այժմեան վիրապը ներկայացնում է մի խոր մթին փոս քարեայ պատերով, լայն յատակով (մօտ 6 արշին տրամագիծ)։ Նորա արեւելեան կողմումը կայ ամենափոքրիկ բնմ պատարագ մատուցանելու։ Բնմիկի առաջ, վիրապի յատակի վերայ, զետեղուած է մի սև փայլուն քար, երկու տեղ փոսացած, որ ուղեկիցս բացատրում էր թէ սորա վերայ Գրիգոր Լուսաւորիչը 13 տարի անդադար ծուռը դնելով՝ մաշկ է նորան և այս երկու փոսը նորա ծնկների տեղերն են։

Փոքրիկ սեղանի հարաւային կողմումը երևում է քարի վերայ արձանագրութիւն, որ յիշատակում է թէ Ազուլեցի Սիմոն (Շամօն) և իւր ամուսին Գիւլում խաթունն նորոգեցին սուրբ վիրապը 1661 թուականին։

Գրիգոր Լուսաւորչու ժամանակը վերապը եղել է աւելի խոր, լայն, խոնաւ և ցեխոտ, ինչպէս երևում է Ագաթանգեղոսի խօսքերից «իսկ զայլ « մարդիկ որ միանգամ էր իշուցեալ անդր, ամենեքեան մեռել էին վասն « զժնդակ չարաշուք դառնութեան տեղւոյն, վասն կարակում տղւոյն և « օձախառն բնակութեան և խորութեանն:» Վերջին ժամանակները, գուցէ եկեղեցեաց շինութեան միջոցին կարճացրել են և պատել վերապը, ինչպէս ներկայացնում է նա այժմ: Նոյն մատրան մէջ՝ դրան արևմտեան կողմումը կայ մի բաւականին խոր, մութը տեղ, որ կարծում են պէտքէ լինի Բարձր Բերդեցի Վարդանի գերեզմանը:

Յօթներորդ դարումը Շինող անունով Ներսէս Կաթողիկոսը շինել է տուել Արտաշատու խոր վիրապի վերայ մի եկեղեցի, որ յետոյ աւերուել է: Իսկ այժմեան մատուռը, միւս եկեղեցին և պարիսպը շինել է Տփիսեցի, ազգաւ վրացի, Էջմիածնումը մնում Գաւիթ Վարդապետը, որ մեռել է 1695 թուականի փետրվարի 10ին, ինչպէս երևում է արձանագրութիւնից մատրան հիւսիսային արտաքին պատի վերայ: Իսկ 1661 թուին նորոգել են երկու եկեղեցիքը ևս Ագուլեցի Խօջայ Շամոնը և Թիֆլիզեցի Խօջայ Աթանգիւն, որոնց արձանագրութիւնը երևում է մատրան հիւսիսային պատի վերայ:

Մենաստանի սովորական ժամասացութիւնը կատարվում է միւս մեծ գմբեթաձև եկեղեցու մէջ, որ կանգնած է գաւթի մէջ տեղ:

Քառակուսի արևելեան պարսպի պատի վերայ դարպասի մօտ բարձրանում է երկյարկանի տուն միաբանութեան համար: Նա ունի մի փոքրիկ պատշգամբ, որ տեղերից նայողը նկատում է դեղեցիկ տեսարան, այն է Շրխար տաճկանակ գիւղը, որ իսկոյն դրած է վիրապի բլրակի ստորոտումը, Վեդի Բասարի լայնատարած դաշտը և դէմ առ դէմ Դարապետեան ալեծածան լեռնային ծաղկափթիթ գօտիները և ձորերը, իսկ դէպի հարաւ Արաքսի օձապտոյտ ընթացքն ու երկու Մասիսները վահ և գարհուրելի մարմինները:

Պարսպից դուրս, բլրակի լանջի միաշարք քարաժայռերից մինի վերայ կան երկու խաչ, որ ասվում են օթեաց խաչ: Աւանդութիւնը հաստատում է, իբր թէ Բարդուղիմէոս և Թադէոս առաքեալները հանդիպելով միմեանց այդ բլրակի վերայ, օթեանցին միասին այդ տեղ և իբրև յիշատակ՝ դրօշմեցին այդ երկու խաչերը, անուանելով նորանց օթեաց խաչ: Երբեմն վանահայր Խոր վիրապի Ալեքսանդրապօլցի Յակոբ վարդապետ Քանդաքեանը՝ 1860 թուականներումը շինել է այդ խաչերի վերայ մի փոքրիկ մատուռ, որի մէջ հազիւ կտեղաւորուին երկու մարդ միասին:

Մենաստանի սենեակների մինի մէջ կան դպրոցական մի քանի նըստարաններ, որոնք նպատակ են ունեցել ուսման լոյսը տարածելու չրջակայ ժողովրդի մէջ, բայց հայ գիւղերը բաւականին հեռու լինելով և կամ այլ պատճառներից թէ վանքի և թէ գիւղացոց կողմից, այդ ողորմելի նստարանները դառնալով այժմ հնազանդութեան առարկայ, տեսողին յիշեցնում են իւրեանց լուկ նշանակութիւնը:

Վանքի տնտեսական մասը բաժանված է, բայց ասում են Էջմիածինը չէ սիրում աւելորդութիւն և ամենայն աւելորդ բան ամեն վանքից քաշում է դէպի ինքը: Զորօրինակ՝ եթէ որ և իցէ վանքում կան 20 հատ ոչխար և 10 հատ կով, Էջմիածինը բաժանան համարելով վանքին միայն կէսը, միւս կէսը, իբրև աւելորդ, քաշում է դէպի իւրեան: Այս բաժանանին ծանրակշիռ պատճառ է՝ որ վանահայրը փոխէ իւր յարաբերութիւնը դէպի վանքը: 1. Նա նուազեցնում է իւր աշխատութիւնը վանքի տնտեսական կողմի բարեւարկեան վերայ. 2. Նա աշխատում է եղածը դարձնել իւր օգտին. 3. Նա խաբեբայութեանը հաւատարիմ մնալով հնարաղտութեամբ ծածկում է Էջմիածնից վանքի նիւթական բարեյաջող դրութիւնը, և այն: Այս եղբակացութեան բերում են ինձ շատ օրինակներ, որոնք տեսած եմ շատ վանքերում: Այս մասին խօսք կլինի շատ նամակներիցս յետոյ:

Մենաստանը բլրակի ստորոտումը ունի փոքրիկ հողի կտոր Արաքսի ափումը՝ ցորեն, կաղամբ և այլ կանաչեղէն ցանելու: Բացի այդ՝ մենաստանը, իբրև սեփականութիւն, ունի տասը խաւսւարի հող Իւվայ դիւղումը: Պատում են, որ Իւվայի հայերը նոր դաղթած ժամանակը, 1828 թուականին, տեսնելով որ իւրեանց հողերի մի մասը պակասում է Երևանու մէջիղին, իրանք էլ իրանց մասից բաժին են հանել խոր վիրապի մենաստանին: Այդ իրողութիւնը յայտնի չէ եղած Էջմիածնին մինչև 1872 թուականը և նորա օգուտը հասել է միշտ վանահայրերին և Իւվայի Տէր Թոմ..... Տէր Թով.....ցին: Վերջինը 1872 թուականին բարկանալով վանահօր վերայ՝ իսկոյն իրողութիւնը յայտնում է Էջմիածնումը և նոյն ժամանակը խնդրում է հողը կապալով: Յայտնի բան է Էջմիածինը իսկոյն համաձայնել է բարեխիղճ քահանայի առաջարկութեանը, իսկ միւս կողմից խնդրել է դադարանը հաստակ այդ հողը մենաստանի օգուտին մի քանի տասնեակ տարիների անցեալի հիման վերայ, որ և եղել է: Հէնց այժմ էլ այդ հողի մի մասը կապալով առած է նոյն քահանային տարեկան 100 ռուբլիով: Այդ հողի վերայ վանահայրերը չինել են տուն, զոմ կայլն, իւրեանց երբեմնապէս (ձմեռային) բնակութեան համար, բայց այժմ նոքա արդէն քայքայուած են:

Ե.

Դվին մայրաքաղաքը եւ նորա այժմեան տեղը: Ծօսենի կարծիքը. Վեդի բասաբի դաշտը: Գններալ Կոխանովի առումն. Դաւալու գիւղը:

Խօսելով Արտաշիտի և խոր վիրապի վերայ՝ չէ կարելի լռութեամբ անցնել և միւս քաղաքի վերայ, որ ունեցել է ոչ պակաս փառահեղ անցեալ քան Արտաշատը և որի տեղը այժմ նկատվում է Գարնի բասաբի

սահմանումը: Խօսքս Դվին քաղաքի վերայ է: Արտաշատ դիւղից դէպի արեւելք 5—6 վերստ հեռաւորութեամբ, տափարակ դաշտի վերայ, փոստայի ճանապարհից դէպի հիւսիս, դրած է այժմ մի փոքրիկ, ողորմելի հայաբնակ դիւղ, որ կրում է Արշակունեաց վեջին թագաւորներն փարթամ մայրաքաղաքի անունը—Դվին: Ինչ երկրայութիւն որ ծնւում է Արտաշատի իսկական տեղադրութեան վերաբերութեամբ, նոյնը յառաջ է դալիս և Դվինի մասին: Այսինքն ներկայ Դվին գիւղը արդարև ուղղակի ժամանդ է հին Դվինի, թէ վերջինը գտնւում էր այլ տեղ:

Թէ այսպէս և թէ այլպէս, Դվինը հիմնեց 350 փրկչական թուակա-նին Արշակունեան խոսրով երկրորդը, որ կրում էր և փոքր (կարճահասակ) անունը: Այս թագաւորի անձնաւորութիւնը Մովսէս Խորենացին (գիրք Գ. գլ. 8) մտալ կերպով նկարագրելով՝ ասում է, որ նա իւր բոլոր ժամանակը անցուցանում էր զուարճութեանց, խաղի և որսորդութեան մէջ: Անտառ տնկելով Ազատ (Նլատերոս) գետի ափումը՝ տեղափոխեց թագաւորական գահը Արտաշատից բլրակի վերայ: Ծառերի շուքի տակ չինեց պալատ ու անտառնեց պարսկերէն Դվին, որ է բլուր: Սէն Մարտէնը իւր ընդարձակ հետազոտութեանց մէջ Հայաստանի վերայ՝ չէ գտնում Պարսից լեզուի մէջ Դվին բառը, որ նշանակէր բլուր, այն ինչ արեւելագէտ Մկրտիչ Էմինը խորնացու թարգմանութեան ծանօթութեան 398 համարումը կարծում է, որ դա պէտք է լինի հին պարսկական բառ: Շօպէնը անվստահօրէն կարծում է, որ գուցէ Դուին բառը ծագում է դավա (ուղտ) բառից, որի մէջքին գուցէ նման լինէր խոսրով փոքրի ընտրած բլրակը:

Շարունակելով իւր վախկոտ կարծիքները՝ Շոպէնը ենթադրում է, որ Դուին քաղաքը գուցէ լինէր այժմեան Դաւալու գիւղի տեղ, խոր վիրապից դէպի հիւսիս, ըստորում Դուին գիւղի շուրջը բլուր չկայ, այլ տափարակ դաշտ է և չկան ոչ մի նշանաւոր փլատակներ, որ յիշեցնէին մայրաքաղաքի անցեալը, այլ ընդհակառակն, շարունակում է Շոպէնը, Դուինը կարող էր լինել այժմեան Դաւալու գիւղի տեղ, ըստորում վերջինը արդարև բլուրի լանջումն է, վիրապից կամ Արտաշատից դէպի հիւսիս, վեղի գետակի վերայ, որ հնումը գուցէ անուանւում էր Նլատերոս (ազատ) իսկ Արաբների ժամանակը փոխուել է Վեդի, (ձորակ) և վերջապէս Դաւալու բառը շատ նմանութիւն ունի Դուին բառի հետ:

Թողնելով սորա և Արտաշատի հետաքրքիր աշխարհագրական հարցը հնագէտների հետազոտութեանը՝ ես շարունակում եմ իմ նկատկողութիւնները: Այժմ անհետացած Դուինը մօտ 500 տարի գետեղել է իւր մէջ Արշակունեաց ցեղի վերջին հայոց թագաւորներին, պարսից մարզպաններին և Դամասկոսի ու Բաղդադի խալիֆաների արաբական ոստիկաններին: Արաբացոց, Պարսից, Մօնղոլներին, Վրացոց և Տաճկաց հետեաբար յաճախ ասպատակութիւններից վերջապէս ոչ միայն Դուինի ժողովուրդը ոչնչացաւ, այլ անհետացան բազմաթիւ հոյակապ շինութեանց հետքերը, որ այժմ չեն ներկայացնում ոչ մի նշան: Ի լրումն այդ բոլոր աղէտներին, մահմետական իշ-

խանութեան վերջին ժամանակները Դուինի և Արտաշատի փլատակաների մնացորդները կրողելով Երևան, կազմեցին Երևանու բերդը, որ այժմ գտնվում է կիսակործան դրութեան մէջ:

Դուինից և Արտաշտից դէպի արևելք ձեր աչքի առաջ սփռվում է մի լայնարձակ աղախառն դաշտ, որ սահմանափակվում է հիւսիսից Այրիձի լեռների շարունակութեամբ, արևելքից Շարուրայ դաշտում և հարավից Արաքսի ընթացքով: Դա է Վեդիբասարը, որ անջրդի է ուրեմն և համարեա անմարդաբնակ: Մի քանի գիւղեր ցան ու ցիր մտած են լեռնածորերի մէջ: Միակ ընակիչները, որ մի քանի տարի առաջ դաշտի միակ տիրոջն էին, լոկ վրանաբնակ թափառական քիւրդերն էին, որոնք քոչելով աշնան ժամանակ Այրիձայի բարձրաւանդակներից դէպի այդ գաշտը, ձմերում էին այդ տեղ իւրեանց անասունների հետ: Յայտնի բան է, կարելի էր նախատես լինել, որ այդ թշուառ նոմադները երբէք չէին կարող նպաստել ոչ մի միջոցով դաշտավայրի, արդիւնաբերութեանը: Հետևաբար, կառավարութիւնը ուշք դարձնելով այդ անջրդի տեղի վերայ՝ ուղարկեց ինժիներ Ֆլորովին հետազոտելու դաշտի մակերևոյթը և Արաքսից ջուր հանելու կարելիութիւնը: Երբ Փոխարքայի Գլխաւոր Կառավարութիւնը, ասում են, անյարմար գտաւ տէրութեան հաշուով իրագործելու բազմածախս ոռոգութեան միտքը, գեներալ Կոխանովը ձեռնարկեց ստանալու կառավարութիւնից իրաւունք ջրանցքի մասին: Պայմանադիր լինելով գեներալ Կոխանովը ձեռք զարկեց ջուր հանելու Արաքսից, որի համար փորել տուեց դաշտի երկայնութեամբ մի առու ոչ պակաս 35—40 վերստից:

Ահա երրորդ տարին է, որ առուն արդէն պատրաստ է և Արաքսի ջուրը յորդութեամբ դուրս գալով ոռոգում է երբեմն ամայի դաշտի միայն հարաւային մասը 10,000 դեսեաւին: Այն տեղ, ուր երբեմն աղախառն հողի վերայ, երկար տարածութիւն կտրելով, քուրդերի թշուառ անասունները հազիւ գտնում էին ուտելու արեւախառն փշախոտ, այժմ ճօճում են քամու հետ կանաչադարդ արտերի հասկերը, արօտների խոտերը և բամբակների բոյսերը: Իսկ մարդկային կերպարանք կրող անշարժ քուրդերը բոլորն էլ մտրակի զօրութեամբ քշուած են դէպի Արաքսի աջ ափերը՝ փոքր Մասիսի ստորոտը, ուր որ նոքա կարողանան քարչ ածել իւրեանց թշուառ գոյութիւնը:

Դժուար թէ կարելի է ենթադրել, որ Արտաշատի և Դուինի ծաղկեալ ժամանակները յիշեալ դաշտը ներկայացնէր այժմեան անմխիթար տեսարանը: Հաւաստի է, որ Պարսից և Տաճկաց տիրապետութեան ժամանակ դուցէ և շատ առաջ, դաշտի գոնէ արևելեան մասը նոյնպէս ջրվում էր, բայց ոչ Արաքսից, այլ արևելեան Արփաշայից ինչպէս յայտնի ապացոյց են այժմ այն առուակի հետքերը, որ սկսվում է Ուլիա-Նորաշէնի վերեւից և գնալով դէպի արևմուտք Շարուրի հիւսիսային կողմից, անցնում է դէպի Սաղարաքի կամ Վեդիբասարի դաշտը, Դահնա ասուած կիրճով:

Եւ այսպէս, յիշեալ դաշտի մի մասը, այն է 10,000 դեսեաւին, առ-

ժամանակ պատկանում է Գեներալ Կոխանովին: Նորա հոյակապ առուն իւր սկիզբը առնելով Խոր վիրապի տակից՝ անցնում է Դաւաղու գիւղի մօտով և մի ուղղութեամբ դէպի արեւելք՝ հասնում է մինչև Սադարաք գիւղը կամ Շարուրի բերանը: Նա իւր ընթացքումը տալիս է, հաւասար հեռաւորութեամբ, երկաթածածկ դռներով, իւրաքանչիւր 500-ական դեսեատինի համար երկրորդական առուակներ դէպի հարաւ, այսինքն դէպի Արաքսի ձախ ակերը: Ուրեմն Պ. Կոխանովի հողը սեղմուած է զլիաւոր առուի ու Արաքսի արանքումը:

Առուազըլուի շինուած է շատ հոյակապ կերպով: Նա ներկայացնում է մի ամուր կամուրջ կոմածոյ քարից, որի կամարի տակ յարմարեցրած են 9 հատ երկաթածածկ դռներ, որոնց արևմտեան մակերեսովին զարկում է Արաքսի հոսանքը: Իւրաքանչիւր դուռը մեքենայով բարձրացնելիս բացվում է ահազին ճեղքուած, որից անցնում է ջուրը առուի մէջ: Իմ այցելութեան ժամանակ (1875 թ. յուլիս.) բաց էին միայն երկու դուռը և այդ բաւական էր, որ ջրով լցնէր ահազին առուն: Առուազըլուի ընտրուած է այնպիսի տեղ, ուր Արաքսի ընթացքը կազմում է անկիւն. ուրեմն ջրի հոսանքը համարեւն ուղղահայեաց զարկում է առուազլիսին և ապա թեքվում է բովն անկիւններով: Առուազլիսի մօտ շինած է և մի տուն պահապանների բնակութեան համար:

Ինձ հաղորդել են հետեւեալ տեղեկութիւնները, որոնց ճշմարտութիւնը թողնում են հաղորդողների վերայ: Ասում են որ գեներալ Կոխանովը ընդունել է այդ հողը 16 տարի ժամանակով և համաձայն պայմանին պարտաւորվում է տալ տէրութեան գանձարանին առաջին 20 տարումը, իւրաքանչիւր տարու և դեսեատինի համար 15 ական կոպ. երկրորդ 20 տարին 40 ական կոպ. և ապա 50 ական կոպէկ: Ապա 64 տարին լրանալուց կառավարութիւնը ստանում է Պ. Կոխանովից բոլոր շինութիւնները և առուն, բայց տալիս է նորան 3000 դեսեատին հող իբրև յաւիտենական ժառանգութիւն: Բացի այդ Պ. Կոխանովը պարտաւորվում է 300 դեսեատին անտառ ձգելու: Ասում են որ Պ. Կոխանովը ծախսել է առուի վերայ 100,000 ռուբլի, բայց ծախսելով 3000 դեսեատին հող, արդէն վերադարձրել է լիովին իւր ծախսը:

Արդարև գովելի է Պ. Կոխանովի ձեռնարկութիւնը ու անհերքելի է նորա օգուտը, բայց տարաբախտաբար մերձակայ բնակիչները շատ փոքր օգուտ ունին այդ առուից Պ. Կոխանովի առաջարկած պայմանների խստութեան պատճառով: Նա համաձայնում է տալ ցանկացողներին միայն հողն ու ջուրը, իսկ պահանջում է ամենայն տեսակ բերքի ամբողջ կէսը: Գիւղացիք իւրեանց ձեռնտու չհամարելով, չեն մօտենում նորածին հողին:

Վերջ տալով վեղի-բասարի վերաբերութեամբ խօսելուս, ասեմ և մի քանի բառ Գալալու գիւղի վերայ, որ Շոպէնը կարծում է լինել Դուլին քաղաքի տեղը: Այդ գիւղը դրած է մի մեծ բլրի արեւելեան ստորոտում և շրջապատած է այգիներով ու սոսենի ծառերով: Բնակիչները կիսով չափ

Թուրքեր են կիսով չափ հայեր, գաղթած ըստ մեծի մասին խոյից, վանից և հին Բայազէդից: Այլ ազգերի հետ խառն կեցութիւնը, որ աւելի յաճախ նկատուում է Գարալագեազու և Նախիջևանու գիւղերումը, ունի իւր վնասակար հետեանքը հայերի համար: Թուրք զրացու հայ զրացուց զողութիւն անելը, օրիորդ, հարս, կին փախցնելը հազուադէպ երևոյթներ չեն: Հարկաւոր է ասել որ երկու ազգաց խառն կեցութիւնը ես առաջին անգամ պատահում եմ միայն այս կողմերը: Գաւալու կայ մի հին եկեղեցի, որ անունով միայն զանազանւում է այլ անձուների տներից: Եւ թէպէտ նորը կիսաչէն է, բայց նա էլ նման է մեծ շտեմարանի քան եկեղեցու: Ասածոյ ու ժողովրդի միջնորդները չորս քահանայք են: Ժամերգութիւնը քստմնելի...

Դաւալուի դէմ, փոստայի ճանապարհից դէպի հիւսիս, տափարակի վերայ, երկրի խորքերից բղխում է հարուստ հանքային կրախառն աղբիւր, որից ոչ ոք չգիտէ օգուտ քաղել...

Թողնելով վեղի-բասարը, ես անցայ Շարուրայ դաշտը, որի մասին խօսք կլինի հետեւալ նամակներումս:

ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Յանձն առնելով ներկայացնել «Փորձի» ընթերցողներին վերջին երեք ամիսների քաղաքական անցքերի համառոտ տեսութիւնը, հարկաւ պէտք է սկսենք այն խնդրից, որի վրայ դարձած է ամէնի ուշքն ու միտքը: Եթէ արեւելեան ճգնաժամը այնպիսի ծանր կերպարանք ստացաւ և մինչև այն աստիճան զրաւեց քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրութիւնը, պատճառն այն է՝ որ նա վերաբերում է միլիոնաւոր մարդկանց կենսական շահերին, որոնք ձգտում են ազատուիլ նեղ-կրօնական սկզբունքների վրայ կազմակերպուած պետութեան լուծից: Ներկայումս մեր աչքերի առաջ տեղի է ունենում երկու հակառակ տարրերի պատմական կռիւը. այս կռուի միայն ու նշանակութիւնը հասկանալու, ճգնաժամի էութիւնը ճշտութեամբ ըմբռնելու համար՝ պէտք է բարձր կանգնենք չնչին ու եսական գաղափարներից և անաչառապէս խօսինք մեր քննելի առարկայի վրայ:

Արեւելեան խնդիրը սովորաբար երկու միմեանցից տարբեր ձեւերով է երեւում, որոնցից մինը պայմանաւորվում է միւսով. առաջինն է այն կռիւը՝ որ դէնքի պօրութեամբ կամ խաղաղասիրական միջոցներով մղում են օսմանեան կառավարութեան դէմ՝ զանազան ազգերը, որոնք պատմական հանգամանքների և միջազգային դաշնադրութիւնների շնորհով ենթարկվում են սուլթանի իշխանութեանը, և երկրորդ՝ այն անհամաձայնութիւնները, որ ծագում են եւրոպական պետութիւնների մէջ, երբ բանը գալիս է որոշելու այս կամ այն քաղաքական ու կալուածական յարաբերութիւնները Արեւելքում: Իհարկէ վերջին հանգամանքի շարժառիթը որոնելու է առաջինի մէջ, բայց նա ունի իւր յատուկ բնաւորութիւնը, որ հարկ է ամէնից առաջ բացատրել: Սխալ ենթադրութիւն կը լինէր կարծել թէ եւրոպական պետութիւնների միջամտութիւնները

արևելեան գործերի մէջ բղխում են այն հանգամանքից, որ նոցանից ոմանք ցանկանում են աւելի մարդասիրական յարաբերութիւններ սահմանել Բ. Դրան և սուլթանի հպատակների մէջ, մինչ միւսները նենգութեամբ ձգտում են պահպանել արևելեան բռնակալութիւնը. կայ մի ուրիշ աւելի հասկանալի և բնական պատճառ, այն է՝ որ եւրոպական մեծ տէրութիւններից իւրաքանչիւրը ունի իւր սեպհական շահերը Արևելքում, որ անհրաժեշտ է համարում պահպանել: Օսմանեան կայսրութիւնը բաղկանում է զանազան ազգութիւններից, որոնք տարբերվում են միմեանցից իրանց պատմական կեանքով, ցեղական ծագմամբ, կրօնով ու լեզուով, սորանից են բղխում եւրոպական արքունիքների մէջ եղած տարածայնութիւնները արևելեան գործերի վերաբերմամբ: Անգլիան իսկապէս ոչ մի ազգային նպատակ չունի Արևելքում, այլ նա իւր աւանդութիւնների համաձայն ձգտում է պահպանել այնտեղ անգլիական առևտրական դասի եսական շահերը: Անգլիական ազգի այժմեան պետական և հասարակական կազմակերպութեան շնորհով տիրապետող տարրը Մեծ-Բրիտանիայում հանդիսանում է միջին առևտրական դասը. և որովհետև այդ երկրում սահմանադրական սկզբունքները խստութեամբ գործադրուելով՝ տէրութիւնը ասիպուած է միշտ այնպիսի ընթացք բռնել, որ համապատասխան լինի հասարակութեան տիրապետող տարրի պահանջմունքներին, այս պատճառով հասկանալի է թէ ինչու համար անգլիական նախարարները, որ կուսակցութեան և պատկանին (վիզերի թէ տօրիներին), արևելեան խնդրի վերաբերութեամբ իրանց բոլոր ճիշդ թափում են պահպանելու Անգլիայի առևտրական դասի շահերը: Այդ շահերը պահանջում են որ թուրքերը իշխեն Արևելքի վրայ, և այս պատճառով Անգլիան առհասարակ ստիպուած է պաշտպան հանդիսանալ Բ. Դրան և նորա իրաւունքներին: Անգլիայի պաշտօնական ներկայացուցիչը նոյն երկրի կառավարութիւնն է, որ իւր իշխանութիւնն ընդունում է առևտրական դասի ձեռքից, ուրիմն և պարտաւոր է պաշտպանել նորա շահերը: Այս շահերը պաշտպանելու, այսինքն ընդհանրապէս անգլիական վաճառականութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ որքան կարելի է շահաւէտ պայմանների մէջ դնելու համար, կառավարութիւնը, ասում ենք հսկողութեամբ է պաշտպանել Դրան իրաւունքներն ու արածութիւնները, որ այս կողմից անգլիական հասարակութեան տիրապետող դասին համամիտ ու հա-

մական է: Սէն - Ջէմսի արքունիքի աւանդական քաղաքականութիւնը արեւելեան ինդրի վերաբերութեամբ այնպիսի հաստատ ու որոշ բնաւորութիւն ունի, որ այս կէտի վրայ ոչինչ տարբերութիւն չէ կարող լինել վիզերի և տօրինների մէջ. եթէ անցեալ տարի Անգլիայում մեծ կռիւ կար ազատամիտների կուսակցութեան և տօրինների կառավարութեան մէջ՝ այս վերջինի բռնած ընթացքի համար արեւելեան զործերի մէջ, չպէտք է կարծել թէ այդ ծագում էր ինդրի էութեան վրայ եղած տարածայնութիւնից, այլ երկու հակառակ կուսակցութիւնների դրութիւնից: Կառավարութեան իշխանութիւնը պահպանողական կուսակցութեան ձեռքին է, այս պատճառով նա ստիպուած է պաշտպանել Անգլիայի առեւտրական շահերը, որի համար և պատասխանատու է ազգի առաջ. իսկ ազատամիտները վարչութեան մասնակից չլինելով՝ աւելի անկախ են և կարող ձգտել այն նպատակներին՝ որ թելադրում են նոցա ընդհանուր մարդասիրութեան և արդարութեան զգացմունքները և ոչ մասնաւոր եսական շահերը: Մենք չենք կասկածում Գլադստօնի անկեղծութեան վրայ՝ որ մի շարժողութիւն առաջացրեց Անգլիայում յօգուտ Թուրքիայի սլավոնների, բայց կարծում ենք որ եթէ ներկայումս ինքը լինէր Լօրդ Բիկօնսթիլի տեղը, միևնոյն ընթացքը կը բռնէր, ինչպէս և յիսուն թուականներին, երբ Պարլէրստօնի հետ անգլիական արիւնն ու ոսկին զոհեց օսմանեան Գրան շահերը պաշտպանելու համար: Այս մի քանի խօսքերը բաւական են ընթերցողին համոզելու՝ թէ մի անհրաժեշտ պարտք կայ դրած անգլիական կառավարութեան վրայ օսմանեան իշխանութիւնը պաշտպանելու Արեւելքում:

Ռուսաստանը բոլորովին ուրիշ կէտից է նայում արեւելեան ինդրի վրայ: Ռուսաստանի շահերը պահանջում են ազատութիւն տալ Թուրքիայի սլավոններին, որոնք ուս ազգին ցեղակից ու դաւանակից լինելով՝ Պետերբուրգի ազդեցութեան տակն են գտնվում: Օսմանեան պետութեան անկման հետեւանքը կը լինէր սլավոնացոյ ազատութիւնը և առանձին սլավոնական իշխանութիւնների կազմութիւնը, որոնք կենթարկուէին ռուսաց տէրութեան ազդեցութեանը: Բնական է ուրեմն որ ռուսաց քաղաքականութիւնը ձգտի պաշտպանել սլավոնական իշխանութիւնների՝ այսինքն Սերբիայի և Չերնոգորիայի ինչպէս նաև սուլթանի միւս հպատակ սլավոնական ժողովուրդների շահերը. նոցա զօրութեամբ կը զօրանայ և Ռուսաստանի ազդեցութիւնը, և այդպէսով ռու-

սական քաղաքականութիւնը աւելի շուտ կարող է հասնել իւր նպատակներին. Պետերբուրգի արքունիքը մանաւանդ այն պատճառով աւելի է հետեւում այս նպատակին, որ նա մարդասիրութեան և արդարութեան անունով է ներգործում, այն է ազատել բազմաթիւ ժողովուրդներ բռնակալ իշխանութեան կամայականութիւնից:

Աւստրո - Հունգարիայի շահերը նոյնքան կապուած են արեւելեան խնդրի հետ՝ որքան և Անգլիայի ու Ռուսաստանի շահերը: Հարսբուրգեան կայսերական տան պետութեան մէջ մտնում են շատ սլավոնական ցեղեր, որոնց ճնշում են կայսրութեան երկու տիրապետող ազգութիւնները՝ գերմանացիք և հունգարացիք. վարմանակի չէ ուրեմն որ Աւստրո - Հունգարական կայսեր ու թագաւորի հպատակ սլավոնները ձգտին թօթափել գերմանա - հունգարական լուծը և մի առանձին տէրութիւն կազմել իրանց թուրքիաբնակ եղբայրակիցների հետ: Յայտնի բան է որ թուրքիայի սլավոնների ազատութիւնը կարող է արծարծել իրանց աւստրո - հունգարական եղբայրակիցների եռանդն ու ցանկութիւնը նոյնպէս ազատուելու օտարական իշխանութիւնից: Սորանից պարզ երևում է թէ ինչի համար վենայի արքունիքը թշնամական աչքով է նայում թուրքիայի քրիստոնեաների ազատութեան ձգտումների վրայ և իւր բոլոր հնարները դործ է գնում օսմանեան իշխանութիւնը պաշտպանելու եւրոպական Տաճկաստանում: Աւստրո - հունգարական կառավարութեան այս քաղաքականութիւնը ուրիշ պատճառներով էլ է մեկնվում, որոնց մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում մաջառների անհաշտ ատելութիւնը Ռուսաստանի դէմ, որ 1849-ին զօրաւոր կերպով նպաստեց հունգարացոց յեղափոխութիւնը զսպելու, ոչնչացնելով նոցա ազատութիւնը և կրկին հպատակեցնելով նոցա աւստրիական իշխանութեանը:

Միւս երեք տէրութիւնները, որոնք՝ Անգլիայի, Ռուսաստանի և Աւստրո - Հունգարիայի հետ աշխատեցան ձգնաժամին մի ելք գտնելու և այս վերջինների հետ ներգործեցին յանուն Եւրոպայի, ուղղակի կերպով կապուած չեն արեւելեան խնդրի հետ: Արեւելքում տեղի ունեցող անցքերի վերաբերութեամբ իրանց ընթացքը որոշելու ժամանակ՝ Գերմանիան, Ֆրանսիան և խալիան սովորաբար կողմնակի նպատակների ետեւից են լինում, նոքա այս կամ այն տէրութեան կողմն են բռնում և աշխատում են քիչ թէ շատ շահաւէտ պայմաններ ձևաւորել իրանց համար որոնցից կարողանան օգուտ քաղել, եթէ յանկարծ այնպիսի խնդիրներ արծարծուին, որոնք

զլխաւորապէս իրանց սեպհական շահերին են վերաբերում: Որովհետեւ Գերմանիան սովորաբար աւելի հակամիտ է Ռուսաստանի կողմը բռնելու՝ այս պետութիւնը իրան դաշնակից համարելով, Ֆրանսիան Գերմանիայի դէմ ունեցած թշնամութեան պատճառով ստիպուած է հակառակ կողմը պահպանել. իսկ խտաշիան խիստ չէզոքութիւն է պահպանում և աչքի առաջ ունի զլխաւորապէս ընդհանուր Եւրոպայի շահերը, որոնք այս դէպքում իւր սեպհական շահերից չեն զննադանվում, այսինքն աշխատում է այս կամ այն ճանապարհով և որքան կարելի է շուտով ձգնաժամի առաջն առնել, որ զնասակար կերպով ազդու է բոլոր երկրների վաճառականութեան ու ճարտարութեան վրայ:

Մենք աշխատեցանք հարեանցի կերպով բացատրել Եւրոպայի առաջնակարգ տէրութիւնների քաղաքականութիւնը արեւելեան գործերի վերաբերութեամբ: Տեսանք որ վեց տէրութիւնների շահերը տարբերվում են միմեանցից, և այս պատճառով վաղ թէ ուշ երկպառակութիւններ ու տարաձայնութիւններ կարող են ծագել նոցա մէջ: Հասկանալի է թէ ինչ պիտի լինի բոլոր տէրութիւնների համակամ գործակցութեան վախճանը արեւելեան խնդրի մէջ. միակ կէտը որի վրայ նոքա կարող են համաձայնել, Թուրքիայի ամբողջութիւնը պահպանել է. այս է նոցա ընդունելու միակ որոշումը: Դորանից դուրս մի ելք է մնում միայն, այն է ընդհանուր եւրոպական պատերազմ: Եւ որովհետեւ բոլոր տէրութիւնները մեծ երկիւղ են կրում ընդհանուր պատերազմի անյայտ հետեանքներից, այս պատճառով նոքա իրանց բոլոր ջանք ու ճիգը թափու են պահպանել statu quo, այսինքն յետաձգել արեւելեան խնդրի վախճանական վճիռը ապագայ ժամանակների համար:

Առժամ աշխատենք բացատրել արեւելեան խնդրի միւս աւելի կարեւոր կողմը, այն է օսմանեան պետութեան հպատակ ազգերի կռիւը Դրան դէմ՝ զանազան իրաւունքներ ձեռք բերելու համար, որոնց միջնորդութեամբ միայն կարող են բարեօրէն իրանց դրութիւնը: Աւելորդ ենք համարում երկարօրէն խօսիլ այստեղ Թուրքիայի սլավոնացոց վիճակի վրայ. նոցա հերոսական պատերազմը տաճկական լուծից ազատուելու համար՝ ցոյց է տալիս որ նոքա հաստատապէս վճռել են վաղ թէ ուշ իրանց վշտերին վախճան տալ: Բայց եթէ սլավոնացիք իրանց երկարատեւ ապստամբութեամբ ցոյց տուին թէ մտքերը զրկել են իրանց հաշիւները տեսնել օսմանեան կա-

ռաւարութեան հետ, վերին աստիճանի թեթեամբութիւն կը լինէր ենթադրել, թէ միւս հպատակ ազգերը բոլորովն զոհ են իրանց վնասկից և թէ ցանկանում են որ կայսրութեան մէջ տիրապետող կարգերը շարունակուին: Ընդհակառակն, թէև այս ազգերը սլավոնացոց հետ ապստամբութեան դրօշակը չբարձրացրին այնու ամենայնիւ նոքա էլ հաստատապէս վճռել են եթէ ոչ զէնքով՝ գէթ խաղաղ ճանապարհով իրանց նպատակին հասնել, այսինքն արմատական փոփոխութիւններ ձեռք բերելով բարոքել իրանց յարաբերութիւնները կենտրոնական իշխանութեան և տեղական վարչութեան հետ: Պէտք է գիտնալ որ եթէ Թուրքիայի յոյները չապստամբեցան, դորա պատճառն եղաւ զխաւորապէս Աթէնքի կառավարութեան քաղաքականութիւնը: Թեսաղիայի և Մակեդոնիայի յոյները սովորաբար մեծ յարգանք են ընդունում Յունաստանի մայրաքաղաքից եկած խորհուրդները: Եւ որովհետեւ Գէորգ Թազաւորի կառավարութիւնը ներքին խռովութիւնների պատճառով չըկարողացաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել Թուրքերի հետ կռուելու համար, այս պատճառով նա հարկադրուեցաւ քաղաքագիտական միջոցների դիմել և այդպէսով Թուրքիաբնակ յոյների ապստամբութեան առաջն առաւ:

Սլավոնացոց և Կրէտացոց հակառակ, օսմանեան պետութեան մէջ բնակող հայերը երբէք զէնք չբարձրացրին Բ. Դրան դէմ. միակ բացառութիւն է կազմում Զէյթունցոց 1862-63 թ. ապստամբութիւնը: Հայ ժողովուրդը անձնատուր լինելով արդիւնաբեր աշխատութեան — երկրագործութեան, առհասարակ խորշում է ամէն տեսակ բռնն զործողութիւններից. այս յատկանիշ բնաւորութեան բուն պատճառն այն է՝ որ հայերը միշտ սիրել են պարապել արդիւնաբեր գործութեամբ և զանազան պիտանի առարկաների փոխանակութեամբ, որոնք ծառայում են մարդկային կենսական պիտոյքները լցուցանելու: Մի ժողովուրդ՝ որ երկար դարերի ընթացքում անընդհատ պարապել է արդիւնագործութեամբ, շատ բնական է որ աշխատի հեռու պահել իրան ամէն տեսակ բռնն զործողութիւններից և մանաւանդ պատերազմից, որ անխնայ ոչնչացնում է երկար ու ծանր աշխատանքների և խնայողութեան պատուէները: Հայերը ի բնէ աշխատասէր ու խաղաղասէր լինելով, երբէք չապստամբեցան իրանց աշխարհակալների դէմ. այնու ամենայնիւ նոցա վճայ գուցէ ուրիշ ազգերից աւելի ծանրացաւ կամայականութեան և անօրէն

նութեան իշխանութիւնը օսմանեան պետութեան մէջ, և այս պատճառով նոքա միշտ ձգտել են խաղաղ միջոցներով ձեռք բերել զանազան իրաւունքներ և կանոնաւոր ու արդարացի յարաբերութիւններ սահմանել իրանց և օսմանեան կառավարութեան մէջ: Այս առթիւ աւելորդ չենք համարում մեր ընթերցողների ուշադրութիւնը դարձնել այն յիշատակագրի վրայ, որ հնդկաստանցի հայազգի Սէթ Աբգարը ներկայացրեց եւրոպական մեծ տէրութիւններին:

Հայոց խնդիրը աւելի հեշտ կարող է վճռուիլ քան թէ յոյներինը և սլավոնացիներինը: Կրէտացիք, օրինակի համար, կամ Բոսնա-հերցեգովինացիք ձգտում են օսմանեան իշխանութիւնից բոլորովին ազատուելու և խոստացուած վերանորոգութիւնները, որքան էլ ընդարձակ լինին, միայն մասամբ կարող են գոհացնել նոցա, այն էլ շատ կարճ ժամանակի համար: Այն ինչ տարակոյս չկար որ հայերը ամենեւին չեն մոռնում անհաւատարիմ լինել Բ. Գրան, նոցա միակ ցանկութիւնն է տէրութեան կազմակերպութիւնը փոխուած տեսնել այն սկզբունքների համեմատ, որոնք միջոց կը տային իրանց նիւթական և բարոյական վիճակները ապահովացնել: Խոհեմ և իմաստուն քաղաքականութիւնը (ինչպէս նաև արդարութիւնը) պահանջում են առանց յետաձգելու բաւականութիւն տալ այս օրինաւոր ձգտումներին. իսկ եթէ Բ. Գուռը պէտք եղած ուշադրութիւնը չի դարձնիլ այս խնդրի վրայ, նոր դժուարութիւններ կը ծագին նորա համար ապագայում:

Հայոց, յունաց և սլավոնացոց պէս՝ Թուրքիայի ուրիշ քրիստոնեայ ազգերն էլ, ինչպէս օրինակի համար ալբանացիք, այս կամ այն ճանապարհով յայտնուեն իրանց դժգոհութիւնը կենտրոնական և տեղական իշխանութիւնների վարմունքի դէմ: Աչքի առաջ ունենալով օսմանեան կայսրութեան հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդների ընդհանուր դժգոհութիւնը, որոնք եւրոպական Տաճկաստանի բնակիչների մեծագոյն մասն են կազմում, կարելի էր կարծել թէ այդ պետութիւնը վաղուց պէտք է կործանուէր: Բանն այն է որ Թուրքիայի քրիստոնեայ ժողովուրդները ոչ միայն իրանց իշխողների, այլև միմեանց վրայ թշնամական աչքով են նայում: Բաղկանեան թերակղզու սլավոնացոց, յունաց և բուլմանիացոց պատմական կեանքը այնպիսի ճանապարհով է ընթացել, որ երկպառակութիւններն ու

վէճերը միշտ անպակաս են եղել նոցա մէջ, և դորանից ծագեցաւ մի անհաշտ ատելութիւն միմեանց դէմ. նոյնը կարելի է ասել և առհասարակ հայ և յոյն ազգերի միմեանց դէմ ունեցած դարեւոր թշնամական յարաբերութիւնների վրայ: Այս պատճառով երբ, օրիւնակի համար, յոյները ապստամբում էին, միւս բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդները աւելի մեծ հակումն էին ցոյց տալիս թուրքերին օգնելու քան թէ յոյներին: Եթէ հարսւային սլավոնները, յոյներն ու ալբանցիները միաբանելով Յունաստանի, Բուլանիայի, Սերբիայի և Չերնօգորիայի հետ՝ ապստամբած լինէին հասարակաց թշնամու դէմ, վաղուց հնչած կը լինէր օսմանիան պետութեան վերջին ժամը: Բայց այս ժողովուրդները, ինչպէս և եւրոպական Տաճկաստանի շուրջը զանազան փոքրիկ տէրութիւնները չկարողացան մեռնալ իրանց հին երկպառակութիւնները և միմեանց հետ համաձայնել թուրքերի լուծը թօթափելու համար:

Այսպէս ուրեմն մեծ տէրութիւնների հակառակորդութիւնը և ներքին թշնամիների փոխադարձ ատելութիւնը — ահա այն տարրերը, որոնցից օսմանեան Գուռը կարողացաւ շարունակ միջոցներ ստեղծել իւր գոյութիւնը պահպանելու համար: Պահպանել օտար տէրութիւնների հակառակորդութիւնը և արծարծել հպատակ քրիստոնեայ ժողովուրդների փոխադարձ ատելութիւնը և այդպէսով «արեւելեան խնդրից» կազմել մի խաւար լաբիւրինթոս, մի վտանգաւոր հրէշ, որ անդադար սպառնում է տակնուվերեւ անել Եւրոպան, — ահա օսմանեան քաղաքագիտութեան զաղանկը:

Բայց ո՞րն է այն շարիքը որ արգելք է լինում օսմանեան պետութեան ժողովուրդներին կանոնաւոր ու խաղաղ կերպով զարգանալու: Գլխաւոր, կարելի է ասել, արմատական շարիքը կայանում է պետութեան կրօնական կազմակերպութեան մէջ, նորանում որ շարիաթը, այսինքն մահմետականների կրօնական օրէնքը պարտաւորեալ է թուրքիայի բազմաթիւ ցեղերի ու դաւանութիւնների համար: Հաւասարութիւն օրէնքի առաջ — ահա ամենաառաջին և ամենակարեւոր պայմանը հասարակութեան յառաջադէմ զարգացման համար. բայց այդ հաւասարութիւնը արգելվում է շարիաթով, որ քրիստոնէի վկայութիւնը մահմետականի վկայութիւնից ստոր է համարում: Այս կարիքի առաջն առնելու համար՝ պէտք է կատարեալ հաւասարութիւն մտցնել անխտիր ամենայն ցեղերի ու դաւանութիւնների մէջ, և այդ կարելի է անել միայն շարիաթը ջնջելով:

այսինքն կրօնական օրէնադրութեան տեղ քաղաքական օրէնադրութիւնը դնելով. միայն այս ճանապարհով կրօնական սկզբունքների վրայ կազմակերպուած կառավարութիւնը քաղաքական կառավարութեան կը վերափոխուի, և հնար կը տայ ճշմարտապէս իրազօրծելու այն բոլորը՝ որ հարկաւոր է իրանց հաւասարութիւնը տարածելու համար: Բացի սորանից, իբրեւ սկզբունք անհերքելի է հետեւեալ միտքը՝ թէ ոչ մի իրաւունք կատարելապէս չէ արդիւնազօրծւում, եթէ չկայ զօրութիւն՝ որ պատրաստ է այդ իրաւունքը պաշտպանելու հակառակորդների դէմ: Ապա ուրեմն, որպէս զի իրաւանց հաւասարութիւնը մեռեալ տառ չմնայ, պէտք է անշուշտ օսմանեան մասով համարել, որ անհրաժեշտ է զգալի զօրքի փոխել, այսինքն քրիստոնեաներին թուրքերի հետ հաւասար ընդունել զինուորական ծառայութեան մէջ՝ բնակիչների քանակութեան համեմատ: Նոյնը պէտք է անել անշուշտ և հրկրի մէջ բարեկարգութիւնը պահպանելու համար: Երբ այս միջոցը կատարելապէս կ'իրազօրծուի, իրաւանց հաւասարութիւնը կարող է կատարուած գործ համարուիլ, որովհետեւ այն ժամանակ երկրի զինուորական զօրութիւնը չի պաշտպանիլ մի որ և իցէ ցեղի, որ կը փորձէր բռնաբարել ուրիշ ցեղերի իրաւունքները: Դարձեալ, իրաւանց հաւասարութիւնը կատարելապէս պահպանելու համար բոլոր ցեղերի ու դաւանութիւնների մէջ, հարկաւոր է անշուշտ ամէնին անխտիր ընդունել տէրութեան պաշտօնների մէջ: Այսպէս ահա տրվում է

1) իրաւունք,

2) ոյժ այդ իրաւունքը պաշտպանելու և

3) հնար անընդհատ պահպանելու նորան առօրեայ կեանքի մէջ:

Մենք քննեցինք հիւսնդութիւնը և զեղ առաջարկեցինք նորա բժշկութեան համար: Այժմ հետեւեալ հարցն է առաջ գալիս. ինչպէս պէտք է իրազօրծել այս գաղափարը, ինչպէս կարելի է զլուի տանել այն արմատական վերանորոգութիւնը, որի վրայ վերեր խօսուեցաւ: Այս հարցի պատասխանը ստանալու համար, ընթերցող, զիմեք պատմութեանը անցեալը ուսուցանում է թէ ինչպէս պէտք է ներգործել ապագայում: Մեր առաջ դրած է մի պատմական ճշմարտութիւն, այն է՝ որ Բ. Դուռը երբեք չէ կատարել իւր բազմիցս տուած խոստմունքները արմատական վերանորոգութիւններ անելու օսմանեան կայսրութեան վարչական կազմակերպութեան մէջ: Կոստանդնուպօլսում եղել են քանի պետական անձինք, որոնք ցան-

կայել են կատարել այդ խոստմունքները, բայց հնար չեն ունեցել: Ուրեմն չէ կարելի յոյս դնել լոկ Բ. Դրան վրայ, այլ պէտք է դիմել կայսրութեան բոլոր բնակիչներին և Ներոպայի լուսաւոր գործակցութեանը, որով միայն հնար է վերոյիշեալ արմատական վերանորոգութիւնը գլուխ տանել, այսինքն մահմէտական կառավարութիւնը քաղաքական կառավարութեան փոխել՝ բոլոր ցեղերին ու դաւանութիւններին հաւասար իրաւունքներ շնորհելով: Ահա այն ճանապարհը, որով կարելի է օրինաւոր կերպով վճռել արեւելեան խնդիրը:

Թուրքերի սերբիացոց տուած ջարդերից յետոյ այլ ևս ոչինչ նպատակ չկար արիւնհեղութիւնը շարունակելու, այս պատճառով իշխան Միլանի կառավարութիւնը Բէլգրադում նստող եւրոպական հիւպատոսների թելադրութեամբ՝ պաշտօնապէս դիմեց երաշխաւոր տէրութիւնների միջնորդութեանը, որ պատերազմական գործողութիւններին վերջ տրուի և խաղաղութեան բանադնացութիւնները սկսուին: Ներոպական վեց տէրութիւնների մէջ կայացած համաձայնութեամբ՝ նոցա կոստանդնուպօլսի դեսպանները սեպտեմբերի սկզբին առաջարկեցին Օսմանեան կառավարութեանը արիւնհեղութեան վախճան տալ և բանադնացութիւններ սկսել խաղաղութեան պայմանների վրայ խօսելու համար: Դուռը պատուիրեց իւր զօրապետներին որ թշնամական գործողութիւնները դադարեցնեն և եւրոպական արքունիքներին մի յիշատակազիր ներկայացրեց, որի մէջ որոշվում էին խաղաղութեան պայմանները: Այդ պայմանները այնքան ծանր էին Սերբիայի համար, որ անկարելի էր ընդունել նոցա, ուստի տէրութիւնները իրանց կողմից նոր պայմաններ առաջարկեցին, որոնց զօրութեամբ Սերբիան և Չերնօգօրիան պատերազմից առաջ ունեցած դրութիւնները պիտի պահպանէին, իսկ Բօսնիո-շերբեգօվինային և Բուլղարիային պիտի շնորհուէին ընդարձակ արածնութիւններ ինքնավարութեան սկզբունքների համաձայն: Օսմանեան նախարարները եւրոպական տէրութիւնների առաջարկութիւնը քննելու և մի այդպիսի ծանր խնդիր վճռելու համար՝ մի գերագոյն ժողով կազմեցին պետութեան առաջին կարգի պաշտօնակայներից: Ժողովականներից շատերը մերժեցին եւրոպական պետութիւնների առաջարկութիւնները ընդունելու. նոցա ընդդիմախօսութիւնները հետևեալ կէտերի մէջ էին պարունակվում. Ինկատի ունենալով որ Սերբիան էր պատեարազմ գրգռողը և յաղթողը, միթէ իրաւացի՞ բան է ոչ մի բաւակաւութիւն չտալ Դրանը, որ յաղթող հանդիսացաւ: Ի՞նչ պատասխան ունինք տալու մահմէտական ժողովուրդին, այսպիսի վախճան տալով մի պատերազմի՝ որի ցանկացողը նա չէր և որ այնքան թանգ նստեցաւ նորան: Մահմէտականների տփոգութեան վրայ աւելացնելու է նաև կայսրութեան քրիստոնեայ ժողովուրդների տփոգութիւնը, որոնք անշուշտ կը վրդովուէին տեսնելով որ միայն սուլթանի իշխանութեան դէմ ապստամբող նահանգներին են առանձնաշնորհու-

Թիւններ տրվում: Միւս նահանգները, որոնք մինչև այժմ հանդարտ են մնացել, մէկը միւսի ետևից կ'ապստամբին՝ որ ցոյց տան թէ գէնքի զօրութեամբ ձգտում են ձեռք բերել այն արտօնութիւնները, որ ուրիշներին շնորհուել են իբրև վարձատրութիւն իրանց ապստամբութեան համար: Երաշխաւոր պետութիւնների առաջարկութեանը պաշտպան հանդիսացաւ ժողովի մէջ Միտհադ փաշան. նա խօսեցաւ պատերազմի դժուարութիւնների վրայ, ցոյց տուաւ թէ վտանգաւոր է Ռուսաստանի հետ թշնամական յարաբերութիւններ սկսելը, թէ պէտք է բաւականանալ տարած յաղթութիւններով և իւր ճառը մօտաւորապէս այս խօսքերով աւարտեց. — Գալով պետութիւնների պահանջած վերանորոգութիւններին, ես կ'ասեմ, ինչու համար մերժենք առհասարակ այդ վերանորոգութիւնները, մինչդեռ այնքան անգամ խոստացուել են նոքա վերջին քսան տարիների ընթացքում, և մինչ տեսնում ենք որ այս օրուան դժուարութիւնների գլխաւոր պատճառը նոյն վերանորոգութիւնները յետաձգելն է: Համաձայնիք, ընդհակառակն, բոլոր պահանջողութիւններին՝ որոնցով զիմում են մեզ, և աւելի առաջ վնասը, որպէս զի գոնէ մեր թշնամիների յոյսերը պարսպ հանենք: Մեզ ասում են թէ Բօսնիան, Հերցեգովինան և Բուլղարիան պէտք է աւելի լաւ կառավարուէին, թէ պէտք է մի քանի ինքնավարական արտօնութիւններ շնորհել նոցա: Համաձայնիք թէ այդ ճշմարիտ է և ոչինչ դժուարութիւն չենք ունենալ ընդունելու մեզ տուած խորհուրդները, այն պայմանով միանգամայն՝ որ ընդհանրացնենք նոցա գործադրութիւնը, այսինքն վերանորոգութիւնները տարածենք կայսրութեան միւս նահանգների վրայ էլ, որոնք նոյնպէս վերանորոգութիւնների կարօտ են և այն ժամանակ զանդատելու տեղիք չենք ունենալ թէ այս ինչ նահանգների համար բացառութիւն արինք: — Միտհադ փաշայի համոզիչ ու պերճախօս լեզուն մեծ ներգործութիւն արաւ ժողովի վրայ. եւրոպական պետութիւնների առաջարկութիւնը համարեա ժողովի ընդհանուր համաձայնութեամբ ընդունուեցաւ և սուլթանից հաստատուեցաւ: Բ. Դուռը իմաց տուաւ եւրոպական արքունիքներին թէ առաջարկութիւնը ընդունուեցաւ և մի և նոյն ժամանակ առանձին տեղեկագրով յայտնեց թէ զիտաւորութիւն ունի օսմանեան կայսրութեան մէջ մտցնել սահմանադրական վարչութիւն և ընդարձակ ինքնավարական արտօնութիւններ շնորհել:

Մինչ այս մինչ այն, պատերազմական գործողութիւնները, որ ժամանակաւորապէս ընդհատուել էին, կրկին սկսուեցան Սերբիայի կողմից, որոնց հրամանատար Չերնեայեւ զօրապետը հաւատացած էր թէ պիտի յաղթէ օսմանեան զօրքերին: Երողութիւնները չարգարացրին նորա յոյն ու ակնկալութիւնը. այն զօրաբաժինը՝ որ նորա հրամանատարութեան ներքոյ էր գտնվում, կատաղել կռիւներից յետոյ, ստիպուեցաւ կամաց կամաց յետ քաշուիլ, այնպէս որ Սերբիան կրկին զիմեց պետութիւնների միջամտութեանը արիւնհեղութիւնը դադարեցնելու համար: Եւ ահա սկսուեցան վէճեր զինադադարման

ժամանակամիջոցի համար. տաճկական խորամանկ քաղաքագետները պարմանալի ճարտարութեամբ ձգձգեցին բանադնացութիւնները, որպէս զի միջոց տան օսմանեան զօրավարներին Սերբիայի խորերը մտնելու: Եւ արդարեւ Սերբիան նեղ տեղն էր ընկել, բայց Ռուսաստանի զօրաւոր միջամտութեամբ, որ պահանջեց անմիջապէս մի կարճ ժամանակեայ զինադադարում հաստատել, սպառնալով որ հակառակ դէպքում քաղաքական յարաբերութիւնները կը կտրէ Դրան հետ, օսմանեան բանակը ընդհատեց իւր յարձակողական դործողութիւնները: Զինադադարը հաստատուելուց յետոյ, Սէն - Զէմի արքունիքը առաջարկեց մի եւրոպական դեսպանաժողով հրաւիրել Կոստանդնուպօլսում, որպէս զի վերջնական վերպով որոշուին խաղաղութեան պայմանները և արեւելեան ձգնաժամի առաջն առնուի: Դեսպանաժողովը պիտի պարապէր հետեւեալ խնդիրների քննութեամբ, որոնց առաջարկոյն էր կոմս Դէրբի, Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարը, և միւս տէրութիւններն ընդունեցին:

1) Օսմանեան կայսրութեան անկախութիւնը և ամբողջութիւնը:

2) Եւրոպական պետութիւնները ղիտաւորութիւն չունին ձրգտել և չպիտի ձգտին առանձին ազդեցութիւն ունենալու կամ որ և իցէ զիջողութիւններ ձեռք բերելու մասնաւորապէս իրանց հպատակների համար:

3) Statu quo ante bellum Սերբիայի և Զերնոօօրիայի համար: Մի և նոյն ժամանակ Դուռը յանձնառու պիտի լինի առանձին օրադրով, որի տակ պիտի ստորագրեն Կոստանդնուպօլսում միջնորդող պետութիւնների և Թուրքիայի ներկայացուցիչները, — մտցնել Բոսնիայում և Հէրցեգովինայում տեղական վարչական վերանորոգութիւններ: Ինքնավարութիւն բառով պէտք է հասկանալ այնպիսի տեղական վարչական ձևեր, որոնք միջոց կը տան բնակիչներին ձգտութեամբ ստուգելու իրանց տեղական գործերը և իշխանութեան կամայականութեան առաջն առնել: Նոյն ապահովութիւնը պիտի ապ Դուռը և Բուլղարիայի բնակիչներին: Կոմս Անդրաշի յայտարարմէջ յիշուած և օսմանեան կառավարութիւնից արդէն ընդունուած վերանորոգութիւնները նոյնպէս պիտի մտնեն Բօսնիայի, Հէրցեգովինայի և որքան կարելի է նաև Բուլղարիայի վարչական կանոնների մէջ:

Այսպէս ուրեմն, դեսպանաժողովի վրայ այնպիսի պարտաւորութիւն դրաւ, որի կատարումը, պատահած անցքերից յետոյ, չէր կարող զոհացնել յիշեալ ժողովրդներին: Եւ յիրաւի, ինչո՞ւմն է կայանում կոմս Դէրբիի առաջարկութեան էութիւնը, որ միւս պետութիւնները ընդունեցին: Նորանում՝ որ Թուրքիայի սլավօնացոց ապստամբութիւնը զսպուի տեղական ինքնավարութիւն մտցնելով յիշեալ նահանգների մէջ: Այդպիսի մի միջոց կարող էր զօհացուցիչ լինել ապստամբութեան սկզբին, և ոչ այն ժամանակ երբ ձրգնաժամին այդպիսի վտանգաւոր ձև ստացաւ և Հէրցեգովինայի խնդիրը արեւելեան խնդրի փոխուեցաւ: Վերևը տեսանք որ թէև Թուրքիայի հայերը, յոյները, ալբանիացիք և սուլթանի միւս հպա-

տակ քրիստոնեայ ժողովուրդները Բօսնա-Հերցեգովինացոց և բուլղարներին նման զէնք ի ձեռին չապստամբեցան Բ. Իրան զէմ, այնու ամենայնիւ բացորոշ կերպով ցոյց տուին թէ անտանելի են համարում օսմանեան կայսրութեան մէջ տիրապետող կարգերը և թէ այլևս չեն կարող համբերել կամայականութեան և անօրինութեան կորստական հետեանքներին: Ուրեմն վերջին աստիճանի թեթեւամտութիւն կը լինէր ենթադրել թէ նոքա սառնասրտութեամբ կը լռեն, եթէ իրանց օրինաւոր ցանկութիւններն ու ձգտումները անտես լինին: Սլավօնական ցեղերին զոհացնելով չէ կարելի ամենեին երաշխաւոր լինել թէ ձգնաժամի առաջը կ'առնուի ապագայում. դորա ապացոյցը տալիս է մեզ պատմութիւնը: Մի քանի տարի առաջ կրէտացոց ապստամբութիւնից ամբողջ Եւրոպան յուզուեցաւ համարեա այնպէս՝ ինչպէս և ներկայումս Հերցեգովինեան ապստամբութիւնից. այն ժամանակ երկար աշխատանքից յետոյ ձգնաժամի առաջն առնուեցաւ կրետացոց շնորհուած ինքնավարութեամբ: Բայց ահա այն օրից դեռ վեց տարի չանցած մի և նոյն ձգնաժամը երևան եկաւ. այս անգամ ապստամբողներն են Հէնցեգովինացիք, Բօսնիացիք և Բուլղարները. եթէ այժմ ձգնաժամը վերջանայ յիշեալ ժողովուրդներին զօհացուցիչ իրաւունքներ տալով, ինչ ապահովութիւն կայ թէ վաղը նորանոր դժուարութիւններ չեն ծագիլ մի ուրիշ ապստամբութեամբ, որ անշուշտ կարող է արծարծուիլ ընդարձակ կայսրութեան այս կամ այն անկիւնում: Տարակոյտ չկայ որ խնդիրը միակողմանի կերպով վճռելով անդադար նոր նոր նեղութիւններ ու վտանգներ կը ծնին: Այս պատճառով արևելեան խնդիրը օրինաւորապէս կարող է վճռուիլ միայն մի ընդհանրական վերանորոգութիւն մտցնելով Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդներին մէջ, որ ցեղի ու դաւանանքի պատկանէին, և ոչ թէ միայն յօդուտ այս կամ այն ազգութեան: Այս վերանորոգութեան նպատակը պիտի լինի օսմանեան պետական սխտեմը արմատից փոխել, կրօնական կառավարութեան տեղ դնելով քաղաքականը և կատարեալ ու անպայման հաւասարութիւն տարածելով բոլոր հպատակներին մէջ. միայն այս ընթացքով կարելի է արդարացնել քաղաքական իմաստութեան և արդարութեան պահանջողութիւնները, որոնց չպէտք է երբէք և ոչ մի տեղ մոռացութեան տալ:

Միտհադ փաշան զարմանալի կերպով դնահատեց իրերի դրութիւնը և հաստատապէս վճռեց իւր միաբը դրածը կատարել: Նա յայտնեց թէ հասաւ ժամը, երբ Թուրքիայի հասարակութեան ընտիր մասի ցանկութիւնները լրումն պիտի ստանան, վասն զի միայն այս ճանապարհով կարելի է հայրենիքը փրկել և կանոնաւոր զարգացման ու յառաջդիմութեան շաւղի վրայ դնել նորան, բաւականութիւն տալով միանգամայն ազգային պատուին, որ վրդովումէր օտարական միջամտութիւններից: Սուլթան Համիդ Բ-ը, երկար ժամանակ տատանելուց յետոյ, Միտհադ փաշային յանձնեց օսմանեան կառավարութեան նախագահութիւնը և լիակատար իրաւունք տուաւ նորան ազատօրէն գործելու: Մեծ վեցերը զարմանալի յաջողակու-

Թեամբ կազմեց իւր ծրագիրը, և չնայելով բազմաթիւ դժուարու-
թիւններին՝ վճռեց իրագործել նորան: Գեկտեմբերի 23-ին 1876 թ.,
այն միջոցին երբ պաշտօնագէտ բացվում էր դեսպանաժողովը ա-
րևելեան խնդրի վերաբերութեամբ, Թուրքիայի մայրաքաղաքում
հանդիսաբար հրատարակուեցաւ օսմանեան կայսրութեան սահմա-
նադրութիւնը բարձրաստիճան պաշտօնակաշների և բազմաթիւ ժո-
ղովրդեան ներկայութեանը: Այս եղելութիւնը անստելի տպաւորու-
թիւն գործեց. մի և նոյն օրում, մինչև անգամ մի և նոյն ժամում,
Եւրոպան օսմանեան կառավարութիւնից պահանջում էր վարչական
արտօնութիւններ սոսկ երեք ապստամբող նահանգների
համար, իսկ Բ. Գուռը կայսրութեան բոլոր ժողովրդներին
կամաւորապէս շնորհում էր ընդարձակ քաղաքական իրաւունքներ:

Ետ քան խօսեցան օսմանեան սահմանադրութեան առթիւ.
շատերը զանազան վէճեր յարուցին, ասելով թէ սահմանադրական
վարչութիւնը անիրագործելի ու ապարդիւն կը մնայ օսմանեան կայ-
սրութեան մէջ, բայց գտնուեցան Եւրոպայում և այնպիսի մարդիկ,
որոնք անկեղծօրէն ծափահարեցին Միտհաթ փաշային իւր համար-
ձակ գործի համար և մինչև երկինք բարձրացրին նորան: Մենք կ'աշ-
խատենք մի անաչառ հայեացք ձգել այս կարևոր ու ծանր խնդրի
վրայ: Ամենից առաջ անկողմնասիրութիւնն ու ճշմարտութիւնը
պահանջում են նկատել որ կոստանդնուպօլսում հրատարակուած
սահմանադրութիւնը իբրև մի «անարգ կատակ» ներկայացնելու փոր-
ձերը ամենաստոր ու ամենակեղտոտ բաներ պիտի համարուին: Միտ-
հաթ փաշան յանկարծ սահմանադրական չդարձաւ, վէզիրութեան
պաշտօնն ընդունելուց անմիջապէս մի օր առաջ, այլ միշտ կար-
ծում էր թէ սահմանադրական վարչութիւնը միակ հնարն է, որով
կարելի էր իւր հայրենիքը վերանորոգել ու բարձրացնել: Արդեան
ձգնաժամից շատ առաջ օսմանեան սահմանադրականների մի փոքրիկ
խումբ կար, որոնց առաջնորդն էր այժմեան մեծ վէզիրը: Ասել մի
մարդու համար, որ իւր երկարժամանակեայ ցանկութիւնը իրագոր-
ծում է, թէ ծիծաղելի ու անարգ կատակ է խաղում, նշանակում է
բոլորովին անարդար լինել: Մենք ամենեւին չենք կասկածում տաճ-
կական սահմանադրութեան հեղինակի անկեղծութեան վրայ. հար-
ցնում ենք միայն թէ արդեօք կարելի է, օգտակար բան է սահ-
մանադրական վարչութիւն մտցնել օսմանեան կայսրութեան մէջ:
Յիշենք որ ամենայն արմատական վերանորոգութիւն սկզբում մի
արհամարհական ժպիտով է ընդունվում. «պարոններ, այդ անկարե-
ւել է, այդ ժամանակից առաջ է, այդ դեռ շատ վաղ է»: Աշխարհիս
մէջ շատ սովորական է ամեն նոր բանի վերայ կասկածական աչքով
նայել. բայց այդ տեսակ ընդդիմախօսութիւնները ոչինչ արժէք
չունին պատմութեան առաջ, որ բազմաթիւ օրինակներով ապա-
ցուցանում է թէ ինչպէս ամենամեծ վերանորոգութիւնները յաջո-
ղութեամբ հաստատուել և բարերար հետեանքներ են ունեցել...

Արեւել է աներկիւղ հաստատել թէ օսմանեան կայսրութեան
բնակիչները, ընդհանրապէս առնելով, անհամեմատ բարձր են այն

փաշաներից՝ որոնց յանձնում են սուլթանները պետական գործերի վարչութիւնը: Պարլամենտի նշանակութիւնը լինելով պետական գործերի վարչութեան սանձը յանձնել ժողովրդի ներկայացուցիչներին, ամենևին կասկածելու տեղիք չէ մնում սահմանադրութեան օգտակարութեան վրայ: Տարակոյս չկայ որ սահմանադրական վարչութիւնը միայն այն ժամանակ է բարերար ազդեցութիւն գործում երբ առաջ սկզբունքների վրայ է հիմնուած. առաջին և գլխաւոր պայմանը պէտք է լինի անշուշտ պարլամենտի անկախութեան ապահովութիւնը. բայց այդ արդէն ժողովրդի գործն է որոշել ինչպէս հարկն է իւր ձեռք բերած իրաւունքների միտքը ու նշանակութիւնը և իւր լիակատար իշխանութիւնը յանձնել այնպիսի մարդկանց, որոնք յայտնի են իրանց անկախ բնաւորութեամբ և ձգտում են քաղաքական ազատութիւնը աւելի ու աւելի ընդարձակել:

Անցեալ դեկտեմբերի 23 ին հրատարակուած սահմանադրութիւնը ամբողջապէս տպուած է «Փորձի» ներկայ համարի մէջ, որպէս զի ընթերցողը կարգայ և անձամբ դատէ նորա արժանաւորութիւնները և պակասութիւնները: Մենք մեր կողմից առ այժմ միայն մի նկատողութիւն կանենք, որի վերայ առանձին ուշադրութիւն են դարձրել մի քանի թեթեւամիտ անձինք, որոնք շատ ծանօթ են կարծում իրանց Արևելքին և սահմանադրական վարչութեան սկզբունքներին հմուտ. խօսքը Օսմանեան կայսրութեան կենտրոնացումն վրայ է, այսինքն Եւրոպական Տաճկաստանի ազգային ժողովի միութեան վրայ: Ժողովի մէջ, ասում են այդ ինքնաբոյս քաղաքագետները, ձայների բարձրութիւնը Ասիայի կողմը կլինի, հետեւաբար լուսաւորեալ Եւրոպան կ'ենթարկուի վայրենի ու բարբարոս Ասիայի հաճոյքին: Այսպիսի վարչութեան հետեւանքները կորստական կլինին քաղաքակրթութեան համար և Թուրքիայի եւրոպական նահանգներում ապրող քրիստոնեաների շահերին հակառակ: Եթէ այդ բռնակալ պետութեան մէջ սահմանադրական վարչութեան ձևեր էք մտցնում, ընդունեցէք զոնեայ երկպետութեան եղանակը վարչութեան մէջ, աւստրո-հունգարական սահմանադրութեան նման, այսինքն Ասիական ու Եւրոպական Տաճկաստանում երկու առանձին և միմեանցից անկախ ժողովներ սահմանեցէք: Այդ մարդիկը, կարծես, չեն հասկանում թէ ինչ են ասում: Նախ եթէ Եւրոպական Տաճկաստանի բնակիչները Ասիականից աւելի լուսաւորուած ու զարգացած են, կասկած չկայ որ ազգային ժողովում ազդեցութիւնը Եւրոպական երևութիւնների կողմը կը լինի, թէ և թւով ասիական երևութիւններից պակաս լինին: Երկրորդ, որ արամաբանական օրէնքներին հիման վրայ Արքիպիլագոսի եւրոպական ափի վրայ ապրող Յոյներին պէտք է ջոկել ասիական ափի վրայ ապրողներից, կամ ի՞նչ պատճառներ կան Կոստանանուպօլիսի հայերին բուն Հայաստանի հայերից քաղաքականապէս բաժանել: Աւստրո-հունգարական սահմանադրութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի փորձ նշանակուած տասը տարուայ համար (1867-1877): Հարցնում ենք, ի՞նչ խելք է փոխադրել այդ փորձը Արևելք: Տէրութեան քաղա-

քական միութիւն և նորա այլ և այլ մասների ինքնավարութիւնը — ահա այս է պետութեան կանոնաւոր կազմակերպութեան հիմնական սկզբունքը: Օսմանեան սահմանադրութիւնը եթէ ոչ բոլորովին, գոնեայ բաւականաչափ համապատասխանում է այս սկզբունքին: Չնայելով այդ սահմանադրութեան յայտնի և բաւական նշանաւոր թերութիւններին, այսու ամենայնիւ ընթերցողը կարող է նկատել, որ նա ռաւկապետական հոգւով է կազմուած: Եթէ այդ սահմանադրութիւնը բարեխղճաբար գործադրուի, քաղաքական ազատութիւնը կարող է շուտով արմատ դնել Թուրքիայի հողի վրայ և հետզհետէ կը զարգանայ այդ երկրի քաղաքական կեանքը: Ներկայումս օսմանեան կայսրութեան մէջ ոչինչ հաստատ իշխանաւորութիւն չկայ սահմանադրութեան գոյութիւնը պահպանելու, բացի Թուրքիայի քաղաքականութիւնը կառավարող երևելի նախարարի ազնուութիւնից ու բարեխղճութիւնից: Բայց անձնական երաշխաւորութիւնները անցողական են. հաստատ ու մշտնջենաւոր են միայն իրական երաշխաւորութիւնները, որոնք կախում չունին այս կամ այն անձնաւորութիւնների վիճակի փոփոխութիւններից ու ձախորդութիւններից: Այդպիսի երաշխաւորութիւն որոնելու է միայն ազգի քաղաքական զարգացման մէջ, և ամեն ազնիւ ու յառաջադէմ մարդիկ սրբազան պարտաւորութիւն պիտի համարեն իրանց անխնջ աշխատել, որ ժողովուրդը բարոյապէս միաւորուի իւր ձեռք բերած օրէնքների հետ:

Եւրոպան կարող էր մեծապէս նպաստել Արևելքի վերանորոգութեան բարոյական ու մեծ գործին, եթէ կամենար իւր զօրութեամբ երաշխաւորել սահմանադրական կարգի գոյութիւնը օսմանեան կայսրութեան մէջ. բայց դորա փոխանակ, եւրոպական պետութիւնների ներկայացուցիչները կոստանդնուպօլսի դեսպանաժողովում աւելի լաւ համարեցին այնպիսի պահանջողութիւններ յայտնել, որոնց նպատակն էր մասնաւոր արտօնութիւններ ձեռք բերել միայն ապստամբող սլավոնական նահանգների համար: Յայտնի է թէ ինչ վախճան ունեցան այդ պահանջողութիւնները, որոնց մեղմ մացնելով մի քանի անգամ փոխել ու փոխիլսել էր դեսպանաժողովը: Օսմանեան պետական անձինքը խրախուսուելով մահապետական և միւս քրիստոնեայ ժողովուրդների համակրութիւնից, ինչպէս նաև դեսպանաժողովի զարմանալի զիջողութիւններից, մերժեցին օտարական միջամտութիւնները այնպիսի համարձակութեամբ, որ յատուկ է միայն անձանց, որոնք մի վճռական քայլ են անում դէպի առաջ և վստահ են թէ իրանց գործը վերջ ի վերջոյ յաղթող պիտի հանգիստանայ: